

દીપોત્સવી અંક

જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ-સ્થાપત્ય વિશોધાંક

પ્રભુકુદ્ર જીવન

ગુજરાતી-અંગ્રેજી વર્ષ-૨ (કુલ વર્ષ ૬૨) અંક-૭, આંકટોબર, ૨૦૧૪ • પાના ૧૧૨ • કીમત રૂ. ૨૦

જિન-વચન

કર્માનું કણ ભોગવી રહેતા, કામભોગ આતે કુટુંબમાં
આસકત જીવો આખુંયાની રેણુ આપતાં મૃત્યુ પામે છે
કામેહિ ય સથવોહિ નિર્દ્ધાર કમ્મસહી કાલેવ જતેબો ।
તાણે જહ બેણાન્યુએ એવે આઉભરણી હુડુદ ॥

(સ. ૧-૨-૧-૬)

શેમ તાલવૃકુનું કળ બ્લફન નૂટાં નીચે પડી
જાય છે, તેમ કર્માનું કળ ભોગવી રહેલા,
કામભોગમાં તથા કુટુંબમાં આસકત અથવા
જીવો આપુષ્યનો સંત આપતાં મૃત્યુ પામે છે.
Persons engrossed in wordly
pleasures and attached to their
relatives and friends ultimately face
the consequences of thier own
Karmas. They die when their life-
span is over, just as a Tala fruit falls
down, when detached from its stalk.

(ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહ ચંદ્રિન 'જિન વચન' માંથી)

'પ્રભુદ્ધ જીવન'ની ગંગોત્રી

૧. શ્રી મુખી એન પુરુષ સંભ્રમ પરિદ્રાસ
૧૯૨૮ થી ૧૯૩૨
૨. પ્રભુદ્ધ જીન
૧૯૩૨ થી ૧૯૩૩
નિર્દિષ્ટ સરકાર સમાને ન પુષ્ટ અને ન વાનામે
૩. નરૂણ જીન ૧૯૩૪ થી ૧૯૩૫
૪. પુનઃ પ્રભુદ્ધ એનના નામદીપકાશન
૧૯૩૬-૧૯૪૩
૫. પ્રભુદ્ધ એન નવારીથી અન્ય 'પ્રભુદ્ધ જીવન'
૧૯૫૩થી
૬. શ્રી મુખી એન પુરુષ સંભ્રમ નુભયનની ૧૯૨૯
થી, અટલ ૧૫ વર્ષથી અવિસ સરક, પરલા
સાલાહિક, પણી અર્થાહિક અને તારબાદ
માસિક
૭. ૨૦૧૪માં 'પ્રભુદ્ધ જીવન'ની રચાવર્ષમાં પ્રદેશ
૮. ૨૦૧૩ અન્ધીલી જરાની મંજુરી લાયે 'પ્રભુદ્ધ
જીવન' ના સંપુર્ણ ગુજરાતી-અંગેકમાં, અટલે
૨૦૧૩ અન્ધીલી ગુજરાતી-અંગેક 'પ્રભુદ્ધ
જીવન' પર્થ-૧.
૯. કૃષી રચના

પ્રભુદ્ધ વાચકોને પ્રશ્નામ

પૂર્વ તંત્રી મહારાયો

જીમનાદાસ અમરયેદ ગાંધી
ચદ્રકાંત સુતારિયા
રનિતાલ સી. કોડારી
મહિલાલ મોંકમયેદ શાહ
જટુભાઈ મહેતા
પરમાણંદ હુવરજ ડાપડિયા
ચીમનલાલ ચકુલાઈ શાહ
ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહ

આચમન

પૂર્ય મહિત્મા ગાંધીજી જન્માદિન પ્રસંગે એ મહિમાનવના જીવનના
એ પ્રસંગોનું આચમન કરી એમને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પિત કરીએ...

પહેલાં માટું માટું કોડો

નાગપુરમાં મહાસભાનું અધિકેશન ચાલતું
હતું. ગાંધીજી પોતાની જુંપડીમાં પોલ રિશાર,
વલ્લભભાઈ આદિ સાથે પાત કરતા હતા. જુંપડી
ભલાર એક મારવાડી દપતી દર્શન માટે અંદર આવતા
સ્વયંસેવક સ્થાને રૂક્જક કરતા સાંતા. વલ્લભભાઈને
જ હોય તેને અંદર આવતા દેવા હતું.

તાં એક બીજો સ્વયંસેવક દોડો આખો અને
બંગાળ છાવણીમાં તોકાન ચ્યાના સમાચાર
લાયો. ગાંધીજી સકાળા તીળા થયા. તાજી જ
હજીમત કરેલી સૂર્યમાં ડિરાંસો પડવાથી માટું
જગતું હતું. નજીકમાં પરેલી ચાઢર અથે નાખીને
એ ચાલી નીકાયા. ચલી મહેનતે મહાસભાજીના
દર્શન કરવા પામેલી ભાઈ એમને જતા બોલી :
'આપ તીળા રહો મારે પાત કરવી છે.' એટલું
કહી બાઈને મહાત્માજીની ચાઢરનો છુડો
પકડ્યો. મહાત્માજી તો જવાની તીળાયમાં હતા.
ચાઢર તાં જ છાડીને ચાલતા થયા. વલ્લભભાઈ
મજીકમાં બોલી તીળાયા : 'આવે પ્રસંગે એ તો
પોતારી પણ કંડીને દોડે.'

કડકાંતી રૂટીમાં ગાંધીજી બંગાળ છાવણીમાં
પહોંચી ગયા. તાં તો અદ્ભુત રંગ હતો.
ગાંધીજીના અસહકારના ઠચાવના વિરોધ કરવા
દાસભાખુ કલકાતાથી ૨૫૦ જંટલા
પ્રતિનિધિત્વોન પોતાને ખરે નાગપુર વથી આખ્યા
હતા. શ્રી બેનરજી ગાંધીજીના ઠચાવના પક્ષમાં હતા.
બંગેના માણસો વચ્ચે ટ્યાટ્પી વથી હતી.

ગાંધીજીને ટોળામાં જઈ એક સ્કુલ ઉપર
તીળા થયા. બંગાળીઓ લિયાયના બધાને પહેલાં
તાં ત્યારી જતા રહેવા કહું અને પણી
બંગાળીઓને કહું : 'તકરારનું મૂળ હું છું માટું
કોરતું હોય તો પહેલું માટું કોડો.'

યોગીવારમાં બધા શાંત વથી ગયા. દાસભાખુ
સાથે તેમણે ત્યારી ગુજરેનું કરી પરિણામ એ
આયું કે દાસભાખુ કે વિરુદ્ધ હતા તેમને જ હાંસે
ઠચાવ રજૂ કર્યાં.

કયા મોટે રા ખાઈ શકું ?

૧૯૪૭ના ઊનાગામાં બિલારમાં ડોમી
દાચાનળ હોલવયા બાપુ કરી રહ્યા હતા. તાંથી
દિક્કી આય્યા. એ હિવસોમાં એમનો ખોરાક ઓછો
થઈ ગયો હતો.

એક સયારે મનુષ્યને કરીના રસનો પ્યાંસો
ભરીન જમતી વખતે આખ્યો. બાપુએ પૂછ્યું : પણ
મને કહે, પહેલાં તપાસ કર કે આ કરીની કિમત
કી છે?

મનુષ્યને માન્યુ કે બાપુ વિનોદ કરે છે.

એ તો કાગળોની નકલ કરવાના કામે વળગ્યા.

થોડી વાર પણ જોયું તો બાપુએ રસ લીધો
નહોતો, એટલે લેવા કર્યું.

બાપુ : હું તો સમજતો હતો કે તુ કરીની
કિમત પૂછીને જ આવ્યો. કરી બેટ આવી હોય
તો પણ એની કિમત પૂછ્યા પછી જ તારે મન આવા
આપવી જઈએ. એ તો તે ન કર્યું પણ મેં તેને
પૂછ્યા પછી પણ જવાન ન આખ્યો. કરીના ફળનું
એક નંગ દસ આનાનું છે એમ મારા સંભળવામાં
આયું. તો એ ફળ ખાંધા વગર હું જવી શકું તેમ
છું. આ રીતે છણ લેવાથી મારા શરીરમાં લોડી
વધતું નથી, પણ તીળાનું ઘટે છે. આવી અસહ
માંચવારીમાં અને બધામાં તે ચાર કરીના રસનો
મન ખાસ્યો રહ્યા થાયો. એ ક્યા માટે હું ખાઈ શકું ?

તેવામાં બાપુને પ્રશ્નામ કરવા એક-બે
નિરાયિત ખંડનો પોતાનો ભાગકોને વહીને આવી
બાપુજીએ તરત ને જુદા જુદા વાડકામાં બને
બાળકોને રસ પીવા આપી દીધો. એમનાં
હદ્યમાંથી લાંબ નીકાંની ગઈ. મનુષ્યને કંડેવા
લાયા : હિંદુ મારી મદ્દ છે તેનો આ તાદ્દ્ય
દાખલો. પ્રભુએ આ ભાગકોને મોકલી આખ્યો અને
તે પણ જેવા ભાગકોની હું ઈચ્છા રાખતો હતો
તેવાં જ ભાગકો આખ્યાં. કરી છશ્વરની દયા છે તે
તો તુ જો !

x x x

['મારા ગાંધી જાપુ' : ઉમાંકર જોદી]

ਪ੍ਰਭੁਚ ਜੀਵਨ

ਈਪੋਤਸ਼ਵੀ ਅੰਕ

જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ-સ્થાપત્ય વિશેષિક

ઓક્ટોબર ૨૦૧૪

સર્જન સુચિ

ક્રમ	ફૂલિ	કર્તા	પૃષ્ઠ
૧	તીર્થ યાત્રા : મૌનની વાણીનું શુભશ્વરણ	ડૉ. ધનવંત શાહ	૦૪
૨	આ વિશિષ્ટ અંકના કલા-સ્થાપત્ય પ્રેમી વિદ્યાનુરાગી દ્વય સંપાદકો	ડૉ. રેણુકા પોરવાલ અને ડૉ. અભય દોશી	
૩	સંપાદકીય	ડૉ. રેણુકા પોરવાલ - ડૉ. અભય દોશી	૦૬
૪	જૈન સ્થાપત્યકળા	ડૉ. રેણુકા પોરવાલ	૧૦
૫	જૈન મંદિરો અનેતીર્થસ્થળોમાં પ્રયુક્ત શિલ્પકલા	ડૉ. અભય દોશી	૧૫
૬	દિવ્યતાની અનુભૂતિ	ડૉ. રેણુકા પોરવાલ	૨૨
૭	ભાવસ્પંદન યાત્રા-૧. શાંખેશ્વર, ૨, જીરાવાલા, ૩. ડાભોઈ અને ૪. સુરત	ડૉ. અભય દોશી	૨૫
૮.	ત્રિભૂવનતિલક શ્રી રાણકપુર તીર્થ	પદ્મશ્રી ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ	૨૯
૯	જૈન ગિરિતીર્થ તારંગા અને અજિતનાથ જિનાલય	પ્રા. ડૉ. રામજીભાઈ સાગાલિયા	૩૨
૧૦	અમદાવાદ : એક જૈન તીર્થ દૃષ્ટિઓ	ડૉ. થોમસ પરમાર	૩૫
૧૧	શત્રુંજ્ય શિખરે દીવો રે, આદિશર અલબેલો રે...	ચીમનલાલ કલાધર	૩૬
૧૨	અતિપ્રાચીન શ્રી કેશરવાડી તીર્થ (પુડલ તીર્થ)	ડૉ. ફાલ્યુની જવેરી	૪૨
૧૩	નિરાંતનું સરોવર	ડૉ. ગુલાબ દેઢિયા	૪૬
૧૪	જૈન મૂર્તિકલા	નિસર્ગ આહીર	૪૮
૧૫	ભાંડાસર મંદિર બીકાનેર	લલિતકુમાર નાહટા : અનુ. ડૉ. રેણુકા પોરવાલ	૫૩
૧૬	મહાતીર્થ ઉજ્જ્યન્તગિરિ (ગિરનાર મહાતીર્થ)	કનુભાઈ શાહ	૫૪
૧૭	આખુ તીર્થ	ડૉ. કલા શાહ	૬૬
૧૮	કચ્છ : શિલ્પ-સ્થાપત્યની અમૂલ્ય જગ્યાસ	પાદુલબેન બી. ગાંધી	૬૮
૧૯	માંડવગઢ તીર્થ	પંકજ જૈન-અનુવાદક : જે. કે. પોરવાલ	૭૨
૨૦	બિહાર રાજ્યમાં આવેલા જૈન તીર્થોનો ભાતીગળ ઇતિહાસ	—	૭૩
૨૧	વિદેશોમાં જિનમંદિરોના નિર્માણાં...	મુનિશ્રી જિનચંદ્રજ મહારાજ (બંધુ નિપુટી)	૭૬
૨૨	ડૉ. રાશ્મિકુમાર જવેરી અને ડૉ. રેણુકા પોરવાલને આચાર્યશ્રી દુર્ગભસાગરસૂરિશ્વરજી એવોર્ડ (૨૦૧૪) અર્પણા	અહેવાલ : ડૉ. કલા શાહ	૭૮
૨૩	ગુજરાત-કાઠિયાવાડી મારી તીર્થયાત્રા	ડૉ. મીસ શાલોટે કૌરે	૭૯
૨૪	શ્રી સરસ્વતીનું શિલ્પ-સ્થાપત્ય	પંન્યાસ કુલચંદ્ર વિજયજ મહારાજ	૮૩
૨૫	એક અદ્ભુત ભક્તિકથા	પ.પૂ.આ.શ્રી વાત્સલ્યદીપ સૂરિશ્વરજ મહારાજ	૮૫
૨૬.	સામૂહિક તીર્થયાત્રાના આ અગિયાર દૃશ્યો કિયારે બદલાશે ?	મુનિશ્રી પ્રશ્નમરતિ વિજયજ મહારાજ	૮૬

આ અંકના મુખ્યપૃષ્ઠ પરના ચિત્રના પરિચય માટે અંદર પાનાં રદ્દ પર મકાશિત પદ્મશ્રી ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈનો લેખ ‘ત્રિભુવનતિલક શ્રી રાધાકૃપર તીર્થ’ વાંચો.

આભાર : આ અંકમાં પ્રગટ થયેલ ચિત્રો વેબસાઈટ પરથી તેમજ કટલાક પુસ્તકોમાંથી લેવામાં આવ્યા છે. તે સૌનો આભાર માનીએ છે.

૨૭. જૈન ધર્મ મેં તીર્થ કી અવધારણા
 ૨૮. તીર્થયાત્રા
 ૨૯. શંખેશર તીર્થ કા ઇતિહાસ
 ૩૦. ઇતિહાસ કી ગૌરવપૂર્ણ વિરાસત-કાંગડા કે જૈન મંદિર
 ૩૧. માતાશ્રી ચક્રશરી દેવી જૈન તીર્થ-સરહિંદ (પંજાબ)
 ૩૨. ભાંડાસર જૈન મંદિર
 ૩૩. બાળ શ્રાવકોના જીવન ઘડતરમાં જૈન શિલ્પ-સ્થાપત્યનું યોગદાન
 ૩૪. મહાન મંદિર મહાન માનવી
 ૩૫. વિશ્વ મંગલમું અનેરા વૃદ્ધાવન : આર્થિક સહાય કરવા નોંધાયેલી રકમની યાદી
 ૩૬. શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘને પ્રાપ્ત થયેલ અનુદાન
 ૩૭. Pilgrim Progress
 ૩૮. સર્જન-સ્વાગત
 ૩૯. પંથે પંથે પાયેય...સાધ્યિક વાત્સલ્ય

ડૉ. સાગરમલ જૈન	૮૮
ડૉ. સાગરમલ જૈન	૮૯
ડૉ. સાગરમલ જૈન	૯૦
મહેન્દ્રકુમાર મસ્ત	૯૧
મહેન્દ્રકુમાર મસ્ત	૯૨
લલિતકુમાર નાહટા	૯૦૧
ડૉ. અભય દોશી - ડૉ. રેણુકા પોરવાલ	૯૦૩
પ.પૂ.આ.શ્રી વાત્સલ્યદીપ સુરિશરજી મહારાજ	૯૦૪
—	૯૦૫
—	૯૦૭
Reshma Jain	૧૦૮
ડૉ. કલા શાહ	૧૦૯
ડૉ. રેણુકા પોરવાલ	૧૧૨

૩૧. એક હજારના પુસ્તકો ખરીદનારને રૂ. ૫૦૦નું ડિસ્કાઉન્ટ, એટલે રૂ. ૫૦૦માં રૂ. ૧૦૦૦ના પુસ્તકો

શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘના પ્રકાશનો

ક્રમ	પુસ્તકના નામ	કિંમત રૂ.	ક્રમ	પુસ્તકના નામ	કિંમત રૂ.	ક્રમ	પુસ્તકના નામ	કિંમત રૂ.	
૧. ડૉ. રમણાલાલ ચી. શાહ લિભિટ ને સંપાદિત ગ્રંથો	૨૦	આપણા તીર્થકરો	૧૦૦	ડૉ. રમેશભાઈ લાલન લિભિટ	૧૦૦	૨૬.	જૈન દં નીતિ	૨૮૦	
૨. જૈન આચાર દર્શન	૨૪૦	૨૧. સંસ્કૃત નાટકોની કથા ભા. ૧	૧૦૦	સુરેશ ગાલા લિભિટ	૧૦૦	૨૭.	મરમનો મલક	૨૫૦	
૩. સાહિત્ય દર્શન	૩૨૦	૨૨. ચંદ્ર રાજનો રાસ	૧૦૦	૨૮. નવપદની ઓળી	૫૦	૨૮.	કે. બી. શાહ લિભિટ	૫૦	
૪. પ્રવાસ દર્શન	૨૬૦	૨૩. રશ્મિ ભેદા લિભિટ	૨૫૦	૨૯. કલાભેન શાહ સંપાદિત	૨૦૦	૨૯.	ધનવંત શાહ લિભિટ	૨૦૦	
૫. સંપ્રત સમાજ દર્શન	૨૭૦	૨૪. અમૃત યોગનું, પ્રાણિ મોકાની	૨૫૦	૩૦. વિચાર મંથન	૧૮૦	૩૦.	જૈન તત્ત્વ ભાગ-૧ થી ૮	૫૪૦	
૬. શુદ્ધ ઉપાસક ડૉ. રમણભાઈ શાહ	૩૨૦	૨૫. ફાલ્ગુની જવેરી લિભિટ	૧૬૦	૩૧. વિચાર નવનીત	૧૮૦	૩૧.	ભારતીભેન શાહ લિભિટ	૧૮૦	
૭. જૈન આચાર દર્શન	૩૦૦	૨૬. જૈન પૂજા સાહિત્ય	૧૬૦	૩૨.	શ્રી ગૌતમ તુભ્યન નમઃ આચાર્ય વાત્સલ્યદીપ સૂરિ કૃત	૨૨૫	૩૨.	જૈન ધર્મ	૭૦
૮. જૈન ધર્મ દર્શન	૩૦૦	૨૭. દેખા વોરા લિભિટ	૨૮૦	૩૪.	ભગવાન મહાવીરની આગમવાણી	૪૦	૩૪.	જૈન સજ્જાય અને મર્મ	૭૦
૯. ગુરુજીર ફાળું સાહિત્ય	૧૦૦	૨૮. આદિ તીર્થકર શ્રી ઋષભદેવ	૨૮૦	૩૫.	પ્રભાવના	૧૨	૩૫.	સુખ તમારી પ્રતિક્ષા કરે છે	૩૮
૧૦. જિન વચન	૨૫૦	૨૯. આદિ તીર્થકર શ્રી ઋષભદેવ	૨૮૦	૩૬.	મેરુથીયે મોટા	૧૦૦	૩૬.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬
૧૧. જિન તત્ત્વ ભાગ-૧ થી ૮	૫૪૦	૩૦. નવનીત	૧૮૦	૩૭.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬	૩૭.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬
૧૨. વંદનીય દૃદ્ધયસ્પર્શ ભા. ૩	૫૦	૩૧. નવનીત	૧૮૦	૩૮.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬	૩૮.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬
૧૩. વંદનીય દૃદ્ધયસ્પર્શ (ઓલીવ)	૨૫૦	૩૨. નવનીત	૧૮૦	૩૯.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬	૩૯.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬
૧૪. પ્રભાવક સ્થવિરો ભાગ-૧ થી ૬	૩૫૦	૩૩. નવનીત	૧૮૦	૪૦.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬	૪૦.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬
૧૫. નમો તિત્થરસ	૧૪૦	૩૪. નવનીત	૧૮૦	૪૧.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬	૪૧.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬
૧૬. પાસપોર્ટની પાંખે ભાગ-૧થી ૩	૫૦૦	૩૫. નવનીત	૧૮૦	૪૨.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬	૪૨.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬
૧૭. સંપ્રત સહસ્રિતન ભાગ-૧ થી ૬	૧૮૦	૩૬. નવનીત	૧૮૦	૪૩.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬	૪૩.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬
૧૮. પ્રો. તારાભેન ર. શાહ લિભિટ	૪	૩૭. નવનીત	૧૮૦	૪૪.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬	૪૪.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬
૧૯. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર (પુસ્તિકા)	૧૦૦	૩૮. નવનીત	૧૮૦	૪૫.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬	૪૫.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬
૨૦. મ્રબુદ્ધ ચરણે	૧૦૦	૩૯. નવનીત	૧૮૦	૪૬.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬	૪૬.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬
૨૧. સંકૃત નાટકોની કથા ભા. ૧	૧૦૦	૪૦. નવનીત	૧૮૦	૪૭.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬	૪૭.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬
૨૨. ચંદ્ર રાજનો રાસ	૧૦૦	૪૧. નવનીત	૧૮૦	૪૮.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬	૪૮.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬
૨૩. રશ્મિ ભેદા લિભિટ	૧૦૦	૪૨. નવનીત	૧૮૦	૪૯.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬	૪૯.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬
૨૪. અમૃત યોગનું, પ્રાણિ મોકાની	૨૫૦	૪૩. નવનીત	૧૮૦	૫૦.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬	૫૦.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬
૨૫. ફાલ્ગુની જવેરી લિભિટ	૨૫૦	૪૪. નવનીત	૧૮૦	૫૧.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬	૫૧.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬
૨૬. જૈન પૂજા સાહિત્ય	૧૬૦	૪૫. નવનીત	૧૮૦	૫૨.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬	૫૨.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬
૨૭. દેખા વોરા લિભિટ	૨૮૦	૪૬. નવનીત	૧૮૦	૫૩.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬	૫૩.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬
૨૮. આદિ તીર્થકર શ્રી ઋષભદેવ	૨૮૦	૪૭. નવનીત	૧૮૦	૫૪.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬	૫૪.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬
૨૯. આદિ તીર્થકર શ્રી ઋષભદેવ	૨૮૦	૪૮. નવનીત	૧૮૦	૫૫.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬	૫૫.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬
૩૦. નવનીત	૧૮૦	૪૯. નવનીત	૧૮૦	૫૬.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬	૫૬.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬
૩૧. નવનીત	૧૮૦	૫૦. નવનીત	૧૮૦	૫૭.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬	૫૭.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬
૩૨. નવનીત	૧૮૦	૫૧. નવનીત	૧૮૦	૫૮.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬	૫૮.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬
૩૩. નવનીત	૧૮૦	૫૨. નવનીત	૧૮૦	૫૯.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬	૫૯.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬
૩૪. નવનીત	૧૮૦	૫૩. નવનીત	૧૮૦	૬૦.	જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક	૨૩૮૨૦૨૮૬	૬૦.	જૈ	

• પ્રભુજી અવન' ગુજરાતી-અંગ્રેજી વર્ષ = ૨ (કુલ વર્ષ દર ૨) • આંક : ૭ ઓફોબર ૨૦૧૯ • વિકામ સંવત ૨૦૭૦ • વીર સંવત ૨૫૪૦ • આસો વદી તિથિ-

● ● ● श्री मुंबई जैन युवक संघ पत्रिका ● ● ●
(प्रारंभ सं १५२८थी)

ପ୍ରମୁଖ ଜ୍ଞାନୀ

ਈਪੋਤਸਵੀ ਵਿਸ਼ੇ਷ਾਂਕ

જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ-સ્થાપત્ય વિશેષાંક

● ● વાર્ષિક લવાજમ ટ્રા. ૨૦૦/- ● ●

● ● છૂટક નકલ રૂ. ૨૦/- ● ●

માનદ તંત્રી : ડૉ. ધનવંત શાહ

આ વિશેખાંકના માનદ સંપાદકો :

ડૉ. રેણુકા પોરવાલ - ડૉ. અભય દોશી

તीર्थ यात्रा

ਮੌਨਨੀ ਵਾਹਿਨੁ ਸ਼ੁਭਸ਼ਰਵਾਹ

તંત્રી સ્થાનેથી...✍

જંકિય નામ તિત્યા, સર્ગો પાઆલિ માણુસે લોએ।
જાઈજિજું બિંબાઈ. તાઈ સવ્વાઈ વંડામિ॥

(સ્વર્ગમાં, પાતાળમાં અને મનુષ્ય લોકમાં જે કોઈ નામરૂપ તીર્થો છે, તેમાં જેટલા જિનેશ્વર બિંબો છે, તે સર્વને હું વંદન કરું છું.)

લિપિબદ્ધ સાહિત્ય અને
શિલ્પ સ્થાપન્ય પ્રયોગ ધર્મ અને
સંકુળિતની જીવા દોરી છે. વિવિધ
ભાષાનું લિપિ બદ્ધ સાહિત્ય
આપણાને વારસામાં ન મળ્યું
હોત તો કોઈ પણ કાળજીનો

વર્તમાન યુગ ધર્મ અને સંસ્કૃતિના તત્ત્વને સમજ શક્યો જ ન હોત. એ રીતે અઠળક સાહિત્યની રચના કરીને પૂર્વસૂરિઓએ આપણા ઉપર અનંત ઉપકારો કર્યા છે.

આવા જ ઉપકારો એ મહામાનવોએ સ્થાપત્ય-શિલ્પની રચના કરીને પણ માનવજીત પર કર્યા છે. સાહિત્ય અમૃતજીવા માટે વાંચનારને

સૌજન્યદાતા
નયનાબેન
કોણ્ટ્રક્ટર
તીવેન શાહ

પણ સ્થાપત્યનું નિરીક્ષણ કરીને એ સમયની સંસ્કૃતિ અને ધર્મની સમજ મેળવી શકે છે. એટલે જ સ્થાપત્ય પાસે સર્વ સ્વીકૃત મૌનની વાણી છે. જે મલ્યવાન છે.

એ ભાષાનું જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે, પણ સ્થાપત્યને સમજવા માટે કોઈ ભાષાની જરૂર નથી. (શિલાલેખ સિવાય) ચીન કે અન્ય દેશના યાત્રીઓ અહીંના જ્ઞાન બંડાર ઉકેલી ન શકે, પરંતુ કોઈ

ઓગસ્ટના પર્યુખણ પર્વના દળદાર કર્મયોગ અંકના વાચનનો જીવન
આ હજ હેઠો બેઠો નહિ હોય ત્યાં તો વળી આ ‘જૈન તીર્થ વંદના’ ?

- શ્રી મુંબઈ જેન યુવક સંઘ, તૃતી મહિનાર, ૧૪મી ખેતવાડી, એ.બી.સી. ટ્રાન્સપોર્ટની બાજુમાં, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૪. ટેલિફોન: ૨૩૮૨૦૨૮૬
 - ઓફિસ સ્થળ સૌજાય : શ્રી મનીષભાઈ દોશી
 - Website : www.mumbai_jainyuvaksangh.com ● email : shrimjys@gmail.com Web Editor: Hitesh Mayani-9820347990

અંક-ગ્રંથ-લઈને અમો આપની સમક્ષ ઉપસ્થિત થયા છીએ. આપ સર્વેનો અઢળક પ્રેમ છે એટલે જ તો આવા અંકો સર્જવા માટે અમારો ઉત્સાહ વધે છે અને આવા વિશિષ્ટ અંકો તૈયાર થઈ જાય છે. ઉપરાંત આ નિભિતે સંપાદક તરીકે અન્ય વિદ્વાન મહાનુભાવના જ્ઞાનનો લાભ પણ આવા વિશિષ્ટ અંકોને મળે છે. એ સર્વ સંપાદકો યશના અધિકારી છે.

જોકે આર્થિક દસ્તિએ અમારા મથુરભાઈ અને પ્રવીણભાઈ મને
મીઠી ટકોર કરતા રહે, પણ અમે તો ‘બહાર’નું નહિ, ‘અંદર’નું
સાંભળવાવાળા છીએ! હું એમને સધિયારો આપું કે ‘ચિંતા ન
કરો, આપણા ઉદાર વાંચકો ‘પ્રબુદ્ધ જીવન નિધિ’માં યથા છથા
ધન રાશી આપતા રહેશો,’ અને પ્રવીણભાઈનો સવારે ફોન આવે
કે, “‘પ્રબુદ્ધ જીવન નિધિ’ માટે આટલા રૂપિયા આવ્યા, આ સૌજન્ય
મળ્યું” વગોરે. અને ફરી વિશિષ્ટ અંક સર્જવાની અમારી કલ્યાના
શરૂ થઈ જાય. જ્ઞાનની અનુમોદના કરનાર સર્વ દાતાઓને મારા
વંદન-અભિનંદન. શ્રુતજ્ઞાન એ ભગવાન છે. જ્ઞાન પૂજા એ ભગવાન
પૂજા છે.

આ એપ્રિલ માસમાં ભિત્ર ગુજરાવંતભાઈ બરવાળિયાએ જ્ઞાન-સત્રનું આયોજન કરેલ અને જ્ઞાનગોષ્ટિ પૂરી થયા પછી પાટણના તીર્થાના દર્શન અર્થે વિહરતા વિહરતા પંન્ચાસ પૂ. ભદ્રકર વિજયજીના સમાધિ મંદિરે અમે પહોંચ્યા, અને અમારી વિદ્ધિ ગોષ્ટિમાં અમને વિચાર આવ્યો કે જૈન તીર્થો અને જૈન સ્થાપત્યનું જગત તો અતિ વિશાળ છે. આ સિંધુના બિન્દુમાં સમાવવું પણ અશક્ય ! અને મારી સામે જ અમારા લાડીલા વિદ્ધાન ડૉ. અભયભાઈ દોશી અને કલા-મર્મજી ડૉ. રેણુકાબેન પોરવાલ ઉપસ્થિત હતા, બસ અમારી ‘સ્મિત’ વાતો થઈ ગઈ અને નિર્ણય લેવાઈ ગયો. જેનું પરિણામ આ જ્ઞાન-સમૃદ્ધ અંક.

તીર્થનો અર્થ કેટલો વ્યાપક છે એ આપણાને અહીં ડો. સાગરમલજીના અભ્યાસ લેખથી સમજાશે. આ દસ્તિએ પુસ્તકાલય પણ તીર્થ છે અને પ્રત્યેક ઉપાશ્રય પણ તીર્થ જ છે. પછી તે સ્થાનકવાસીનો હોય કે દેરાવાસીનો. એટલે આ અંક સર્વ જૈન સંપ્રદાયને સમર્પિત છે.

જેનોના દશ્યમાન તીર્થ-સ્થાપત્ય તો સમૃદ્ધ છે જ, ઉપરાંત તીર્થ વિશેનું સાહિત્ય પણ અતિ સમૃદ્ધ છે એ એઓ શ્રીનો લેખ વંચવાથી આપણાને પ્રતીત થાય છે.

આ અંક તૈયાર કરવામાં આ વિદ્ધાન સંપાદકોએ અતિ પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે એની પ્રતીતિ તો આ અંક વાચનારને પાને પાને થશે જ.

આપણે સૌ આ વિદ્યાનુરાગી દ્વય સંપાદકોનો આભાર માની એમને અભિનંદન આપીએ.

આ દ્વય સંપાદકોને મેં કહ્યું, “હું તો આ વિષયનો જાણકાર નથી એટલે મને તંત્રીલેખ લખવામાંથી મુક્ત કરજો” તો એઓ કહે, ‘આપણો આ અંકને માત્ર માહિતીના બંડાર તરીકે તૈયાર નથી કરવો, પરંતુ તીર્થના દર્શન પછી થતી ભક્તિ સંવેદનાની પ્રસ્તુતિ પણ કરવાની છે. તમારે એ લખવાની.’

આ સંવેદના લખવાનો મને કોભ ન થાય એટલે આવી ભક્તિ સંવેદનાના લેખો એમણે પણ આ અંકમાં પ્રસ્તુત કર્યા. ઉપરાત જર્મન વિદૃષ્ટિ પીસ શાર્લોટ કૌરે, બાર્તીય નામ સુભદ્રાદેવીનો આ વિષયક લેખ પુસ્તકાલયમાંથી મેળવીને અહીં પ્રસ્તુત કર્યો.

અહીં ઘણાં બધાં અભ્યાસ લેખ પ્રસ્તુત છે. એમાં મારા બે પાંડાને કેમ મૂકું? પરંતુ સંપાદકો એટલે કેપ્ટન ઓફ ધ શીપ. અવજ્ઞા કેમ થાય?

તો મારી ભક્તિ સંવેદના અને અનુભૂતિને અને પ્રગટ કરવા આપની અનુમતિ લઉં છું, થોડી ગુટક ગુટક !

જૈન મૂર્તિપૂજક પરિવારમાં મારો જન્મ. એટલે બાળવયથી જ તીર્થ દર્શનના સંસ્કારો હોય જ. પરંતુ જેમ જેમ સમજ અને વાચન વધતું ગયું એમ બુદ્ધિ, હદ્ય અને આત્માનો સંદર્ભ વધતો ગયો. શ્રીદ્વાના પૂર્ણ ચંદ્ર ઉપર બુદ્ધિના પડળો ગોઈવાતા ગયા.

આ ભક્તિ યાત્રામાં એવા એવા અનુભવો થયા કે ચમત્કારની કક્ષામાં મૂકવા જાઉં તો બુદ્ધિ લડવા બેસે, જોગાનું જોગ કે સંજોગોનું લેખલ લગાડવા જાઉં તો હદ્ય અને આત્મા મરક મરક હસે. સત્યની તારવણી કરવી તો મુશ્કેલ જ.

જીવનનું આ એવું મેઘધનુષ છે કે એક રંગની વાત કરવી હોય
તો બીજા રંગનો આશરો લેવો જ પડે. આ રંગો જુદા પાડી જ ન
શકાય. હમણાં વિદ્યાન મિત્ર ડૉ. ગુણવત શાહ સાથે ફોન ઉપર
થોડી ગોટ્ઠિ થઈ. એઓ કહે, ‘આપણી પાસે અંગત અનુભવોનો
ખજનો હોય, પણ આત્મશ્વાધાના ડરથી, કે બીજાને ન ગમે એ
વિચારથી આપણે શા માટે આપણી અનુભૂતિને ગોપનિય રાખવી
જોઈએ? આપણું સત્ય આપણો પ્રગટ કરવું જ જોઈએ. માઝ વાયક
તારવણી કરી લેશો.’

તો લેખ લાંબો ન થાય એ સમજ રાખીને ક્ષોભ પામ્યા વગર
કેટલીક ઘટના હુંકમાં કહું. માત્ર મુદ્દા.

લગભગ ચાર પાંચ વરસની મારી ઉમર હશે. પિતાજી પૂજાના કપડાને પહેરીને વેદનાભર્યા ચહેરે ઘરમાં પ્રવેશ્યા. પછી ખબર પડી

- १ वर्षनुँ लवाजम रु. २००/- (U.S. \$ 20)
 - ३ वर्षनुँ लवाजम रु. ५००/- (U.S. \$ 50)
 - ५ वर्षनुँ लवाजम रु. ८००/- (U.S. \$ 80)
 - १० वर्षनुँ लवाजम रु. १८००/- (U.S. \$180)

ભાવનગર, ફરી એ દેરાસર વગરે વગરે.

મોસાળ પક્ષને મારા પર વિશેષ લાગણી, પણ પિતાશ્રીને નાનાની સાથે મતભેદ. તો બીજી તરફ એમના અતિ શ્રીમંતુ ભાઈ સાથે પણ વિચાર ભેદ. હું સદ્ભાગી કે મારા ઉપર આ

કે અમારા ઘરના ઘર દેરાસરમાં પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પંચધાતુની મૂર્તિ હતી તે ઘરની બાજુમાં વોરા શોરીમાં (ભાવનગર) ગોડિજુનું દેરાસર હતું ત્યાં બિરાજાયા. કારણકે અમારે શહેર છોડવાનું હતું. આજે મારા

ઘરના પૂજાના નાના કબાટમાંથી કોઈ મૂર્તિ આગળ પાછળ કરે તો એ હું સહન કરી શકતો નથી. આવું ક્યારેક બને છે ત્યારે મારી સામે પિતાજીનો વેદનાભર્યો ચહેરો પ્રગટ થાય છે. હજુ પણ જ્યારે હું ભાવનગર જાઉં ત્યારે અચૂક એ દેરાસરમાં જઈ એ પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પંચફળા મૂર્તિના દર્શન કરી મારી સંવેદનાઓને અનુસંધું છું.

ભાવનગરમાં દરબાર ગઢ પાસેના મોટા દેરાસરમાં સાંજે પાઠશાળાએ જવાનું, પછી મંદિરના વિશાળ પરિસરમાં રમવાનું અને બધાં ભગવાનના દર્શન કરી, ધંટારવ કરી, આરતી ઉતારી આ બધો વિગતે અહેવાલ મોસાળમાં નાનાને આપવાનો. આજે સાંજે ક્યાંય પણ રસ્તે ચાલતાં કોઈ મંદિરથી આરતીનો ધંટારવ સાંભળું છું ત્યારે એ દેરાસરની એ સાંજ, એ આરતી, એ મસ્તી યાદ આવી જાય છે. અને વર્તમાનની ગમે તેટલી ઉદાસી સાંજ હોય, પણ એ સ્મૃતિનો જબકારો મનને હર્યુભર્યું કરી દે છે.

મારા પિતાજી નિયમિત પૂજા કરે. એક કલાક. ઉપરાંત અડધો કલાક એક પગે ઊભા રહી પચાવતી માતાની માળા ગણો. ભાવનગરમાં દાદા સાહેબના દેરાસરમાં, સુરત હોય ત્યારે ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ, અમદાવાદ હોય ત્યારે જમાલપુરનું દેરાસર. મારી માતાને તો મેં એક વર્ષની ઉંમરે ગુમાવ્યા હતા.

મારા પિતાજીને સ્વતંત્ર સંગ્રામ વધુ ખારો લાગ્યો, પણ એમનાથી મારી માયા ન છૂટે, બધે મને સાથે ફેરવે. એક વખત સુરતના કોઈ દેરાસરના ભૌંયરામાં પિતાજી જિનપૂજા કરતા હતા. બહાર પોલીસ ઊભી હતી. જેવા અમે બહાર નીકિયા એટલે પોલીસે અમને પકડ્યા અને મને મોકલ્યો અનાથ આશ્રમમાં અને ઈન્કલાબ ઝિન્દાબાદના નારા સાથે પિતાજીને જેલમાં. લગભગ ૧૯૪૬ની સાલ. ભૌંયરામાં સ્થાપિત પાર્શ્વનાથ ભગવાનની એ વિરાટ મૂર્તિ હજુ મારી સ્મૃતિ ઉપર સ્પષ્ટ છે અને જ્યારે સુરત જાઉં છું ત્યારે એ શોધું છું.

અનાથ આશ્રમનો સ્વાદ એક અઠવાડિયું ચાખ્યો અને મારા પરિવારના બંને માતૃ-પિતૃપક્ષ મારો કબજો લેવા હાજર. ફરી

જાવંતિ ચેઈઆઈ, હું એ અહે એ, તિદિઅલોએ એ, જન્વાઈ તાઈ વંદે, ઇહ સંતો તત્થ સંતાઈ.

-વંદિતુ સૂત્ર-ગાથા ૪૪.

ઉધ્વલોક, અધોલોક, અને તિદ્ધાલોકને વિશે જેટલી જિન પ્રતિમાઓ છે, તેને અહીં રહેલો હું ત્યાં રહેલી સર્વેને ભાવપૂર્વક વંદન કરું છું.

બેઉનો અતિ પ્રેમ અને બંસે પક્ષોએ મારી પૂરતી સંભાળ રાખી.

એક બપોરે સોનગઢથી કલ્યાણચંદ્રજી બાપા મારે મોસાળ પધાર્યા અને મોસાળના પરિવારજનોની ના હોવા છતાં મને પોતાના આશ્રમ સોનગઢ લઈ ગયા. પૂ. બાપાનો દાવો હતો કે એ આશ્રમમાં પ્રારંભમાં મારા પિતાજીનું અનુદાન હતું. મારા પિતાજી, આ સંસ્થાના સ્થાપક ચારિત્ર વિજયજી અને એમના ભક્ત હતા. એટલે મને સાચવવાની એમની ફરજ અને મારા પર એ આશ્રમનો હક વિશેષ. આજે તો અતિ વિશેષ.

આ આઈ વરસના અભ્યાસ કાળ દરમિયાન નિયમ પ્રમાણે દર વરસે એક મહિનો આશ્રમસ્થિત દેરાસરમાં ગોઠીની જવાબદારી નિભાવવાની. એ પ્રકાલન, પૂજા, આરતીનો આનંદ શબ્દાતિત તીર્થવાસ જેવો હતો. ઉપરાંત શત્રુંજ્ય તીર્થ દર વરસે જવાનું. બાળ માનસને ચંદ્રરાજ અને પોપટની વાત ગમે એટલે ચંદ્રકુંડ પાસે કલાકો બેસવાનું, પણ રાયણ વૃક્ષ નીચે બેઠા પછી તો ઊભા થવાનું મન જ થતું ન હતું. કોઈ અજબના સ્પંદનો શરીર મનને વેરી વળતા.

વેકેશનમાં બધાં પોતાને ઘેર જાય પણ પૂ. બાપા મને રજા ન આપે અને વેકેશનમાં પૂ. બાપા, કારાણી સાહેબ અને અમારો કાફલો સૌરાષ્ટ્રના રજવાડાના મહેમાન બનીએ. ત્યાં જ મને 'કલાપી'ના જીવનનો પરિચય થયો. ઉપરાંત બધાં ગામના બધાં મંદિરોમાં દર્શન કરવાના. પૂ. બાપા સ્થાનકવાસી સાધુ પણ મૂર્તિપૂજામાં અમને અવરોધે નહીં. આ સંસ્થાના સ્થાપકોમાં એક મૂર્તિપૂજક પૂ. ચારિત્ર વિજયજી અને બીજી સ્થાનકવાસી આ પૂ. કલ્યાણચંદ્રજી! ઉપરાંત આ જ સોનગઢમાં દિગંબર સંપ્રદાયના પ. પૂ. સંત કાનજી સ્વામી બિરાજમાન. આ ત્રણો આ ત્રણો સંપ્રદાયના તફાવતની અમને ક્યારે. ખબરન પડી, અને અમારું શાળા શિક્ષણ આર્યસમાજ સંચાલિત એ સંસ્કારમાં, પણ બધાં વચ્ચે કોઈ બેદભાવ નહિ!

એક વખત શાળાના મિત્રો સાથે ગિરનાર જવાનું થયું. ત્યાં એક ગુજરાતી પણ ગજબના સ્પંદનોની અનુભૂતિ થઈ. એક બાબાની એક ગુજરાતી અમે પ્રવેશ્યા. ત્યાં ખીચડીમાં દી કંદળથી પીરસાય. પહેલી ટુંકની ધર્મશાળામાંથી નિયમિત આઈ દિવસ એ બાબા પાસે જવાનું,

બાબા એક મૂર્તિ પાસે સતત બેસી
રહે, ધૂપ-દીપ અખંડ. સવારે
સાત વાગે પહોંચી જાઉં. બાબા
ધ્યાનમાં હોય. હું પાસે બેસી જાઉં.
બાબા આંખ ખોલે, મનો

પદ્માસનમાં બેસી મૂર્તિ સામે જોવાની આજ્ઞા કરે. ધ્યાનની કિયા સમજાવે અને શીખવાડે. કયારેક એવી અનુભૂતિ થાય કે અહીં જ સ્થિર થાઉં, પણ બાબાનો એ હેતુ ન હતો. બાબાના શબ્દો હજી યાદ આવે છે, કહે કે “જાવ, પઢો, નઈ જિભેદારી લો, ઔર યે સબ પૂરી કરો, સંસાર કા તાપ ભી તાપ હૈ, સાથ સાથ યે ભી કરતે રહો, લેકિન સબ છોડને કે બાદ ભી કુછ મત છોડો. સિફી તોડો ઔર કહી જોડો. જુડને કા આનંદ હી આનંદ હૈ.” ગિરનારના તીર્થે જવાનો પ્રસંગ ન બન્યો હોત તો આ બાબાનો અનુભવ ન થયો હોત.

લગ્ન પછી, લગભગ ૧૯૭૩ની સાલમાં પત્ની સાથે શ્રવણબેલગોલા જવાનું થયું. રાત્રે એ ભૂમિમાં પ્રવેશતાં જ કોઈ ગજબના આંદોલનોએ મને ઝકડી લીધો. સવારે અમે ઉદ્યગિરિ ઉપર બાહુભલિના દર્શને પહાડ ઉપર ગયા. અદ્ભુત અનુભૂતિ. ચરણો પાસે બેસી ગયો. ન જાણો શું થયું. મેં પત્નીને કહ્યું, ‘હવે મારે અહીં જ રહેવું છે, હું તારી સાથે નહિ આવું.’ ચારે બાજુ દસ્તિ કરી. સામે બીજો પહાડ હતો. પૂજારીએ કહ્યું એ ચંદ્રગિરિ છે. મેં કહ્યું, ‘મારે તાં જવું છે.’ તાં ગયા. એ જ નિર્ણય. પૂ. ભદ્રભાહુ સ્વામીની શિલા અને ગુફા પાસે મારું સમગ્ર ચેતનાતંત્ર સ્થિર થઈ ગયું. પૂજારી કહે, વર્ષો પહેલાં અહીં બાર વરસનો દુકાળ પડ્યો હતો અને હજારો મુનિઓએ અનશન સંખેખના વ્રત કર્યું હતું. મારી વેદના વધી. લગભગ છ કલાક સુધી કોઈ વિચિત્ર અનુભવ

પૂછો

- ધર્મ સર્વથા શુભંકર છે. આહિસા, આત્મસંયમ અને તપ તેનાં તાત્ત્વિક ઘટકો છે. જેનું ચિત્ત નિરંતર ધર્મપાલનમાં હોય તેને દેવ પણ પ્રણામે છે.
 - પ્રાર્થના એ ધર્મનું સત્ત્વ અને પ્રાણ છે. આથી પ્રાર્થના મનુષ્યના જીવનનું ગર્ભસત્ત્વ હોવું જોઈએ. કારણ કે ધર્મ વગર કોઈ જીવી શકે નાથિ.
 - વિજ્ઞાન ‘જે છે’ તેનું દર્શાન કરાવે છે, ધર્મ ‘જે હોવું જોઈએ’ તેનું દર્શાન કરાવે છે.
 - ધર્મની શરૂઆત કાલે કરશો તો ચાલશો, પણ અધર્મનો ત્યાગ તો આજે જ કરી દો.

“જાવ, પટો, નદી જિમ્મેદારી લો, આરો યે સબ પૂરી કરો,
સંસાર કા તપ ભી તપ હૈ, સાથ સાથ યે ની કરતે રહો,
લેક્કિન સબ છોડને કે બાદ ભી કુછ મત છોડો. સિર્કિં
તોડો આરો કદીં જોડો. જુડને કા આનંદ હી આનંદ હૈ.”

થતો રહ્યો.

મિત્રો, સ્નેહીઓએ મને
હુમેશાં પાર્થનાથ ભગવાનની
મૂર્તિ અને ફોટો બેટ આપ્યા છે.
શા માટે? મને ખબર ન હતી.

વર્ષા પછી મારી મોટી બેને કહું કે મારો જન્મ દિવસ માગસર વદ દસમનો છે જે પાર્શ્વનાથ ભગવાનનો જન્મ કલ્યાણક દિવસ છે! એ પહેલાં મને મારી જન્મ તારીખ જ કહેવાઈ હતી.

અને રાજસ્થાનના મંદિરો અને મહુડી, શંખેશરની યાત્રાની વાત પછી ક્યારેક. મહુડી જતો ત્યારે પ્રવેશદ્વાર પાસે આચાર્ય બુદ્ધિસાગર સૂરીશરળે લખેલી કવિતા વાંચતો, એ કવિતા સો વરસ પહેલાં લખાઈ હતી અને એમાં ભવિષ્યના સો વર્ષમાં બનવાની ઘટનાનું કથન હતું, જે વર્તમાનમાં સાચું પડી રહ્યું છે, એ અનુભવાય છે, ત્યારે તીર્થ સ્વરૂપ એ મુનિ ભગવંત પ્રત્યે આત્મા ઢળી પડતો. જે હા, મુંબઈ પાસેના અગાસી તીર્થમાં સામેની ધર્મશાળામાં રાત્રિ સમયે મંદિરનો ધાંટારવ પણ સાંભવ્યો છે !!

સર્મેત શિખર જવાની તીવ્ર છયા જાગૃત થઈ છે. શા માટે? ક્યારે એ યાત્રા થશે? ખબર નથી.

ક્યા ચમત્કારો, ક્યા સંજોગો, ક્યા યોગાનુયોગો. ખબર નથી પડતી. પણ થાય છે. શું થાય છે? ક્યાંક, કશું તો છે જ, જ્યાં આપણી બૃહ્દી પહોંચી નથી શકતી.

એ ક્યાં છે, કોણ છે? કેમ છે? કણાતું નથી!!

ભક્તિનો આરંભ અહીંથી થાય છે.

તીર્થ ભાવના પ્રગટ થાય છે.

॥ ३ ॥

drdtshah@hotmail.com

- અંતઃકરણ એ એક એવો ન્યાયાધીશ છે, જે તમે સારું કે નરસું જે કાઈ વિચારો છો તેનો તરત જ ચુકાડો આપી દે છે, એ એક અલગ વાત છે કે પછી તમે એ ચુકાડો માનો કે ન માનો.
 - જીવનમાં પહેલો સંઘર્ષ મન સાથે કરવો પડે છે, કારણ કે એને નકારાત્મક વલણનો સહેલો રસ્તો પસંદ છે.
 - જો આપણી પાસે સાંભળવાને કાન હોય તો ઈશર આપણી સાથે આપણી જ ભાષામાં વાત કરે છે.— તે ભાષા ગમે તે હોય.
 - કુદરતમાં એવી ભાષા છેજે ઈશરના અસિતિવની વાત કરે છે, તે ભાષા છે સુવ્યવસ્થાની, સૌંદર્યની, પૂર્ણતાની અને સમજદારીની..

આ વિશિષ્ટ અંકના કલા-સ્થાપત્ય પ્રેમી વિદ્યાનુરાગી દ્વય સંપાદકો

ડૉ. રેણુકાબેન પોરવાલ અને ડૉ. અભય દોશી

શાંત પુસ્તકાલય જેવા આ દ્વય સંપાદકોને આપણે જ્યારે પણ મળીએ ત્યારે સર્વ પ્રથમ નમ્રતાપૂર્વક અશાં સ્મિતથી આપણું સ્વાગત કરે. થોડો વાર્તાવાપ થાય એટલે એમનામાં રહેલું પુસ્તકાલય બોલદું બની જાય અને એમના આ સ્મિત અને જ્ઞાનથી આપણે એમના થઈ જઈએ.

સ્ત્રી દાક્ષિણ્યના સંસ્કારનું સન્માન કરી સર્વ પ્રથમ ડૉ. રેણુકાબેન પોરવાલના પરિચયશીલ્યને આપણે અવલોકીએ.

પિતૃપ્રક્રીયા રેણુકાબેન જેન ધર્મના સંસ્કારોથી વિભૂષિત વસ્તુઓના સામાજિક કાર્યકર અને જૈન ઉદ્યોગપતિ શ્રેષ્ઠ પિતા હીરાચંદભાઈ અને સુશ્રાવિકા માતા સરોજબેનની પુત્રી.

પાંચ બહેનો અને એક ભાઈના બહોળા પરિવારમાં રેણુકાબેનનો જેન ધર્મના સંસ્કારો અને અભ્યાસ સાથે ઉછેર. શાળા જીવન દરમિયાન વક્તૃત્વ વગેરે અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં અશેર. સંસ્કૃત, ગણિત અને કલા-સ્થાપત્યમાં પ્રારંભથી જ વિશેષ રૂપી.

વલસાડમાં આચાર્ય સૂર્યિશ્વર બુદ્ધિસાગરજી દ્વારા સ્થાપિત જેન પાઠશાળામાં જેન ધર્મનો અભ્યાસ કર્યો અને યુનિવર્સિટી શિક્ષણની અંતિમ ડિગ્રી ડૉક્ટરેટની પદવી આ આચાર્ય બુદ્ધિસાગરજીના જીવન અને સાહિત્ય ઉપર ડૉ. કલાબેન શાહના માર્ગદર્શન દ્વારા મહાનિબંધ લખી એ ઉપાધિ રેણુકાબેને પ્રાપ્ત કરી. આ મહાનિબંધ ગ્રંથ આકારે પ્રકાશિત થયો છે. કેવા સરસ યોગાનુયોગ, જ્યારે બીજ વવાયું ત્યારે એમને શી ખબર કે અહીં જ્ઞાનનું એક ઘટાટોપ વૃક્ષ ઉગશે. કાણે તો ત્યારે જ નક્કી કરી લીધું હેલો.

જ્ઞાનયાત્રા આગળ વધી. બીએસ.સી. એલએલ.બી., જેનોલોજી, જેન એસ્ટેટિક, જેન હસ્તપ્રત વિદ્યા વગેરે જ્ઞાનના અનેક ક્ષેત્રોમાં ગુજરાત, મુંબઈ અને લાડનૂર વિશ્વ વિદ્યાલય દ્વારા ધૂમી વળ્યા.

‘જૈન જગત’ નું તંત્રી પદ સંભાળ્યું, જેન વિદ્યાલયોમાં ફંકલ્યી તરીકે વિદ્યા પ્રસારણ કર્યું. જેન સાહિત્ય સમારોહ અને જ્ઞાન સત્રમાં સક્રિય રહ્યા. જેન કલા અને શિલ્પ-સ્થાપત્યમાં ખાસ રૂપી કેળવી એ વિષયક શોધ નિબંધો લખ્યા અને દશ્ય-શ્રાવ્ય પ્રવચનો આપ્યા.

જેન સાહિત્ય અને કલા સ્થાપત્ય ઉપર અંગેજ અને ગુજરાતીમાં શોધ પ્રવચનો આપ્યા, અને એ વિષયો ઉપર એમના ગ્રંથો પ્રકાશિત થયા. આ સર્જનાત્મક કાર્યોની યાદી મોટી છે.

રત્વામના સુપ્રસિદ્ધ એડવોટેક વી. સી. પોરવાલના ફાર્માસીસ્ટ સુપુત્ર ઉદ્યોગપતિ જિનેન્ડ્રભાઈ રેણુકાબેનના જીવનસાથી છે અને રેણુકાબેનની આ શુભ પ્રવૃત્તિના પ્રોત્સાહક છે. રેણુકાબેનની આ જ્ઞાનયાત્રામાં પુત્રવધૂ રાખી, પુત્ર રાહૂલ અને પૌત્ર અક્ષતનો પૂરો સાથ છે, જે સમગ્ર શુત જગત માટે પ્રેરક છે.

રેણુકાબેન પોરવાલ : ૧૦, દીક્ષિત ભવન, ૧૪૮, પી. કે. રોડ, મુલુંડ વેસ્ટ, મુંબઈ-૪૦૦૦૮૦. ફોન: ૨૫૬૧૬૨૩. મો.: ૦૯૮૨૧૮૭૭૩૨૭

ડૉ. અભય દોશી

ડૉ. અભય દોશી એટલે જૈન વિદ્યાનોમાં લાડકું હાલું નામ.

ડૉ. અભય દોશીએ મુંબઈની મિસ્ટીબાઈ કોલેજમાં ૧૬ વર્ષ સુધી ગુજરાતીના અધ્યાપક તરીકે સેવા આપી વર્તમાનમાં મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી વિભાગમાં અધ્યક્ષસ્થાને સહયોગી અધ્યાપક છે અને પીએચ.ડી. ઉપાધિ માટેના વિદ્યાર્થીઓના માર્ગદર્શક છે.

મૂળ રાજસ્થાનના તેનાલીશ વર્ષીય આ યુવાન ડૉ. અભય દોશીને જૈન ધર્મ અને ભાષાના સંસ્કારો કુટુંબમાંથી જ પ્રાપ્ત થયા છે. ધર્મપરાયણ માતા જશોદાબહેન પાસેથી ધર્મ-કિયા ભક્તિના સંસ્કારો મળ્યા છે, તો પિતા ઈન્ડ્રયાંડ દોશીએ ગુજરાતના મહેસાણાની સુપ્રસિદ્ધ ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી પાઠશાળામાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો ગહન અભ્યાસ કર્યો છે, અને અધ્યાત્મયોગી પૂ. શ્રી ભર્દુંકર વિજયજીના સાત્ત્વિદ્યમાં જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને નમસ્કારનો સ્વાધ્યાય કર્યો છે. મોટા કાકા શ્રી પારસમલજી હસ્તપ્રત લેખનમાં ફુશળ હતા. પરિવારમાંથી બે પુત્રીઓએ પૂ. ભૂવનભાનુસૂરી સમુદ્દ્રાયમાં દીક્ષા ગ્રહણ કરી છે.

જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસી તેમજ જ્યોતિષશાસ્ત્રના તજ્જ્ઞ આ યુવાન સંપાદકે ‘ચોવીશી-સ્વરૂપ અને સાહિત્ય’ ઉપર પીએચ.ડી. માટે શોધ-પ્રબંધ લખ્યો છે, ઉપરાંત ‘જ્ઞાન વિમલ સત્ત્વાય સંગ્રહ’, ‘શેનુંજ્ય નિરિરાજ પૂજા’, ‘અર્હદ ભક્તિ સાગર’ વગેરે ગ્રંથો એમના નામે પ્રકાશિત થયા છે, અને ૨૦૦૦ કરીનો ઉપાધ્યાય ઉદ્યરણ કૂત ‘યશોધર રાસ’ અને ‘જૈન રાસ વિમર્શ’ સંપાદિત ગ્રંથ પ્રકાશિત થયા છે.

સ્મિતભાઈ અને મિતભાઈ અને ચિંતક વક્તા ડૉ. અભય દોશી ગુજરાતી સાહિત્યના અધ્યયન સાથોસાથ ઘણાં વર્ષોથી સાધુ-સાધ્વી અને શ્રાવક-શ્રાવિકાઓને જૈન ધર્મનો અભ્યાસ પણ કરાવે છે.

‘જૈન સાહિત્યમાં કથન કલા’ ઉપર સંશોધન કરવા માટે ડૉ. અભય દોશીને યુનિવર્સિટી ગ્રાંટ કમિશન તરફથી નાણ વર્ષ માટે સાડાબાર લાખનું અનુદાન પ્રાપ્ત થયું છે. સમગ્ર શુત આરાધકો ડૉ. અભય દોશીને અભિનંદન આપે.

પણી સુભિત્રા અને સંતાનો કૃપા અને ભવના સંવાદી સહકારે ડૉ. અભય દોશી જ્ઞાનયાત્રામાં પ્રવૃત્ત છે.

□ તંત્રી

ડૉ. અભય દોશી: A-૩૧, ગ્રેડિન્સ્ટર્સ, ફિરોજશાહ મહેતા રોડ, સાન્તાકુઝ (ગે.), મુંબઈ-૪૦૦૦૫૪. ફો. ૨૬૧૦૦૨૫૪. મો. ૮૮૮૨૬૭૮૨૭૮૨૭૮

સંપાદકીય... એ

શ્રી ગુણવંતભાઈ બરવાળિયાએ પાટણ સમીપવારી સાગોડિયા મુકામે એક પરિસંવાદ ગોઠવ્યો હતો. આ પરિસંવાદની પૂજારૂહુતિ બાદ પાટણના જિનાલયનોના દર્શન માટે જવાનું ગોઠવાયું. આ જિનાલયના દર્શન કરતા, એના શિલ્પ-સ્થાપન્ય અંગે વાતાવાપ કરતા શ્રી ધનવંતભાઈ શાહને મનમાં સ્કૂર્યું: 'પ્રભુજ જીવન'નો એક તીર્થવિષયક વિશેષાંક પ્રગટ કરીએ. આ કાર્ય માટે તેમણે અમને સંયુક્ત રીતે જવાબદારી સાંચી.

પ્રાકૃતિક સંપદાથી વિભૂષિત તીર્થો ઇતિહાસ અને શિલ્પના પણ અનોખા ખજના લઈને બેઠા હોય છે. વળી, સાધકની આધ્યાત્મિક ચેતનાને ઉમત કરનારી ભરપૂર સામગ્રી આ તીર્થોમાં રહી હોય છે. તીર્થના આ પ્રાકૃતિક, સાંસ્કૃતિક અને આધ્યાત્મિક ત્રિવિધ મહત્વને અંકિત કરવાનો ઉપક્રમ આ સંપાદન પાછળ રહ્યો છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં કાકાસાહેબ કાલેલકર, ભોવાભાઈ પટેલ, પ્રીતિ સેનગુપ્તા આદિઓ પ્રવાસની સંવેદનાને કેન્દ્રમાં રાખી પુષ્ટ માત્રામાં લલિતનિબંધો લખ્યા છે. જૈન તિર્થોમાં સંવેદનાની ભરપુર સામગ્રી હોવા છતાં જૈનતિર્થો પર ભાગ્યે જ લલિતનિબંધો લખાયેલા મળે. ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ના આ વિશે પાંક નિમિત્તે કેટલાક તીર્થવિષયક લલિત નિબંધોની સંમાપ્તિ થાય, અને તીર્થમાં રહેલી ભાવસંવેદનાનો સમર્થ સર્જકોની કલમથી સૌ ભાવકોને ઉપલબ્ધ થાય, એ પણ આ સંપાદનનો હેતુ છે.

કટ્ટલાક લેખકોએ તીર્થ વિશેની અનેક વિગતો અને સંશોધનો ઉપલબ્ધ કરી આવ્યાં છે, એ પણ સાંસ્કૃતિક વારસાની જળવણીની દૃષ્ટિઓ મૂલ્યવાન છે. તીર્થાંના ઇતિહાસને સાચવવો એ આપણી ધર્મપરંપરાના ઇતિહાસના રક્ષણાનો એક મહત્વનો હિસ્સો છે.

આપણો ત્યાં કહેવાયું છે, ‘તારે તે તીર્થ’. જે આત્માને ભવસાગરથી પાર જીતારે તે સાચું તીર્થ છે. એટલે જ ચતુર્વિધ સંધ, સાધુ-સાધ્વી ભગવંતો આદિ સર્વ તીર્થકૃપ કહેવાય છે. આ જંગમ તીર્થોની સાથે જ્યાંના પરમાણુઓમાં વિશેષ શુદ્ધિ છે, જેના વાયુમંડળમાં ઉધ્યેતનાનો સંચાર છે, જ્યાં તીર્થકરોના કલ્યાણકો કે મુનિભગવંતોના મોક્ષામનની ઘટના ઘટી છે, જ્યાં સાધક આત્માઓએ સાધના કરી આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપની સંપ્રાપ્તિ કરી છે, એવા સ્થળો ‘સ્થાવર તીર્થ’ નું ગૌરવ પામે છે.

આવા સ્થાવર તીર્થોમાંથી કેટલાક મહિમાવંત તીર્થસ્થળોનો પરિયય પ્રસ્તુત કર્યો છે. આ પરિયયના માધ્યમથી તીર્થ પ્રત્યેના ભક્તિભાવની વૃદ્ધિ થાય, તેના ઇતિહાસને જાણી તીર્થની વિશેષતાના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ થાય, તેના શિલ્પ-સ્થાપત્યની સમૃદ્ધિનો પરિયય થાય, સાથે જ વિવિધ લેખકોને તીર્થ નિમિત્તે અનુભવાયેલી સંવેદનામાં સૌ સહભાગી બને, એ હણ્ણાંએ આ વિશેષાંકનું આયોજન કર્યું છે.

પોતાના લેખો સમયસર પહોંચાડવા માટે સૌ લેખક-મિત્રોનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર તેમજ ડૉ. ધનવંતભાઈ શાહ અને મંબદી જેણ યવક સંઘનો આ અમલ્ય તક ઉપલબ્ધ કરી આપવા માટે આભાર

□ ડૉ. રેણુકા પોરવાલ

□ ડૉ. અભય દોણી

Bahubali, at Shravangbelgola,
World heritage, Karnataka.

Jaina images from anicent Jaina temple at
Zanzibar in Africa

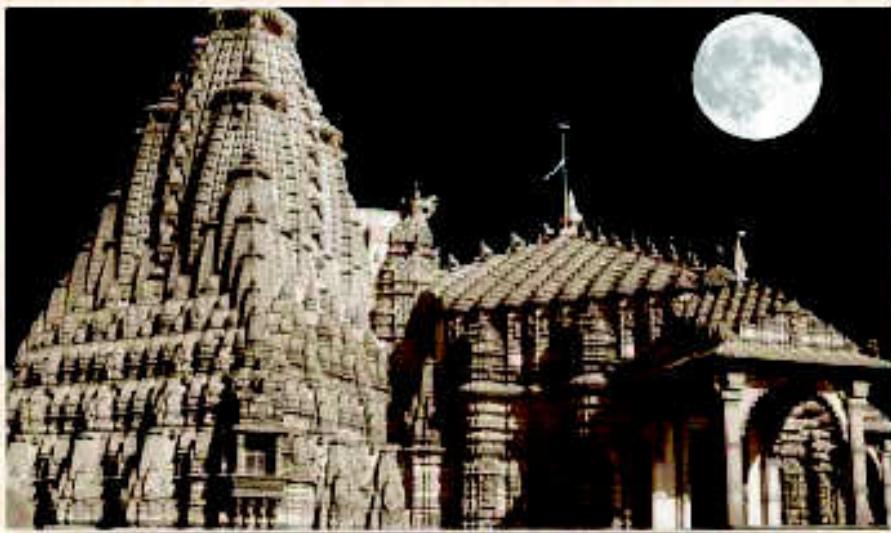
Dvi-tirthi from Juna Delawada- Rajasthan

Kalikunda Parswanath Kalikunda tirtha

The inside view
of Panchasara
Parsvanath temple
at Patan in Gujarat

Palitana
Under Full Moon
Gujarat, India

Jahaj Mandir,
Temple architecture
Mandwalla- Rajastana

Dravida style Shikhara,
shrine constructed
in 6th century,
Pattadakal, Karnataka.

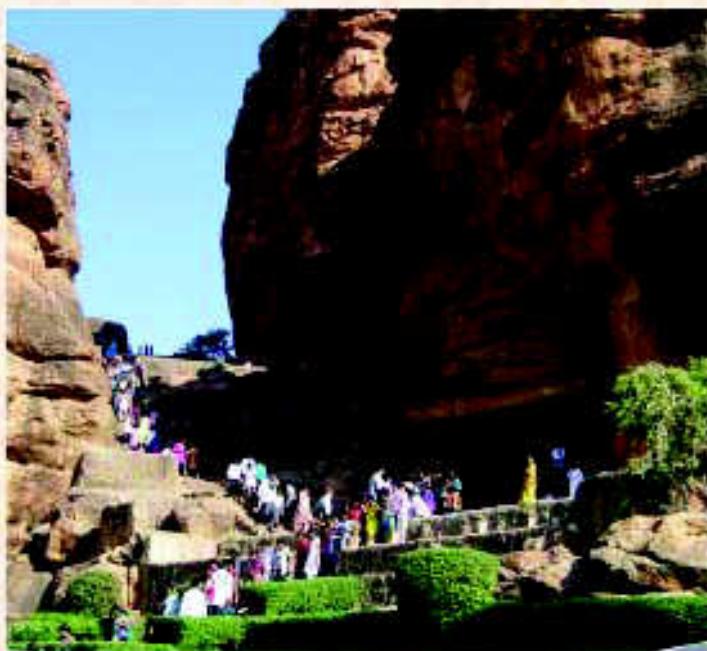

Ayagapatta of Swastika from Mathura's stupa, showing Jina and symbol worship.

Ayagapatta from Mathura showing Jaina Stupa at Mathura. Courtesy from Lucknow Museum

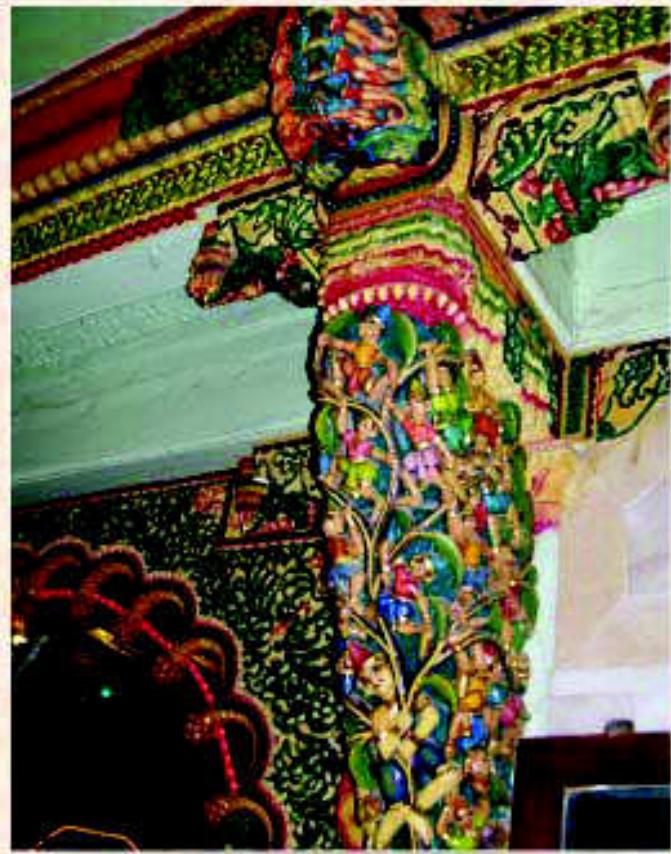
Jaina Caves at Badami at Karnataka

Ambika-Goddess of Wealth & Prosperity, under a Mango Tree. Ellora Jaina caves.

A miniature painting from Kalpasutra,
showing Neminath Procession

Dancing Putalis in three dimension
on brackets of Toran beam-shrine at Kapadvanj

Nine women forming an elephant,
a painting in a shrine at Kapadvanj- Gujarat

A very impressive painting of a Jina with
Chavardharis, at Zanzibar, Jaina shrine

શૈન સ્થાપત્યકળા

□ સો. રેણુકા પોરવાલ

વિષય પ્રવેશ :

સ્થાપત્ય (Architecture)ને ગૃહનિર્માણની વિદ્યા અથવા ચૈત્ય
કે ભવનની નિર્માણશૈલી તરીકે સમજી શકાય. ભવનનું સ્થાપત્ય
કે બાંધકામ તથા એમાં વપરાયેલ સામગ્રીના આધારે એ કયારે
સ્થાપિત થયું એ જાણી શકાય છે. જૈન કળા અને સ્થાપત્યને વિશેષ
પ્રોત્સાહન રાજ-મહારાજાઓ તથા મંત્રીઓ તરફથી મળ્યું છે.
ભારતના ઇતિહાસના આધારે એમ જગ્યાય છે કે અહીં સદીઓથી
રાજ દરખારમાં મંત્રી તરીકે મુત્સદી જેન વાણિયાઓને પ્રથમ સ્થાન
આપવામાં આવ્યું હતું. આ મંત્રીઓએ તેમના કાર્યમાં અજાણતાં
પણ, હિસાને મહત્ત્વ ન આપેલ હોવાથી ઘણી વાર ગુરુદેવો તેમને
મંદિર નિર્માણની સૂચના કરતા. જૈન મંત્રીઓ-વિમલશાહ,
પેથડશાહ, સાજજનમંત્રી,
વસ્તુપાળ-તેજપાળ, ધરણશાહ,
વીર ધવલ વગેરે શ્રેષ્ઠીઓ દ્વારા
નિર્મિત થયેલ અદ્ભુત મંદિરો
આપણી અમૂલ્ય ધરોહર છે. મુસ્લિમ આક્મણ તથા સાર-સંભાળની
ગૂટિને કારણે પ્રાચીન મંદિરો ઘણાં નાશ થયા છતાં આજે જૈનો
પાસે એનો ભવ્ય ભરપૂર ખજનો ઉપલબ્ધ છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ ધાર્મિક વિચારો અને સંસ્કારોથી ઘડાયેલી છે. એની સ્થાપત્યકળામાં પણ ધાર્મિક આસ્થા જ પ્રતિબિંબિત થાય છે. ઉપરાંત અહીં ઉદ્ભવેલ ધર્મોમાં મંગળ પ્રતિકો-કમળ, સ્વસ્તિક, ત્રિશત્ર, મીન યુગાલ, હંસ, કૂલની માળા, ધંટો, શ્રીવત્સ વગેરે સમાન રૂપે નિરખવા મળે છે. જેન અને હિંદુ મંદિરોમાં જાં, દેવ-દેવીઓ તથા અન્ય સ્થાપત્યમાં નહિવત્તુ ફરક હોય છે. જેન મંદિરોમાં તીર્થકરો અને દેવ-દેવીઓના ચિત્રણ તથા પ્રતિમાઓ શાસ્ત્રાનુસારે સ્થાપિત કરેલી હોય છે. જૈન સ્થાપત્ય અને પ્રતિમા વિજ્ઞાનના પ્રકારો દર્શાવતાં ગંથો-વાસ્તુસાર, વાસ્તુશાસ્ત્ર, અપરાજિત પૂર્ણા, દેવાધિકાર અને વૃક્ષાર્થીવ છે.

જૈન મંદિરોની સ્થાપત્ય શૈલી

જેન દેરાસરોની સ્થાપત્ય શૈલીમાં મુખ્યત્વે બે પ્રકાર છે—ઉત્તર ભારતના મંદિરોનું ‘નગર શૈલી’નું સ્થાપત્ય અને દક્ષિણ ભારતના મંદિરોનું ‘દ્રવીડ શૈલી’નું સ્થાપત્ય. ગુજરાત, મધ્ય ભારત અને ઉત્તર ભારતમાં નગર શૈલી કે નાગરકલા પ્રમાણે મંદિરોનું બાંધકામ થાય છે. આ શૈલીનું વર્ગીકરણ તેના મુખ્ય મંડપ અને શિખરોના આધારે કરાય છે, જેમકે—ચતુર્મુખ પ્રાસાદ, મેરુ પ્રાસાદ, રથ મંદિર, જહાજ મંદિર, વગેરે.

દ્વિતીય શૈલીનો પ્રારંભ દક્ષિણ ભારતમાં કણ્ણાટક અને તામિલનાડુ રાજ્યમાં દિઝી થી ઉમ્મી સદી દરમ્યાન થયો હતો. આ શૈલીના સર્વોત્તમ ઉદાહરણો પણ્ણકલ (કણ્ણાટક) અને કાંચીપુરમ (તામિલનાડુ)માં જોવા મળે છે જે આજે પણ ઘણી સારી સ્થિતિમાં છે.

જૈન મંદિરો અથવા ચૈત્યોનો કભિક વિકાસ, પ્રથમ સ્તૂપ, તારબાદ
ગુફા મંદિરો અને પછી મંદિરોના રૂપમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યો.
મહાપુરુષોના નિર્વાણ સ્થળે સ્તૂપ બાંધવાની પરંપરા પ્રાચીન સમયમાં
પ્રવર્તતી હતી. ‘સ્તૂપ’નો ઉલ્લેખ ‘આયારચ્યુલા’, સ્થાણાંગસૂત્ર,
સમવાયાંગ સૂત્ર, આદિપુરાણ, ભગવતી સૂત્ર, જ્વાલિગમ સૂત્ર,
જંબૂદ્વિપ પ્રજ્ઞપ્તિ, રાયપસેણીય સૂત્ર વગેરેમાં ‘ચૈત્ય સ્તૂપ’ તરીકે
મળે છે. અષ્ટાપદ, વૈશાલી અને મથુરામાં વિશાળ સ્તૂપો હતા જેનું

સુંદર વર્ણન ગ્રંથોમાં મળે છે.
અષ્ટાપદના શિખર પર ભરત
મહારાજાએ ‘સિંહનિધિધ્ય
આયતાન’ નામના સ્તૂપનું

નિર્માણ કરાવી એમાં ચોવીશા તીર્થકરોની પ્રતિમાઓ સ્થાપિત કરી હતી. વૈશાલીમાં ‘જગરમણ’ સ્તૂપમાં મુનિસુવ્રતસ્વામી મૂળનાયક હતા જેનો કોણિકરાજાએ નાશ કર્યો હતો. મથુરા નગરીનો ‘દેવ નિર્મિત’ સ્તૂપ દશમી સદી સુધી ઘણી સારી સ્થિતિમાં હયાત હતો પરંતુ એનો મહભ્રદ ગઝનીએ વિનાશ કર્યો. ત્યારબાદ જૈન સંદે એનો પાંચ વર્ષમાં જ જ્ઞાણોદ્વાર કર્યો. તેરમી સદીમાં જિનપ્રભસૂરિએ મથુરાની યાત્રા કરીને સ્તૂપનું સુંદર વર્ણન ‘વિવિધ તીર્થકલ્ય’માં આચ્છું છે. પરંતુ લગભગ ૧૭મી સદીમાં એના પર ફરી આકમણ થયું અને એનો સંપૂર્ણ નાશ થયો.

મથુરાના સ્તૂપનું સ્થાપત્ય

મથુરામાં ઈ. સ. ૧૮૮૨ થી ૧૮૯૨માં પુરાતત્વ વિભાગ દ્વારા સ્તૂપના સ્થળેથી ઉત્ખનન કરતાં એક ગોળાકાર ભવનનો પાયો મળી આવ્યો. એનો વ્યાસ ૪૭ ફૂટ તથા એમાં કેન્દ્રથી પરિધિ સુધી માટી અને ઈંટોની હિવાલો હતી. અંગેજ વિદ્ધાન વિન્સન્ટ સ્મીથના મંત્ર્ય મુજબ એ અવશેષોના પાયા મોહંજોડેરો પછી મળી આવેલ ભવનનોમાં સૌથી પ્રાચીન ગણાય. આ સ્થળેથી પ્રયુર માત્રામાં પ્રતિમાઓ અને શિલ્પો મળ્યા. એક પ્રતિમાના પબાસનના શીલાલેખ મુજબ તેને કુષાણ સંવત ૭૮ (ઈ. સ. ૧૫૭)માં દેવનિર્ભિત સ્તૂપમાં સ્થાપિત કરેલ હતી. આ શીલાલેખ પરથી ફ્લિત થાય છે કે સ્તૂપને દેવોએ નિર્માણ કરેલ હતો તથા એ ઘણો પ્રાચીન હોવાથી તે સમયે જેનોમાં સ્તૂપનું બાંધકામ ઘણું ઊંચા દરજજાનું થતું હતું. અહિંના

ધારણાં શિલ્પોમાં સ્તુપ કંડારેલા છે. જે આજે સમવસરણાના સ્થાપયને
મળતા આવે છે. એક તોરણ પર સ્તુપની પૂજા કરવા માટે સુપણ્ણો
અને ગ્રીક દેવો આવે છે એવું શિલ્પાંકન પણ છે.

કાળકમે સ્તુપના બાંધકામની પરંપરા ઓછી થઈ અને એનું સ્થાન ગુજરાતિ મંદિરોએ લીધું.

જૈન ગુફા મંદિરો

પ્રાચીન સમયમાં સાધુઓ કુદરતી ગુફાઓ, જંગલો, વનો અને ઉધાનોમાં રહેતા અને ફક્ત ચાતુર્માસ દરમ્યાન વસ્તીમાં આવતા. ગુફાઓમાં તેઓ ધ્યાન કરવા માટે તીર્થકરોની પ્રતિમાઓ કોતરીને તૈયાર કરતા. ગુફાઓ ઘણીવાર પહાડોને કાપીને બનાવવામાં આવતી જેમાં પરસાળ, આવાસ માટેની ઓરડીઓ, સંભો વગેરેનું નિર્માણ કરવામાં આવતું. અહીં તીર્થકરોના જીવનના કલ્યાણક પ્રસંગોનું પણ આવેખન થતું હતું. આવી જેન ગુફાઓ ઉદયગિરિ, ખંડગિરિ, રાજગિરિ, પભોસા, ઉદયગિરિ (વિદ્યશાની પાસે મધ્ય પદેશ), એલોરા, દેવગંઠ, બદામી, ઔહોલો, મહુરાઈ, સિતાનાવત્સલ, તિરુમલાઈ, જિનકાંચી વગેરે અનેક સ્થળોએ જોવા મળે છે. કુદરતી સાંદર્થી ભરપુર આ ગુફાઓમાં જેન ધર્મના અતિ પ્રાચીન બાહ્ય લિપિના શિલાલેખો પણ છે. જેન સાધુઓના રહેણાંક માટે વિશિષ્ટ રીતે બનાવેલ ઘણી ગુફાઓમાં શૈયાઓ (Sleeping Beds) ઓશિકા સહિતની છે. આવી શૈયાઓ લગભગ વીસ જેટલી ગુફાઓમાં આવેલ છે. તામિલનાડુ રાજ્યમાં બાહ્ય લિપિ અને ભાષા તામિલવાળા ૮૮ લેખોમાંથી ૮૫ જેનધર્મના છે. પર્વતની ટોચ પર કંડારેલી પ્રતિમાઓ જોઈને એ કાર્ય કેવી રીતે કરવામાં આવ્યું હશે એની કલ્યાણા કરવી પણ અશક્ય લાગે છે.

બદામી તથા ઐહોળેના ગુફા મંદિરોમાં ધણી વિશાળ જૈન
તીર્થકરોની પ્રતિમા છે. ગુફામાં મંદિર પ્રકારની બાંધણીની પ્રથા ઈ.
સ.ની દૃષ્ટિ સદી સુધી હયાત હતી. એલોરાની ત્રણ માળની જૈન
ગુફા તે સમયના સ્થાપત્યની ઝાંખી કરાવે છે. ‘ઈન્દ્રસભા’ મંદિર
(એલોરા) દ્વારા શૈલીનું છે. અહીં ઈ. સ. ૮૦૦ સુધીનું સર્જન
જોવા મળે છે. અહીંની ગુફાઓમાં અંબિકા, પ્રભુ પાર્વતી, બાહુબલી,
વગેરેની પ્રતિમાઓ તેમના જીવનના મહાત્વના પ્રસંગોને અનુરૂપ
કોતરેલી છે.

ઓરિસ્સામાં ભુવનેશ્વરથી ત્ર માઈલના અંતરે ઉદ્યગિએન્ટ
બંડગિએન્ટ (કુમાર-કુમારી) નામની નાની પહાડીઓમાં તૃતી જેટલી
ગુફાઓ જેણ સાધુઓના રહેવા માટે બનાવેલ હતી. આ ગુફાઓમાં
નાની ઓરીઝિઓમાં ધ્યાન ધરવા માટેની વ્યવસ્થા, પરસાળ, બહારની
તરફ સંભો, તોરણમાં પ્રભુ પ્રાર્થના જીવન સંબંધી શિલ્પો, પ્રભુની
પ્રતિમાજીઓ ઉપરાંત અહીં ખારવેલનો પ્રસિદ્ધ શિલાલેખ પણ છે.
આ શિલાલેખના ઉલ્લેખ મુજબ નંદરાજાના સમયમાં અહીં એક

વિશાળ મંદિર હતું જેમાં ‘કલિંગ જિન’ની પ્રતિમા હતી. આ પ્રતિમા નંદરાજા પાટલીપુત્ર લઈ ગયો હતો. પરંતુ એને રાજા ખારવેલ ૧૫૦ વર્ષ પછી કલિંગમાં લાવ્યો અને ફરી એને ખોડા ઉત્સવપૂર્વક સ્થાપિત કરી. આ સર્વ હકીકતો રાજાએ શિલાલેખમાં આપી છે, જે ઈ. સ. પૂર્વ બીજી સદીનો છે જેનો આરંભ નવકાર મંત્રના બે પદથી થાય છે. આટલા પ્રાચીન સમયમાં ત્યારે મંહિરો અને પ્રતિમાઓનું અસ્તિત્વ હતું. ત્યાર પછી પણ ત્યાં દશમી સદી સુધી જિન પ્રતિમાઓ, દેવ દેવીઓ, ગુરુની પ્રતિમાઓ વગેરે કોતરવામાં આવતી હતી. ત્યાં આજે પણ પૂજા-અર્થના થાય છે.

મધ્ય પ્રદેશના દેવગઢમાં ૨૨ ગુફાઓ છે, જ્યાં અન્ય ધર્મીઓએ કહ્યો લઈ લીધો હોવાથી પ્રભુ પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાવાળી બે ગુફાઓ જ જેનો પાસે છે. આ ગુફા અને પ્રભુ પ્રતિમા ચંદ્રગુપ્ત દ્વિત્યિયના સમયની છે.

‘એહોલે’ની નજીક ‘મૈના બસતી’ના ગુફા મંદિરનું સ્થાપય કલામય છે. અહીંની છતોમાં વિવિધ પ્રતીકો-મિથ્યન, નાગ, સ્વર્ણિક વગેરે અતિ કલામય રીતે ઉત્ક્રિષ્ણ કરેલા છે. ગુફામાં દાખલ થતાં રંગમંડપમાં છતમાં ઉપરોક્ત શિલ્પાંકન છે તથા ગર્ભગૃહને અલગ દર્શાવવા માટે ત્રણ સ્તંભો છે જ્યાં અંદર પ્રતિમાળાઓ સ્થાપિત થયેલ છે. આ ગુફા મંદિરની વિશિષ્ટતા એ છે કે અહીં મંદિર સ્થાપનાનો અહેવાલ ઈ. સ. દ ઉત્ત્રમાં કાવ્યમય પ્રશસ્તિના રૂપમાં કંડારેલો છે. બદામીની ગુફાઓમાં (દ્વાદ્શી થી ઉમી સદી) બાહુબલીની વેલ સાથેની પ્રતિમા શ્રવણબેલગોલા કરતાં પણ ઘણી પ્રાચીન છે. આ સ્થળ તે સમયે ઘણું મહત્વનું હતું. કારણ કે રાષ્ટ્રકૂટવંશના રાજા અમોઘવર્ષ અહીં જ સંલેખના પ્રત લઈ મોક્ષે ગયા. ગુફા મંદિરોની સાથે સમાંતરે નગરોમાં પણ દેરાસરો હતા જ. પાટલીપુત્રની નજીક આવેલા લોહાનીપુરમાં જૂના જૈન મંદિરના પાયામાંથી જૈન પ્રતિમા પ્રાપ્ત થઈ છે જેની ઉપરનો ચણકાટ અશોકરાજાએ સ્થાપિત કરેલ સંભ જેવો છે. તે ઉપરાંત વડોદરાની પાસે આકોટા, વલ્લભીપુર, મહુડી, ચૌસા (બિહાર), વસંતગઢ (મારવાડ) વગેરે સ્થળોથી મળી આવેલ લગભગ પાંચચ્ચી સદીની કંચ્ચ પ્રતિમાળાઓ ત્યાંના દેરાસરોની હાજરી દર્શાવે છે.

ਮੰਦਿਰੋਨੀ ਲਿਮਾਣਾ ਸ਼ੈਲੀ

મંદિરોના નિર્માણમાં બે પ્રકારના સ્થાપત્યનો ઉલ્લેખ (નાગર શૈલી અને દ્વારિશૈલી) આપણે જોયો. દ્વારિશૈલીનું ફરી વગ્નિકરણ કરતા બસદી (બસતી) અને બેઢા એમ બે પ્રકાર જોવા મળે છે. ‘બસદી’માં ગર્ભગૃહની આગળના મંડપમાં વિપુલ માત્રામાં સ્તંભો હોય છે તથા જૂજ અપવાદ સિવાય અહીં પરિક્રમા હોતી નથી. આ વિકસિત રૂપમાં હોઈશાલા વંશમાં ઘણાં મંદિરો શ્રવણબેલગોલા, જિનનાથપુર, હુમચ, લંકુડી, મુડબદ્રિ, કારકલ, વેનુર ઘણો સ્થળો

ଶ୍ରୀ

१४८

સ્થાપિત થયા. દિગંબર જૈન મંદિરોમાં મંદિરમાં પ્રવેશ પહેલાં માનસંભ હોય છે જેમાં ઉપરની બાજુએ સર્વતોભક્ત પ્રતિમાજી સ્થાપિત કરવામાં આવે છે. બેદ્ધ પ્રકાર નાની ટેકરી પર મંદિર હોય એને કહેવાય.

‘શ્રવણબેલગોલા’ શહેર અને બાહુભળીની પ્રતિમા (ઈ. સ. ૧૦મી સંચિ) વિશ્વાના હેરિટેજમાં ગણાય છે. અહીં વિધ્યગિરિ અને

ચંદ્રગિરિ બે નાની પહાડીઓ પર
ઘણાં જૈન મંદિરો છે. વિધ્વાંશુ
પર દસમી સદીમાં અતિ ભવ્ય
આહુભલીની પ્રતિમા ગંગવંશના
મંત્રી ચામુંડરાયે સ્થાપિત કરાવી
હતી. ચંદ્રગિરિ પર ૧૯
મંદિરોનો સમૂહ છે. દિગંબર
સંપ્રદાયની માન્યતા મુજબ ચંદ્રગુપ્ત
મૌર્ય અહીંસંલેખના ત્રત લીધું હતું.

મુદુભાગમાંનું મુખ્ય મંદિર
 ‘ત્રિભુવનતિલક ચુડામણી’ ઈ.
 સ. ૧૦૩૦માં તૈયાર થયું. એના
 શિખરો પીરામિદીયલ શૈલીના
 છે. ઘણાં સ્તંભોથી શોભિત
 રંગમંડપ ત્રણ છે. આ મંદિર
 દ્વારા શૈલીનું બસદી પ્રકારનું છે.

પહૃતકલમાં ગણ માળનું
જિનાલય દ્વિવિદ શૈલીનું છે. અહીંથી
જમીનથી શિખર સુધી ચતુર્ભોગ
રચના છે. પહૃતકલ અનો
કાંચીપુરમના દ્વિવિદ શૈલીના
મંદિરો લગભગ દુહી સદીના છે
અને ઘડુણી સારી સ્થિતિમાં આજે
પણ છે. દક્ષિણ ભારતનું મૂડબદ્ધિ
(કાર્ટાટક) મંદિર વિપુલ
સંભોથી યુક્ત છે જે ઈ. સ.
૧૪૭૦માં બંધાયું હતું.
હલિબિલુમાં એક સમયે ૧૨૦
જિન મંદિરો હોવાની અનુશ્રુતિ
છે. હવે ગામની અંદર ફક્ત ફક્ત
ગણ જૈન મંદિરો જ જોવા મળે
છે.

ਲੁਕੁੰਡੀ (ਜਿਲ੍ਹੇ ਧਾਰਵਾਡ) ਨੂੰ
ਭ੍ਰਮ ਜਿਨਾਲਾਅ ੧੧ ਮੀ ਸਈਮਾਂ

તૈયાર થયું હતું. આ મંદિર પણ ચતુર્ભોજા તલમાળથી પ્રારંભ થઈ ગણ માણ સુધી ‘ચતુરશ્ચ શિખર’ માં વિકાસ પામતું દ્વારા શૈલીનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. બેલગામમાં પણ દરમ્ભી સદીના મંદિરનો ધૂમટ કમળની કલાકૃતિથી ભરપૂર છે.

ગાગર શૈલી

ઉત્તર ભારત, મધ્ય પ્રદેશ અને પશ્ચિમ ભારતમાં નાગર શૈલીના

ઉત્તમ મંદિરો તૈયાર થયા છે.
નાગર શૈલી અને દ્વારિડ શૈલી
મુખ્યચે એના શિખરોથી અલગ
પડે છે. ઉપરાંત નગર શૈલીમાં
પંચરથ પ્રકારના શિખરો પણ
દૃશ્યમાન થાય છે. ખજુરાહોનું
પાર્વતીનાથ મંદિર 'શાંધાર પ્રાસાદ'
કલાનું ગણાય. એમાં ગર્ભગૂહ,
અંતરાલ, મંડપ અને અશ્વમંડપ
હોય છે. અહીં ધાંટાઈનું એક
જીજુંમંદિર છે જેમાં સંભો પર
ઘંટડીઓની કલાત્મક ગોઠવણી
તથા ત્રિશલા માતાના સ્વર્ણાં
અલંકૃત કરેલા છે. દેવગઢમાં દર્ભી
સદીથી લઈ ૧૨મી સદી સુધીના
૩૧ મંદિરો છે, જેમાં પંચરથ
પ્રકારના શિખરો છે. આબુના
વિમલવસહી અને લુવસહી
મંદિરમાં અંદર અદ્ભુત કલામય
પત્થરની કોતરણી છે. અહીંના
પિરામીડ આકારના શિખરો તથા
આરસની દેવકુલિકા અને
કલાત્મક ગુંબજોથી જ આ
પ્રકારના આરસના મંદિરો
બાંધવાની પરંપરા અસ્તિત્વમાં
આવી.

રાણકપુરનું તૈલોક્ય દીપક
પ્રાસાદ કળાનું ચતુર્મુખ મંદિર
એના સ્થાપત્ય અને કળા બંને માટે
અજોડ અને અદ્વિતીય ગણાય. ઈ.
સ. ૧૪૮માં તૈયાર થયેલ આ
મંદિરોના શિખરોની રચના
'નલિની ગુલ્ફ વિમાન'ની છે.
અહીંના ૧૪૪૪ કોતરાણીયુક્ત

સંભો અને તેમાં પણ કેટલાકની ઊંચાઈ ૪૦-૪૫ ફુટથી પણ વધુ, સંપૂર્ણ દેરાસરને ભવ્યતા બક્ષે છે. મુખ્ય મંદિરની આજુબાજુ ૭૨ તથા ચાર ખુણામાં વધુ એક એક દેરાસર એમ બધું મળીને ૭૬ દેરોઓ તથા મુખ્ય (ચોમુખજી) ગર્ભગૃહની ચારે તરફના વિશાળ રંગમંડપો અતિ રમણીય લાગે છે. મૂળનાયક શ્રી ઋષભદેવની ચૌમુખી પ્રતિમાનું ગર્ભગૃહ, ૭૬ દેવકુલિકાઓની હારમાળામાં મધ્યમાં પેન્ડન્ટ સમાન દૃષ્ટિ ગોચર થાય છે.

ધારોરાવનું મહાવીર મંદિર નગર શૈલીમાં ‘સાંધાર પ્રાસાદ’
પ્રકારનું છે. પ્રો. મધુસુદન ઢાંકી એને દશમી સદીમાં બંધાયેલ ‘મારુ-
ગૂર્જર’ સ્થાપત્ય તરીકે ઓળખાવે છે. જેસલમેરના કિલ્લામાં પીળા
પથ્થરમાંથી તૈયાર કરાયેલ સાત દેરાસરોનો સમૂહ છે. આ મંદિરો
ઈ. સ. ૧૫ થી ૧૬મી સદી દરમ્યાન સ્થાપિત થયા. ઓણિયાળ્જમાં
મહાવીર સ્વામીનું મૂળ મંદિર ૮મી સદીનું મારુ-ગૂર્જર શૈલીનું છે.
તારંગાનું શ્રી અજિતનાથનું મંદિર (ઈ. સ. ૧૧૬૫) કુમારપાણ
રાજએ ‘સાંધાર મેરુ પ્રાસાદ’ પ્રકારનું પ્રભાવશાળી બનાવ્યું. આ
પ્રકારમાં ગુઠમંડુપને મૂળ પ્રાસાદ સાથે જોડીને સાથે અંદર
પ્રદક્ષિણાપથ રાખવામાં આવે છે. તારંગામાં દિગ્ંબર જૈન મંદિરની
એક દેવકુલિકાની બારશાખ પર પ્રાચીન શિલાલેખ છે.

કુંભારિયાના પાંચ જૈન મંદિરો ઈ. સ. ૧૧૭૬થી ઈ. સ. ૧૨૩૧
વચ્ચે બંધાયા. અહીં મંદિરના ધૂમ્ભટોમાં તીર્થકરોના જીવન પ્રસંગો
કલામય રીતે કંડારાયેલા છે. તારંગા અને કુંભારીયાજીમાં મંદિરની
બહાર ભમતીમાં અલગથી નંદિશ્વર દ્વીપની રચના છે જ્યાં ભક્તગણ
સ્થાન પર દરેક મંદિરના પૂજા-અર્થન કરી શકે છે. મધ્યકાળમાં
ઘણાં મંદિરોમાં મુસ્લિમ સ્થાપત્યના તત્ત્વોને બાંધકામમાં ઉમેરવામાં
આવ્યા. રતલામના બાબાશાહના મુખ્ય મંદિરની ટોચ પર ચાર ભિનાર
જેવા સંભોનું ચિત્રણ છે તથા ત્યાંના શાંતિનાથ મંદિરની ચાર
બાજુએ ઊંચા ભિનારા છે. જેની અંદરની બાજુએ ઉપર તરફ
તીર્થકરની પ્રતિમા સ્થાપિત કરી છે. પાટણ, ખંબાત, ભરુચ વગેરે
શહેરોમાં પ્રાચીન મંદિરો ઘણી ઉત્કૃષ્ટ કક્ષાના છે પરંતુ આજે એ
સર્વ આર્કીયોલોજી સર્વ ઓફ ઈન્ઝિયાના હાથમાં છે.

અર્વાચીનકાળમાં મેરુ પ્રાસાદ, રથ મંદિર, જહાજ મંદિર વગેરે પ્રકારો મંદિરની બાંધણીમાં જોવા મળે છે. ભોપાવર (મ. પ.), સોમનાથનું શિવજીનું મંદિર ‘સાંધાર મેરુ પ્રાસાદ’ પ્રકારનું આત્મવિશાળ છે. રથ મંદિરમાં મંદિરની બંને તરફ પૈડા (ચક)નું શિલ્પ કંડારવામાં આવે છે, જેથી સંપૂર્ણ મંદિર રથ જેવું લાગે. મધ્ય પ્રદેશમાં ‘માતરમોર’ ગામે શ્રી માણિભદ્રજીનું મંદિર, ભાયંદર (મુંબઈ), પુનાવગેરે સ્થળોએ રથાકાર મંદિર જોવા મળે છે.

‘જહાજ મંદિર’ના જેવું સ્વરૂપ માંડવલા રાજસ્થાનમાં તૈયાર થયું છે. આ મંદિરની વિચારધારા દર્શાવે છે કે જીવને સંસાર સાગરમાંથી પાર ઉતારવા માટે ફક્ત પ્રભુનો સહારો જ છે. પ્રભુ પોતે તર્યારી છે જેના તીર્યા વંદના અને શિષ્ય સ્થાપત્ય વિશેષાંક ફળ જેના તીર્યા વંદના અને શિષ્ય સ્થાપત્ય વિશેષાંક

અને અન્ય જીવોનો પણ ઉદ્ઘાર કરશે માટે જ તેઓ તિનાણં તારયાણાં, કહેવાય છે. માંડવલા ઉપરાત્ત આવા મંદિરો કોષાપુરમાં જોવા મળે છે. બાવન જિનાલય તથા બોંતેર જિનાલયમાં મુખ્ય મંદિરની આસપાસ નાની ૫૧ દેરીઓ અને ૭૧ દેરીઓની બાંધણી અનુક્રમે કરાય છે. જેથી મુખ્ય મંદિર સાથે એ, બાવન કે બોંતેર જિનાલય કહેવાય.

संकलन :

પ્રભુ મૂર્તિને કેન્દ્રસ્�ાને રાખી જૈન સ્થાપત્યકળા ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામતી ગઈ. ખારવેલના લેખ મુજબ નંદરાજાના સમયમાં પણ મૂર્તિપૂજા, મંદિરો અને ગુફા મંદિરો અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા. જૈનોએ મંદિર નિર્માણમાં પ્રચલિત નવી શૈલી હંમેશાં અપનાવી છે.

સંભ પર આધારિત સ્થાપત્યમાં મૂડબદ્ધિ અને રાણકપુર અજોડ કહેવાય. રાણકપુરમાં ભીત પરનું સહસ્ત્રફળા પાર્શ્વનાથ, ધૂમ્રતા. પરની કલ્યપત્ર (કલ્યવેલી)માં કલાકારોએ પોતાનું કૌશાય દર્શાવ્યું છે. દક્ષિણ ભારત અને ઉત્તર ભારતમાં પણ ધણે સ્થળે સ્થાપિત કરાયેલા માન સંભો દિગંબર સંપ્રદાયનું મહત્વનું યોગદાન દર્શાવે છે. જૈન સ્થાપત્યમાં જૈનોની કલા પ્રત્યેની આગવી સૂર્જ તથા પ્રભુ ભક્તિની વિરાટ ઊંચાઈના દર્શન થાય છે.

અંતમાં ત્યાગ, તપસ્યા, તપ અને આરાધનાની ફલશુતિ માટે પર્યુષણા કર્તવ્યમાં ચૈત્ય પરિપાઠી અર્થાત્ તીર્થસ્થળોની યાત્રાનું વિધાન છે. માનવ જીવનને સાર્થક કરતી તીર્થયાત્રા હંમેશાં પ્રાકૃતિક સૌદર્યથી ભરપૂર ક્ષેત્રમાં હોવાથી તન અને મન બંને પ્રફુલ્લિત થાય છે. તીર્થ ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ અને એના સુંદર સ્થાપત્યયુક્ત જિન મંદિર, જિને શર ભક્તોને જીવનનં ચરમ લક્ષ પ્રદાન કરે છે.

[નોંધ : જૈન દેરાસરોમાંના ભાગો અલગ અલગ નામે ઓળખાય છે જે નીચે મુજબ છે-

૧. પ્રાસાદ અથવા મુખ્ય મંદિર (સંપૂર્ણ)
 ૨. ગર્ભગૂહ કે ગૂઢ મંડપ
 ૩. પ્રદક્ષિણા માર્ગ-ગ્રાક (મુખ મંડપથી શરૂ કરી ગ્રાના વાર કરવી.)
 ૪. રંગ મંડપ (ભક્તો પ્રભુને પ્રાર્થના કરે છે તે સ્થળ)
 ૫. વલનક (પગથિયાં પછી ઉપર જઈ મંદિરમાં અંદર જવાનો માર્ગ)
 ૬. આસપાસની દેવકુલિકાઓ.

ਸੰਦਰ्भ ਸਾਹਿ :

- ધ એસ્પેક્ટ ઓફ જૈન આર્ટ-આર્કિટેક્ચર : ડૉ. મધુસુદન ઠાકી
 - સાન્તાર આર્કિટેક્ચર : ડૉ. મધુસુદન ઠાકી
 - જૈન આર્ટ એન્ડ આર્કિટેક્ચર ઇન તામીલનાડુ : સુંદર રાજન
 - શાશ્વત સૌરભ : સંપાદક નંદલાલ દેવલુક
 - ધ વેસ્ટર્ન ઇન્ડીયન જૈન ટેમ્પલ : ડૉ. મધુસુદન ઠાકી * * *

૧૦, દીક્ષિત ભવન, ૧૪૮, પી. કે. રોડ, મુલુંડ વેસ્ટ,
મુંબઈ-૪૦૦ ૦૮૦. ફોન : ૨૫૬૧૬૨૩ / ૦૯૮૨૯૮૭૭૩૨૭

જૈનમંહિરો અને તીર્થસ્થળોમાં પ્રયુક્ત શિલ્પકલા

□ ડૉ. અભય દોશી

શિલ્પકળા પાણાણ કે ધાતુ જેવા માધ્યમને પ્રયોજે છે. છીણી કે અન્ય રૂપ નિર્માતિના સાધનના માધ્યમથી વિવિધ ભાવમુદ્રાઓ પ્રગટાવે છે. પ્રાચીનકાળથી મનુષ્યો પોતાના આરાધ દેવી-દેવતાઓની શિલ્પના માધ્યમથી ઉપાસના કરતા આવ્યા છે.

શિલ્પકળાને મુખ્યત્વે બે વિભાગમાં વિભાજાત કરી શકાય. મૂર્તિવિધાન (પ્રતિમા નિર્માણ) અને રૂપવિધાન (સુશોભન શિલ્પ). જૈન મંદિરોમાં સ્વાભાવિક રીતે જ કેન્દ્રસ્થાનમાં જિને થરટેવની મૂર્તિનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું હોય છે. શાસ્ત્રકારોએ દર્શાવેલી મર્યાદા મુજબ જિનમંદિરમાં પરમાત્માની શાંતરસથી ભરપૂર, સર્વાગંસપૂર્ણ, પદ્માસન (પર્યક્ષાસન) કે કાયોત્સર્વમુદ્રા (ખડગાસન)માં બિરાજમાન કરવામાં આવે છે. પરમાત્માની નિર્વાણ અવસ્થા (પરમ શાંત-પૂર્ણસિદ્ધ મુદ્રા)નું ધ્યાન જ પરમલક્ષ્ય હોવાથી આ મ્રકારની મર્યાદા દર્શાવવામાં આવી છે.

પ્રાચીનકાળમાં ધાતુપ્રતિમાઓ

વિશેષ પ્રમાણમાં નિર્માણ પામતી. અકોટા (વડોદરા પાસે), વસેંતગઢ (પિંડવાડા રાજ. પાસે)થી પ્રાપ્ત

વિવિધ ધાતુ-કંસ્યપ્રતિમાઓ ભાવવાહી અને અત્યંત કલાત્મક છે. આ સાથે જ મથુરા અને અન્ય સ્થળોથી વિપુલ માત્રામાં પાણાણ પ્રતિમાઓ મળી આવી છે.

પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમાઓમાં ધરણોને કરેલા
ઉપસર્ગનિવારણાની સ્મૃતિમાં પાછળ નાગછત્ર આલેખવાની પ્રથા
રહી છે. પ્રભુ પ્રતિમા પાછળના નાગછત્રમાં ફણાઓની સંઘાથી
માંડી અના નિર્માણમાં વિવિધ આકૃતિઓ દ્વારા શ્રાવકો અને
શિલ્પીઓએ જિનપ્રતિમામાં વિલક્ષણતા લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો.
સાતફણાવાળા સર્પથી માંડી નવફણા, હજારફણા (૧૦૦૮ ફણા)
વાળી વિશિષ્ટ મુદ્રાઓની પાર્શ્વનાથ ભગવાનની વિલક્ષણ પ્રતિમાઓ
નિર્માણ પામી. આ નાગફણાઓ દ્વારા પ્રભુ પ્રતિમામાં વિલક્ષણ
સૌંદર્ય પ્રગટાવવાનો ઉપકરમ નાંધપાત્ર છે. રાણકપુરના
ભીતપટપરની સહસ્રફણા પાર્શ્વનાથ પ્રતિમા, સુરતની પ્રસિદ્ધ
સહસ્રફણા પાર્શ્વનાથ પ્રતિમા તેમ જ મુંબઈ (માટુંગા) સ્થિત
સહસ્રફણા પાર્શ્વનાથ આદિ વિલક્ષણ ફણાટોપ સાથેની પ્રતિમાઓ
શિલ્પકળાની દૃષ્ટિએ વિરોધ દર્શનીય છે. ક્યાંક ખબા પર સર્પ
સાથેની પ્રતિમાઓ પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. લોદ્રવા (જેસલમેર)માં
પણ પાર્શ્વનાથ પ્રભુનું નાગછત્ર વિલક્ષણ છે.

પાર્વનાથ ભગવાનની સાથે જ સુપાર્વનાથ ભગવાનની માતાએ સ્વખમાં પાંચફળાવાળો સર્પ જોયો હતો, આથી ક્યાંક સુપાર્વનાથ મૂર્તિમાં પણ પાંચફળા જોવા મળે છે. પાવાગઢ પરના દિગંબર જિનમંદિરમાં પણ આવી વિલક્ષણ સુપાર્વનાથ જિનપ્રતિમા જોવા મળે છે.

બાવીસમા તીર્થકર શ્રી નેમિનાથનો તેમના પિતરાઈ શ્રીકૃષ્ણા અને બલદેવ સાથેના સંબંધોને ધ્યાનમાં રાખી, મથુરા આદિ સ્થળોએ પરિકરમાં શંખ સાથેની શ્રીકૃષ્ણા, બલદેવ આટિની વિલક્ષણ મૂર્તિઓ જોવા મળે છે.

પ્રથમ તીર્થકર શ્રી ઋખભદેવના દીક્ષાસમયે ઈન્દ્રમહારાજાના કહેવાથી એક મુણ્ઠિ લોચ રહેવા દીધો હતો. આથી અનેક સ્થળે શ્રી ઋખભદેવ ભગવાનની પ્રતિમાઓમાં જટાઓ દર્શાવવામાં આવે છે. અતિપ્રાચીન કાંગડા (હિ. પ્ર.)ની ઋખભદેવપ્રભુની પ્રતિમામાં

મનોહારી જટાના દર્શન થાય છે.
ઈન્ડોર (મ.પ.)માં ફ્રોકારગિરિ
તીર્થમાં પણ આવી જટાયુકત

આવ્યું છે. જ્યાં આવી સંપૂર્ણ જટા ન હોય ત્યાં પણ અનેક સ્થળે ખભા પર કેશાવલીના સંકેત દ્વારા ઋષભદેવ પ્રભુની વિલક્ષણ પ્રતિમાઓ ધ્યાન જેંચે છે.

પરમાત્મા મહાવીરપ્રભુ દીક્ષા લેવા પૂર્વે ભાઈના કહેવાથી એક વર્ષ સંસારવાસમાં માતા-પિતાના સ્વર્ગવાસ પછી રહ્યા હતા. આ કાળમાં પ્રભુ ભાવથી દીક્ષિત હતા, પણ દ્વાયથી સંસારીવેશમાં હતા. કુમાર સોનીનો જીવ જે બંતર યોજિતમાં હલકી કક્ષાનો દેવ બન્યો હતો તેણે પોતાના આત્માના ઉદ્ધાર માટે ભિત્ર દેવના કહેવાથી ગોશીર ચંદનમાંથી પ્રભુની આ અવસ્થાની મૂર્તિ બનાવી હતી. આ મૂર્તિ વીતભયનગરમાં ઉદાયી રાજ દ્વારા પૂજાઈ હતી, અને એ પછી મૂર્તિ ઉજ્જૈનમાં સ્થાપિત થઈ હતી. પ્રભુ મહાવીરની આ દિવ્ય પ્રતિમાના અનુકરણમાં અનેક સ્થળે અલંકારયુક્ત પ્રભુપ્રતિમાઓની સ્થાપના થઈ.⁹ આવી પ્રભુપ્રતિમાઓને ‘જીવિતસ્વામી’ (પરમાત્માની જીવંત અવસ્થાની પ્રતિમા) તરીકે ઓળખાય છે. કાળકમે મહાવીરસ્વામી છોડી અન્ય તીર્થકરોની પણ જીવિત પ્રતિમાઓની (આભૂષણયુક્ત મૂર્તિઓની) પણ સ્થાપના થઈ હતી. ‘જીવિતસ્વામી’નો બીજો એક સંદર્ભ પ્રભુના વિચરણકાળ દરમિયાન સ્થાપના પામેલી પ્રભુપ્રતિમા સાથે છે. રાજસ્થાનમાં આવેલા નાણા,

દીયાજા, નાંદિયા, મહુવા આટિમાં પચાસનસ્થ પ્રભુ પ્રતિમાઓ
પણ પ્રભુના જીવનકાળમાં સ્થપાયેલી હોવાનું મનાય છે. ધર્મચક્રતીર્થ
(વિલખોળી-નાસિક પાસે-મહારાષ્ટ્ર)માં પ્રભુની કેવળજ્ઞાન પછીની
વિહાર-અવસ્થાની પ્રતિમા સ્થાપિત કરવામાં આવી છે.

મહિનાથ પ્રભુ સ્ત્રી તીર્થકર હોવાથી સાતમી સદીની તેમની સ્ત્રીઓ ધરાવતી મૂર્તિ લખનો ઘુણિયમાં જોવા મળે છે. એ જ રીતે વીસમા તીર્થકર મુનિસુત્રતસ્વામી કાચબા (કંછપ) લાંછન હોવાથી, તેમ જ કાચબાનો હાલમાં વિશેષ શુકનિયાળ તરીકે પ્રચાર થવાથી વિશાળ કાચબા પર મુનિસુત્રતસ્વામીની મૂર્તિ બિરાજમાન કરવાનો પ્રચાર વધી રહ્યો છે.

પરમાત્મા સિદ્ધ સ્વરૂપ છે, માટે તેમની નિર્વાણ અવસ્થાની પ્રતિમા સ્થાપિત કરવામાં આવે છે. એ સાથે જ પરમાત્મા દેવેન્દ્રયી પૂજનીય-વંદનીય છે, એ દર્શાવવા બે બાજુ ચામરધારી ઈન્દ્રોયુક્ત અનેક જિનપ્રતિમાઓ સ્થાપિત થઈ છે. ચામરધારી દેવેન્દ્રથી આગળ વધી પરમાત્માના અરિહંતરૂપના વૈભવને વધુ સ્પષ્ટ કરવા અષ્ટપ્રાતિહાર્ય (સિંહાસન, છત્રત્રય, ભામંડલ, દેવદુદ્ધિ), અશોકવૃદ્ધિ, દિવ્યધનિ, ચામરયુગલ, પુષ્પવૃષ્ટિ)ની શોભા દર્શાવતા પરીકરો (પરિવાર)ની રચના મૂર્તિ આસપાસ કરવાની પ્રથા પણ વ્યાપકરૂપમાં અસ્તિત્વમાં આવી. આ પરીકરોમાં આપણે ત્યાં પંચ-તીર્થનો મહિમા વૃદ્ધિ પામતા પાંચ-તીર્થી-બે કાયોત્સર્ગ ધ્યાનસ્થ પ્રતિમા અને બે પદ્માસનસ્થ પ્રતિમા સ્થાપવાની પરંપરા થઈ. વળી, તેની નીચેની પીઠમાં સમવસરણાનું સૂચન કરવા હાથી-સિંહ આદિની પર્ષાદા, અધિષ્ણાયક દેવ-દેવી-નવગ્રહ આદિની સ્થાપના દર્શાવવામાં આવી છે. પરીકરના કેન્દ્રમાં પરમજ્ઞાનશક્તિ અથવા પ્રકૃતિશક્તિની સ્થાપના કરવામાં આવે છે. આમ, પરીકરની રચનામાં અનેક દિવ્યતત્ત્વોની સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

પ્રાચીનકાળથી ધાતુમૂર્તિઓ અને પાણાણમૂર્તિઓના પરીકરોની રચનામાં અપરંપરા વૈવિધ જોવા મળે છે. વસંતગઢ્યી પ્રાપ્ત થયેલ એક પાર્શ્વનાથ ભગવાનની ધાતુમૂર્તિઓમાં ત્રિતીર્થી (એક મુખ્ય પ્રતિમા, આજુબાજુમાં બે ખડગાસન પ્રતિમા) અને નીચે પાર્શ્વયક્ષ તથા પદ્માવતીજીના દર્શન થાય છે. વળી ફણાઓને અંતે ધરણોન્દ્ર-પદ્માવતીજીની મનોહરમૂર્તિ પણ દર્શિંગોચર થાય છે. આવી વૈવિધસભર પ્રાચીન પંચધાતુ મૂર્તિઓમાંથી કેટલીક પંચધાતુ-મૂર્તિઓની પ્રતિકૃતિ લોઢાધામના (નાયગાંવ, જિ. થાણે) જિનાલયમાં જોવા મળે છે. પંચધાતુની મૂર્તિઓમાં પંચતીર્થીની સાથે જ કુમે કુમે ચોવીસ તીર્થકરોની પ્રતિમાઓ જે ‘ચોવીસી’ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, તેની પણ સ્થાપના થવા માંગી. આ ચોવીસીઓ માત્ર ધાતુની જ નહિ, અનેક સ્થળે પાણાણમાં પણ સુંદર રીતે કંડારાયેલી જોવા

મળે છે. આવી પાણામાં કંડારાયેલી ચોવીસી પ્રતિમામાં મુંબઈ ગોડીજી દેરાસરનાં બીજા માળના બહારના ગર્ભગૃહમાં નેમિનાથમૂર્તિ તથા એ જ બીજા માળના બહારના ગર્ભગૃહમાં કાયોત્સર્ગમુદ્રામાં બિરાજમાન આદિનાથ ભગવાનની વિલક્ષણ-સંરચના ધ્યાન ખેંચે છે. કેન્દ્રમાં વિશાળ-ભાવવાહી કાયોત્સર્ગ મુદ્રાસ્થિત આદિનાથ ભગવાનની બેથ બાજુની પેનલમાં ૧૧-૧૧ પદ્માસનસ્થ જિનપ્રતિમાઓ બિરાજે છે અને મસ્તકે પાર્શ્વનાથ ભગવાનની ફણાયુક્ત પ્રતિમા બિરાજમાન છે.

પ્રભુ મહાવીરના ૧૧ ગાણધરોમાંથી પ્રથમ અને વિશેષ
મહિમાવાન ગૌતમસ્વામી તથા વર્તમાન મુનિપરંપરાના ઉદ્ગમ બિંદુ
સમાન સુધર્મા સ્વામીની ગુરુઅવસ્થાવાળી અનેક સુંદર પ્રતિમાઓ
પણ જિનાલયમાં જોવા મળે છે. કેટલાક જિનાલયોમાં ગુરુમૂર્તિની
સ્થાપના પણ જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત જિનમંદિરોમાં વૈવિધ્યસભર
સિદ્ધયક્જણ (નવપદજ્ઞ)ના યંત્રો તેમજ ઘડ્ઘાઓ જોવા મળે છે. ક્યાંકં
કુમલાકારમાં અરિહંતની ચૃતુર્મુખ મૂર્તિની આસપાસ સિદ્ધયક્જણની
રચના થયેલી જોવા મળે છે. કેટલેક સ્થળે પાણાણમાં પણ
સિદ્ધયક્જણની રચના જોવા મળે છે. સિદ્ધયક્જણ ઉપરાંત જે સ્થાનોની
આરાધના કરી આત્મા અરિહંતપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે, તેવા વીસસ્થાનકની
રચનાઓ જોવા મળે છે. જિનમંદિરોમાં મૂર્તિઓ ઉપરાંત ઊં છૂંઠી
આદિ મંત્રબીજોના પટ, ઋષિમંડળ આદિ યંત્રો તેમજ પ્રાચીન
આયાગપટની યાદ અપાવે એવા ધાતુ પર આલેખાયેલા જિનસમૂહો
જોવા મળે છે. પ્રભુસનુખ ધરાવવામાં આવતી અષ્ટમંગળની પાટલી
પણ તેની અનેક વિભિન્ન ભાતભેદોથી મનને મોહે છે. શંખેશર
આદિ સ્થળોએ ચોવીસ જિનમાતાઓના પટ પણ જોવા મળે છે.

જિનમંદિરમાં એ ઉપરાંત ચકેશ્વરી, પદ્માવતી આદિ અધિષ્ઠાયિકા દેવીઓ તેમજ ગૌમુખ-માહિબદ્ર આદિ અનેક યક્ષમૂર્તિઓ પણ સ્થાપિત થયેલી જોવા મળે છે. આ પ્રતિમાવિધાન ઉપરાંત જિનમંદિરમાં રૂપનિર્માણ પણ મનોહારી હોય છે.

દેવમંદિરમાં વિવિધ દેવયુગલો-અસરાઓ પ્રભુભક્તિ માટે જરી
હોય, અથવા સંગીત આદિ વડે પ્રભુભક્તિ કરતી હોય એવું
આલેખવાની પ્રથા રહી છે. એ ઉપરાત અષ્ટમંગળ, ચૌદસ્વખો,
વિવિધ પુષ્પો અને કોતરણીઓથી જિનમંદિરને શોભાયમાન કરવામાં
આવતું હોય છે. આવા વિવિધ પ્રકારના સુશોભન (શિલ્પશાસ્ત્રની
પરિભાષામાં રૂપકામ) દેરાસરની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરી સાધકના
સાંસારિક તાપોનું વિસ્મરણ કરાવી પ્રભુ સાથે એકતાન થવામાં
સહાયભૂત થતું હોય છે.

કોતરણીની વાત આવે એટલે આબુ-દેલવાડાના ભવ્ય જિનાલયો અવશ્ય સમરણમાં આવે. ચંદ્રાવતીના દંડનાયક વિમલમંત્રીએ પ્રતિજ્ઞા

કરાવેલા ‘વિમલવસહી મંદિર’માં અનેક લાવણ્યસભર સુંદર શિલ્પ રચનાઓ જોવા મળે. તેની પ્રસિદ્ધ હસ્તિશાળામાં હાથીના અનેક સુંદર શિલ્પો જોવા મળે. ત્યાંથી આગળ વધો, ત્યાં પ્રત્યેક દેરીની કમાનમાં પણ અનેક અવનવિત રચનાઓ જોવા મળે. કમાનમાંના કમળજૂલની રચના જોઈ મનમાં પ્રશ્ન જન્મે કે સરોવર વિના આવા સુંદર કમળજૂલ કેવી રીતે ખીલ્યા હશે? વળી, બીજી બાજુએ આવેલ કાલિયદમનની રચના પણ શું આ જૈન શ્રાવકે ઉદાર દૃષ્ટિબિંદુથી કરી હશે કે પછી કાલિયદમનથી કામદમનનો સંદર્ભ એના મનમાં હશે, એવો પ્રશ્ન થાય. વચ્ચેનો ભવ્ય ગૂઢમંડપ તો અનેરી શોભા ધારણ કરે છે. લુણિગવસહી મંદિરની રચના પણ અનોખી છે. વસ્તુપાલ-તેજપાલની આ અપૂર્વ મંદિરરચનામાં નેમિનાથના ત્રણ કલ્યાણકો-દીક્ષા-કેવળજ્ઞાન-નિર્વાજ અવસ્થાને સૂચયતી મૂર્તિત્રયની રચના ધ્યાન ખેંચે છે. આ મંદિરના મધ્યભાગમાં આવેલા દેરાજી-જેઠાણીના ગોખલાઓ તો વિશ્વપ્રસિદ્ધ છે. અહીં વસ્તુપાલ-તેજપાલની પત્તીઓની ઉદારતાને પરિણામે શિલ્પમાં અત્યંત સૂક્ષ્મતા અને સૂચારૂતાનું પ્રાગટ્ય શક્ય થયું છે.

આબુની બાજુમાં આવેલા કુભારિયા (આરાસણ) તીર્થ પણ તેની શિલ્પકળા માટે પ્રસિદ્ધ છે. તેના મંહિરોની કોતરણી આબુ-દેલવાડાના જિનખંદિરોની યાદ અપાવે એવી સમઝ છે.

રાજકુપુર તીર્થ એની માંડળી-(એના સ્થાપન્ય) માટે સુપ્રસિદ્ધ છે. એમ છતાં એના ભવ્ય મંડપોમાં કરાયેલી કલ્પવેલી અને અન્ય કોતરણીઓ પણ ખાસી આકર્ષક છે. તેની બહાર આવેલું નેમિનાથ મંદિર તેના કામકીડાના શિલ્પો માટે પ્રસિદ્ધ છે. જેનમંહિરોમાં સામાન્ય રીતે આવા શિલ્પો પ્રયોજાતા નથી, પણ ખજુરાહોની શિલ્પસૂચિનો પ્રભાવ અહીં તહીં ફેલાયો હોય. ખજુરાહોના મંદિરસમૂહમાં પણ કેટલીક આવી તંત્રસંબંધિત શિલ્પસૂચિ જોવા મળે છે.

સિદ્ધાચલનો ૩

સિદ્ધાચલનો વાસી ઘારો ઈણા રે દુંગરીઆમાં જ ઉપર શિખર કાને ફુરળ માથે મુગાટ બિરાં બાંહે બાજુબંધ છાજે- ચઉમુખ બિંબ અનોપમ છાં અદ્ભુત દીઠે દુઃખ ચુંબા ચુંબા ચંદન ઓર અરદ

મધ્યપ્રદેશમાં જવાલિયર પાસે
આવેલા ગોપાચલ પર્વતમાં પહડો
કોતરીને બનાવેલા વિશાળકાય
દિગંબર મંદિરો તો મજ
જિનમૂર્તિઓ એની ભવ્યતા માટે
જાણીતા છે. તો મર વંશના આ

ભવ્ય જિનાલયોના સર્જન કર્યા છે. વિશાળકાય જિનમૂર્તિઓની વાત આવે તો શ્રવણબેલગોડાની બાહુબલિની મૂર્તિ અવશ્ય સ્મરણો ચેદે. શિલ્પોની વાત કરીએ તો, બદ્રિનાથ જૈન ટેમ્પલ અથવા શીતલનાથ દેરાસર (કલકતા)નું સ્મરણ પણ અવશ્ય કરવું પડે. આ મંદિરના વિશાળ સ્થાપત્યમાં મુગલ, રોમન અને ભારતીય શિલ્પકળાના સંયોજનથી એક અનોખી સુંદરતાનું નિર્માણ કર્યું છે. દિલ્હીમાં ચાંદની ચોકમાં આવેલા સુમતિનાથ જૈન દેરાસરમાં પણ મોગલ ચિત્રકળા અને સુવર્ણરંગી પીંછીકામ અનેરી શોભા ધારણા કરે છે.

કાષ્ટક્રિયમાં સુરતના શાહપુર વિસ્તારમાં આવેલું ચિંતામણિ પાર્થનાથ ભગવાનનું દેરાસર સુપ્રસિદ્ધ છે. એક જમાનામાં તણ મુંબઈમાં આવેલા અનેક જિનાલયો પણ તેના કાષ્ટક્રિયો માટે પ્રસિદ્ધ હતા. સમયાંતરે જીર્ણોદ્ધારમાં એ મંદિરો હવે આરસપહાળાના વિશાળ-સંકુલ શીલ્પકળાથી સમૃદ્ધ બન્યા છે. કાષ્ટના મનોરમ ગૃહજિનાલયો પણ એક કાળે કલાત્મક અને સુંદર બનતા. આવા જિનાલયોમાંના કેટલાક કોબામાં સચવાયા છે. એક બિલાડ પાસે બનેલા નંદીગ્રામના જિનાલયમાં સચવાયું છે.

કાળના પટ પર અનેક જૈનાચાર્યો અને ધતિઓ તેમજ સાધુ-સાધીગણોએ શ્રાવકોમાં પરમાત્મભક્તિના સંસ્કાર દૃઢ બની રહે, એ માટે જિનાલય-નિર્માણાની પ્રેરણા આપી છે. આ સાધુ ભગવતોના પ્રેરણા-પીયૂષ જીવી અનેક જૈન શ્રાવકો અને જૈન શ્રાવિકાઓએ

ઉદારહદ્યથી મંદિર નિર્માણમાં તન-
મન-ધનથી ભોગ આપ્યો છે.

સિદ્ધાચલનો વાસી છ્યારો લાગે

એવી તે હાર્દિકાંગ હાર્દિકાંગ (દ્વારા)

ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖਿ - ਮੋਹ ਸਿੱਧ ।

કાને કંડળ માથે મગાટ બિરાજે.

બાંહે બાજુબંધ છાજે-મોં સિં ર

ચઉમૂખ બિંબ અનોપમ છાજે,

અદુભૂત દીઠે દુઃખ ભાંજ-મોં સિં ત

ચુવા ચુવા ચંદન ઓર અરગમ,

ਕੇਸਰ ਤੁਲਕ ਵਿਰਾਜ-ਮੋਹਿਨੀ ੪

ਇਣਾ ਗਿਰਿ ਸਾਧੁ ਅਨੰਤਾ ਸਿਧਾ।

કહેતા પાર ન આવે-મોં સિં પ

જ્ઞાનવિમલ પ્રભુ એણી પેરે બોલે,

આ ભવ પાર ઉતારો-માં ક્ષેત્ર દુ

10

અ/૩૧, ગલેડહસ્ટ,
ફીરોજશાહ રોડ, સાંતાકુલ (વેસ્ટ),
મુંબઈ-૪૦૦ ૦૫૪.
મોબાઇલ: ૦૮૮૯૨૬૭૮૨૭૮.

ହିୟତାନୀ ଅନୁଭୂତି

□ સો. રેણુકા પોરવાલ

જૈનધર્મની મુખ્ય બે પરંપરા શેતાંબર અને દિગ્ંબર. બંને સંપ્રદાયના તીર્થધામો, પર્વતો ઉપર તથા એની તળેટીમાં રમણીય કુદરતી વાતાવરણમાં સ્થિત હોવાથી યાત્રિકો તન-મનથી પ્રકૃલિત થાય છે. ઉત્તર અને દક્ષિણ ભારતના દરેક રાજ્યોમાં આવા સિદ્ધક્ષેત્ર અને અતિશાય ક્ષેત્રો આવેલા છે. તીર્થ ક્ષેત્રોનું વર્ગીકરણ સાધારણ રીતે કલ્યાણક ક્ષેત્ર, સિદ્ધ ક્ષેત્ર, અતિશાય ક્ષેત્ર અને કલા ક્ષેત્ર તરીકે કરી શકાય.

કલ્યાણક ક્ષેત્ર

તીર્થકરોના જીવનના પાંચ કલ્યાણકો—અવન, જન્મ, દીક્ષા, કેવલજ્ઞાન અને નિર્વાણ જે સ્થળે થયા હોય તે સ્થળને અતિ પવિત્ર ગણાવામાં આવે છે. ઉપરાંત આવી કલ્યાણક ભૂમિઓ પ્રભુના જીવનની મહત્વની ઘટનાઓની પણ સાક્ષી હોય છે, માટે પૂર્વ થયેલા મહાન આચાર્યો અને શ્રાવકો ત્યાં જે તે પ્રસંગોની યાદમાં ચૈત્યાલયો કે સ્તૂપોનું નિર્માણ કરે છે. સમેતશિખરજી, કાશી, મથુરા, વैશાલી, અહિંદ્રા, શ્રવણબેલગોલા વગેરે કલ્યાણકર્તીર્થ ક્ષેત્રો છે.

सिद्धक्षेप

સિદ્ધક્ષેત્ર તરીકે જાણીતા તીર્થોમાં મુનિઓનું નિર્વાણ થયું હોવાથી એ સિદ્ધક્ષેત્ર કહેવાય છે. સિદ્ધાચલનું સુંદર ચૈત્યવંદન છે-

‘શ્રી શત્રુંજ્ય સિદ્ધક્ષેત્ર દીકે ફુળતિ વારે

ભાવ ધરીને જે ચઢે એને ભવ પાર ઉતારે.''

જ્યાં અનંતા મુનિઓ મોક્ષ પામ્યા હોય તેવા કેંગ્રો ઘણાં છે,
ઉદાહરણાર્થ-માંગિતુંગીજી, પાવાગઢ, દ્રોષાગિરિ, મુક્તાગિરિ,
ચુલગિરિ, ગજપંથા, કુંથલગિરિ વગેરે. તામિલનાડુમાં આવી ઘણી
ગિરિમાળાઓ છે જ્યાં સાધુઓએ સંલેખના પ્રત સ્વીકાર્ય હતું.
એક ગિરિ પર્વત ‘સીતાનાવત્સલ’ એ સિધ્ધાનાવાસનું અપભ્રંશ
છે. આ સ્થળે જૈન સંસ્કૃતિનો પ્રાચીનતમ કલાવારસો, ચિત્રકામ
અને શિલ્પકામના ઉપમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

અતિશાય ક્ષેત્ર

દેવ, દેવી, તીર્થકરોના ઘણાં અદ્ભૂત તીર્થક્ષેત્રો એવા છે કે ત્યાં દર્શન કરતાં જ ભક્તોને સુખ, શાંતિ અને અનુપમ શક્તિનો અનુભવ થાય છે. આ શક્તિ, એ ત્યાં રહેલી ઉર્જાને આભારી છે. આવા જાગ્રુક તીર્થોના દર્શનનથી ભવ્યજનો ભાવવિભોર થઈ જાય છે. અતિશય ક્ષેત્રો ઘણીવાર પ્રભુના જીવન કલ્યાણક સાથે પણ સંબંધ ધરાવે છે; જેમ કે વૈશાલી અને લાછવાડ તથા ભેલ્લુપુર (કાશી) વગેરે.

અતિશાય ક્ષેત્ર-તીર્થો : શ્રવણબેલગોલા નગરની વિધયગિરિ અને ચંદ્રગિરિ, પદ્માવતી માતાનું તીર્થ હુમચ તથા જવાલામાલિની દેવીનું મંદિર-સિંહન ગાડે કણ્ણાટકમાં આવેલા છે. ઉપરાંત શાંખેશ્વર, વિઘ્નેશ્વર (સુરત અને આંધ્ર પ્રદેશ), અંતરિક્ષ (મહારાષ્ટ્ર), મધ્યાજી (મધ્ય પ્રદેશ) વગેરેનો સમાવેશ કરી શકાય.

કલાક્ષેપ

જૈન કળા અને સ્થાપત્યના વિરલ ઉત્કૃષ્ટ બાંધણીવાળા મંદિરો અને પ્રતિમાજીઓનો સમાવેશ આ પ્રકારમાં થાય છે. વિશ્વની હેરિટેજ ગણાની શ્રવણબેલગોવાની બાહુભલીની પ્રતિમા, મુડબાન્ડ્ર, પહેડક્કલ, જિનકાંચી, રાણકપુર, આબુ, જૂના દેલવાડા, ઓસિયાજી, અજમેર, જયપુર, કેસરિયાજી વગેરે તીર્થોમાં કલાકારો, શિલ્પીઓ તથા સ્થપતિઓએ પોતાનો પ્રાણ રેડીને ઘણી જીવંત કલાકૃતિઓનું નિર્માણ કર્યું છે.

શ્રી સમેતશિખર

દરેક ધર્મજન પ્રભુના કલ્યાણક ક્ષેત્રોની સ્પર્શના કરવાની ઈચ્છા રાખતો જ હોય છે. ગુજરાત અને મધ્ય પ્રદેશના જેનોને શિખરજી યાદ ધણું આવતું હોય તો પણ દૂર હોવાના કારણે ઈચ્છા ફળીભૂત થતાં સમય લાગે છે. અમને ઘણાં વર્ષા પછી સપ્રિવાર ૨૦-૨૦ તીર્થકરોની અંગ સ્પર્શનાથી ચેતનવંતી થયેલ પર્વતશ્રેષ્ઠી પર પગલાં પાડવાનો મોકો મળ્યો. શ્રી ભોમિયાજીના દર્શનથી યાત્રા પ્રવાસ આરંભાયો. અહીં ત૧ ટૂકો આવેલી છે જેમાં અંતિમ શ્રી મેઘાંદબર ટૂક શ્રી પાર્વતનાથજીની છે. અહીંની મુખ્ય મુખ્ય ૨૦ ટૂકોમાં યાત્રીગણ ચૈત્યવંદન કરતાં હોય છે. ચારે તરફ વ્યાપક પંખીઓનો કલરવ અને શીતળ મંદ મંદ પવન સાથે પ્રભુને જુહારતાં મનમાં આલ્હાદકતાની સાથે શીતળતાનો અનુભવ શ્રદ્ધાની લાગણીના તંતુઓ જોડે છે.

શાશ્વતા જિને શરો, ગણધરો, સાંવલિયા પાર્શ્વપ્રભુનું જલમંદિર
અને એથી પણ વિશેષ અંતિમ ટોચ પર પાર્શ્વનાથ દાદાનું નિર્વાણ
સ્થળ આપણાને આમંત્રિત કરતા જણાય છે. આ સ્થળ પરના મંદિરના
ભૌયરામાં શિલા પર પ્રભુએ પવાસનમાં બિરાજને અનશન કર્યું હતું. આ
શિલાનો સ્પર્શ કરતાં મન ગંગાદિત થઈ ઉંઠે છે. ચરણ પાદુકાના દર્શન
માત્રથી જ જશવિજયજીની પંક્તિઓ યાદ આવી જાય.

‘જન્મ સફળ હોય તેણા જે એ ગિરિ વંદે...’

સંપૂર્ણ પહાડ લોકજીબે, રેલ્વેમાં, પોસ્ટ ઓફિસમાં અને અંગેજોના દસ્તાવેજોમાં ‘પારસનાથ પહાડ’ કે ‘પારસનાથ હીલ’ના

જૈન

શેખાંક

નામે પ્રસિદ્ધ છે. અનંતાનંત આભાઓના મોક્ષગમનની સાક્ષી આ હીલની ચરણરંજ મસ્તકે ચઢાવતાં જે શુભ ભાવનાઓ, ઉર્જાઓ અને સ્મંદનોમાં વિહરવાનું બને છે તેની સામે ૨૭ કિ.મી.નો પ્રવાસ તો નગરથી જ કહેવાય. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય રચિત શ્રી સકલાઈંત ચૈત્યવંદન યાદ આવી જાય. એની અંતિમ ઉત્તમી ગાથામાં ગિરિ ચૈયોને મંગલાર્થ પ્રાર્થ્ય છે...

ઘ્યાતોષ્ટાપદ પર્વતો ગજપદ: સમ્મેત શૈલાભિધ:

શ્રીમાન રેવતક: પ્રસિદ્ધ મહિમા, શત્રુંજ્યો મંડપ:

વૈભાર કનકાચલોર્બુદ્ધગિરિ: શ્રી ચિત્રકૂટાદય

સ્તત્ર શ્રી ઋષભાધ્યો જિનવરા: કુર્વન્તુવો મંગલમ્ ॥

ઘ્યાતિપ્રાપ્ત અષ્ટાપદ, ગજપદ પર્વત, સમ્મેતશૈલ, શ્રીમાન રેવતાચલ, પ્રતિષ્ઠિત શત્રુંજ્ય અને મંડવગઢ, વૈભારગિરિ, સુવર્ણગિરિ, અચલગઢ, અર્બુદગિરિ, શ્રી ચિત્રકૂટ (ચિતોડ); ત્યાં બિરાજમાન શ્રી ઋષભદેવ વગેરે જિનવરો તમારું કલ્યાણ કરે. કલિકાલ સર્વજ્ઞાએ આ ગાથામાં એક તો દરેક તીર્થોના અધિપતિ શ્રી ઋષભદેવ દર્શાવ્યા છે અને બીજું આ સર્વ તીર્થો, પર્વત પર બિરાજેલા છે તથા તેમને પ્રાયાત, શ્રીમાન, પ્રસિદ્ધ, મહિમાવંત આદિ વિશેષજ્ઞોથી નવાજેલા છે.

શ્રી પાર્શ્વપ્રભુના નિર્વાણની ક્ષણો યાદ આવે છે; કંઈ કેટલાયે દિવસની ઉચ્ચ સાધના-એક જ સ્થળે બિરાજ ટાઢ-તડકો-તૃષ્ણા-ભૂખ સહન કરીને તપથી કાયા કૂશ કરવાનું. એ શિલા, એ એમની સાધના સ્થલી મન ભરીને નિરખી, અંતરમાં વથા પ્રગટે જે વાણી કહી ન શકે કે લેખિનીને અંકિત કરવામાં શબ્દો ખૂટે કારણકે અહીં ફક્ત આત્મશ્રદ્ધાનું જ રાજ છે. ૨૦ તીર્થકરોની અણૂરજથી પાવન ભૂમિને પ્રણામ.

ભેલુપુર-કાશીદેશ

શ્રી પાર્શ્વનાથનું જન્મસ્થળ ભેલુપુરમાં પ્રભુની ઘણી જ સુંદર મનમોહક પ્રાચીન પ્રતિમાજી છે. મંદિરનો બે ગ્રણ વાર જીર્ણોદ્વાર થયો. આ મંદિર પરદેશી આકમણનો ભોગ બનતાં સેંકડો વર્ષ સુધી નવીન મંદિરના નિર્માણનું કાર્ય થઈ શક્યું નહિ. નવા દેરાસરના બાંધકામ સમયે ભૂગર્ભમાંથી ઘણી પ્રતિમાજીઓ પ્રાપ્ત થઈ જેને મંદિરમાં જ પદ્ધરાવવામાં આવી. જન્મસ્થળ, કમઠના ઉપસર્ગનું સ્થળ, સુપાર્શ્વનાથ પ્રભુનું જન્મ કલ્યાણક વગેરે મંદિરો ઘણાં જ રમણીય છે. સુપાર્શ્વનાથજીના મંદિરેથી (ભદ્રેની ઘાટ) કલકલ વહેતી ગંગામૈયાનું સુંદર દૃશ્ય કદી ન ભૂલી શકો એવી રીતે સ્મરણપટ પર અંકિત થઈ જાય છે. અહીંની ‘શ્રી પાર્શ્વનાથ શોધ સંસ્થાન’ તથા તુલસી અને કબીરના સ્મારકો જોતાં જ આ પ્રાચીન કાશીને આપોઆપ જ નત મસ્તક થઈ જવાય છે.

મથુરા-મોક્ષદાયી તીર્થ

ભારતના મૂળ ધર્મો-જૈન, હિંદુ અને બૌધ્ધ મથુરાનગરને મોક્ષદાયી ગણો છે. આ નગર દેશ-પરદેશ જતા મુખ્ય માર્ગ પર અવસ્થિત હોવાને કારણો અહીં વેપારી વર્ગની અવરજનર નિત્ય રહેતી. વેપારીઓએ પોતાના ઈષ્ટ દેવોની પૂજા અર્થના માટે કલામય મંદિરો અને સ્તૂપનું નિર્માણ કરાવતા. મથુરાની અન્ય એક લાક્ષણિકતા એ છે કે અહીંની પ્રાચીન અરિષ્ટનેમિની પ્રતિમાઓ ફૂજ્ણ અને બલરામ સાથે અંકિત થયેલી જોવા મળે છે. આ ભૂમિ શ્રી પાર્શ્વનાથજી અને શ્રી મહાવીર સ્વામીથી પણ અભિભૂત થયેલ છે. અહીંના ચોર્યાશી સ્થળે જંબુસ્થામીનું નિર્વાણ થયું હતું. એ સ્થળે જ આજે સુંદર મંદિર અને માનસંભ એમની યાદ અપાવે છે. દૈવયોગ આ જ સ્થળેથી એમના પગલાં (ચરણ પાદુકા) અને ભગ્ન મંદિરના અવશેષો પ્રાપ્ત થયા હતા.

જૈન શાસ્ત્રો મથુરાના કથાનકોથી ભરપૂર છે. સ્થાણાંગ સૂત્ર, વ્યવહાર ચૂર્ણિ, યશતિલક ચંપુ અને વિવિધ તીર્થ કલ્યમાં અહીંના મંદિરોની તથા સ્તૂપની રસદાયક કથાઓ સંગ્રહિત થયેલી છે. વિવિધ તીર્થ કલ્યની રચના શ્રી જિનપ્રભુસૂરિએ ૧૪મી સદીના પ્રારંભમાં ઘણાં તીર્થોની યાત્રા દરમ્યાન કરી હતી. સૂરિજીએ ઘણાં ભાવ અને ઉલ્લાસથી આ કલ્યની રચના કરી છે એમાં મથુરાતીર્થની ભવ્યતા, મહત્ત્વાનો ગૌરવપૂર્ણ ઇતિહાસ સચ્યાયેલ છે. એમાં બાપ્યભડ્સૂરિજીની આકાશગમન વિદ્યા અને એમના પર આમ રાજાની ભક્તિની વાતોને વણી લીધી છે. આચાર્ય બાપ્યભડ્સૂરિજીએ મથુરામાં ૭૬૮ ઈ. સ.માં મહાવીર સ્વામીની પ્રતિમા સ્થાપિત કરાવી હતી. આચાર્ય શ્રી શત્રુંજ્યમાં ઋષભદેવ, ગિરનારમાં નેમિનાથ, ભરુચમાં મુનિસુગ્રત, માઢેરામાં વીરનાથ, મથુરામાં સુપાર્શ્વ અને પાર્શ્વનાથને જુહારીને જ્વાલિયરમાં આમ રાજાને ત્યાં ગોચરી વાપરતા હતા-

‘સિતુંજે રિસહં, ગિરનારે નેમિં, ભરુઅચ્છે મુણિસુવયં.

મોઢેરેએવીરં, મહુરાએ સુપાસ-પાસે નમિતાસોદ્દે ઢુંઢણ

વિહરિતા ગોવાલગિરિમિ જો ભુંજેઇ।’

જિનપ્રભુસૂરિએ ઉપરોક્ત ગુરુદેવની શક્તિના વર્ણન ઉપરાંત મથુરાનગરીનું વર્ણન ‘ઝિથે’ શબ્દથી પ્રારંભ કરીને ૧૫ જેટલા વાક્યોમાં પૂર્ણ કર્યું છે.

મથુરાનગરના વૈભવનું વર્ણન અને અહીંના વિવિધ ધર્મોનું સામંજસ્ય કલ્યનાતીત છે. આ નગરીમાં સંદીલાચાર્યના નેતૃત્વમાં થયેલ ઉજી આગમ વાચના અહીંના સંઘનો પ્રતાપ દર્શાવે છે. પરદેશી આકમણ પછી નાખ થયેલા સ્તૂપનો ફક્ત પાંચ જ વર્ષમાં જીર્ણોદ્વાર કરી નવી પ્રતિમાજીઓ સ્થાપિત કરનાર મથુરાના શ્રીસંઘને પ્રણામ.

જૈન

શેખાંક

અતિશય ક્ષેત્ર મૂડબદ્રી

થોડાં વર્ષો પહેલાં મુંબઈ યુનિવર્સિટી જેનોલોજ્ના કર્ઝાટક યાત્રા પ્રવાસમાં જવાનું સૌભાગ્ય સાંપડ્યું. અમે સહૃદ બસમાં મેળવોરથી ત૧૪ કિ.મી. દૂર આવેલા મૂડબની તીર્થમાં પહોંચ્યા. દક્ષિણ દેશની જૈનકાશીની ઉપમા ધરાવનાર નાના નગરમાં ૮ જૈન મંદિરો છે. એમાં સૌથી આકર્ષક, સેકડો સંભોવાણું ‘ત્રિભુવન તિલક-ચૂડામણિ’ ખૂબ નયનરમ્ય છે. ત્રણ મજલાનું મંદિર અને એમાં શોભતી ચંદ્રમભુની પ્રાચીન પ્રતિમા દ.૫ ફૂટ ઊંચી છે. અહીંના બંડારોમાં વ્યવસ્થિત રીતે સચ્ચાયેલ હસ્તલિખિત ગંથોમાં જય ધવલા અને મહાધવલા મુખ્ય છે. આ ઉપરાંત અહીંના મઠની રતનજડિત નહિ પરંતુ રત્નોમાંથી નિર્મિત પ્રતિમાજીઓના દર્શન જીવનમાં એકવાર તો અચૂક કરવા જ જોઈએ. આવી અલભ્ય પ્રતિમાજીઓના દર્શન અન્યત્ર દુર્લભ છે, માટે મૂડબનિને એના હસ્તલિખિત ગંથો માટે જ્ઞાનમંદિર કહેવું કે પછી રત્નમંદિર કહેવું એ ભક્તો માટે પ્રશ્ન ઊભો થાય છે.

શ્રી શ્રવણબેલગોલા તીર્થ

વિશ્વ હેરિટેજમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલ ગોમટેશ્વર બાહુબલીની પ્રતિમાના નિર્માતા વીર માર્તઙી પદવીથી વિભૂષિત મહાઅમાત્ય ચામુંડરાય હતા. તેમની માતાને વીર બાહુબલીની પ્રતિમાના દર્શનની તીવ્ર અભિવાધા જાગી. ધર્મપરાયણ માતા કાલલાદેવી દિવસ-રાત પ્રભુ સ્મરણમાં જ લીન રહેવા લાગી. થોડા સમયમાં જ એક શુભ પળે શિલ્પી મણ્યો અને સમરાંગણમાં વીર સપૂત્ર ચામુંડરાયે માતૃઈશ્વા પૂર્ણ કરી. તેમની માતૃભક્તિને શત્રુ શત્રુ વંદન. આ પ્રતિમાનું નિર્માણ કેવી રીતે થયું તે જાણવા માટે ત્યાં દર્શન કરવાનો અવસર પણ અમનો મળ્યો. શ્રવણબેલગોલા એ ગામનું નામ છે. અહીં સામસામે બે ટેકરીઓ છે. એક વિધાગિરિ અને બીજી ચં દ્રગિરિ. બંને ટેકરીઓ અતિશાય કો ગ ગણાય છે.

જ્ઞાનવિમલ સૂરી ફૂત

સમેતશિખર સ્તવન

સમેતશિખર ગિરિ ભેટીયે રે, મેટવા ભવના પાસ,
આતમ સુખ વરવા ભણી રે, એ તીરથ ગુણ નિવાસ. ૧.
ભવિયા, સેવો તીરથ ઓહ, સમેતશિખર ગુણ ગેહડે,
ભવિયા સેવો એ આંકડ્યી.

સમેતશિખર કલ્પે કહ્યો રે, વીસ ટુક અધિકાર;
 વીસ તીર્થકર શિવ વર્યા, બહુ મુનિને પરિવાર રે.
 ભાવિયા સેવાં. ૨.

સિદ્ધક્ષેત્ર માંથે વસ્ત્યા રે, ભાંખે નયવ્યવહાર;
નિશ્ચય નિજ સ્વરૂપમાં રે, દોય નય પ્રલુછના સાર રે.

ભવિયા સેવા. ૩.
આગમ વચન વિચારતાં રે, અતિ દુર્લભ નથવાદ;
વસ્તુતત્ત્વ તિણો જાણીએ રે, તે આગમ સ્થાબાદ રે.

ભવિયા સેવા. ૪.
જ્યરથ રાજ તણી પરે રે; જાગ્ર કરો મનરંગ;
ભવ દુઃખને દેઈ અંજલિ રે, થાય સિદ્ધિવધૂનો સંગ રે.

ભવિયા સેવો. ૫.
સમકિતયુત જગત કરે રે, તો શિવ હેતુ થાય;
ભવ હેત કિસ્તિયા ત્યાગથી રે. આત્મગંડા પ્રગટાય રે

જેહ સમયે સમકિત થયું રે, તે સમયે હોય નાણા;
જ્ઞાનવિમલ ગરુ ભાખીયા રે. આવશ્યક ભાખીની નાણ રે.

ભવિયા સેવા. ૭.

ચંદ્રગિરિ પર્વત પર ૧૮ જેન મંદિરો અને ભક્તબાહુની ગુફા આવેલી છે. ઉપરાંત અહીં બસદી પ્રકારના ઘણાં મંદિરો છે. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય અહીં જ દીક્ષા લઈ નિર્વાણ પાયા હતા એમ કહેવાય છે. વિધગિરિ પર બાહુબલીજીની પ્રતિમા ઉપરાંત પણ ઘણાં મંદિરો છે. આ પ્રભ્યાત પ્રતિમા કંડારતા પહેલાં શિલ્પીને પ્રથમ પર્વત પર પ્રતિમાવાળી શિલાને કેન્દ્ર બનાવી આસપાસના સ્થાનોને સમતલ કર્યા. ત્યારબાદ મધ્યના શિલાખંડને પોતાની છિણી અને હથોડીથી એવી રીતે આકાર આપતો ગયો કે પૂર્ણ પ્રતિમા ધ્યાનમુદ્રા સહિતની તૈયાર થઈ. વિશાળ નેત્ર તથા દેહ પર વીંટળાયેલ કોમલ લતાઓ કંડારતા શિલ્પીના હદ્યમાં એવા ઉમદા ભાવ પ્રગટ્યા કે તેણે પોતાનું નામ કોઈને આપ્યું નહિ અને નિર્વંધ નિરાભિમાની અવસ્થામાં એ સ્થાન છોડીને અન્યત્ર ચાલ્યો ગયો. દર્શનાર્થીઓ જ્યારે અહીં આવે છે ત્યારે એ અતિશય ક્ષેત્રના આણુઓ એમને પણ સ્પર્શ છે. અમે બધાએ ત્યાં ખૂબ પ્રાર્થના કરી. હદ્યના તાર જણાણાવતી એ ચીરકાલીન

બાહુબલીની પ્રતિમાને વંદન.
પદ્માવતી માતાનું સ્થાન-હુંબજ
(હમયા)

આ અતિશાય કોગમાં
બિરાજીત પદ્માવતી માતા વરદ
મુદ્રામાં છે. કણ્ઠાટકમાં આવેલ
આ મંહિરમાં ઘણાં તીર્થકરોની
પ્રતિમાઓ અલગથી છે. ગામમાં
ઘણાં જૈન મંહિર છે.

જવાલામાલિની દેવીનું મંદિર સિંહનગદે

નારસિંહરાજપુરા (અન.)
આર. પુરા)માં સ્થિત દેવીની
પ્રતિમા અવાર્ણનીય છે.
કલાકારીગરીથી સજજ ચંદ્ર-
પ્રભુના મંદિરની પાસે જ્વાલા-
માલિની દેવીનું મંદિર છે. આવા
શક્તિસોતના દર્શન કરવા એ
પણ જીવનનો અમૃત્ય લહાવો
દે

૧૦, દીક્ષિત ભવન,
૧૪૮, પી. કે. રોડ,
મુલુંડ વેસ્ટ,
મુંબઈ-૪૦૦ ૦૮૦.
ફોન : ૦૨૨-૨૫૬૧૬૨૩

ભાવસ્થ્યંદન ચાર્ટર

□ ડૉ. અભય દોશી

१. શંખેશર

યાત્રાઓની વાત આવે એટલે સ્મરણમાં જળકે શંખેશ્વર. શંખેશ્વરમાં દાદાને દરબારે ગુલાબી ઝાંયવાળા રાતા દેશી ગુલાબ અને ઉમરા ટોપલી લઈ ફૂલવાળા માળીઓના પરિવાર બેઠા હોય. ટોપલીમાંના ફૂલો પર ભમરા રણજણો. જાણો દાદાનો મહિમા સાંભળી દૂરદૂરથી ભક્તગણો મધુરસ્વરે સ્તુતિનું ગુજન કરે.

સાવ બાળપણમાં ચૂનાથી લીંપેલું સાહું દેરાસર જોયું હતું.
દેરીઓએ શિખર વિનાની, સાદી છતથી શોભે. શંખેશ્વર દાદાના એ
જૂના સાદગીભર્યા મંદિરમાં શાંતિનું સરોવર પથરાયું હોય એવું
એ ધવલ ચૂનાથી અનુભવાતું. સમય સાથે પરિવર્તન એ તો સંસારનો
કમ છે. આજે આબુ-દેલવાડાના રમ્ય જિનાલયોની યાદ આપે એવી
મનોહર કોતરણી અને ભવ્ય શિખરોથી દાદાનો દરબાર શોભી
રહ્યો છે.

શંખેશરમાં રોજ રાત્રે ભાવના થાય. દીવાના મધ્યમ પીળા
પ્રકશમાં દાદાના દર્શન કરવા અને રાત્રે ભાવનામાં બેસવું એ તો
જીવનનો એક અનોખો અનુભવ. એમાંથી દાદાની પાંચ-પાંચ
આરતીઓ અને ભાવનાના ભક્તિભીના સૂર, છેલ્લે ગવાતી વધાઈ....
સૌ આજેય દિગીશ મહેતાના 'દૂરના એ સૂર'ની જેમ સ્મરણોના
પથને અજવાણે.

શંખેશરની દેરીઓનું ય આકર્ષણ ગજબનું. પ્રવેશદ્વાર સમીપે
રહેલી પદ્માવતીજીની દેરી પર નારિયેળના તોરણો જૂલતા હોય.
રાતી ચૂંઢીમાં શોભતા પદ્માવતી માતાજી અનોખા તેજે ઝળહળે.
ભમતીમાં નાની-મોટી અનેક મૂર્તિઓ મધ્યકાલીન મૂર્તિકળાની અનેક
વિલક્ષણતાઓ ગેધાડે. એક દેરીમાં અંધારામાં પગલાં, બાળપણમાં
જ મુનિજ્યંત વિજયજીનું ‘શંખેશર મહાતીર્થ’ પુસ્તક વાંચેલું, એટલે
એ પગલાં પરના લેખોય વાંચવાનો મ્રયન્ત કરી જોઉં. વળી એક
દેરીમાં જિનમાતાનો પટ, એમાં માતાને ખોળે બેઠેલા
બાળજીનેશરોને જોઈ ‘પ્રભુ પણ અમારા જેવા નાના હતા’ એવો
એક બાલ્યવયનો મૂર્ખ સંતોષ અનુભવાય.

આ શંખેશર જૈન ઇતિહાસની અનેક ઘટનાઓનો સાક્ષી છે. અહીં જ જૈન પરંપરાનો એક ‘શંખેશરગાઢ’ નામે પ્રતાપી ગંગા સ્થપાયો હતો. આ શંખેશરદાદાના પરમભક્ત વર્ધમાનસુરિ અખંડ આયંબિલની તપશ્ચર્યા કરતા, દાદાના દર્શનની તાલાવેલી લઈ વિહાર કરતા હતા. માર્ગમાં જ કાળ પામ્યા અને આ તીર્થના અવિષ્ટાર્યક

યક્ષ બન્યા હતા. આ તીર્થના જાગૃત અધિષ્ઠાયકોને લીધે અનેક ચ્યમત્કારી ઘટનાઓ આજે પણ બનતી આવી છે.

સવારે પ્રક્ષાલ સમયે પ્રભુની મુદ્રા બાળક સમી લાગે, બપોરે પ્રભુ યુવાન અનુભવાય અને સાંજે વૃદ્ધ સમા ધીર ગંભીર. આવી દાદાની પલટાતી મુદ્રાનો તો અનેક ભક્તોને અનુભવ. આગમના સંશોધક મહાન વિદ્વાન જંબૂવિજયજી તો દાદાના પરમ આશક. આવા વિદ્વાન પણ બાળકની જેમ પ્રભુમંદિર છોડી ન શકે, આંગણામા જાય, ફરી ફરી પાછા આવે. શંખેશ્વર દાદા સાથેની તેમની મીઠી ગોઠડી જેણો જોઈ હોય, તેને માટે તો એ અનુભવ એક વિશિષ્ટ અનુભવ બની રહે.

એક જમાનામાં વહાનવ્યવહારના સાધનની આટલી સગવડ નહિ. પાટણથી દાદાના ભક્ત દર પૂનમે દાદાને ભેટવા આવતા. પણ ધીમે ધીમે એ શ્રાવકને વૃદ્ધાવસ્થાથી આવવું વસમું થયું. દાદાને જ પાટણ પધારવાની વિનંતી હૃદયના ભાવથી કરી. દાદાએ સંકેત દીઘો, પાટણના કોકાપાડે પ્રભાતે પહેલા મહરે દર્શન કરશે, એને મારું જ રૂપ દેખાશે. આજેય કોકાપાડાના દેરાસરમાં દાદાની જલક જોવા મળે

દાદાના નામે તો કેટકેટલા સ્થળે તીર્થસ્થળો શોભી રવા છે. પાવાપુરી (આબુ પાસે), શંખેશ્વર સુખધામ (પોસાલિયા, રાજસ્થાન), શંખેશ્વરધામ (કામણાગામ જિ. થાણા) અને શંખેશ્વર મંદિર (કાસર વડવલી) તો અગ્રગણ્ય ગાડુણી શકાય.

દંતકથા તો એમ કહે છે, દાદાની મૂર્તિ તો ગઈ ચોવીસીના અષાઢી શ્રાવકે ભરાવેલી, પણ આ ચોવીસીમાં તો પ્રભુપત્રિમાનો આ મનુષ્યલોકમાં ભાઇમા શ્રીકૃષ્ણા સાથે સંકળાયો. જરાસંઘ સાથેના સંગ્રામમાં જરાવિદ્યાથી સૌ જર્જરિત, વૃદ્ધ, બેઠોશ. અર્દીખમ કેવળ કૃષ્ણા, બલભદ્ર અને અરિષ્ટનેમિકુમાર જ હતા. અરિષ્ટનેમિકુમાર (નેમનાથે) જ કૃષ્ણાને માર્ગ બતાવ્યો, અછુભ કરી ધરણોન્દ્ર પાસેથી નાગલોકમાં બિરાજમાન પાર્શ્વપ્રભુની મૂર્તિ મેળવવાનો, મૂર્તિ પ્રાપ્ત થઈ, ને નવશાજળના છંટકાવે સેના નવપલ્લવિત થઈ. શ્રીકૃષ્ણા રણમાં વિજયભેરી સમો શંખનાદ કર્યો. આથી જ નગરનું નામ ‘શંખપુર’ પડ્યું. કાળકે ‘શંખેશર’ કહેવાયું. મુનિ જ્યંતવિજયજીના પુસ્તક પર શંખનાદ કરતા શ્રીકૃષ્ણાનું ચિત્ર છાપાયેલું હતું. આ પ્રભુ માહાત્મ્યની કથા ડોડિયામાં શંખેશર-નેમિશર તીર્થમાં શિલ્પબદ્ધ

ଅନ୍ତିମ

આ પ્રભુનો મહિમા અપરંપાર છે. દાદાના એક પરમભક્ત ને આપણા કવિ ઉદ્યરતનજી બેડાથી સંઘ લઈ આવ્યા હતા. તરફ વર્ષ પહેલાંની વાત છે. એ સમયે મૂર્તિ ઠાકોરના કળજમાં, ઠાકોર દાણ માગો, ઉદ્યરતનજીએ દાણ આપવાની ના પાડીને પ્રભુ પાસે આર્તહદયે દર્શન માટે પ્રાર્થના કરી.

પાંચ શંખેશ્વરા સાર કર સેવકા દેવ કાં એવડી વાર લાગે;
કોડી કર જોડી ઉભા, ઠાકુરા ચાકરા માન માગે.

(કુલ પકડીનો છંદ છે.)

ભક્તની ભાવભીની પ્રાર્થના સંભળાઈ અને દ્વાર ઉઘડ્યા. પ્રભુનો જ્યજ્યકાર થયો.

પ્રભુનો આવો મહિમા સાંભળી શુભવિજયજીના શિષ્ય અને પૂજાઓના સર્જક વીર વિજયજી પણ વર્ષભર પ્રભુની સાધનામાં રહ્યા. હદ્યમાં પ્રભુના પ્રત્યક્ષ દર્શનની અભિલાષા હશે, વર્ષાંતે પણ પ્રભુ સાથેનો તાર સંઘાયો નહિ, આથી આર્જવભરી પ્રાર્થના કરે છે;

‘પાર્શ્વ શંખેશરા ! વિશ્વિષ્યાત એકાંત આવો,
જગતના નાથ મુજ હાથ જાલી કરી આજ કિમ કાજમાં વાર લાવો.’

પ્રભુએ ભક્તની વિનંતીને દીર્ઘસમયની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કર્યો.
પ્રભુ સાથે જે પરમ મૈત્રીનો ગાઢ નાતો બંધાયો તેને પરિણામે

૨. શ્રાવણ

એક વૈશાખની મારવાડની ઊની ઊની સાંજે મુનિભગવંતો સાથે
પદ્યાગ્રા કરી અમે જીરાવલા પહોંચ્યા. મારા પગમાં ડામરની સરક
પર ચાલવાની અસંઘ બળતરા હતી. પણ જીરાવલા પહોંચ્યા ને
ગર્ભગૃહની જમણી હિવાલે નાની દેરીમાં બિરાજમાન શ્રી જીરાવલા
પાર્શ્વનાથ પ્રભુના દર્શન કર્યો અને હદ્ય ચંદ્રની ચાંદનીમાં નહાવા
લાગ્યું.

ਖੁਲ੍ਹੇ ਨ ਤਿੰਹੀ ਵੇਖੋ ਕਿ ਬੁਝੀ ਧਰਵਲ ਮੌਤੀ, ਚੰਦ੍ਰਨੀ ਚਾਂਦਨੀ ਕੇ ਕੁਮੁਦ (ਚੰਦ੍ਰਵਿਕਾਸੀ ਕਮਜ਼) ਨੀ
ਖੁਲ੍ਹਤਾ, ਸ਼ੁਭਤਾਨੇ ਪਛਾ ਪਾਇ ਪਾਈ ਦੇ ਏਵੀ ਸ਼ੁਭਤਾ ਨੇ ਚਿਤਨੇ
ਠਾਈ ਦੇ ਏਵੇਂ ਮਨੋਲਾਈ ਸਿੱਤ.

એ મૂર્તિનું અનોખું સંમોહન કહો કે વશીકરણ વૈશાખની સવારે
રાજસ્થાનના તાપની વચ્ચે કેટલાય સમય સુધી એ પ્રભુના અનિમેષ
નજરે દર્શન કર્યા:

પ્રભુના એ મનોહારીરૂપ જોઈ સૃતિપથ પર ફરકે ભક્તિયોગાચાર્ય મોહનવિજયજી 'લટકાળા'ની સમધર પંક્તિઓ:

‘ਛਾ ਦੇ ਤਾਰੇ ਮੁਖਨੇ ਮਟਕੇ ਅਟਕਿਊ ਮਾਛੜੇ ਮਨ ਓ; ਆਂਖਡਲੀ ਆਣਿਆਣੀ ਕਾਮਣਾਗਾਰੀਆ ਦੇ ਲੋ।

કવિની પ્રત્યેક કૃતિના મારંબે શંખેશ્વરદાદાનું મંગલ સ્મરણ હોય.
શંખેશ્વર પાર્વતીનાથ પ્રભુના ચૈત્યવંદનની ધ્રુવપણી તો પ્રભુ સાથેના
પરમ આત્મીય નાતાની અભિવ્યક્તિ થઈ છે;

‘શાંખેશર સાહિબ સાચો, બીજાનો આસરો કાચ્યો.’

આવા શંખેશર ગામમાં દાદા પાસે આવનારો ભક્ત દાદાની ભક્તિમાં તરબોળ થઈ જાય. પોણ દશમીના અહુમ થાય, પૂનમ, બેસતે મહિને કે દસમે પણ દાદાની પૂજા માટે લાંબી લાંબી કતાર લાગે. હૂર હૂર દેશથી સંધો આવે અને પ્રભુભક્તિની રમણી મચે.

આજે તો દાદાના આ દિવ્યધામમાં બીજાય અનેક જિનાલયો શોભી રહ્યા છે. ૧૦૮ પાર્શ્વનાથ જિનાલયની સમરૂપતા અને વિશાળ આયોજન ધ્યાન ખેંચે છે, આગમનંદિરમાં મહાવીર પ્રભુની સમતારસભરી મુદ્રા આકર્ષે છે. થોડે અંતરે આ યુગના મહાન આર્ય કલાપૂર્ણસૂરિની સમાધિ આવેલી છે. વળી, નગરના સીમાસ્થને શાસ્ત્રલેખનના સંકલ્ય સાથે, શુતસંરક્ષણના ઉદ્દેશવાળું નવું તીર્થ નિર્માણ પામી રહ્યું છે.

શંખેશરમાં ઊભરાતો જનસમુદાય પ્રભુ પ્રયેની આસ્થાની મધુરી
સરગમ સમો શોભી રહે છે. પરંપરા કહે છે કે, આ મૂર્તિ અષાઢી
શ્રાવકે ભરાવી, આ વાતનું તથ્ય તો કેવલી ભગવંત જાણો, પરંતુ
પ્રભુના દર્શન કરતા હૃદયમાં અષાઢી મેઘ છલકે છે, ને આંખોમાંથી
હરખભીજા શ્રાવણ-ભાદ્રવા વહે છે. * * *

ਹਾਂ ਰੇ ਮਾਰਾ ਨਥਣਾਂ ਕਾਪਟ ਓਕੇ ਘੀਣਾ ਅੰਦਰ ਤੁਝ ਆ; ਰਾਤਾਂ ਰੇ ਪ੍ਰਭੁਤੇ ਰਹੇ ਵਾਰੀਆ ਰੇ ਲੋ।'

આવું સૌંદર્ય અને રૂપ અનિમેષ પીધા જ કરીએ એવું અદ્ભુત
રૂપ...કહેવાય છે કે પ્રભુ પ્રાર્થના શુભ ગણાધરે આ પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા
કરી હતી. પ્રભુના જીવનકાળમાં જ આ પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા થઈ
હોવાથી તેનો મહિમા સવિશેષ છે. વળી, અન્ય કથા કહે છે કે, આ
નગરના ધાંઘલશ્રેષ્ઠિની ગાય જમીનમાં દટાયેલી આ મૂર્તિ પર
અભિષેક કરતી. ગાય દૂધ ન આપતી હોવાથી તપાસ કરતાં મૂર્તિ
પ્રગત થઈ. આ મૂર્તિનો મહિમા ગામે ગામ ફેલાયો. કેટલાકને મતે
દેવતાઓ દ્વારા ગાયના દૂધ અને વેળુના સંભિશ્રણથી આ મૂર્તિ
સર્જાઈ છે, માટે જ તો આવી શુભ છે, તો કેટલાક લોકો સાચા
મોતીના વિલેપનને આ વાતનો યશ આપે છે. એ જે હોય તે, પણ
પ્રભુ-પ્રતિમા આત્માના પરમ શુદ્ધ-શાંત સ્વરૂપની ઓળખાણ
આપતી હોય એવું ધવલ-ચમત્કારીક રૂપ ધરાવે છે.

જીરાવલા પાર્શ્વપ્રભુના નામનો મહિમા સુવિશેષ છે. પ્રતિષ્ઠા અવસરે જીનમંદિરોમાં કેસર-કંકુથી જીરાવલા પાર્શ્વનાથ પ્રભુનો

ਮੰਤ्र ਲੇਖਾਂ। 'ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਨ੍ਤਾਮਣਿ' ਨਾ ਸਜ਼ਕ ਅਨੇ ਪ੍ਰਸਿਦ਼ ਵਿਦਾਨ ਮੇਡੁਟੁਂਗਸੂਰਿ ਮ.ਨੇ ਲੋਲਾਡਾਨਗਰ (ਸ਼ਹੀਦ ਪਾਸੇ) ਸੱਪ ਕਰਦ੍ਯਾ, ਤਾਰੇ ਜ਼ਰਾਵਲਾ ਪਾਰਥਨਾਥ ਪ੍ਰਬੁਨੁੰ ਸਮਰਣਾ ਕਰ੍ਯੂ, ਅਨੇ ਸ਼ੋਤਰ ਰਖ੍ਯੂ। ਆ ਪ੍ਰਭੁਨਾ ਮੰਤ੍ਰਗਰਿਤ ਸ਼ੋਤਰੀ ਤੇ ਮਨੁੰ ਸੱਪ ਵਿਖ ਉਤਰੀ ਗਏ।

અચલગણ્યના નવસ્મરણમાં આ સ્તોત્રનું મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે.

પ્રભુની આ શેત-સ્વચ્છ મહિમાવંત છબિની સામે બસ, હું તો ધ્યાન લગાવી બેઠો હું, ક્યારે પ્રભુ મને તેમની આ મોગરાના દળ જેવી શેત-શૂદ્ધતા મારા આત્મપ્રદશોમાં પ્રગટાવે એ ઝંખના સાથે...

૩. તમોર્જ

એક કાળની ઇતિહાસમાંસિદ્ધ નગરી દર્ભાવતી આજે તો
વડોદરાના એક ઉપાન્યનગર (કિનારાનું દૂરનું ઉપનગર) રૂપે જીવે
છે. મહારાજા સયાજીરાવે સ્થાપેલી વડોદરા-ડાભોઈ રેલ્વેનું અંતિમ
સ્ટેશન અને કાળની થપાટો ખાઈ નગરબહારની હીરાભાગોળ જેવી
રીતે જર્જરિત થઈ છે, એ જ રીતે જર્જર અને રહી-સહી સમૃદ્ધિ પણ
ગુમાવી રહેલા આ નગરમાં પ્રવેશ કરો તો પુરાતત્વપ્રેમીઓ અને
ધર્મસંસ્કારપ્રેમીઓ માટે અખટ ખજનો આજેય અક્ષય છે.

ડભોઈ ગામમાં અનેક જિનાલયો છે. પણ મુખ્ય શ્રદ્ધાકેન્દ્ર તો લોઠણ પાર્શ્વનાથ જ. શ્યામવર્ણની અર્ધપદ્માસનસ્થ આ પ્રતિમા પોતાના અનન્ય તેજથી ભક્તજનોનું મન મોહે છે. ભૂમિગૃહમાં બિરાજમાન પ્રભુ જાળો સાધક અને પ્રભુ વચ્ચેનું એક અમૂલ્ય એકાંત રચી આપે છે. એના મસ્તક પરની ફણાઓ અને આજુબાજુ ફેલાતી જતી નાગ-આવલી, આ મૂર્તિના અપૂર્વ સૌંદર્યને વિસ્તારે છે.

કહેવાય છે કે, તેજપાલ મંત્રીએ આ પ્રતિમા દર્ભાવતીના કિલ્લાના સમારકામ સમયે ભરાવી, તો વળી કહેવાય છે કે, રાજાને સરોવરમાંથી મળી અને પદરાવી. પણ ભૂમિગૃહમાં બિરાજમાન, જાજવલ્યમંત આ પ્રતિમાનું તેજ કાંઈ અનોખું છે. આ નગર સાથે દંડનાયક તેજપાલના ય કાંઈ કેટલા સંબંધો રહ્યા છે. આ નગરના ઇતિહાસના પગરણ તો ઠેઠ વિકમની છુટી સદી સુધીના તાણાવાળા દર્શાવે છે. સિદ્ધરાજ જ્યસિંહે આ નગરનો કિલ્લો બંધાવ્યો, એ પછી ગુજરાતના મહાપ્રતાપી બંધુઓ વસ્તુપાલ-તેજપાલમાં નાના તેજપાલે આ કિલ્લાનો સંપૂર્ણ જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. આ જીર્ણોદ્ધાર સમયે જ કહેવાય છે કે, હીરાધર સલાટે પોતાનું સઘણું કળા-કૌશલ્ય ઠાલવી અપૂર્વ એવી હીરાભાગોળ રચી દીધી. તળાવને કિનારે હીરાભાગોળને જોઈએ છીએ, ત્યારે સોલંકી-વાધેલા યુગની સ્થાપત્ય શિલ્પકળાની અંતિમ તેજરેખાને જોઈ રહ્યા છીએ. કેવું જીણું જીણું કોતરકામ, એવું અનુભવાય કે હમણાં આ કમાન પર કોતરયેલી અભસરાઓ નીચે ઉત્તરશે; આપણી સાથે વાર્તાલાપ માંડશે. કમાન પરના સિંહ, કોતરાયેલા ઘોડેસવારો, કમળના પુષ્યો, બધુંય કેવી નજાકતતા લઈ આવે છે. આ ભાગોળ સાથે અનેક દંતકથાઓ સંકળાયેલી છે. આ હીરા ભાગોળ અને આપણી કલાઉપેક્ષાની વાતને ગુંથી ધૂમકેતુએ એક વાર્તા રચી છે, ને આ

વાતા પરથી દર્શા શકલે નાટક પણ રચ્યા છે.

પણ, આજેય હીરા ભાગોળ કે ડભોઈનો કિલ્ખો જોઈને આપણની
કલા-ઉપેક્ષા ઓછી થઈ નથી, એવું જ અનુભવાય. ડભોઈનો
જીર્ણશીર્ડ કિલ્ખો પણ ગુજરાતના બચેલા હિન્દુ-યુદ્ધ સ્થાપત્યમાંનું
એક નોંધપાત્ર સ્થાપત્ય છે. આ કિલ્ખો વૈદિક શિલ્પશાસ્ત્ર અનુસાર
રચવામાં આવ્યો છે.

હીરાભાગોળની અનન્ય શિલ્પસમૃદ્ધિની અપૂર્વ શોભાને સ્મરણમાં ગુંથી ફરી ડભોઈના મધ્યચોકમાં આવીએ. ક્યાં એ તેજપાલના સમયની ગૌરવવંત દર્ભાવતી નગરી અને આજનું ભાંગેલું ડભોઈ. આ તેજપાલે ૪ તો ગુજરાતના નાના-મોટા રાજાઓને કાબુમાં લઈ ગુજરાતનું એક કેન્દ્ર ઊભું કર્યું હતું. આ બંધુબેલાદીથી ગુજરાતનું રાજ્ય પ્રતાપી બની શોભતું હતું.

આ દર્ભાવતીનગરે મુનિયંત્રસૂરિ જેવા પ્રતાપી જેના ધરી છે. વર્તમાન આચાર્યોમાંના ય કેટલાક આચાર્ય જન્મભૂમિ હોવાનું ગૌરેવ ધરાવે છે આ ડભોઈનગર.

બાજુમાં જ બિરાજમાન પુરુષાદાણિય પાર્શ્વનાથની શેતવળીય-
પીળા લેપથી શોભતી વિશિષ્ટ વર્ણાભાવણી પ્રતિમાના દર્શન કર્યા.
તે પછી આ ડાઢોઈના બીજા છેડે આવેલી ‘વાચકજસ’ની સમાધિ
પર પહોંચવા મન ઉત્તાવળ કરી રહ્યા.

શીતલ તલાવીને કિનારે અનેક પગલાં ઓની જોડ છે, પરંતુ આ પગલાં ઓના કેન્દ્રમાં ન્યાયવિશારદ મહોપાધ્યાય યશોવિજયજીના પગલાં બિરાજમાન છે. આ જ ભૂમિ પર અનેક શાસ્ત્રોના સમર્થ સર્જક, નવ્યન્યાયના અવતારસમા મહોપાધ્યાય યશોવિજયજીએ અંતિમ ચાતુર્માસ કર્યું હતું. ગાંભુ પાસેના કાન્ઠોદું ગામભાં પ્રગટેલ. આ જ્યોતિ કાશી, આગા અને ગુજરાતના અનેક સ્થળે પોતાના તેજવલયો પ્રસારી હવે આયુષ્ણના અવશેષે ડલોઈની પાવનભૂમિ પર પધારી હતી. વિશુદ્ધ શાસ્ત્રાભ્યાસ અને નિર્મળ ચારિત્ર એમની વિશેષતા હતી. પરંતુ આ જ્ઞાન અને દૃઢચારિત્રની નિર્મળતાથી ય વિશેષ ભાવચારિત્રના પરમ કારણરૂપ અનુભવયોગના એ પરમ ઉપાસક હતા. યોગીરાજ આનંદધનજીનો સંગ પાખીને એમની ચેતનામાં વિના સૂર્ય વિના ચંદ્ર અનુભવના તેજનો ઉદ્ય થયો હતો. યોગીરાજની પરમ ચેતનાના પારસ્સ સ્પર્શો તેઓ પણ પરમાનંદસ્વરૂપ

અને હિંદુ જીવન
બન્યા હતા.

આવા મહાપુરુષ, આવી વિદ્વત્તાસભર પ્રતિભાએ ડભોઈની ભૂમિ પર પોતાનો અંતકાળ જાણી અનશનની આરાધના કરી અને આજીથી લગભગ ઉચ્ચો વર્ષ પહેલાં પોતાનો પાર્થિવ દેહ મૂડી હિવ્યાયેતના પ્રતિ પ્રયાણ કર્યું. એમના દેહના અભિસંસ્કર માટે આ ભૂમિ પસંદ કરાઈ. આ સીત તલાવડીના કિનારાની ભૂમિ પર લોકો કહે છે કે, એક સમયે ‘ન્યાય’નો ધ્વનિ સંભળાતો.

ઉપાધ્યાયજીના વિરાટ પગલાં પર ભાવથી વંદન કર્યો. આ

४. सूरत

તીર્થાંની યાદીમાં સુરતનું નામ જોઈ આશ્વર્ય થાય, પણ સુરત
જેમ એની ખાણી-પીણી માટે પ્રસિદ્ધ છે, એમ સુરત તેના અનેક
જિનાલયોથી પણ સુપ્રસિદ્ધ છે.

ગોપીપુરાની એક પછી એક પોળો વટાવી પોળોના ગર્ભભાગમાં
પહોંચો, ત્યાં શીતલનાથ ભગવાનનું દેરાસર દેખાય. આ દેરાસરના
ગર્ભગૃહમાં સહસ્રફળા પાર્વતનાથ ભગવાનની અતિશય કલાત્મક
મૂર્તિ બિરાજમાન છે.

અનેકોનું પરમ શ્રદ્ધા કેન્દ્ર અને જ્ઞાન વિમલસૂચિએ પણ જે પ્રતિમા સમક્ષ છે માસ ધ્યાન ધર્યું હતું, એ કાયોત્સર્વમુદ્રામાં બિરાજતી વિલક્ષણ પ્રતિમાનું દર્શન કરતાં જ તત્કાળ મન એક અનિર્વચનીય અનુભૂતિનો અનુભવ કરે છે.

શ્વેત પાણાણની મધ્યમ ઊંચાઈની આ પ્રતિમામાં મસ્તકની ઉપર
જે જીણું જીણું કોતરકામ કરી સહસ્રણાઓનો-હજારકણાઓનો
જે ઘટાટોપ સજ્જો છે, એ સૌને આશ્ર્યચકિત કરી દે છે. રાણકપુરની
મંદિરની દિવાલ પરનું શિલ્પ યાદ આવે. આજુબાજુમાં દસ
ગણધરોની લધુમૂર્તિઓ છે. ધરણોન્દ અને પદ્માવતી બેથ બાજુ શોભી
રહ્યા છે, તો ચરણમાં કમઠ નતમસ્તક થઈ માફી માણી રહ્યો છે.

કમદ (મેઘમાલિ)નું મૂર્તરૂપ સમગ્ર જૈન શિલ્પોમાં ભાગ્ય જ જોવા મળે. આ મૂર્તિના હાથોને કમળના કુલથી મુખ્ય શિલ્પ સાથે જોડી દીધા છે. અતિશાય જીણવટભરી આ શિલ્પકૃતા આપણા સૌના મનને આશ્વર્યચક્ષિત કરી દે છે.

લોકોમાં કહેવાય છે કે, ઉપસર્ગના પ્રતિક એવા કમઠનું શાંત થવું, માઝી માગવી વગેરે આ મૂર્તિમાં આલેખાયેલ હોવાથી આ મૂર્તિનું પૂજણ-સ્મરણ આદિ ઉપસર્ગની શાંતિ માટે તત્કાળ કાર્યસિદ્ધિ કરનાર બને છે. પ્રભુના ગણધર-અધિષ્ટાયક પરિવાર યુક્ત આ મૂર્તિ એક વિલક્ષણ શિલ્પસમૃદ્ધિનો પરિચય કરાવે છે. આ મૂર્તિ જાણે હેમચંદ્રાચાર્ય રચિત સકળાઈત્તની કમઠ ધરણોન્દેચ ગાથાનું મૂર્તિમંત રૂપ હોય એવી શોભે છે. એકબાજુ કમઠ ઉપસર્ગ કરી

કુર્ચાલિ-સરસ્વતી (મુછવાળી સરસ્વતી)ના પગલાંના દર્શન કરવાથી વર્ષોથી સ્થાનભિત થયેલી આચાર્ય પ્રધુભન્સૂરીશ્વરજી મ.સ.ા.ની સર્જકપ્રતિભા પુનઃસંચાર પામી હતી. મા સરસ્વતીના આ લાડલા બેટા, પરમયોગીના ચરણકમળો અમે સૌ સહયોગીઓના હદ્યમાં અનોખા સ્થંદનો જગાવી રહ્યા.

દર્ભાવતીની આ પાવન ભૂમિ પર તેજપાલની શૂરવીરતા, હીરાધર સલાટની કલાત્મકતા અને એ સૌથીય પાવન એવી ઉપાધ્યાય યશોવિજ્યણી જ્ઞાનકલારૂપ સરસ્વતી અમારા હૃદયને ભીજવી રહી.

માર્ગ માર્ગ છે, બીજુ બાજુ ધરણોન્દ્ર પ્રભુની સેવા કરી રહ્યા છે, પણ
પ્રભુ સૌ પ્રયે સમભાવ ધારણા કરી રહ્યા છે.

આ જ દેરાસરમાં ઉપર ગુરુમંદિરમાં દેવચંદ્રજીની મૂર્તિ બિરાજમાન છે. અધ્યાત્મયોગી દેવચંદ્રજીની મૂર્તિ જોઈ મન રોમાંચિત થઈ ગયું. આ સાધકપુરુષનો આ જિનાલય સાથે શું સંબંધ હશે? એવો પ્રશ્ન પણ થયો. ત્યાં બાજુમાં જિનાલયનો ઇતિહાસ લખાયો છે, પરંતુ એમાંથીય દેવચંદ્રજી અંગે ખુલાસો ન મળ્યો. પણ દેવચંદ્રજીના જ એક સ્તવનમાં સુરતના કચરા કીકા પરિવારના સંઘ સાથે ગિરિરાજ ભેદવાની વાત છે, એટલે આ સાધક મહાત્માએ સુરતમાં પણ અમુક કાળ સ્થિરતા કરી હશે, અને આ જિનાલયને બાંધનાર શ્રાવક પરિવાર પણ તેમના પ્રતિ આદર ધરાવતો હશે.

બાજુમાં જ સુવિધિનાથ દેરાસરના ભૌયરામાં સૂરજમંડન
પાર્શ્વનાથની દેહિયમાન મૂર્તિ આપણા મનને આકર્ષે છે. આ મંદિરના
પ્રદક્ષિણાપથમાં મૂળ વેળુની અચ્યારની મૂર્તિ છે. એવી જ સૂરજમંડન
પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા જોઈએ તો આપણું મન મુંઝાય, મૂળ મૂર્તિ કઈ?

સુરતના ગોપીપુરા વિસ્તારમાં જ બીજા ય અનેક જ્ઞાનાલયો છે. આગમોદ્વારક સાગરાનંદસૂરિ સ્થાપિત જ્ઞાનભંડારો અને પ્રકાશન સંસ્થાઓ લગભગ નિર્ઝિય અવસ્થામાં જોવા મળે છે ત્યારે હદ્યમાંથી ઉઠે છે કે, આ જ્ઞાનતીર્થને સાચવનારું કેમ કોઈ નથી?

સુરતમાં સોનાની મૂરત સમા આ રમ્ય-ભવ્ય-દેદીઘમાન
જિનાલય જોયા, તો કવિ નર્મદયુવાવર્ત ટ્રસ્ટ દ્વારા સચવાયેલું નર્મદનું
ધર પણ જોયું, અને તે સંસ્થા દ્વારા થયેલા અનેક પ્રકાશનો પણ
જોયા ત્યારે થયું કે, આપણા સુરતની એક કાળની જૈન વિદ્ધતાની
ગૌરવભરી પરંપરા ક્યારે ફરી જીવતી થશે?

એ/૩૧, બેડર્સ્ટ, ફિરોજશાહ રોડ, સાંતાકુણ (વેસ્ટ),
મુંબઈ-૪૦૦ ૦૫૪.
મોબાઇલ : ૦૯૮૮૨૬૭૮૨૭૮.

ପ୍ରିଭୁବନତିଲକ ଶ୍ରୀ ରାଧାକୃତ୍ସ୍ମୀ ତୀର୍ଥ

□ પદ્મશ્રી ડૉ. કુમારપાણ દેસાઈ

[જેન વિવિધાન તજ્જી વિદ્ધાન પદશ્રી ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈનો પરિચય આંતરરાષ્ટ્રીય ઘાતિપ્રાપ્ત વ્યાખ્યાતા, લેખક, મહાવીરકથા, ગૌતમકથા, નેમ-રાજુલકથા દ્વારા લોકચાહના પ્રાપ્ત કરનાર જેન ધર્મના ઊડા અભ્યાસી તરીકે આપી શકાય. એમની કોલમો ઈટ અને ઈમારત તથા આકાશની ઓળખ વગેરે ધૃઢી જગ્યાપરસિદ્ધ છે. તેમણે ‘આનંદઘનજી’ પર શાદ્ય નિબંધ ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં રજૂ કરી પીએચ.ડી.ની ઉપાધી મેળવી છે તથા હાલ ગુજરાતી અને જેન વિશ્વકોશમાં કાર્યરત છે.

તીર્થ પરિચય : રાણકપુર તીર્થમાં મૂળનાયક શ્રી આદિનાથ બિરાજમાન છે. અહીંથી મોટા ઘંટ નર અને માદા છે, જેનું સાથે વજન ૫૦૦ કિલો છે. આ તીર્થ ઉદ્દેશ્યપૂર્વી હલદીઘાટી થઈ ૧૦૦ કિ.મી.ના અંતરે છે તથા સાદગી તીર્થથી ૧૦ કિ.મી. દૂર છે.]

શરૂંજ્યનો મહિમા અને તારંગાની ઊંચાઈ,
આબુની કોરણી અને રાણકપુરની બાંધળી;
કટકું બટકું ખાજે, પણ રાણકપુર જાજે.'

શ્રી રાણકપુર તીર્થની આ પ્રચલિત લોકોક્તિનો સંકેત એ છે કે
રવૂર્પિતની પરવા કર્યા વિના પરમાનંદની પૂર્તિ માટે શ્રી રાણકપુર
થની યાત્રાએ જાજે.

રાજસ્થાનના રાજસમંદ જિલ્લામાં અરવલ્લીની પણ્ણિમ બાજુની હાણમાં ગાઢ વનરાજાઓથી વીટણાયેલું શ્રી રાણકપુર તીર્થ એક નુપમ તીર્થ છે. આ તીર્થની એકબાજુ પાપ પખાલ (પાપ ધોઈ ખતી) એવી મધ્યાઈ નદી એના કલકલ મધુર અવાજે વહે છે, તો ની બીજી બાજુ રાણા પ્રતાપ અને વીર દાનેશ્વરી ભામાશાનું સ્મરણ યાવતા અરવલ્લીના કુંગરાઓ હાથમાં હાથ ભેરવીને ઉત્ત્રત મસ્તકે હા બાજુએ ઊભા છે. એની વચ્ચે માદ્રી પર્વતની તળેટીમાં આવેલું રાણકપુર તીર્થ એની પોતીકી રમણીયતા અને માદૃતિક હક્કતાથી મન અને આત્માને મનભર સૌંદર્ય અને ગહન આત્મ-ક્ષાસના રંગે રંગી દે છે. જેમ પ્રકૃતિ અહીં ખોબે ખોબે વરસી છે, જ રીતે આ તીર્થની રચનામાં ઉત્ત્રત ધર્મભાવનાઓની અવિરત ર્વાનો અનુભવ થાય છે. જિનચોવીસીના પ્રથમ તીર્થકર શ્રી ષભદેવ ભગવાન અહીં મૂળનાયક તરીકે બિરાજમાન છે અને ચૌમુખ જિનમંદિર ‘ધરણવિહાર’ તરીકે અનુપમ કલાસૌંદર્ય ને શિલ્પસમૃદ્ધિ સજાવીને ઊભું છે.

‘ધરણવિહાર’ના દર્શનથી ભગવાન ઋષભદેવ - આદિનાથ -
કૃતાં તીર્થ કરનારા એટલે તીર્થકરનું સ્મરણ થાય છે. પ્રથમ રાજા,
પ્રથમ સાધુ, બિન્દુચાચાર, પ્રથમ જિન અને પ્રથમ તીર્થકર મૂળનાયક
ગવાન ઋષભદેવની શૈત આરસની પ્ર ઈંચ ઊંચી ભવ્ય પ્રતિમા
ર દિશામાં પરિકર સાથે દાખિંગોચર થાય છે. એની ગ્રાણ દિશામાં
થી પર બિરાજમાન મરુદેવી માતાની શિલ્પાકૃતિ છે. જિનાલયના
વ્ય સભામંડપ જેવી રચના અન્ય જિનાલયોમાં દાખિંગોચર થતી
થી, કિંતુ એનો અત્યંત સુંદર કોતરણીયુક્ત ચાલીસ ફૂટથી વિશેષ
ચો મેધમંડપ એની કમનીય શિલ્પકલાની ગવાહી પૂરે છે. વળી

એના એક સંભમાં આ તીર્થના નિર્માતા મંત્રી ધરણાશાહની બે હાથ જોડીને ભગવાન ઋષભદેવ પર દૃષ્ટિ સ્થિર કરી વંદન કરતી દસ દીંચની શિલ્પાકૃતિ મળે છે. મેઘમંડપના અનેક સંભાળો હોવા છતાં પાદઢી, ખેસ, આભૂષણો અને હાથમાં માળા ધરાવતા જૈન શ્રાવક ધરણાશાહની દૃષ્ટિ સીધી પ્રભુ ઋષભદેવ પર પડે છે. એમના અંતરનો ભાવ અમની આંખોમાં છલકે છે!

રાયણવૃક્ષ અને ગિરનાર અને શત્રુજ્ય વગેરે તીર્થોની શિલાપટમાં કોતરણી અહીં મળે છે. અનુપમ એવી સહસ્રફણા પાર્શ્વનાથની સાડા ચાર ફૂટના વ્યાસવાળી અંદર વર્તુળાકાર શિલા એના સૂક્ષ્મ કલા-સ્થાપત્ય માટે મંત્રમુખ કરે છે. સહસ્રફણા નાગનું છત્ર પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મસ્તક હંકાય એ રીતે ઉપસાવવામાં આવ્યું છે અને આ શિલ્પાકૃતિ એની મૌલિકતા, સૂક્ષ્મતા અને સપ્રમાણતા માટે શિલ્પકલાનો અદ્વિતીય નમૂનો ગણાય.

મંદિરના ઉપરના મજલે ધૂમટની છતમાં ફૂલવેલની સુંદર આકૃતિ છે અને એમાં વેલની નાની મોટી વર્તુળાકાર હાર જોવા મળે છે, પણ એકાગ્ર બનીને જોઈએ તો એક જ વેલની સરંગ આકૃતિ છે. નંદિશ્વર દ્વીપનું યંત્ર, ભવ્ય કમળ પર બિરાજમાન સરસ્વતીદેવીની મૂર્તિ, નાગદમનનું મોહક શિલ્પ અને ત્રણેક કિલોમીટર સુધી જેનો રણકાર સાંબળી શક્ય એવા અઢીસો-અઢીસો કિલોગ્રામ વજનવાળા બે વંટનો ધ્વનિ આરતીના સમયે વાતાવરણને મંગલધનિથી ગૂજરતું કરી દે છે.

‘ધરણવિહાર’ એ મારુગૂજર સ્થાપત્યનું એક અનન્ય આણમોલ સૌદર્યમંડિત રલ છે અને એમાં શિલ્પી દેપાની નૂતન અને મૌલિક પ્રતિભાનો ઉન્મેષ અનુભવાય છે.

હવે વાત કરીએ સ્થાપત્યના અણમોલ રત્નની અને સંભોનું
નગર કહેવાતા રાણકપુરના રચયિતા ધરણાશાહની. ધર્મપરાયણ
ધરણાશાહે પોતાના મનમાં જેનું દર્શન પાય્યા હતા એવું નલિનીગુલ્બા
વિમાન જેવું જિનમંદિર રચવાનો સંકલ્ય કર્યો. ધર્મપરાયણ ધરણાશાહે
શર્નુજ્ય તીર્થનો સંધ કાઢ્યો હતો અને એ પછી એણે રાણકપુર
મંદિર ઉપરાંત અજારી, પીંડવાડા, સાલેર આદિ સાત ગામોમાં નવા

સાત જિનાલયો બંધાવ્યાં અને અનેક જિનમંદિરોનો જિણાંદ્વાર કર્યો
હતો. મંત્રીશર શ્રેષ્ઠિવર્ય ધરણાશાહ બુદ્ધિશાળી અને ધર્મનિષ્ઠ હતા
અને આચાર્ય શ્રી સોમસુંદરસૂરીશરજની પ્રેરણાથી એમણે આ
જિનાલય સર્જવાનો વિચાર કર્યો અને એ માટે મેવાડના રાણા કુંભા
પાસેથી જમીન મેળવી.

મંત્રી ધરણાશાહે સ્વખમાં નિરખેલી ભવ્ય સૃષ્ટિને સાકાર કરે એવો કુશળ શિલ્પી દેપા મજ્યો અને સાચાદિલ ધાર્મિક માનવીઓ માટે જ ઉત્કૃષ્ટ શિલ્પકુતિ રચવી, નહીં તો આરસને ટાંકડાં મારવા નહીં, એવો સંકલ્પ ધરાવનાર શિલ્પી દેપા શ્રેષ્ઠ ધરણાશાહની ઉત્કૃષ્ટ ધર્મપરાયણતા જોઈને પ્રસન્ન થયો અને એણે બારમા દેવલોકના નલિનીગુલ્મ વિમાન જેવો નકશો તેથાર કર્યો. વિ. સં. ૧૪૪૬માં અઢી હજાર કારીગરોએ આ તીર્થના નિર્માણકાર્યને માટે પચાસ વર્ષ સુધી કામ કર્યું અને અંતે ‘ત્રિભુવનનિતિલક’ જેવા વિશે ખણોથી વર્ણવાયેલા આ ચતુર્ભુખ જિનપ્રાસાદનું નિર્માણ થયું.

કોઈએ આ તરીથને નંદિશ્વર
દીપના અવતાર જેવું કહ્યું, તો
એ સમયના શિલાલેખોમાં એને
'તૈલોક્ષણીપક' કે 'ચતુર્મુખભ્યુગાદિશ્વર વિહાર' એવું નામ આપ્યું.
વિ. સં. ૧૪૮૬માં પાંચસો સાધુઓનો પરિવાર ધરાવતા આચાર્યશ્રી
સોમસુંદરસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના હસ્તે આ જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા થઈ.
એ સમયે શ્રેષ્ઠી ધરણાશાએ ગરીબોને ખૂબ દાન આપ્યું. પ્રતિષ્ઠા-
મહોત્સવ નિમિત્ત જનોપયોગી કાર્યો પણ કર્યાં. આ સૂક્ષ્મ પ્રદેશમાં
પાણીની અછત ઓછી કરવા માટે ફૂવા, વાવ અને તળાવ ખોદાવ્યાં
અને હૈયાના ઉમંગથી સાધર્મિક વાત્સલ્ય કર્યાં. ધરણાશાએ એક
સમયે દૂર્જાપીઠિત લોકોને માટે અત્રક્ષેત્ર ખોલ્યાં હતાં.

અદારમા સૈકામાં રાણકપુર તીર્થની યાત્રાએ આવેલા આચાર્યશ્રી જ્ઞાનવિમલસૂરજિએ ‘રાણકપુર તીર્થસ્તવન’ માં ધરણવિહારનું વર્ણન કરતાં કહ્યું, ‘નાલિનીગુલ્બ વિમાનની માંડળીવાળું આ મંદિર બહુ ઊંચું છે. પાંચ મેટ્રો, ચારે બાજુ મોટો ગઢ, બ્રહ્માંડ જેવી બાંધણી, ૮૪ દેરીઓ, ચારે તરફ ચાર પોળો, ૧૪૪૪ થાંભલા, એક એક દિશામાં બગ્રીસ-બગ્રીસ તોરણો, ચારે દિશાએ ચાર વિશાળ રંગમંડપો, સહસ્રકૂટ, અષ્ટાપદ, નવ ભૌયરાં અને અનેક જિનબિંબ, રાયણની નીચે પાદુકા, અદબદ્મત્તિ વગેરે યુક્ત ત્રણ માળનું આ મંદિર છે. અહીં ૩૪૦૦૦ જિનપ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે.’

અડતાલીસ હજાર ચોરસ કૂટમાં આવેલું સેવાડી અને સોનાણા પથ્રરમાંથી બંધાયેલું મનોહર બાંધણી અને મજબૂત ઘાટવાળું આ સંભોના નગર જેવું જિનમંદિર રચવામાં આવ્યું. આ સંભોની

ભવ્યતા અને વિપુલ સંખ્યાને કારણો યાગ્રાણુઓ સંબંધ બની જાય છે. ૧૪૪૪ સંભોને આડી અને ઊભી એવી જુદી જુદી હારમાં એવા યોજનાપૂર્વક ગોઈવવામાં આવ્યા કે મંદિરમાં કોઈપણ સ્થળેથી કશાય અવરોધ વિના દર્શનાર્થી ભગવાનના દર્શન કરી શકે છે.. ભૌંઘરાની અંદર અને મંદિરના પાયામાં આવેલા સંભોની કુલ ગણતારી ૧૪૪૪ સંભની થાય છે.

એના નકશીકામની સૂક્ષ્મતા, સમૃદ્ધિ અને સપ્રમાણતા આશ્વર્ય પ્રેરે છે. એની ઉત્કૃષ્ટતાનું વર્ણન કર્યા પછી કવિ મેહ જેવા સમર્થ કવિ અંતે કહે છે કે, ‘આનું વર્ણન મારા જેવા એક જીબે તો ન જ કરી શકે.’

આ જિનાલયના તોરણો એ સમયની કલાસમૃદ્ધિની ઉત્કૃષ્ટતા દર્શાવે છે. આજથી સાડા પાંચસો વર્ષ પૂર્વ ૮૮ લાખ સ્વીવર્ણમુદ્રાનો

આ તીર્થના રચયિતા મેવાડના મંત્રી શર શ્રેષ્ઠિવર્ય ધરણાશાહ પોરવાલના વંશજો આજે પણ યૌદમી પેટીએ જિનાલય પર નવી ધજ ચડાવે છે. એ સમયે યિતોડયી પૂજારી (ગોઠી) લાવવામાં આવ્યા હતા. આજે એના વારસો પૂજારી તરીકે સેવાપૂજા કરે છે અને એ સમયે મંદિરની સુરક્ષા કરનાર યોકીદારની પણ આજે યૌદમી પેટી મળે છે.

પછી આઈ-દસ વર્ષ સુધી કલાત્મક મંડપોનું કમનીય શિલ્પકાર્ય કરાવ્યું અને તીર્થની શોભામાં વધુ પૂર્ણતા આપી.

મંદિરના મુખ્ય પ્રવેશદ્વારની ઉપરના ભારમાં એક હાથીની પાછળ બીજી હાથીની આકૃતિ છે અને તેના ઉપર ધરણાશા અને તેમના પત્ની તથા રત્નાશા અને તેમના પત્ની એમ ચારેયની શિલ્પાકૃતિ જોવા મળે છે. આ શિલ્પાકૃતિ પણ કેવી છે ! તેઓ બગવાનની સન્મુખ બેસીને ચૈત્યવંદન કરતા હોય તેવી મુદ્રામાં ! અને હા, નાનાભાઈ ધરણાશાની ભાવના પૂર્ણ કરનાર મોટાભાઈ રત્નાશાની એક જુદી મૂર્તિ મંદિરના દક્ષિણ દિશાના પ્રવેશદ્વાર પાસે પણ મળે છે.

રાણકપુર તીર્થના મુખ્ય મંદિર ધરણવિહારની બાજુમાં તીર્થકર ભગવાન શ્રી નેમિનાથ ભગવાનનું કલાસૌંદર્યની સૂક્ષ્મતા ધરાવતું શિખરબંધ જિનાલય છે, તો એની નજીક વીસ ઈંચ ઊંચી શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા ધરાવતું અન્ય જિનાલય છે.

શ્રી રાણકપુર તીર્થની રચના પછી મોગલ સમાટ ઓરંગજેબના આકમણને પરિણામે આ તીર્થ અતીતમાં વિલીન થઈ ગયું. એની આસપાસ ગીથ જાડી ઊગી ગઈ. રસ્તા વિકટ બન્યા. જંગલી પશુઓ અને પુષ્ટ સર્પાંને કારણે આ પ્રદેશ વેરાન બની ગયો. એક સમયે ભવ્યમંદિર અને પવિત્ર મંત્રોચ્ચારથી ગુંજતું આ તીર્થ કબૂતરો અને ચામાણિયાનું નિવાસસ્થાન અને ચોર-ડાફુને છુપાવવાનું સ્થળ બની ગયું.

આવા જિનમંદિરનો જિણોદાર કલાવંત, કાર્યક્રમ અને દીર્ઘદુષ્ટ

પ્રતિભા ધરાવતા શ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈએ કર્યો. શેઠ આણંદળ
કલ્યાણજીની પેઢીએ આની જવાબદારી ઉપાડી લીધી. એ સમયના
કુશળ શિલ્પીઓની સાથોસાથ ગેસ્ટન બેટલી જેવા આધુનિક સ્થાપત્ય
વિજ્ઞાનના ઉત્તમ જ્ઞાણકારો તેમજ ભાઈશંકર ગૌરીશંકર, પ્રભાશંકર
ઓઘરભાઈ, જગશાથ અંબારામ અને દલછારામ ખુશાલદાસ જેવા
શિલ્પીઓને લઈને આ તીર્થને પુનઃ જીવંત કરવામાં આવ્યું. અગિયાર
વર્ષના જિણોદ્વાર કાર્ય પછી વિ. સં. ૨૦૦૮માં એની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા
યોજવામાં આવી.

આજે રાણકપુરની યાત્રાએ જનાર મૂંધાળા મહાવીર (ઘાણેરાવ), નાડલાઈ, નાડોલ અને વરકાણાં જેવા તીર્થોની પંચતીર્થી કરે છે. વળી વિ. સ. ૧૮૫ ઉના ફાગણસુદ પાંચમના દિવસે આ મંદિરની પુનઃપ્રતિજ્ઞાની પાવનસ્મૃતિમાં અહીં પ્રતિવર્ષ મેળો ભરાય છે.

આ અનુપમ જિનમંદિર સાથે કેટલીક આશ્વર્યજનક બાબતો પણ સંકળાયેલી છે. આ તીર્થના રચયિતા મેવાડના મંત્રીશર શ્રેષ્ઠિવર્ય ધરણાશાહ પોરવાલના વંશનો આજે પણ ચૌદમી પેઢીએ જિનાલય પર નવી ધજા ચડાવે છે. એ સમયે ચિત્તોડથી પૂજારી (ગોટી) લાવવામાં આવ્યા હતા. આજે એના વારસો પૂજારી તરીકે સેવાપૂજા

કરે છે અને એ સમયે મંદિરની સુરક્ષા કરનાર ચોકીદારની પણ આજે ચૌદમી પેઢી ભળે છે. આમ સતત ચૌદ-ચોદ પેઢીઓથી આ પરંપરા અસખ્લિત વહેતી આવી છે.

જાણે નંદિશર દ્વીપનો અવતાર હોય એવું આ તીર્થ જૈનધર્મની આરાધના-ભક્તિનું ઉત્કૃષ્ટ શિખર છે. મંત્રીશર ધરાણાશાહની ભાવના, શિલ્પી દેપાણી નિષ્ઠા અને શ્રેષ્ઠિવર્ય કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈની વિચક્ષણ બુદ્ધિનું તીર્થદર્શને સ્મરણ થાય છે. પ્રબળ ધર્મભાવના ધરાવનારને માટે આ આરાધનાનું ઉત્કૃષ્ટ સ્થળ છે. કલાર્મજણને માટે અત્યંત ઝીણાવતભરી કોતરણી અને સાંદર્ઘની સમૃદ્ધિથી ખચિત એવું આ તીર્થ છે. ઇતિહાસવિદ્દને માટે રાજસ્થાન અને ભારતના ઇતિહાસની ધર્મ-કર્મની ગૌરવગાથા છે, તો વિદેશી પ્રવાસીઓને માટે શિલ્પમાં સર્જણા અનુપમ કલાસાંદર્ઘનો આ અસભાબ છે અને કુશળ સ્થાપત્ય-રચના અને સૂક્ષ્મ કોતરણીને કારણે ભારતીય મંદિર-સ્થાપત્યનું એક અનાચ સર્જન છે. * * *
 ૧ ઉબી, ચંદ્રનગર સોસાયટી, જયભિષ્ણુ માર્ગ,
 પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૭.
 ફોન : ૦૭૯ ૨૬૬૦ ૨૬૭૫. મોબાઇલ : ૦૯૮૨૪૪૦ ૧૬૬૨૫.

ਫੋਨ : ੦੭੮ ੨੬੬੦ ੨੬੭੫. ਮੋਬਾਈਲ : ੦੯੮੨੪੦ ੧੫੫੨੫.

ଶାର୍ଦ୍ଦ ଉତ୍ସବ

સાહિત્ય કલા ર સિકોને નિમંત્રણ

અક્ષરને અધ્યો

માનવધર્મી અને કલમધર્મી શબ્દ ભક્ત સર્જક જ્યાલિ ખ્યાલુના શતાબ્દી ઉત્સવ નિમિત્તે આ સારસ્વતને શબ્દાંજલિ અર્પણો એક વિશ્િષ્ટ અને ભવ્ય કાર્યક્રમ

નાનકડા બીજમાંથી વિશાળ વૃદ્ધ બને, એ રીતે 'પ્રભુદ્ધ જીવન' ના તંત્રી ડૉ. ધનવંતભાઈ શાહના સ્નેહાગ્રહણે પરિણામે કુમારપાળ દેસાઈ લિખિત 'જ્યાતિભ્યુ જીવનધારા' સંગ્રહ લેખમાળાએ 'પ્રભુદ્ધ જીવન' માં પાંચેક વર્ષ સુધી પ્રગટ થઈ. આ લેખમાળામાં ગુજરાતના મૂલ્યનિષ્ઠ સર્જક જ્યાતિભ્યુના બાળપણાથી માંચીને અવસાન સુધીના તમામ પ્રસંગો અને તેમના સાહિત્યસર્જનના પરિબળો અને પ્રેરણાને આવરી લેવામાં આવ્યા. 'પ્રભુદ્ધ જીવન' ના વાચકોએ આ લેખમાળાને હોંશે હોંશે આવકારી હતી.

હવે એ લેખમાણ જયભિંભુના જીવનની દુર્લભ તસવીરોની સાથે અને થોડા પ્રકરણોના ઉમેરા સાથે ગ્રંથરૂપે પ્રગત થઈ રહી છે. ‘જિંદાદિલી જીવનમાં, કરુણા કલમમાં’ નામે પ્રગત થનારા એ ચરિત્ર-ગ્રંથનો વિમોચન સમારોહ મુંબઈના ભારતીય વિદ્યાભવન, ચોપાટીમાં ર ઉમી ડિસેમ્બર, ૨૦૧૪ના રોજ સાંજે ૬-૦૦ વાગે શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ, શ્રી જયભિંભુ સાહિત્ય ટ્રસ્ટ અને ગુર્જર પ્રકાશનના સંયુક્ત ઉપકરે યોજાયો છે.

આ સમારંભમાં પ્રમુખ તરીકે ગુજરાતના પાંચ પાંચ મુખ્ય

પ્રધાનોના કાર્યકાળમાં અગ્રસત્યિવની જવાબદારી ફુશળતાપૂર્વક
વહન કરનાર, લેખક તેમજ સોમનાથ ટ્રસ્ટ અને સદ્વિચાર
પરિવારના સામાજિક કાર્ય સાથે જોડાયેલા શ્રી. પી. કે. લહદરી
સંભાળશે, જ્યારે આ ચરિત્ર-ઘણ્ઠનું વિમોચન પ્રસિદ્ધ સર્જક
ધીરુષભેન પટેલ કરશે. આ પ્રસંગે જયભિષ્ણુની ‘લોખની ખાખનાં
કૂલ’ (ભાગ ૧-૨), ‘પ્રેમાવતાર’ (ભાગ ૧-૨), ‘બૂરોદેવળ’
અને ‘સંસારસેતુ’ જેવી દ નવલકથાઓનું પ્રકાશન થશે.
જયભિષ્ણુની નવલકથા પરથી ડૉ. ધનવંત શાહ કરેલા નાટ્યરૂપાંતર
‘કૃષ્ણાભક્ત કવિ જયદેવ’ ના કેટલાક અંશોની શ્રી મહેશ ચંપકલાલ
દ્વારા પ્રસ્તુતિ થશે તેમજ ‘જયભિષ્ણુ’ ના જીવન વિશેની ઊક્યુમેન્ટ્રી
અને કવન અંગે ડૉ. ધનવંત શાહ દ્વારા નાટ્યમસ્તુતિ થશે.

આ શતાબ્દી ઉત્સવમાં જ્યલ્લિષ્ટુને પ્રિય એવાં એમના સમયના ગુજરાતી કાવ્યની શ્રી અમર બહુ દ્વારા હંદ્યસ્પર્શી પ્રસ્તુતિ થશે.

આમાં ગણા પત્રિકા માટે આ સંસ્થાની ઓફિસમાં-
૨૩૮૨૦૨૮૬ ઉપર ફોન કરી તુરત આપનું નામ લખવા
વિનંતિ. -મેનેજર

જૈન ગિરિતીર્થ તારંગ્ય અને અજિતનાથ જિનાલય

□ પ્રો. ડૉ. રામજીબાઈ સાવલિયા

[આંતરરાષ્ટ્રીય ઘ્યાત્પ્રાપ્ત પ્રો. ડૉ. રામજીભાઈ સાવલિયા, ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પીઓચ.ડી. થયા છે. તેમના માર્ગદર્શનમાં ૧૪ વિદ્યાર્થીઓએ એમ.ફીલ અને ૭ વિદ્યાર્થીઓએ પીઓચ.ડી.ની પદવી પ્રાપ્ત કરેલ છે. વિવિધ સંસ્થાઓ તરફથી તેમને ઘણાં ચંદ્રકો પ્રાપ્ત થયેલા છે. ઉપરાંત તેમના ૧૫૦ જેટલા લેખો, ૧૪ ગ્રંથો પ્રકાશિત થયા છે. ઘણા ગ્રંથોનું સંપાદન પડા કર્યું છે. વર્તમાનમાં ભો. જે. વિદ્યાભવન સાથે કાર્યરત છે.

તારંગા તીર્થ મહેસાણાથી ૭૨ કિ.મી., ખેરાળુથી ૨૪ કિ.મી. અને તારંગા છિલથી ૫ કિ.મી. દૂર છે. અચૂતનાથજી મૂળનાયક છે. તથા શ્રી કુમારપાણે વિ. સં. ૧૨ મી સદીમાં નિર્માણ કરાવ્યું હતું.]

પ્રાચીન ભારતમાં ગિરનગરો સ્થાપવાની પરંપરા જોઈ શકાય છે. એ પર્વતો ઉપર કિલ્લેબંધી અનેક નગરો આજે પણ વિદ્યમાન આ જ પરંપરાએ જૈનધર્મમાં પણ પર્વતીય સ્થળો પર તીર્થધામો માણા કરવાની એક પરંપરા નજરે પડે છે. આ પ્રકારના ગિરિતીર્થો બારતમાં સમેતશિખર, મધ્યપ્રદેશમાં સોનાગિરિ, કષ્ટાટકમાં પણ બેલગોલા, કોષ્ણા અને હુભય તથા પણ્ણિમ ભારતમાં રાષ્ટ્રમાં ઉજ્જયન્ત ગિરિ (ગિરનાર) તેમજ શત્રુજ્યગિરિ અને જ્યસ્થાનમાં અર્બુદાગિરિ કે આબુપર્વત તથા જાબાલિપુર (લોર)ના કાંચનગિરિ સુપ્રસિદ્ધ છે. આવું જ એક ગિરિતીર્થાની શીનું ગિરિતીર્થ ગુજરાતમાં અરવલ્લીની ટેકરીઓમાં આવેલું રહેગા તીર્થ છે. આ તારંગાના જિન અજિતનાથના તીર્થનું મહત્વ જ છે.

આ ગિરિતીર્થ તારંગા જવા માટે મહેસાણાથી તારંગા રેલવે ઇન્ફ છે. તેમજ મહેસાણાથી સડક માર્ગ પણ છે. આ પ્રાચીન તીર્થ ના ગામ પાસે ખંડેર કિલ્લાની પાછળની ટેકરીઓની વચ્ચે આવેલું અહીં શેતાંબર સંપ્રદાયનો અજિતનાથનો ભથ્યકાલીન મંદિરસમૂહ વેલો છે અને પાછળના ભાગે પણ્ણિમ તરફ ઊંચાણમાં દિંગંબર પદાર્થના જિનાલયોનો સમૂહ નજરે પડે છે.

‘તારંગા’ નામની વ્યુત્પત્તિ અને તેના ઇતિહાસ વિશે શ્રી ભઘુસૂદુન કીએ સાહિત્યમાંથી કેટલાક ઉલ્લેખો તારવ્યા છે. હાલ તારંગા પાત જિન પ્રાસાદો કરતાં પ્રાચીન બૌદ્ધ ધર્મના મહાયાન સંપ્રદાયની ની ગુફાઓ ત્યાં આવેલી છે. જેમાંની એક ગુફામાં બૌદ્ધદેવી રા ભગવતીની ઉપાસ્ય મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી છે.

આ ગુફા આઈમા—નવમા શતકના પ્રારંભની ગણી શકાય. કૃદ્ગણીય આચાર્ય સોમપ્રભ રચિત ‘જિનધર્મ પ્રતિબોધ’ (સ. ૪૮, ઈ. સ. ૧૮૮૫)માં વેણી વત્સરાજ નામના રાજાએ અહીં રાદેવીની સ્થાપના કરેલી અને ત્યાં આગળ ‘તારાઉર’ એટલે કે રાપુર નામનું ગામ વસાવેલું એવો ઉલ્લેખ મળે છે. આ સ્થળનું વહારમાં નામ તારાગામ અને તેના પરથી અપભ્રંશ તારાગામ રાગાંવ જેવું થઈ ‘તારંગા’ થયું હોય એ સંભવ છે. અહીંના અને બુના મધ્યકાળના કેટલાક અભિલેખોમાં તેના તારંગાક,

તારણાદુર્ગ, તારણાગઢ જેવા નામોનો નિર્દેશ થયેલો છે

તારાપુરુ વસ્યા પહેલાં અહીં કોઈ સ્થાન હોવાના પુરાવા મળતા નથી. જેન લેખક જટાસિંહ નંદીના ‘વરાંગ ચરિત’ (પ્રાય: ૭મી સદી) નામના જેન પૌરાણિક ગ્રંથમાં આનર્તપુર અને સરસ્વતી વચ્ચે મહિષમાન પર્વત અને રાજા વરાંગે બંધાવેલા જિનાવાયનો ઉલ્લેખ છે. આ મહિષમાન પર્વત એ જ તારંગાનો પર્વત હોવાનું સૂચન થયું છે. જો કે અહીંથી મળતા જેન પ્રાચીન પુરાવાઓમાંના કોઈ જ ૧ ૧ મી સદી પહેલાંના નથી. અહીં દિગંબર સંપ્રદાયના અધિકાર હેઠળના મંદિરની પાછળની પહાડીમાં એક કુદરતી ગુફા આવેલી છે જેમાં અચેલ સંપ્રદાયના જેન મુનિઓ ધ્યાન કરતાં હોવાની પરંપરા છે.

આચાર્ય સોમપ્રભના ગ્રંથ 'જિનધર્મ પ્રતિબોધ' અનુસાર તારંગાનું અજિતનાથનું જિનાલય સોલંકી સમાટ ગુર્જરેશ્વર કુમારપાળ છે. સ. ૧૧૪૩-૭૪)ના આદેશથી દંડનાયક અભયપદ દ્વારા નિર્માણ પામેલું. આ મહાપ્રાસાદનો નિર્માણકાળ વીરસંવત મુજબ સં. ૧૨૨૧ (ઈ. સ. ૧૧૬૫) હોવાનું જણાવ્યું છે. 'પ્રભાવકચરિત' (ઈ. સ. ૧૨૭૮)માં આ પ્રાસાદ કુમારપાળના ગુરુ આચાર્ય હેમચેદ્રના ઉપદેશાત્મક સૂચનથી અને રાજાના આદેશથી બંધાયાની નોંધ છે. કુમારપાળે શાર્કભાર્તિ-વિજય (ઈ. સ. ૧૧૫૦ પહેલાં કરેલા) વખતે જિન અજિતનાથનું જિનાલય બાંધવાનો જે નિશ્ચય કરેલો તેનું સ્મરણ થતાં એણો આ જિનપ્રાસાદ બંધાવેલો. આ વિશાળ જિનાલયના પ્રાંગણમાં એક દેરીમાં જળવાયેલ સ્તંભ પર કુમારપાળના શાસનના અંતિમ વર્ષનો લેખ કોતેરેલ છે. આ મહાપ્રાસાદમાં મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલે (ઈ. સ. ૧૨૨૮) આદિનાથ અને નેમિનાથની ભરાવેલી પ્રતિમાઓના બે લેખ મળી આવ્યા છે, જેની પ્રતિષ્ઠા વસ્તુપાલના કુલગુરુ નાગોન્દ્રગચ્છીય વિજયસેનસૂરિએ કર્યાનો નિર્દેશ છે. ત્યારબાદ અહીં રાજગચ્છીય વાદીન્દ્ર ધર્મધોષસૂરિની પરંપરાના ભુવનચંદ્રસૂરિએ અજિતનાથનાં બે બિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરાવેલી હોવાનું માલૂમ પડે છે.

રનમંડનગણી રચિત ઉપદેશ તરંગિજી તથા સુકૃતસાગર (૧૫માસેકાનો મધ્યભાગ) ગ્રંથોમાં જણાવ્યા અનુસાર માલવ મંત્રી પૃથ્વીધર (પેથડ)નો પુત્ર જાંગણ અહીં તપાગચીય ધર્મઘોષ સાથે પ્રાય: ઈ. સ. ૧૨૬૪માં સંઘ સહિત યાત્રાએ આવેલો અને ૧ તમા સૈકાના

જૈન
તીર્થ
વંદના

એષાંક

અંત ભાગમાં ખરતરગચ્છીય તૃતીય જિનચંદ્રસૂરિ પણ સંઘ સહિત વંદન દેવા અહીં આવ્યા હતા. આમ તારંગા ૧ ઉમા શતકમાં તીર્થસ્થળ તરીકે ઘ્યાતિ પામી ચૂક્યું હતું.

અધ્યપાળ દ્વારા કુમારપાળે તેમ જ એમના અગાઉના મંત્રીઓએ બનાવેલા જિનાલયોના ઉત્થાપન કરાવેલાં. તેમાંથી તારંગાના મહાન જિનાલયને કેવી રીતે યુક્તિપૂર્વક પાટણાના શ્રેષ્ઠી આભડ વસાહે આબાદ બચાવી લીધું તે અંગોની રસમદ હકીકત પ્રબંધચિંતામણિએ (ઈ. સ. ૧૩૦૫) અને પછીના કેટલાક પ્રબંધોમાં નોંધાયેલી છે.

૧૪મી સદીના પ્રારંભમાં થયેલા મુસ્લિમ આકમણ વખતે અને અણહિલપતન પરના મુસ્લિમ આકમણ અને શાસન દરમિયાન ગુજરાતના મોટા ભાગના બ્રાહ્મણીય અને જૈન મંદિરો ખંડિત થયા અને કેટલાંય મંદિરોનો ધરમૂળથી ધ્વંસ કરવામાં આવ્યો. જે સપાટામાંથી તારંગાનું આ જિનાલય પણ બચવા પામ્યું નહોતું. આ સંબંધની નોંધ ૧૫માં સૈકાના પ્રથમ ચરણમાં તપાગચ્છીય મુનિ સુંદરસૂરિના જિનસ્તોત્ર રત્નકોશ અંતર્ગત ‘શ્રી તારુણા-દુર્ગાલંકાર શ્રી અજિત સ્વામી સ્તોત્ર’માં આપવામાં આવી છે. ૧૫માં શતકની શરૂઆતમાં અમદાવાદના સુલતાન અહમદશાહના જવેરી ગુણરાજે સોમસુંદરસૂરિ સાથે તીર્થયાત્રાઓ કરેલી, એમાં તારંગાનો પણ સમાવેશ થતો હતો. ૧૭માં શતકમાં આ જિનાલયનો છાણોદ્વાર (ઈ. સ. ૧૬૨૬ થી ૧૬૩૨) કરવામાં આવ્યો હતો. આ જૂના બાંધકામને ટેરા કણોથી મજબૂત કરવાનો યશ જામનગર-કચ્છના શ્રેષ્ઠી બંધુઓ વર્ધમાનશાહ અને પદમસી શાહને અચ્યુતગચ્છીય કલ્યાણસાગરસૂરિ રચિત રાસમાં આપવામાં આવ્યો છે. પરંતુ તપાગચ્છીય પણ્ણાવલીની નોંધ મુજબ હીરવિજયસૂરિના શિષ્ય વિજયસેનસૂરિના ઉપદેશથી ઉદ્ઘાર થયેલો.

આમ, ઉપરોક્ત સાહિત્ય સાધનોમાંથી તારંગાતીર્થ અને અજિતનાથ મહાપ્રાસાદ અંગોની વિપુલ માહિતીદ્વારા આ નિર્દિતિર્થનું માદાત્ય અને પ્રાચીનતા જાણી શકાય છે.

હાલના અજિતનાથના આ મહાપ્રાસાદનો અનેકવાર છાણોદ્વાર થયો છે. ઈ. સ. ૧૮માં શતકમાં બંધાવેલા નાનાં નાનાં મંદિરોમાં અધ્યાપદ, નંદીશ્વર, સહસ્રાકૂટ, આદિની સ્થાપનાઓ કરેલી છે. અજિતનાથનું આ જિનાલય પૂર્વાભિમુખ છે. હાલના મંદિરમાં ગ્રભગૃહ અને ફરતો મદક્ષિણાપથ, એની સંમુખ બાવીસ સંભયુક્ત ગૂઢમંડપ અને એ ગૂઢમંડપમાંથી ત્રણ બાજુએ કાઢેલી શૂંગારચોકીઓ પ્રાસાદના રચના વિધાનને વધુ સુંદર બનાવે છે. ઊર્ધ્વર્ધનમાં મંદિરના મહાપીઠને ગજથર, અશ્વથર, નરથર વડે વિભૂષિત કરવામાં આવેલ છે. ગ્રભગૃહ પર રેખાન્વિત શિખર અને ગૂઢમંડપ પર ભારે કદની સંવર્ણા છે. શૂંગારચોકી પર સમતલ છાવણ છે. ભદ્રપીઠ લગભગ ૪૭ ફિટ પહોળી અને મુણ પ્રાસાદની ઊંચાઈ ૧૨૫ થી ૧૩૦ ફિટ જેટલી છે. ગ્રભગૃહમાં વિશાળ પીઠિકા પર મૂળનાયક અજિતનાથની ૨૦૬ મીટર ઊંચી પ્રતિમા બિરાજમાન છે.

હવે મંદિર સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ વિવરણ જોઈએ તો, આ વિશાળ જિનાલયનું ગર્ભગૃહ અંદરની બાજુએ સાંદું છે, પરંતુ મદક્ષિણાપથમાં પડતી એની બહારની દીવાલો નિર્ગમથી વિભૂષિત છે. ભદ્રના બંને છેડા અર્ધ અષ્ટાસંધાતના છે, જે ઉભડક રચના અર્ધઅષ્ટાસંધાતના જેવા દેખાય છે. ગભારાની આજુબાજુના મદક્ષિણાપથની બાબ્ય દીવાલો દરેક બાજુએ મધ્યમાં ભદ્ર પ્રતિરથના નિર્ગમથી સુશોભિત છે. ભદ્રમાં મુખભદ્ર તથા ભદ્ર અને પ્રતિરથ વચ્ચે નંદી નામે નિર્ગમ છે.

મદક્ષિણાપથના ભદ્રનિર્ગમની દરેક બાજુએ એક એક ઝરુખાની રચના કરેલી છે. આ ઝરુખો અંદરની બાજુએ સંભો અને બહારની બાજુએ વેદિકા પર આવેલા બબ્બે યુગલ વામન સંભોથી ટેકવેલ છે. વેદિકાના મથાળે કલ્યાલનોની રચના છે. ગર્ભગૃહની ઉપરની બાજુની વેદિકાની નીચે મકરમુખ અને ઉર્મિવેલનું અલંકરણ છે. પાણીના નિકાલ માટે પરનાળની રચના કરી છે.

ગર્ભગૃહની આગણ આઠ સંભો પર ટેકવેલ અંતરાલની રચના છે. અંતરાલની સામેનો ગૂઢમંડપ કુલ ૨૨ સંભો પર ટેકવેલો છે. આ સંભો પૈકીના ઉચ્છાલક સહિતના આઠ સંભો મધ્યમાં અષ્ટાકોણાકારે ગોઠવેલા છે. એના ઉપર વેદિકા, વામન, સંભો વગેરેની યોજના કરીને ગૂઢમંડપની બીજા મજલે આવેલ કરોટક આકાર પાય્યો છે. બાકીના ૧૪ સંભો પૈકીના બે સંભો અંતરાલ અને ગૂઢમંડપની સંભાવલિની વચ્ચે ઉત્તર-દક્ષિણ સ્થાન પાય્યા છે. અને બાકીના ૧૨ સંભો પાર્થમાર્ગની છતોને ટેકવી રહ્યાં છે. ગૂઢમંડપના તલમાનમાં પૂર્વ, ઉત્તર અને દક્ષિણ તરફ ભદ્રને એવી રીતે નિર્ગમ આય્યો છે કે એ સંલગ્ન દરેક બાજુએ એક એક શૂંગારચોકીની રચના થાય. ઉત્તર અને દક્ષિણ તરફની શૂંગારચોકી બે-બે છૂટા સંભો પર આધારિત છે. પૂર્વ તરફની મહાશૂંગારચોકી ત્રિમંડપ પ્રકારની છે. એમાં કુલ ૧૦ છૂટા સંભોની યોજના છે. મધ્યના ઉત્તુંગ પ્રવેશ દ્વારની બંને બાજુએ એક એક મોટા ખતકો (ગવાસ્કો) કરેલા છે. એમાંના એકમાં આસનસ્થ દેવી અને બીજામાં આશારોહી કોઈક દાનેશરીનું શિલ્પ છે. શૂંગારચોકીની આગણ સોપાન શ્રેષ્ઠીની રચના કરેલી છે.

ગૂઢમંડપના સંભોની ત્રિદલ કુંભી પ્રમાણમાં સાદી છે. નીચલા છેડે સંભો અષ્ટાસ, મધ્ય ભાગે બોડશાસ, પરંતુ અર્ધ ઉપરના ભાગે વૃત્તાકાર છે. આ ભાગમાં એકબીજાને છેદતાં અર્ધવર્તુળો, હીરાપદી અને ગ્રાસપદી છે. સંભોની ઉપર બેવી શિરાવટી અને ઉચ્છાલકની યોજના છે.

ગર્ભગૃહના પંચનાસિક તલમાન પર જાલકભાતથી વિભૂષિત રેખાન્વિત શિખર છે અને ચારે બાજુએ ઉરઃશૂંગો, પ્રત્યંગો, શૂંગો ને તિલકાદિ અંગોથી આચ્છાદિત છે. શિખરના અગ્રભાગે અંતરાલ પર શુકનાસની રચના છે. તથા બાકીની ગ્રાણો બાજુએ ભદ્રાદિ નિર્ગમને દેવદેવીઓ તથા અભરાનાં શિલ્પોથી વિભૂષિત રથિકાઓની રચના

જૈન
તીર્થ
વંદના

એષાંક

અને શિલ્પ જીવિત.

ગૂઢમંડપ પર ભારે કદની સંવાર્ણાની તથા શૃંગારચોકીઓ પર સમતલ છાવણોની રચના છે. પરંતુ પૂર્વની ત્રિકચોકીના સમતલ છાવણાના પૃષ્ઠ ભાગે હવા-ઉજાસ માટે ભવ્ય વાતાવરનની યોજના છે.

મંદિરની કામદીઠમાં મુખ્યત્વે જાડયકુભ, કણી અને ગ્રાસપદીના થર છે. પીઠ નીચે અર્ધરતન અને મુક્તા પંક્તિઓથી વિભૂષિત ભીટનો બેવડો થર છે. પીઠ પરના મંડોવરમાં સૌથી નીચેથી અનુકૂળે ખુરક, રલપણુકા અને ગવાક્ષમંડિત દેવીઓના શિલ્પોથી સુશોભિત કુંભ, મુક્તાદામની લહર-પંક્તિઓની વિભૂષિત કલશ, અંતરપત્ર, કપોતાલી, કામડૃપ, મંચિકા તથા રલપણના થર આવેલા છે. એના પર પ્રથમ જંઘની દાંતાવાળી કાનસ પર નરથરની પંક્તિ આવેલી છે. એના પર લગભગ પૂરા મનુષ્યકદનાં મૂર્તિશિલ્પોને સમાવી દેતાં સંભિકા ને તોરણાવલિ તથા ઉદ્ગમથી વિભૂષિત ગવાક્ષોની હારમાળા છે. આ ગવાક્ષોમાં અનેક દેવ-દેવીઓ, દિક્કુપાલો-દિક્કુપાલિકાઓ અને નર્તકાઓ,

તાપસો તથા વ્યાલાદિનાં શિલ્ય છે. ગવાક્ષના ઉદ્ગમની ઉપર મંચિકાનો થર છે. નર્તિકાઓ, તાપસો તથા વ્યાપાલદિના શિલ્ય છે. ગવાલના ઉદ્ગમની ઉપર મંચિકાનો થર છે. અહીંથી જંધાનો બીજો થર શરૂ થાય છે. એમાં ગવાક્ષોમાં લલિતાસનમાં બેઠેલાં અને દેવ-દેવીઓના શિલ્ય છે. ગવાક્ષોની બંને બાજુએ મોટા કદનાં રન્પહું અને ઉપર ઉદ્ગમ છે. વાનર થરની પણ અહીં યોજના જોવામાં આવે છે અને એના પર ચાસપહૂં આવેલી છે. અધોમુખી તમાલપત્રથી વિભૂષિત ભરણી અને એના પર મહાકપોતાલી તથા ઊંડા તક્ષણવાળી અંતરપત્રિકા આવેલાં છે. સૌથી ઉપર ભાગે નિર્ગમવાળું કુટછાદ્ય છે.

ગર્ભગૃહના પ્રદક્ષિણાપથમાં આવેલા ઝુખાઓ (ચંદ્રવલોકનો)ની પીઠ પર વેદિકાની રચના છે. વેદિકામાં રત્નપણીકાથી વિભૂષિત રાજસેનકનો થર તથા દેવતાઓના શિલ્પ છે. વેદિકાના મથાળે આસનપટ આવેલા છે. એના પરના વામનસંભોમાં ભરણી, શિરાવટી અને એના મથાળે પાટ સાથેના દંડણાધની રચના છે. વામન સંભોના ગાળામાં છિદ્રાળ જાળીઓ છે.

મંડપ, પ્રદક્ષિણાપથ અને શૃંગારચોકીઓમાં સ્તંભોની કુભીઓમાં સ્ક્રધ, કર્ણ અને કણી તથા મુખ્યબંધની સમતલ રચનાઓ આવેલી છે. વળી કુભીની દરેક બાજુએ પહોળી અણિયાળી ભાત છે. સંભંડ નીચેથી ઉપર જતાં અનુકૂમે અષ્ટાસ, પોડશાસ અને વૃત્તાકાર ઘાટના છે. વૃત્તાકારઘાટ તોરણમાલા, હીરાઘાટની મોયલાપડી, ગ્રાસમુખ અને તમાલપત્રની ભાતથી અંગિત કરેલાં છે. સંભની શિરાવટી પર કર્ણ, સ્ક્રધ, અંતરપત્ર અને કામરૂપથી

વિભૂષિત ભરણી અને એના પર ઉચ્છાલકની યોજના છે. સંભાળ અંતરાલમાં મકરમુખમાંથી નિષ્પત્ત થતાં તોરણ (કમાનો) આવેલા છે.

ગૂધમંડપનો કરોટક નવ થરનો છે. એમાંના સૌથી નીચેના ત્રણાં
 કોલ-કાચલા ઘાટના છે. એના ઉપર પદ્મ પલ્લવ-ઘાટનો
 કર્ણદર્દિકાનો થર છે. એના પરના રૂપકંઠના થરમાં વિદ્યાદેવી તથા
 સુરસુંદરીઓના શિલ્પ છે. એના પરના ત્રણ થરમાં પદ્મક પ્રકારની
 ૧૬ લુમા છે અને એના પરના બીજા ત્રણ થરમાં મંદારક વગેરેના
 સુશોભન છે. મધ્યની પદ્મશિલા ઉત્તુંગ કોટિની રચના ધરાવે છે.
 શૃંગારચોકીના સમતલ વિતાનમાં પ્રફુલ્લિત વિશાળ પદ્મ કોતરેલાં
 છે અને એમાં ચંડ-ઉત્તર કમે કોલ-કાચલાના થર તથા પમકના
 સુશોભન છે. ગર્ભગૂહની દ્વારશાખા, પંચશાખા પ્રકારની છે. એમાં
 અનુકમે પદ્મશાખા, બાધ્યશાખા, બે રૂપશાખા અને મધ્યનો રૂપસ્તંભ
 આવેલાં છે. દ્વારશાખાના નીચલા
 ભાગો દ્વારપાલના શિલ્પ છે.
 દ્વારશાખાના ઉપલા છેડા હીરગઢક
 અને ભરણીથી વિભૂષિત છે. એના
 ઓતરંગમાં પાંચરથિકા (ગવાક્ષ) છે.

એમાં અનુકૂળ ગણેશ, બ્રહ્મા, સૂર્ય, વિષ્ણુ અને દેવીના શિલ્પ છે. હિન્દુભરમાં મંગલધટ, ધનેશ અને હંસયુગલના શિલ્પોની મધ્યમાં મંદારની રચના છે. ગૂડમંડપની આગળ આવેલા મુખ્ય પ્રવેશ ચોકીનું દ્વારા સપ્તશાખા પ્રકારનું છે. એમાં અનેકવિધ સમતલ થરોનું આયોજન થયું છે. પણ રૂપસ્તંભ અને ઔતરંગની રચના ગર્ભગૃહને મળતી હું છે.

મંદિરની શિલ્પસમૃદ્ધિ ઉત્તમ કોટિની છે. પીઠ, મંડોવર, વેદિકા, શુકુનાસ, સંવણ્ણ વગેરે અંગો વિવિધ દેવ-દેવીઓ, દિક્પાલ, દિક્પાલિકાઓ, બ્યાલ અને મિથુન શિલ્પોથી વિભૂષિત છે. મંડોવરની જંધાના બેવડા થરમાં દ્વિભંગ અગર ત્રિભંગમાં આલિભિત વિદ્યાદેવીઓ, નૃત્યાંગનાઓ વગેરેના શિલ્પોનો પ્રતિમા વિધાનની દૃષ્ટિથી અભ્યાસ કરવામાં આવે તો સ્વતંત્ર ગ્રંથ તૈયાર થઈ શકે એમ છે. શિલ્પશાસ્ત્રમાં રસ ધરાવનારા વિદ્યાર્થી કે સંશોધકની પાસે આવા પ્રકારનું કામ લઈને વળ ઉકેલ જૈન શિલ્પોને સમાજ સમક્ષ લાવવા જોઈએ. આવા શિલ્પ ફક્ત મંદિરની દિવાલોના ગવાક્ષને શોભાવવા પૂરતા નથી મૂકાતાં. પરંતુ તેની પાછળનો ચોક્કસ હેતુ, ભાવના અને ઉચ્ચ કલાવિધાન રહેલું છે. જો આ પ્રકારનું કાર્ય કરવા-કરવવામાં આવે તો જૈન શિલ્પોના વૈભવનું સાચું ચિત્ર સમાજ સમક્ષ મૂડી શકાય અને સમાજ તેના સાચા સ્વરૂપને ઓળખી શકે અને તેનો આદર કરે.

બી. જે. ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ લર્નિંગ એન્ડ રીસર્ચ

એચ. કે. કોલેજ કમ્પ્યુટન્સ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯.

મોબાઇલ : ૦૮૮૨૫૧૧૪૪૧૭.

અમદાવાદ : એક જૈન તીર્થ દૃષ્ટિઓ

□ ડૉ. થોમસ પરમાર

[વિદ્વાન લેખક ડૉ. થોમસ પરમાર એચ. કે. આટર્સ કોલેજ તથા ભો. જે. સંસ્થા-અમદાવાદમાં ઉત્તર વર્ષ સેવા આપી નિવૃત્ત થયા. એમણે ગુજરાતના હિંદુ અને જૈન મંદિરોના સ્થાપત્ય પર પીએચ.ડી. કર્યું છે. તેમના ૧૧ જેટલા ગંથો ભારતીય સંસ્કૃતિ, કલા અને સ્થાપત્ય પર છે. ઉપરાંત આ વિષયો પર એમના ૮૦ જેટલા લેખો વિવિધ સામાચિકોમાં પ્રકાશિત થયા છે. હાલ ગુજરાતી અને જૈન વિશ્વકોશમાં કાર્યરત છે.

તીર્થની માહિતી : અમદાવાદ એ ગુજરાતનું પાટનગર છે તથા સાથે સાથે જેનોની અનેક સંસ્થાઓ, મંદિરો, ગ્રંથબંડાર અને ઇતિહાસ અણી સચયાયેલો છે. પ્રાચીન અને અવ્યાચીન બધા દેરાસરો જોવાલાયક છે. અમદાવાદ શહેર ભારતના બધા સ્થળોથી હવાઈ, રેલવે કે રોડથી પહોંચી શકાય છે.]

ગુજરાતના ધાર્મિક ઈતિહાસમાં અમદાવાદનું વિશેષ મહત્વ છે.
સાબરમતીના પ્રવાહની સાથે સાથે પ્રાચીનકાળથી અહીં વિવિધ ધર્મો
અને સંપ્રદાયોના પ્રવાહ વહેતા આવ્યા છે. તેથી જ અહીંના
નગરછુંનમાં મહદૂંઅંશે બિનસાંપ્રદાયિકતાની છાયા પ્રસરેલી છે.
ભાતીગળ પ્રજાની વસ્તી ધરાવતું આ નગર તેના કિલ્લા, નગર-
દ્વારો, વાવ-તળાવ, મંદિરો અને મસ્જિદો-મકબરાના લીધે વિશે
પ્રવાસીઓનું આકર્ષણનું કેન્દ્ર બન્યું છે. કોઈપણ સ્થળનું ધાર્મિક
સ્થાપન્ય ત્યાંની પ્રજાની ધાર્મિક ભાવનાને પ્રતિબિંબિત કરે છે. કિલ્લા,
વાવ, તળાવ, દરવાજા જેવા નાગરિક સ્થાપન્યની સરખામણીમાં
અહીં ધાર્મિક સ્થાપન્ય વિપુલ પ્રમાણમાં નિર્માણ પામ્યું. એમાં યે
મંદિરોની સંખ્યા તો ઘણી મોટી છે. અહીંના હિંદુ અને જૈન મંદિરો
તે ધર્મોની શ્રદ્ધાને અભિવ્યક્ત કરતાં આજે પણ વર્ષોથી ઊભા છે.
અમદાવાદના મંદિર સ્થાપન્યમાં જૈનોએ પણ પોતાનું વિશિષ્ટ
યોગદાન આપ્યું હતું જે વર્તમાનમાં ઊભા રહેલાં જૈન મંદિરો
(દેરાસરો) જોતાં જણાય છે.

આ મંહિરો પથર કે ઈંટ વડે બાંધેલી માત્ર ઈમારતો નથી, પણ આત્મકલ્યાણના તે જીવંત સ્મારકો છે-તીર્થો છે. આવા તીર્થોની યાત્રા કરવાથી, દર્શનથી કે પૂજાથી વ્યક્તિની આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાં ઉત્તરોત્તર વધારો થતો રહે છે. આવા સ્થળોએ મહાભાગોએ,

શિંતકોએ પોતાના પાદવિહારથી એ ભૂમિને પવિત્ર કરી છે. ત્યાં
આ મહાત્માઓએ પગસનમાં બેસીને કે કાયોત્સર્જમાં ઊભા રહીને
લાંબા સમય સુધી આકરી તપશ્ચર્યા કરીને તેમણે એ ભૂમિને પોતાની
આધ્યાત્મિક ઊર્જાથી રસતરબોળ કરી દીધી છે. એટલે આટલાં વર્ષાં
પછી પણ શ્રદ્ધાળું જ્યારે આ તીર્થોની યાત્રા કરે છે અને દર્શન કરે
છે ત્યારે એ ઊર્જાના પૂંજમાંથી આધ્યાત્મિક શક્તિ મેળવીને આત્મ-
કલ્યાણના માર્ગ આગળ વધે છે. તેથી જ મંદિરો ઈમારત કરતાં
પણ કંઈક વિશેષ છે. જૈન શાસ્ત્રોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે 'તીર્થેતિ અનેનેતિ

‘तीर्थम्’ अर्थात् जेना वડे संसार तरी जवाय ते तीर्थ कहेवाय.

અમદાવાદમાં ૩૦૦ જેટલાં જૈન મંદિરો આવેલાં છે. અહુમદશાહ પહેલાએ ઈ. સ. ૧૪૧૧માં સાબરમતી નઈના કાંડે અમદાવાદની સ્થાપના કરી તે પૂર્વ અહીં કષ્ણાવતી અને આશાવલ નગરીઓ હતી. આમ આશાવલ, કષ્ણાવતી અને અમદાવાદ એ આ નગરની ત્રણ અવસ્થા છે. આ ગણે તબક્કા દરમ્યાન અહીં જૈન ધર્મ પ્રચલિત હતો. જૈનસોતોમાં આ નગરને રાજનગર અને જૈનપુરી તરીકે ઓળખાવેલ છે. તીર્થભૂમિની ઉપમા આપતાં તેના વિશે કહેવાયું છે:

દિવ્યધામ રાજનગર તીર્થભૂમિ છે મનોહારી

મહિમા એનો જગમાં ભારી, ગુણ ગાવો સહુ ભાવધરી.

જૈનપુરી વિશેનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે:

જૈનપુરીના જૈન મંદિરો જોતાં દિલ હરખાય

અનેક જૈન મંદિરોથી જૈનપુરી કહેવાય.
રાજનગરના જૈન શ્રોષીઓએ તેમની ધાર્મિક ભાવનાથી
રાજનગરની ભૂમિને અનેક જૈનમંદિરોના નિર્માણથી શાંતારીને

આશાવાદ, કર્ણાવતી અને
અમદાવાદ એ ગાડો તબક્કા;
દરમ્યાન જેનોનો પ્રતાપ ગુજરતો
દેખાય છે.

આશાવદ

આશાવલ કે આશાપદ્ધતી આશા ભીલે દસમા સૈકા પહેલાં વસાયું હતું. ‘પ્રભાવક ચરિત’ પ્રમાણે અહીં ૮૪ મોટાં શ્રીમંતું શ્રાવકો રહેતા હતા. જૈન અને હિંદુઓના અનેક મંદિરો હતા. શ્રી સમયસુંદર ઉપાધ્યાયના જણાવ્યા પ્રમાણે અહીં ભાબા પાર્શ્વનાથનું વિશાળ મંદિર આવેલું હતું. ઉદ્યન મંત્રીએ બોંતેર જિનાલયવાળો ‘ઉદ્યન વિહાર’ નામનો જિનપ્રાસાદ બંધાવ્યો હતો. ચાચ નામના શ્રેષ્ઠીએ એક જૈન દેરાસર બંધાવ્યું હતું. અહીં વાસુપૂજ્ય સ્વામીનું એક મંદિર હતું. આ

ઉપરાંત અહીં અનેક જૈન મંદિરો તેમજ જૈન ભંડારો હતા. આમ આશાવલમાં અનેક જૈન મંદિરો શોભાયમાન હતા.

કલ્યાણી

અગિયારમી સદીમાં સોલંકી રાજ કણ્ઠદેવ આશા ભીલને
હરાવીને આશાવલને પોતાના નામ ઉપરથી કણ્ઠાવતી નામ આપ્યું.
સોલંકી કાળ દરમ્યાન પણ કણ્ઠાવતીમાં જૈન ધર્મની ધરણ પતાકા
ફરકતી રહી. સિદ્ધરાજ જ્યાસિંહના સમયમાં શ્રી દેવસૂરિ ‘અરિષ્ટનેમિ
પ્રાસાદ’માં શ્રાવકોને પોતાના પ્રવચન સંભળાવતા હતા. શાંતું
મંત્રીએ અહીં એક વિશાળ જૈન મંદિરનું નિર્માણ કરાવ્યું હતું.
અહુમદશાહ બાદશાહનું ફરમાન મેળવીને શત્રુંજ્યનો સંઘ કાઢાનાર
સંઘવી ગુણરાજનો પૂર્વજ ચાચો કણ્ઠાવતીનું ભૂષણ ગણાતો હતો.
શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યએ પોતાનું પ્રાથમિક શિક્ષણ અહીં લીધું હતું. મંત્રી
પૈથે અહીં એક મોટા ગ્રંથબંડારની સ્થાપના કરી હતી.

અમદાવાદ

અમદાવાદની સ્થાપના સમયથી તો આજ દિન સુધી અહીં જે નિર્ધારિત રૂપો છે. મધ્યકાળથી અર્વાચીનિકાળ દરમ્યાન અમદાવાદની સંસ્કારિત પ્રવૃત્તિઓમાં અને અમદાવાદના વિકાસમાં જૈનનોનું વિશિષ્ટ પ્રદાન રહ્યું છે.

આ પણે તબક્કા દરમાન અહીં જૈન ધર્મ પ્રયત્નિત હતો.

ਇੰਦ੍ਰ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਟੇਵਨਿੰਧਰੇ ਅਨੇ

ମୁଦ୍ରଣ

વાચ્યાં દે

કસ્તુરભાઈ તેમજ સ્વ. શ્રેણીકભાઈ સુધીના નગરશેડોની પરંપરાના આશ્રયે અમદાવાદ ઘણી પ્રગતિ કરી છે. જેનોએ પોતાની શ્રદ્ધાના પ્રતીક એવા જેન મંદિરો સેંકડોની સંખ્યામાં બંધાવીને આ નગરને શોભાયમાન કર્યું છે. એ સાથે જ્ઞાન-વિદ્યાના પ્રતીક એવા જ્ઞાનભંડારો પણ અહીં સ્થાપીને જ્ઞાન અને વિદ્યાની આરાધના પણ કરી છે. આવા જ્ઞાન ભંડારો દોશીવાડાની પોળમાં આવેલા ડેલાના ઉપાશ્રયમાં, જેન વિદ્યાશાળામાં, લુહારની પોળના ઉપાશ્રયમાં, દેવસાના પાડાના વિમલગઢના ઉપાશ્રયમાં, હાજા પટેલની પોળના પગથિયાના ઉપાશ્રયમાં તેમજ પાંજરા પોળની જ્ઞાનશાળામાં આવેલાં છે. કેવળ દોશી વાડાના ડેલાના ઉપાશ્રયમાં જ ૧૭ થી ૧૮ હજાર જેટલાં પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથો સંગ્રહાયેલા છે.

અમદાવાદની વિવિધ ચૈત્ય પરિપાટીઓમાં અહીંના સેંકડો જેન
મંદિરોના ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. ડૉ. આર. એન. મહેતા અને ડૉ.
કનુભાઈ શેડે ‘અમદાવાદની ચૈત્ય પરિપાટીઓ’ ગ્રંથમાં વિશેષ
માહિતી આપી છે. આ જ વિષયના સંદર્ભમાં ડૉ. જિતેન્દ્ર બી. શાહ
અને ચન્દ્રકાન્ત કર્ણિયા દ્વારા લિખિત ‘રાજનગરના જિનાલયો’ ગ્રંથ
પણ ઉલ્લેખનીય છે. પં. શીલવિજયજીએ સં. ૧૭૪૬માં રચેલી
‘તીર્થમાળા’માં અમદાવાદમાં ૧૭૮ ફેટલાં જિન મંદિરો હોવાનું
નોંધ્યું છે. એમાં ઓશવાલ શેડ શાંતિદાસે સરસપુરમાં બંધાવેલા
શ્રી શિંતામણિપાર્વતીના મંદિરનો ઉલ્લેખ છે. ‘મિરાતે અહમદી’માં

આ મંદિરના બાંધકામ અને ધ્વંસ વિશેની માહિતી આપેલી છે.

અમદાવાદની પૂર્વ આવેલ સરસપુર પરામાં શાંતિદાસ જવેરીએ
સં. ૧૬૭૮ (ઈ. સ. ૧૬૨૨)માં ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ મંદિર
બંધાવવાનો પ્રારંભ કર્યો. મંદિરની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૬૮૨ (ઈ. સ.
૧૬૨૬)માં થઈ હતી. મંદિરની પ્રશસ્તિ સં. ૧૬૮૭ (ઈ. સ.
૧૬૪૧)માં રચાઈ હતી. ઔરંગઝેબ જ્યારે ગુજરાતનો સૂબો હતો
ત્યારે ઈ. સ. ૧૬૪૪માં આ મંદિરને તોડિને મસ્ઝિદમાં ફેરવવામાં
આવ્યું અને મસ્ઝિદનું નામ કુવ્વત-ઉલ-ઇસ્લામ આપવામાં આવ્યું
હતું. મંદિરની મુખ્ય પ્રતિમાઓને છાની રીતે ભૂગર્ભ માર્ગ અન્યત્ર
ખસેડવામાં આવી હતી. દિલ્હી દરબારમાં પોતાની વગ ધરાવનાર
શેઠ શાંતિદાસે બાદશાહ શાહજહાંને અરજ કરી તેથી શાહજહાંએ
એ મંદિરને ફરી બાદશાહી ખર્ચે નવું કરી આપવા હુકમ કર્યો.
ઔરંગઝેબ એમાં કરાવેલ મહેરાબ કાઢી નાખવો અને એ ઈમારત
શાંતિદાસને સાંપવી. પરંતુ પણી આ ઈમારત ન મંદિર તરીકે કે ન
મસ્ઝિદ તરીકે ઉપયોગમાં આવી. સમય જતાં તે ખંડેર બની ગઈ.
ઇ.સ. ૧૬૮૮માં અમદાવાદની મુલાકાતે આવેલ જર્મન પ્રવાસી
મનેલ્લખોએ પોતાની પ્રવાસ-નોંધમાં આ મંદિરનું નિરૂપણ કર્યું છે.

‘અમદાવાદનો ઇતિહાસ’માં આ મંદિરનું વર્ણન આય્યું છે, તેને આધારે આ મંદિરના શિલ્પ-સ્થાપત્ય વિશે જાણવા મળે છે. તે સરેરાએ અને કાળા આરસનું સુંદર કલાકૃતિવાળું હતું. સત્ત્વામંડપમાં અષ્ટરાઓની સુંદર પ્રતિમાઓ કંડારેલી હતી. મંદિરના પ્રવેશદ્વાર આગળ કાળા આરસના બે મોટા હાથીના શિલ્પો મૂકેલા હતા. તેના ઉપર મંદિર બંધાવનારની પ્રતિમા હતી. મંદિરને ફરતી ભમતી અને તેની સાથે દેવકુલિકાઓ સંકળાયેલી હતી. મંદિરની પાછલી બાજુએ ત્રણ દેવાલય હતા. મગનલાલ વખતચંદ પ્રમાણે આ મંદિર બાવન જિનાલયવાળું શિખરબંધી હતું. તેનો ઘાટ હઠીસિંહના દેરા જેવો હતો. બે વચ્ચે તફાવત માત્ર એટલો જ હતો કે હઠીસિંહનું મંદિર પદ્ધતિમાલિમુખ છે જ્યારે આ મંદિર ઉત્તરાત્મિમુખ હતું.

શામળાની પોળમાં શામળાના ખાંચામાં આવેલ શ્રી પાર્થનાથ ભગવાનનું મંદિર મંત્રીશર વસ્તુપાળના વંશજ સંઘવી સોમજી તથા તેમના ભાઈ શિવાએ સં. ૧૬૫૭માં બંધાવ્યું હતું. આ અંગેનો શિલાલેખ ત્યાં ભીત્ત પર છે. આ લેખમાં અકબરે શરૂ કરેલ ઈલાહી સંવતનું વર્ષ પણ જણાવ્યું છે. તે દસ્તિએ આ મંદિર નોંધપાત્ર છે. ગભારાની સન્મુખે આવેલા મંડપના મોલની બાજુએ લાકડામાં કોતરેલાં તીર્થકરોના જન્મ મહોત્સવના દશ્યો કંડારેલ છે તેમાં હાલતી-ચાલતી પૂતળીઓ છે. આ જ પોળમાં શ્રી શ્રેયાંસનાથનું મંદિર આવેલું છે. આ મંદિરમાં કાચનું સુંદર જડતરકામ આકર્ષક

ੴ ਸਤਿਗੁਰ

૧૫

છે. ચક્રવર્તી ભરતરાજના કૈવલ્યભાવનો વુડકટનો દેખાવ પણ જોવાલાયક છે.

નાગજુ ભૂધરની પોળમાં શ્રી સંભવનાથ અને શ્રી શાંતિનાથના મંદિરો આવેલાં છે. ઉપરના મજલે ધર્મનાથ અને પાર્શ્વનાથના બે ગભારાઓ છે. એમાં રંગિન આરસનું કામ પ્રેક્ષણીય છે. આ દેરાસરની ૩૧૦ ધાતુ પ્રતિમાઓ પૈકી કેટલીક તો ૧૧ મા-૧૨ મા સેકાની છે.

સમેતશિખરની પોળમાં આવેલ ઘૂમુટ બંધી પાર્શ્વનાથના મંદિરની વિશેષતા બે બાબતોને લીધે છે - (૧) સહસ્રણા પાર્શ્વનાથની આરસની મૂર્તિ અને (૨) લાકડામાં કોતરેલો ૪.૫૭ મી. ઊંચો સમેતશિખરનો પહાડ. આ પહાડ શ્રાવક, શ્રાવિકા, સાધુ, દૈવ, દેવીઓ, પશુઓ અને વનસ્પતિથી ભરયક છે તેમ જ તેના જુદા જુદા ભાગો હલનચલન કરે છે. અમદાવાદના આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૮૬ ઉમાં શ્રી રૂપવિજયજી મહારાજે કરી હતી.

શેખના પાડાના ભંડારમાં શ્રી શાંતિનાથનું દેરાસર સં.
 ૧૮૦૦માં બંધાયેલું છે અને
 તેમાં આવેલ દસમા સેકાણી
 ચોવીસી તથા લાકડાના તોરણો
 અને સ્તંભો પરનું સુંદર
 નક્ષત્રીકામ આકર્ષક કરે.

શ્રદ્ધાના પ્રતીક ઓવા જે
બંધાવીને આ નગરને શ
રીલીફ રોડ પર આવેલ
અવેરીવાડ અમદાવાદનું મહત્વનું
જેન કેન્દ્ર છે. અહીં જેન વસ્તીમાં મુખ્યત્વે ઓશવાલ જ્ઞાતિના
શ્રેષ્ઠાઓનો વસવાટ વંશપરંપરાગત રહ્યો છે. પ્રાચીન ચૈત્ય
પરિપાટીમાં અવેરીવાડ માટે જુહુરિવાડનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે.
અવેરીવાડમાં નાની મોટી ૧૩ પોળોના સમૂહમાં ૧૧ થી વધુ
દેરાસરો આવેલાં છે. આ બધામાં આંબલી પોળ પાસે સંભવનાથની
ખડકીમાં વર્તમાન ચોવીસીના ત્રીજા તીર્થાધિપતિ શ્રી સંભવનાથજીનું
દેરાસર આવેલું છે. ચૈત્ય પરિપાટીમાં આ વિસ્તારને કોઠારી પાટક
કર્યો છે. આ મંદિર શહેરમાં સૌથી પ્રાચીન હોવાનું મનાય છે. આ
મંદિર વિશે ગયા જૂન મહિને ડૉ. પ્રવિષ્ણા રાજેન્દ્રકુમાર શાહ દ્વારા
લિખિત, ‘રાજનગરમાં અવેરીવાડે રાજરાજેશ્વર શ્રી સંભવ જિણાંદ
સુખકારી’ નામની પુસ્તિકા પ્રસિદ્ધ થઈ છે. ઉત્તરાભિમુખ આ દેરાસર
બહારથી સાદુ છે. સાદા રહેઠાણ જેવાં લાગતાં આ દેરાસરમાં
ભવ્યાતિભવ્ય જિનપ્રતિમા બિરાજમાન છે. દુંમટબંધી આ દેરાસરમાં
બે ભૌયરા છે. ભૌયરામાં બિરાજમાન શ્રી સંભવનાથજીના દર્શન
માટે ડોકા બારી છે. પાછળના ચોકમાં ગુરુ મંદિર પાદુકા છે. ચોકમાં
બે ગર્ભગૃહનાં પ્રવેશદ્વાર પડે છે. પાછળના ભાગો શાંતિનાથ
ભગવાનવાળા ભૌયરાની છત-બારી છે. શ્રી સંભવનાથજીના
દેરાસરમાં પાંચ ગર્ભગૃહો છે, જેમાં ધર્મનાથ, મહાવીર સ્વામી,

શ્રી સુપાર્થનાથ, શાંતિનાથ (ભોયરામાં) અને સંભવનાથ (ભોયરામાં)ની પ્રતિમાઓ પદ્ધરાવેલ છે. ભૂમિગૃહો આ મંદિરની વિશેષતા છે. જેવે રીવાડના ભૂમિગૃહ જિનાલયોમાં સૌથી ઊંડું અને વિશાળ ભૂમિગૃહ શ્રી સંભવનાથજીનું છે. તત્કાલીન રાજકીય ન પરિસ્થિતિને કેન્દ્રમાં રાખીને પ્રતિમાજીઓના સંરક્ષણ માટે જૈનોએ આ પ્રકારના ભૂમિગૃહોની પ્રથા અપનાવી હતી. ધર્મનાથજીના ગર્ભગૃહના પ્રવેશદ્વારની ડાબી બાજુએ શ્રી શરૂંજ્ય, શ્રી ગિરનાર અને શ્રી અષ્ટાપદજીના નયનરમ્ય રંગીન તીર્થપટો આવેલાં છે. શ્રી સંભવનાથજીની પદ્માસનસ્થ સપરિકર વિશાળ પ્રતિમા પંચતીર્થ સ્વરૂપે છે. અર્થાત્ પરિકરમાં ઉપરના ભાગે બે પદ્માસનસ્થ અને નીચે બે કાયોત્સર્ગમાં જિનપ્રતિમાઓ તેમ જ મૂલનાયકની પ્રતિમા થઈને કુલ પાંચ પ્રતિમાઓ સાથે પંચતીર્થ થાય. શ્રી સંભવનાથની મૂર્તિ વિશે સારાભાઈ નવાબ કહે છે કે, આ મૂર્તિ એટલી બધી વિશાળ છે કે ભારતવર્ષના વિદ્યમાન શેતાંબર જિન મંદિરોમાં આવેલી જિન

કે ભારતવર્ષના વિદ્યમાન શેતાંબર જિન મંદિરોમાં આવેલી જિન
 જોનું વિશિષ્ટ પદાન રહ્યું છે.
 ને કસ્તુરભાઈ તેમજ સ્વ.
 શ્રોઠોની પરંપરાના આ શ્રયે
 કરી છે. જૈનોએ પોતાની
 મંદિરો સેંકડોની સંખ્યામાં

નિશાપોળમાં જગવલ્લભ પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું પ્રાચીન દેરાસર છે.
આ મંદિર સં. ૧ ૬૦૦માં શ્રી સંધ દ્વારા બાંધવામાં આવ્યું હતું. ઉપરના
ભાગે મૂલનાયક શ્રી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથની સહસ્રફળાયુક્ત
કાયોત્સર્વસ્થ ભવ્ય પ્રતિમા છે. નીચે ઊડા ભૌંયરામાં જગવલ્લભ
શ્રી પાર્શ્વનાથજીની સફેદ આરસની છ પૂર્ટ ઊંચી પદ્માસનસ્થ પ્રતિમા
પ્રતિષ્ઠિત છે. મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧ ૬૫૮માં થઈ હતી તેમ તેના
લેખ દ્વારા જાણવા મળે છે. હાલ આ મંદિરનો જાણોદ્વાર થયો છે.
જૂના મંદિરનું લાકડકામ આકર્ષક હતું. સોદાગરની પોળમાં શ્રી
શાંતિનાથનું ઘૂંમટબંધી દેરાસર છે. તેમાં એક સુખડની પ્રતિમા છે.
વાધણપોળમાં શેડ વખતચંદ ખુશાલચંદે બંધાવેલું શ્રી અશ્વતનાથજીનું
ભવ્ય દેરાસર છે. ભમતીમાં બાવન જિનાલયની દેરીઓ છે. શ્રી
અશ્વતનાથની ધાતુની કાઉસળીયા પ્રતિમા ઉપર સં. ૧૧૧૦ની
સાલનો લેખ છે. મંદિરમાં લાકડામાંથી કોતરેલો નારીકુંજર (સ્ત્રી
આકૃતિઓના સંયોજનથી બનાવેલ હાથીનું શિલ્પ) દર્શનીય છે.
રંગમંડપના સંભો અને પાટડા પર જૈન પુરાણકથાઓના પ્રસંગો
આવેખેલાં છે. જવેરીવાડમાં આવેલા ભગવાન આદીશરના મંદિરનો
જાણોદ્વાર શેડ લલ્લુભાઈ પાનાચંદે ઈ. સં. ૧૮૫૮માં કરાવ્યો હતો.
ચૌમુખજીની પોળમાં આવેલા ચૌમુખજીનું મંદિર ઈ. સ. ૧૮૬૫માં

୪୮

૧૦

તીવ્ય વંદના આળે હિતા જીનું
શેઠ મગનલાલ હુકમયંદે બંધાવ્યું હતું. ફિતાશાની પોળમાં આવેલા
મહાવીર સ્વામીના મંદિરનું પુનર્નિર્માણ આ જ સમયે શેઠ ઉમાભાઈ
રૂપયંદે કરાવ્યું હતું.

કુલ તીવ્ય વર્તના અને શિલ્પ સ્થાપના વિશેષંક ઈ કુલ
દોશીવાડાની પોળમાં અષ્ટાપદજીના નામે ઓળખાતો મંદિરનો
સમૂહ છે. તેમાં મૂલનાયક શ્રી આદિશ્વર છે. આ મંદિર શોઠ ભગ્નલાલ
કરમચંદે સં. ૧૮૮૧માં બંધાવ્યું હતું. મંદિરમાં પ્રવેશતાં જ ભીંતોમાં
નંદીશરક્તીપની રચનાની રંગીન આકૃતિઓ જડેલી છે. એની
પાછળના ભાગમાં શ્રી અષ્ટાપદની મોટા પથ્થરની સુંદર રીતે રચના
કરેલી છે. શ્રી હીરવિજયસૂરીશરજીની એક કાષ્ઠમયી પ્રતિમા પણ
અહીં વિરાજે છે. આ મંદિર સંવરણાવાળું છે. ગૌંસાઈજીની પોળમાં
શ્રી સીમંધર સ્વામીનું દેરાસર આવેલું છે. આ મંદિર તેના ભૌયરામાં
સંગ્રહાયેલી કેટલીક પ્રાચીન પ્રતિમાઓને લીધે ઉલ્લેખનીય છે. તેમજ
મંદિરની અંદર અને બહારની ભીંતો રાજ્યૂત સમયની ચિત્રકલાથી
શોભાધમાન છે.

દિલ્હી દરવાજાની બહાર શાહીબાગ જવાના રસ્તે આવેલું અમદાવાદનું પ્રસિદ્ધ હઠીસિંહનું મંદિર ઈ. સ. ૧૮૪૭માં બંધાયું. પંડરમા તીર્થકર શ્રી ધર્મનાથને સમર્પિત આ મંદિર બાવન જિનાલય પ્રકારનું છે. પણ્ણમાબિમુખ આ મંદિર એક હરોળમાં આવેલા ત્રણ ગર્ભગૃહોનું બનેલું છે. તેનો ગ્રાફ મંડપ તેની શૃંગારચોકીઓ સહિત બે મજલાનો છે. ત્રણે ગર્ભગૃહો શિખરોથી આચ્છાદિત છે. વચ્ચેનાં

ਤਾਰੇ ਤੇ ਤੀਥੀ

ભારત વર્ષના ધર્મોમાં જૈનધર્મ પોતાની પ્રાચીનતા, પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન અને પોતાની કલાપ્રિયતાથી મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. જૈન ધર્મની આ પ્રાચીનતા, ભવ્યતા અને ઉદારતાના પ્રતીક રૂપે આ જૈન તીર્થો છે. જેના પરમાણુઓમાં મન અને આત્માને પવિત્ર કરે તેવું વાતાવરણ છે. એવા પુનિત તીર્થોને રોજ પ્રભાતકાળે આબાલવંદ સંકલ તીર્થ વંદ કરુ જોડ એમ કહી વંદ છે.

જૈન સંસ્કૃતિ ભારતની અગ્રગણ્ય સંસ્કૃતિઓમાંની એક છે. આ સંસ્કૃતિનો હિતહાસ ઘણો પ્રાચીન અને મહત્વનો છે. અને તે ધર્મવીરો, દાનવીરો અને કર્મવીરોના પ્રતીક સમા એના શિલ્પ સ્થાપત્ય અને કળાભાવના તથા ધર્મભાવનાથી ભરેલાં તીર્થો છે. એ તીર્થો ભારત વર્ષના વિશાળ તટ પર પથરાયેલા છે.

આરાધ્ય દેવાધિદેવ તીર્થકર છે. ધર્મતીર્થના પ્રવર્તક તીર્થકર કહેવાય છે.

દેશકાળની પરિસ્થિતિ હંમેશાં એકસરખી રહેતી નથી. સમય પરિવર્તનશીલ છે. ચડતી પડતીનો કમ સતત ચાલ્યા કરે છે. જગતની અન્ય પ્રવૃત્તિઓની જેમ ધર્મ પર પણ આ પ્રકારનો પ્રભાવ પડે છે.

શિખર બાજુના બે શિખરો કરતાં ઊંચું છે. સભામંડળની ઉત્તર, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશાએ શુંગાર ચોકીઓ આવેલી છે. પશ્ચિમની ચોકીએથી પ્રવેશ થઈ શકે છે. સભામંડપ ધૂમટથી જ્યારે ગૂઢમંડપ સંવર્ણાથી આચ્છાદિત છે. ત્રિકમંડપની નીચે ભૌયરૂં છે, જેમાં ઉત્તર દક્ષિણ તરફ બે નાના મંદિરો છે. જેના ધુંમટો સભા મંડપમાં પડે છે. મંદિરનો શિલ્પ વૈભવ આકર્ષક છે. સંભના ટેકાઓના સ્વરૂપે પૂતળીઓના મનોરચ્ચ શિલ્પો છે. મંડોવરની જંધામાં પણ આવાં સ્ત્રી શિલ્પો જોવા મળે છે. સ્ત્રી-સહજ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં રત આ શિલ્પોની અંગ ભંગીમાં વૈવિધ્ય વરતાય છે. સાદા રેતિયા પથ્થરમાં સુધૂડ અને સૂક્ષ્મ શિલ્પકામ પ્રાચીન જૈન શિલ્પકલાને મળતું આવે છે. અમદાવાદના મંદિર સ્થાપત્યનો તે શ્રેષ્ઠ નમૂનો ગણાય છે.

જૈનોએ એમની ધન સંપત્તિ અને શક્તિ એમના ઉપાસનાના મંદિરો પાછળ રેલાવી દઈ રાજનગરની ભૂમિને દેવલોક સમાન બનાવી છે જે જૈનોની કલા પ્રત્યેની આગવી સૂરૂ અને સ્વર્ધમ્ પ્રત્યેની નિઃસ્પૃહી ત્યાગભાવના તથા પરમાત્માની અલૌકિક ભક્તિની યશોગાથા ગાતા આજેય શોભી રહ્યાં છે. શિલ્પ-સ્થાપત્યની પ્રશંસનીય કૃતિઓ સમાન આ જૈન મંદિરો અમદાવાદ શહેરની આન, બાન અને શાન છે.

૨૩, મહાવીરનગર, દસ્તગાપુર, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫.
મોબાઇલ : ૯૮૨૪૫૩૪૪૬૨૩.

ક્યારેક ધર્મનો પૂર્ણ પ્રભાવ ફેલાયેલો હોય છે તો ક્યારેક ધર્મનો પ્રભાવ ક્ષીણ થવા લાગે છે. ધર્મમાં શિથિલતા આવે છે ત્યારે ધર્મનો પ્રભાવ ઓછો થાય છે. ધર્મમાં મહિનતા અને વિકૃતિઓ પ્રવેશે છે ત્યારે તેને દૂર કરવા અને તેનું મૂળ સ્વરૂપ સ્થાપિત કરવા જગત પર મહાપુરુષ જન્મ લે છે. તેઓ ધર્મરૂપી તીર્થના પ્રવર્તક હોય છે તેથી તીર્થકર કહેવાય છે. ‘તીર્થકર’ જૈન ધર્મનો પારિભાષિક શબ્દ છે જેનો અર્થ છે ધર્મ-તીર્થને ચલાવવાણા અથવા ધર્મતીર્થના પ્રવર્તક. તીર્થનો અર્થ છે આગમ અને એના પર આધારિત ચતુર્વિધ સંઘ જેઓ આગમ અને ચતુર્વિધ સંઘનું નિર્માણ કરે છે તેઓ તીર્થકર કહેવાય છે. તીર્થકર શબ્દની વ્યૂન્પત્તિ કરતાં કહ્યું છે.

‘તરન્તિ સંસાર મહાર્વણવં યેન તતુ તીર્થમ્’-જેના દ્વારા સંસાર
ઢૂપી સાગર પાર કરી શકાય તે તીર્થ.

તीર्थकरो સર્વજનોને સંસાર રૂપી સમુદ્ર પાર ઉતારવા માટે ધર્મરૂપી ઘાટનું નિર્માણ કરે છે. તીર્થનો અર્થ પુલ અથવા સેતુ પણ થાય છે. તીર્થકર સંસાર રૂપી સરિતા પાર કરવા માટે ધર્મરૂપી સેતુનું નિર્માણ કરે છે.

શાત્રુંજ્ય શિખરે દીવો રે, આદિશ્વર અલબેલો રે...

□ ચીમનલાલ કલાધર

[જૈન ધર્મના ઊંડા અભ્યાસી શ્રી ચીમનલાલ કલાધર મુંબઈના વરિષ્ઠ પત્રકાર અને લેખક છે. તેઓ 'નવકારનો રણકાર' તથા 'મુલુંડ ન્યુઝ'ના સંપાદક છે. તેમના ઘણાં લેખો પ્રસિદ્ધ સામયિકોમાં અવારનવાર પ્રકાશિત થાય છે. શાચત તીર્થ શાત્રુંજ્યમાં મૂળનાયક ઋષભદેવ છે. આ તીર્થ ગુજરાત રાજ્યના ભાવનગર શહેરથી ૫૫ કિ.મી. દૂર છે. મુંબઈથી નિયમિત ટ્રેનો અમદાવાદ અને ભાવનગર જાય છે. અમદાવાદ તથા ભાવનગર શહેર હવાઈ માર્ગ, ટ્રેન તથા રોડ દ્વારા પણ પહોંચી શકાય છે. ત્યાંથી શાત્રુંજ્ય માટે વાહન મળી રહે છે.]

જૈન શાસ્ત્રકારોએ ફરમાવ્યું છે કે આ વિશ્વમાં નવકાર મંત્ર જેવો કોઈ મહામંત્ર નથી, પર્યુષણ પર્વ જેવું કોઈ મહાપર્વ નથી, કલ્પસૂત્ર જેવું કોઈ પ્રભાવશાળી શાસ્ત્ર નથી અને તીર્થાધિરાજ શ્રી શાત્રુંજ્ય તીર્થ જેવું કોઈ મહાન કલ્યાણકારી તીર્થ નથી.

જૈન સાહિત્યમાં શાત્રુંજ્ય તીર્થના મહિમા વિષે અનેક અદ્ભુત ઉલ્લેખો, દંતકથાઓ અને વર્ણનો મળે છે. આ તીર્થ અનેક દિવ્ય ઔષધિઓનો ભંડાર છે. અહીંના જળકુડોના શીતલ જળમાં રોગ હટાવવાની દિવ્યશક્તિ છે. આ તીર્થની અદીઠી ગુફાઓમાં દેવ-દેવીઓનો વાસ છે. આ તીર્થના તીર્થપતિ શ્રી આદિશ્વર ભગવાનની પ્રતિમા સમસ્ક દેવાંગનાઓ, કિશ્રીઓ, વિદ્યાધરો રાત્રિના સમયે દિવ્ય નૃત્યગાન કરે છે તેવી પૂર્વોક્તિ પ્રચલિત છે.

શાત્રુંજ્ય તીર્થ સૌરાષ્ટ્રના મુકુટમણિ સમું છે. આ તીર્થની પાછળ ચોકીદાર સમાન કદમ્બગિરિની રમણીય ગિરિમાળાઓ આવેલી છે. તેના વામ ભાગે દુર્ગમ એવો ભાડવો કુંગાર છે. જમણા હાથે પવિત્ર શાત્રુંજ્યા નદી ખળ ખળ કરતી વહે છે, અને એ જ દિશામાં તાલધ્વજગિરિની સુવાર્ણમય ટેકરી ભાવિકોના નયનમાં સ્થાન પામે છે. આ તીર્થની તળેટીમાં સોહામણું પાલિતાણા નગર છે. યાત્રિકોથી મધ્યમધી રહેલી આ નગરી અને પર્વતનો દેખાવ ભાવિકોનો ભક્તિભાવ વધારે છે તો કલાપેમીઓના હૃદયમાં આદ્ભુત પ્રગતાવે છે. નૈસર્જિક સૌંદર્યથી ભરપૂર એવું આ તીર્થસ્થળ પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ મોહિત કરનારું છે. આ તીર્થનું અદ્ભુત શિલ્પ-સ્થાપત્ય જૈનોના સમૃદ્ધ કલા વૈભવની ઝાંખી કરાવે છે. પાલિતાણા શહેર ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ ૨૧ અંશ ઉત્તર અક્ષાંશે અને ૭૧ અંશ પૂર્વ અક્ષાંશે આવેલું છે. આ નગર પરમ પ્રભાવક સમર્થ જૈનાચાર્ય શ્રીમદ્ પાદલિપસૂરિજી મહારાજના શિલ્પ નાગાર્જુને વસાવ્યું હોવાના ઉલ્લેખો મળે છે.

આત્મ પરિણામને નિર્મળ બનાવનારા અનેક તીર્થસ્થાનોમાં શ્રી શાત્રુંજ્ય ગિરિરાજનું સ્થાન સૌથી મોખરે છે. નદીના પ્રવાહની જેમ યાત્રિકોના સોત આ પાવન તીર્થમાં અવિરત વચ્ચા કરે છે. અહીં આવનાર આત્મા કોઈ દિવ્ય ધારમાં

આવી પહોંચાનો અહેસાસ અનુભવે છે. આ તીર્થના પ્રભાવથી અહીં અનંત આત્માઓ સકલ કર્મનો ક્ષય કરીને મોક્ષગતિ પાખ્યા છે. તેથી આ તીર્થની તસ્સુએ તસ્સુ ભૂમિ અતિ પવિત્ર મનાય છે અને એથી જ કહેવાયું છે:

અકેદું ડગલું ભરે, શાત્રુંજ્ય સમો જેછ,
ઋષભ કહે ભવ કોડના, કર્મ ખપાવે તેછ;
સિદ્ધાચલ સિદ્ધિ વર્યા, ગૃહી મુનિ લિંગ અનંત,
આગે અનંતા સિદ્ધશે, પૂજો ભવિ ભગવંત !'

શ્રી સુધર્માસ્વામીએ રચેલ 'મહાકલ્ય'માં આ તીર્થના શાત્રુંજ્યગારિ, સિદ્ધાચલ, વિમલાચલ, પુંડરિકગારિ, સિદ્ધક્ષેત્ર, મુક્તિનિલય, રૈવતગારિ, શતકૂટ, હંકગારિ, ભગીરથ, લોહિતગારિ જેવા ૧૦૮ નામોનો ઉલ્લેખ મળે છે. શ્રી ધનેશ્વરસૂરિ રચિત 'શાત્રુંજ્ય માહાત્મ્ય' નામના ગ્રંથમાં આ તીર્થનો મહિમા બતાવતા જણાવાયું છે કે અન્ય તીર્થોમાં જઈ ઉત્તમ ધ્યાન, દાન, શીલ, પૂજન વગેરે કરવાથી જે ફળ મળે છે તેનાથી અનેકગણું ફળ માત્ર શ્રી શાત્રુંજ્ય તીર્થની કથા સાંભળવાથી મળે છે. અછમુતા કેવલી ભગવંતે નારદઋજિને આ તીર્થનું માહાત્મ્ય વર્ણાવતા કહું છે કે અન્ય તીર્થમાં ઉગ્ર તપશ્ચર્યાદી, બ્રહ્મચર્યથી જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તે ફળ અને માત્ર વસવાથી જ મળે છે. વળી એક કરોડ મનુષ્યને ભોજન કરાવવાથી જે ફળ મળે છે તે આ તીર્થમાં માત્ર એક ઉપવાસ કરવાથી મળે છે. અને પૂજા કરવાથી સોગણું, પ્રતિમા સ્થાપન કરવાથી સહસ્રગણું અને તીર્થનું રક્ષણ કરવાથી અનંતગણું પુણ્ય મળે છે. આ તીર્થની ચોવિદારો છહ કરી જે બ્યક્તિ સાત યાત્રા કરે છે તે ત્રીજે ભવે મોક્ષપદને પામે છે. અષ્ટાપદ, સમેતશિખર, પાવાપુરી, નિરનાર, ચંપાપુરી વગેરે તીર્થોના દર્શન-વંદન કરતા શતગણું ફળ આ તીર્થની યાત્રા કરતાં મળે છે.

આ તીર્થના તીર્થપતિ તરીકે આ અવસર્પણી કાળના પ્રથમ તીર્થકર શ્રી આદિશ્વર ભગવાન બિરાજમાન છે. આ તીર્થના સોળમા ઉદ્ઘારક કર્મશાહે શ્રી આદિશ્વર ભગવાનની આ ભવ્ય પ્રતિમા સં. ૧૫૮૭ના વૈશાખ વદ-૬ના દિવસે જૈનાચાર્ય

શાત્રુંજ્ય તીર્થનો વહિવટ સોલંકી કાળમાં પાટણના
સંદ્ય હસ્તક, વાધેલા શાસનમાં ધોળકાના સંદ્ય
હસ્તક અને ત્યારપદી પાટણ, ખંભાત, રાધનપુરના
સંદ્ય હસ્તક રણો હોવાના ઉલ્લેખો મળે છે.

શ્રી વિદ્યામંડળ-સૂરિજીની નિશ્ચામાં પ્રતિષ્ઠિત કરાવી છે. મૂળનાયક
શ્રી આદિશ્ર ભગવાનની પ્રભાવક પ્રતિમાને જોતાં જ ભાવિકોના
હદ્યમાં આનંદની લહેરો દોડવા માંડે છે. મહોપાધ્યાય શ્રી
યશોવિજયજી મહારાજે 'ત્રણખલ જિન સતવન'માં એટલે જ ઉલ્લેખ્યું છે:

‘આંખડી અંબુજ પાંખડી, અષ્ટમી શાશી સમ ભાલ લાલ રે,
વદન તે શારદ ચાંદલો, વાણી અતિહિ રસાલ લાલ રે;
જગછુવન જગવાલ હો, મરુદેવીના નંદ લાલ રે...’

શ્રી માણોકમુનિએ પણ ભાવવિભોર બનીને ગાયું છે:

‘તુંહી બ્રહ્મા, તુંહી વિધાતા, તું જગ તારણહાર રે,
તુજ સરિખો નહિ દેવ જગતમાં, અડવડિયા આધાર રે;
માતા મરુદેવીના નંદ, દેખી તાહરી મૂર્તિ મારું -
મન લોભારું જા...’

શરૂજ્ય તીર્થ પર પ્રથમ ભરત ચક્રવર્તીએ સ્થાપના કર્યા પછી
તીર્થના સોળ ઉદ્ઘાર થયા છે. દરેક ઉદ્ઘાર વખતે મૂળ દેરાસર,
નાયક ભગવાનની પ્રતિમા, તીર્થ અધિષ્ઠાયક દેવ શ્રી કેવડયક્ષ
ને તીર્થ અધિષ્ઠાયિકા શ્રી ચક્રશરી માતાની પ્રતિમા નવી
ાવવામાં આવી છે. આ તીર્થના થયેલ સોળ ઉદ્ઘાર આ પ્રમાણે
(૧) ઋષભદેવ ભગવાનના વખતમાં (૨) ભરત ચક્રવર્તીનો
ભરત ચક્રવર્તીના વંશમાં દંડવીર્ય રાજાનો (૪) બીજા દેવલોકના
દ્વારા માહેન્દ્રનો (૫) પાંચમા દેવલોકના ઈન્દ્ર બ્રહ્મેન્દ્રનો (૬)
નનપતિના ઈન્દ્ર ચમરેન્દ્રનો (૭) શ્રી અજિતનાથ પ્રભુના સમયમાં
દ્વારા ચક્રવર્તીનો (૮) શ્રી અભિનંદન પ્રભુના સમયમાં વંતરેન્દ્રનો
(૯) શ્રી ચંદ્રપ્રભ સ્વામીના વખતમાં ચંદ્રયશા રાજાનો (૧૦) શ્રી
તિનાથ ભગવાનના સમયમાં ચક્રાયુધ રાજાનો (૧૧) શ્રી
નેસુત્રતસ્વામીના વખતમાં શ્રી રામચંદ્રજિનો (૧૨) શ્રી નેમિનાથ
ભગવાનના શાસનમાં પાંડવોનો. આ બાર ઉદ્ઘાર ચોથા આરામાં
આવી છે. પાંચમા આરામાં થયેલા ઉદ્ઘારો આ પ્રમાણે છે: (૧૩) શ્રી
નાવીર ભગવાનના શાસનમાં વિ. સં. ૧૦૮માં જાવડશાનો, (૧૪)
સં. ૧૨૧ તમાં બાહ્ય મંત્રીનો (૧૫) વિ. સં. ૧૩૭૧માં
ચારાશાહ ઓસવાલનો (૧૬) વિ. સં. ૧૫૮૭માં કર્મશાહનો
ને (૧૭) આ અવસર્પિણી કાળમાં સત્તરમો છેલ્લો ઉદ્ઘાર શ્રી
પસહસૂરિષ્ણા ઉપદેશથી વિમલવાહન રાજ કરાવશે. આ વાત
વાણું પ્રકારી પૂજામાં પણ કહેવાઈ છે:

‘સૂરિ હૃદ્યસહ ઉપદેશથી રે, વિમળવાહન ભૂપાળ,
છેલ્લો ઉદ્ધાર કરાવશે રે, સાક્ષયણિરિ ઉજમાળ હો;
જિનજુ, ભક્તિ હદ્યમાં ધારજો રે...’

પ્રથમ તીર્થકર શ્રી ઋષભસ્વામી આ તીર્થમાં પૂર્વ નવાશું વાર
રાયણ વૃક્ષ નીચે સમોર્સય્યા છે. શ્રી અજિતનાથ ભગવાન અને શ્રી
શાંતિનાથ ભગવાને આ તીર્થમાં ભાડવા કુંગરમાં ચાતુર્માસ કર્યા

છે. વર્તમાન ચોવીસીના શ્રી નેમિનાથ ભગવાન સિવાયના ત્રૈવીસ તીર્થકર ભગવંતો આ તીર્થભૂમિ પર પદ્ધાર્યા છે. પ્રથમ તીર્થકર ભગવાનના ગણધર શ્રી પુંડરિકસ્વામી આ તીર્થમાં પાંચ કરોડ મુનિઓ સાથે અનશન કરી ચૈત્ર સુદ પુનમના દિવસે સિદ્ધિપદને પામ્યા છે. આવતી ચોવીસીના પ્રથમ તીર્થકર શ્રી પદ્મનાભ (શ્રેષ્ઠિક રાજ) સહ અસંખ્ય પુણ્યાત્માઓ આ તીર્થ પર પદ્ધારવાનો પ્રધોષ સંભળાય છે.

શત્રુંજ્ય તીર્થનું પ્રમાણ પહેલા આરામાં ૮૦ યોજન, બીજા આરામાં ૭૦ યોજન, ત્રીજા આરામાં ૬૦ યોજન, ચોથા આરામાં ૫૦ યોજન અને હાલના પાંચમા આરામાં ૧૨ યોજન છે. છહા આરામાં માત્ર સાત હાથનું પ્રમાણ જ રહેશે. પંડિત વીરવિજયજી મહારાજે નવ્યાણું પ્રકારી પૂજામાં નિર્દેશ્યું છે.

‘અંશી યોજન પથમારકે, સિતેર સાઠ પચાસ,
બાર યોજન સાત હાથનાં, છહે પહોળો પ્રકાશ;
ધન ધન તે જગ પ્રાણિયા, મનમોહન મેરે...’

ઉત્સર્વિકાળમાં કમે કમે આ તીર્થના પ્રમાણમાં વૃદ્ધિ થશે. પરંતુ આ તીર્થનો મહિમા તો એક જ સરખો રહેવાનો છે. આ અનાદિ શાશ્વત તીર્થમાં અન્ત તીર્થકરો વિચર્યા છે અને અન્ત મુનિવરો સિદ્ધપદને પામ્યા છે. ભવિષ્યકાળમાં પણ અનંતા તીર્થકરો અને મુનિવરો આ તીર્થમાં મોક્ષપદને પામશે.

શરૂજય ગિરિજાની ઉંચાઈ બે હજાર કુટની છે. આ પર્વતનો ધેરાવો સાડા સાત માઈલનો છે. આ ગિરિજાનો યાત્રા માર્ગ સવા બે માઈલનો છે. શરૂજય તીર્થમાં કુલ નાના મોટા ઉપોષ જિન મંદિરો છે અને બધી મળીને કુલ ૨૭૦૦૭ જિન પ્રતિમાઓ છે. આ પર્વતના કુલ ૩૭૪૫ પગથિયાં છે.

શત્રુજ્ય ગિરિરાજ ઉપર મોટી ટૂંક અને નવ ટૂંક તરફ જવાના બે
રસ્તાઓ હનુમાનધારથી જુદા પડે છે. મોટી ટૂંકમાં શ્રી આદિશર
ભગવાનના ભવ્ય મંદિર સહ અસંખ્ય જિન મંદિર છે. તેમ જ આ
ટૂંકમાં પુંડરિકસ્વામીનું દેરાસર, રાયણ પગલાં અને ચકેશરી માતાનું
મંદિર પણ છે. નવ ટૂંકમાં પણ અસંખ્ય જિન મંદિરો દર્શનીય છે.
શત્રુજ્ય તીર્થ પર એટલા બધા જિનમંદિરો છે કે આ તીર્થ ‘મંદિરોની
નગરી’ તરીકે પ્રસિદ્ધ પાખ્યં છે.

શરૂંજ્ય તીર્થની વિધિ સહિત યાત્રા કરવાનો ભારે મહિમા છે. આ ગિરિજાના દર્શન થતાં તેને ભાવપૂર્વક વધાવીને ગિરિજાની યાત્રા દરમિયાન પાંચ સ્થળે ચૈત્યવંદન કરવું, તેમાં (૧) જ્યતણેટીએ (૨) શાંતિનાથજીના દેરાસરે (૩) રાયણ પગલાએ (૪) મૂળનાયક શ્રી આદિનાથ ભગવાનના જિનાલયે અને (૫) પુરાણિકસ્વામીજીના મંદિરે કરવું. આ તીર્થની ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરવી અને શ્રી ચકેશ્વરી માતા, વાધેશ્વરી માતા, કપડયક્ષ અને ઘનેશ્વરસૂરિ સમક્ષ સ્તવના કરવી. તીર્થયાત્રા સમયે નવકાર મંત્રનું સતત સ્મરણ કરવું અને આ

અતિપ્રાચીન શ્રી કેશરવાડી તીર્થ (પુડલ તીર્થ)

□ ડૉ. ફાલુની ઝવેરી

[સુશ્રી ફાલુની ઝવેરીએ ડૉ. કલાબેન શાહના માર્ગદર્શન હેઠળ 'પૂજા સાહિત્ય' વિષય પર પીએચ.ડી. કર્યું છે, તેઓ દેશ-વિદેશમાં ધર્મપ્રચાર હેતુ પ્રવચન માટે પણ જાય છે. 'કેસરવાડી' તીર્થ માટેનો અનુભૂતિજ્ઞન્ય અભ્યાસ લેખ પ્રસ્તુત કર્યા છે. સ્થળ : કેસરવાડી, મુંન નાયક : શ્રી ઋષભદેવ ભગવાન (શ્યામવર્ણ મૂર્તિ), રાજ્ય : તામિલનાડુ-યેરાઈથી ૧૪ કિ.મી.)]

ચેન્નઈ-કોલકાતા-રાષ્ટ્રીય રાજમાર્ગ પર ચેન્નઈ મહાનગરથી લગભગ ૧૪ કિ.મી. દૂર પુડલ ગામમાં શ્રી કેસરવાડી તીર્થ આવેલું છે. આ તીર્થ પુડલ તીર્થ નામથી પણ સુવિઘ્યાત છે. અહીંના લોકો એને મારવાડી-કોવિલ (મારવાડીનું મંદિર)ના નામથી પણ ઓળખે છે. મૂળનાયક દાદા શ્રી આદિનાથ પ્રભુની મૂર્તિ પાણાણથી નિર્મિત શ્યામવર્ણિય ૫૧ હેઠળની પ્રતિમાજી ઈસ.ની બીજી/ગીજી શતાબ્દીની માનવામાં આવે છે. દક્ષિણ ભારતના પ્રમુખ શૈતાંબર જૈન તીર્થોમાં શ્રી કેસરવાડી તીર્થ પોતાનું આગવું સ્થાન ધરાવે છે. અહીં બિરાજમાન મૂળનાયક દાદા શ્રી આદિનાથ પ્રભુજી, શ્રી કેશરીયાજી તીર્થના મૂળનાયકજીના સદશ હોવાથી, આ તીર્થ કેસરવાડીના નામથી પણ પ્રઘાત થયું છે.

આ કો.ગાનું નામ પુડલ-કોટાલમ્બ (રાજધાની પુડલ) હતું.

પૂર્વકાળમાં અહીં વિવિધ ધર્મોના મંદિર હતા. આજે પણ ભગ્નાવસ્થામાં થોડા મંદિર અહીં જોવા મળે છે. આના આધારે આપણે કહી શકીએ કે આ ક્ષેત્ર પૂર્વ કાળથી જ એક ઐતિહાસિક ધરોહર છે. આ બધા સ્મારકોની વચ્ચે આ મંદિર જીર્ણ-શીર્ણ અવસ્થામાં હતું. સન ૧૮૮૭થી ચેન્નઈ નગરવાસી જૈન પરિવાર અહીં દર્શનાર્થ આવતા રહેતા. એ સમયે પુડલ ક્ષેત્ર નિર્જન જેવું હતું અને અહીં આવવા માટે કોઈ સુરક્ષિત માર્ગ પણ નહોતો. અતઃ પાંચ-છના સમૂહમાં જૈન પરિવારો બળદગાડી અને ઘોડાગાડી દ્વારા અહીં આવતા હતા તથા દર્શન પૂજન કરી, જમી કરી, સંધ્યા સમયે ચાલ્યા જતા હતા. આ તીર્થની નજીકમાં જ કમળ પુષ્પોથી સુશોભિત એક જળફુડ હતો, જે આજે પણ મૌજૂદ છે. નજીકમાં જ શિવમંદિર હોવાથી આ ક્ષેત્ર 'ફુલિયા મહાદેવજી'ના નામથી પણ જાણીતું હતું.

તીર્થનો પ્રાચીન ઇતિહાસ આજે ઉપલબ્ધ નથી. સન ૧૮૮૭ થી પ્રાચીન દસ્તાવેજ ઉપલબ્ધ છે. જેમાં મદ્રાસ શહેરના શૈતાંબર જૈન શ્રેષ્ઠિઓ તથા શ્રીમંતો આ તીર્થના ટ્રસ્ટી હોવાનો ઉલ્લેખ છે. આ ક્ષેત્રના વયોવૃદ્ધ અને અનુભવી લોકો દ્વારા આ માહિતી મળી છે કે પૂર્વ કાળમાં ઉત્તીસાથી એક ભવ્ય યાત્રી સંધ્યાનું આગમન આ ક્ષેત્રમાં થયું હતું. એમની સાથે એક તપસ્વી મુનિરાજ પણ હતા.

એક નાનકડી કીડી જેવો જીવ પણ મરી જાય તો એમને તાવ આવી જતો હતો. જે ઈંટોથી જીર્ણોદ્વારનું નિર્માણ ચાલી રહ્યું હતું એ બધી જ ઈંટોને પૂંજળાથી સાફ કરી મજૂરોને આપતા હતા.

એમનો નિયમ હતો કે જિનેશ્વર પરમાત્માના દર્શન કર્યા પછી જ મોંમાં પાણી નાખવું. આ મુનિરાજ આ ક્ષેત્રની યાત્રા દરમ્યાન રસ્તો ભટકી ગયા અને પુડલ ગામમાં એમનું આગમન થયું. તે સમયે અહીં કોઈ જિનમંદિર નહોતું. જેના કારણે એમને કેટલાય દિવસો સુધી ચોવિહાર ઉપવાસ કરવા પડ્યા. એમની અશક્તિ વધતી ગઈ. છતાં એમણે પોતાનો નિયમ તોડ્યો તો નહીં જ. એક રાતે પદ્માવતી માતાજી એમના સ્વખનમાં આવ્યા. તેમણે નજીકની એક જગ્યાનો નિર્દેશ કર્યો અને જણાવ્યું કે ભૂમિની અંદર ત્યાં દાદા આદિનાથની પ્રતિમા અવસ્થિત છે. બીજા જ દિવસે યાત્રી સંધના કાર્યકર્તા મનિરાજને શોધતા આવ્યા. ગુરુદેવે આવેલ સ્વખન વિશે કહ્યું, અને નિર્દિષ્ટ સ્થળે ખોદકામ શરૂ કર્યું. ત્યાંથી શ્રી આદિનાથ ભગવાનની વિશાળ સુંદર પ્રતિમાજીના દિવ્ય

દર્શન થયા. ગુરુભગવાંતની પાવન પ્રેરણાથી એ જ સ્થળે જિનમંદિરનું નિર્માણ કરી શ્રી આદિનાથ દાદાની પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવ્યો. સાથે મુનિરાજની ચરણ પાદુકાને પણ બિરાજમાન કર્યા. આજે પણ એ ચરણ પાદુકા મંદિરમાં અવસ્થિત છે. સમય જતાં મંદિર જીર્ણવસ્થામાં આવ્યું અને ૧૩ મી. શતાબ્દીમાં એક રાજાએ આ જિનાલયના જીર્ણોદ્વાર કરવા આજુબાજુની જગ્યા મંદિરના નિર્વાહ માટે સમર્પિત કરી.

એક અન્ય કિંવદની અનુસાર તમિલ સાહિત્યના મહાન ગ્રંથ શ્રી તિરુકુર્લની ચરણના શ્રી વલ્લુવર (જૈન મુનિરાજ) દ્વારા આજ દેરાસરના પરિસરમાં થઈ હતી. એક પાદરી પ્રોફેસરે તીર્થ પર સંશોધન કરી એક નિબંધ મદ્રાસ વિશ્વવિદ્યાલયને આય્યો જેમાં શ્રી વલ્લુવરના આ તીર્થ સાથેના ગાઢ સંબંધ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું છે. વલ્લુવરે આ પાવન ગ્રંથના મંગલાચરણમાં આદિનાથ પ્રભુની સ્તુતિ 'આદિ ભગવન્'ના રૂપમાં કરી. પાદરી પ્રોફેસરને નિબંધમાં આ મંદિરને ઈસવીની ૨/૩ શતાબ્દી પ્રાચીન બતાવ્યું છે. થોડા પુરાતત્વવેતાઓએ આ જિનાલય ને પલ્લવકાલીન પણ બતાવ્યું છે.

અલગ-અલગ ઇતિહાસવેતાઓએ આ પ્રતિમાજીની પ્રાચીનતા વિશે બિન-બિન અભિપ્રાય આવ્યા છે, પણ આ વાત સત્ય છે કે

પ્રતિમા અતિ પ્રાચીન છે. પ્રતિમાજીની મુખમુદ્રા શાંત એવં વૈરાગ્ય પોષક છે. પ્રાચીન મંદિર દ્રાવિડ શૈલીમાં હતું તથા જીર્ણશીર્ણ થઈ ગયું હતું. અતઃ સમય-સમય પર એમાં સુધારા કરવામાં આવ્યા. આજે આ મંદિરમાં દ્રાવિડ અને ઉત્તર ભારતીય શૈલીનું મિશ્ર રૂપ જોવા મળે છે.

વિ. સં. ૨૦૧૬ (ઈ. સ. ૧૯૬૦)માં પૂ. આચાર્ય શ્રીમદ્ વિજય
વિજાનસૂરીશ્વરજીના પ્રશિષ્ય પ. પૂ. પન્ચાસ પ્રવર શ્રી યશોભન્ડ
વિજયજી ‘ગણિવર્ય આહિની શુભ નિશામાં મહા સુદુર દસમના દિવસે
નવા ધજ દંડ તથા કળણની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. આજ
દિવસે નવા શિખરમાં શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ પરમાત્માની પ્રતિષ્ઠા
પણ સુસંપત્ત થઈ હતી.

સ્વામીજી શ્રી ઋખભદ્રાસજુની પ્રેરણાથી જેન મિશન સોસાયટી
દ્વારા આ ક્ષેત્રના કલેક્ટરને લગભગ દ. ૨૫ એકર ભૂમિ દાન માટે
અંદર અર્જી અપાઈ હતી. વિ. સં. ૨૦૧૮ દરમ્યાન પ. પૂ. આચાર્ય
ભગવંત શ્રી પૂર્ણાનન્દસૂરિશરજી મ.સા.નું શુભગમન આ તીર્થ પર
થયું. આચાર્ય ભગવંતે એમને આશ્વાસન આપ્યું કે ત્રીસ દિવસોની
અંદર એમનો જમાઈ મદ્રાસ આવી ક્ષમા માંગશે અને એમની પુત્રીને
પાછી લઈ જશે. ૨૭ દિવસો સુધી કોઈ ઘટના ન ઘટતા કલેક્ટરના
પી.એ. દુઃખી મનથી આચાર્ય ભગવંતની પાસે ગયા. આચાર્ય ભગવંતે
કહ્યું કે હજુ ત્રીસ દિવસ પુરા નથી થયા. ટીક એના બીજા જ દિવસે
પી.એ. પોતાની પુત્રી ને જમાઈ સાથે વિદા કરી. આ ઘટનાથી
કલેક્ટરનો પી.એ. આચાર્ય ભગવંતથી ખૂબ જ પ્રભાવિત થયા સાથે
એણે સંપૂર્ણ ઘટનાને કલેક્ટર સાહેબને કહી. કલેક્ટર અને પી.એ.
એ દર્શનાર્થ તીર્થ પર પદ્ધાર્ય તથા આચાર્ય ભગવંત પ્રત્યે આલાર
પ્રકટ કર્યો. કલેક્ટર દ્વારા જોઈતી સહાયતા માટે પૂછતા ગુરુદેવે
દ. ૨૫ એકર જમીન હેતુ શ્રી જૈન મિશન સોસાયટી દ્વારા આપવામાં
આવેલ અરજી તરફ એમનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. સન् ૧૯૬૪માં
પુડલ પંચાયતના તત્ત્વાવધાનમાં દ. ૨૫ એકર જમીન શ્રી આદિનાથ
જૈન શૈતામ્ભર દેરાસરના નામને લખાઈ ગઈ જેના દસ્તાવેજ આજે
પણ ઉપલબ્ધ છે.

આજ વર્ષ આચાર્ય ભગવંતે એમના નવમાં વર્ષાતપનું પારણું, અન્ય વર્ષાતપના તપસ્વીઓ સાથે આ તીર્થ પર કર્યું. આચાર્ય ભગવંતની નિશામાં આ દિવસે શ્રી આદિનાથ પ્રભુની ભમતીના પાર્શ્વ ભાગમાં શ્રી આદિનાથ પ્રભુની પ્રતિમાજીના અંજન તથા પ્રતિષ્ઠા સુસંપત્ત થયા તથા શ્રી પદ્માવતી માતાના મંદિરના શિર ધ્વજદંડ એવં કળશ સ્થાપનાનું કાર્ય પણ સુસંપત્ત કર્યું. આના સંબંધિત શિલાલેખ શ્રી આદિનાથ દાદાની ભમતીમાં છે.

પ. પૂ. આચાર્યશ્રી કલાપૂર્ણસૂરીશરજી મ.સા.ની સદ્પ્રેરણાથી
તીર્થ પરિસરમાં શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ પ્રભુના જિનાલયના
નિર્માણનો નિર્ણય ન્યાસ મંડળે લીધો એવં અમની જ પાવન નિશ્ચામાં

જેઠ સુદ બીજ, તા. ૩૧-૫-૧૯૮૮ પના નૂતન જિનાલયનું શિલાન્યાસ કરવામાં આવ્યું. ટ્રસ્ટ મંડળે, ગ્રાણ માળ તથા મેઘનાદ મંડપથી સુશોભિત જિનાલયનું કામ હાથમાં લીધું. તળભાગમાં શ્રી આહિનાથ પરમાત્માની સાથે શ્રી ભક્તામર મંદિરનું નિર્માણ થયું. મુખ્ય ઉપરના પ્રથમ માળમાં શ્રી શાંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ પ્રભુ, શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુ એવં શ્રી મહાવીર સ્વામી પ્રભુનું ગ્રાણ દ્વાર વાળો ગભારો બનાવાયો. કૌલી મંડપમાં પંચધાતુ નિર્મિત શ્રી સંભવનાથ પ્રભુ, શ્રી પાર્શ્વનાથ સ્વામી પ્રભુની પ્રિતમાને બિરાજમાન કરવા હેતુ બે કલાલ્ક ત્રિ-દ્વાર વાલા ગભારાનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું. એવં એમાં શ્રી મુનિસુત્રતસ્વામી, શ્રી ચંદ્રપ્રભુસ્વામી એવં શ્રી વાસુપૂર્જ્ય સ્વામીને બિરાજમાન કરવાનો નિર્ણય લેવામાં આવ્યો. જિનાલયના નિર્માણમાં લગભગ દસ વર્ષ લાગ્યા.

વિક્રમ સંવત ૨૦૬૧ના માગસર વદ પાંચમ તા. ૨-૧-૨-
૨૦૦૪, ગુરુવારના શુભ દિને પ. પૂ. આચાર્ય ભગવંત શ્રી સુશીલસૂરીશ્વરજી મ.સા. તથા અમના શિષ્ય રન પ. પૂ. આ. ભગવંત શ્રી જિનોત્તમસૂરીશ્વરજી મ.સા. આદિ સાધુ-સાધીવૃદ્ધની પાવન નિશ્રામાં નૂતન જિનાલયની અંજનશલાખા પ્રતિષ્ઠા સુસંપત્ત થઈ. પ્રતિષ્ઠા પછી ભક્તામર મંદિરના ગુમ્મટમાં કાંચનું કામ કરાવવામાં આવ્યું. શ્રી શંખેશ્વર પાર્વતીનાથ પ્રભુના દ્વારો એવં મેઘનાથ મંડપના દ્વારો પર સ્વાર્ણમય રંગીન કારીગરીનું કામ પણ ચાલી રહ્યું છે.

મંદિરના પરિસરમાં પેઢી કાર્યાલયની નજીક શ્રી મહિનાથ પ્રભુનું જિનાલય અવસ્થિત છે. જ્યાં ચલ પ્રતિષ્ઠિત અનેક પાણાણી પૂજિત પ્રભ પ્રતિમાઓ બિરાજમાન છે.

હમણાં વીર સંવત ૨૫૪૦, વિક્રમ સંવત ૨૦૭૦માં સ્વર્જમંડિત
જિનબિંબોની ચલ પ્રતિષ્ઠા અજિતશેખરસૂરીશ્વરજી મ.સા.ની નિશામાં
દ્વાદશ દિવસીય મહોત્સવ કરી સેપન થયે.

હાલમાં જ ન્યાસ મંડળે તીર્થભૂમિમાં શ્રી શત્રુંજ્ય ગિરિરાજની બૃહૃદ રચના કરાવવાનો નિર્ણય લીધો છે. તીર્થ પરિસરની સામે, રસ્તાની પેંલી બાજારે જમીન લેવાઈ ગઈ છે.

साधकोनी साधना :

વિરલ વિભૂતિ એવા સ્વામી ઋષભદાસજી અહીં દર્શન પૂજનાર્થ
પધારતા હતા અને આ કેશરવાડી તીર્થને પોતાનું સાધના સ્થળ
બનાવ્યું. માત્ર સાધક જ નહીં બાધ્ય-અભ્યંતર તપમાં પણ એટલા જ
ઉજમાળ હતા. નિત્ય અહુમના પારણો અહુમ અને એ પણ અવહૃતના
ચચ્ચયડ્યખાણ કરુણા તો એટલી કે એક નાનકડી કીડી જેવો જીવ પણ
મરી જાય તો એમને તાવ આવી જતો હતો. જે ઈટોથી જીણોદ્વારનું
નિર્માણ ચાલી રહ્યું હતું એ બધી જ ઈટોને પૂજણીથી સાફ કરી મજૂરોને
આપતા હતા. સ્વામી ઋષભદાસજી શાસન પ્રભાવના હેતુ વીરપુત્ર
એવં સિદ્ધપુત્ર બનાવવા ઈચ્છતા હતા. એમની આ ભાવનાને અનુરૂપ
પંડિતવર્ય કુંવરજીભાઈના સાત્ત્વિધમાં આ કેસરવાડી તીર્થ પર

ગુરુકુલની સ્થાપના થી. ઋષભદાસજી શાસન પ્રભાવના હેતુ ભારત ભ્રમણ કરતા રહેતા હતા. તથા અનેક શ્રમણ-શ્રમણીઓ સાથે એમના આત્મીય સંબંધ હતા. પરમપૂર્જ્ય પન્નાસજી ભરંકર વિજયજીથી અન્યાંત પ્રભાવિત હતા. એકવાર ઋષભદાસજીને પન્નાસજી મ.સા.ને અન્યાંત આજીજી પૂર્વક વિનંતી કરી કે ગુરુદેવ આપ ‘પુરલ તીર્થ’ પથારો. કેસરવાડીમાં નમસ્કાર મહામંત્રનો અખંડ જાપ કરાવો. પન્નાસજી મ.સા.ને મદ્રાસ ક્ષેત્ર સ્વર્ણાની અસર્મર્થતા દર્શાવી અને એમના જ શિષ્ય રાધનપુર નિવાસી લલિતભાઈ મસાલિયાને સાધના હેતુ ૧૮૫૬-૧૮૫૭માં કેસરવાડી મોકલી દીધા. સુશ્રાવક લલિતભાઈનું કેસરવાડી તીર્થમાં પ્રવેશ થયો. મુનિરાજ કેવળ વિજયજી મ.સા.ની શુભ નિશ્ચામાં અખંડ નવલાખ નવકાર મંત્રની નવ મહિના સુધી સાધના કરી. આ સાધના દરમ્યાન લલિતભાઈના ઉત્તરસાધક રસિકભાઈ અને સૂકેતુભાઈ રહ્યા. સુશ્રાવક લલિતભાઈએ નવ મહિના સુધી રોટલી અને દૂધ આ બે દ્રવ્યોથી એકાસણા કર્યા. આ દરમ્યાન એક ચમત્કારિક ઘટનાએ આકાર લીધો. રોજ એક સફેદ ગાય દૂધ આપતી અને એજ દૂધથી લલિતભાઈ એકાસણા કરતા. જેમ લલિતભાઈની સાધના પૂરી થઈ પેલી સફેદ ગાય અદૃશ્ય થઈ ગઈ. કેટલીય વાર તેઓ બપોરના સમયે વૃક્ષની નીચે ધ્યાનમગ્ન થતા હતા તો નાગરાજ ફણ ચડાવી એમના ખોળામાં બેસાત અને લલિતભાઈ બિલકુલ પોતાની સાધનામાં મગ્ન રહેતા હતા.

લલિતભાઈ દરરોજ તે વાગે પૌષ્ઠ્રવત્ત ગ્રહણ કરતા અને સૂર્યોદય પછી પૌષ્ઠ્રવત્ત પાલીને દેનિક સ્નાન શુદ્ધિ કરી મંહિરજમાં પથારતા હતા. ત્યાં પ્રભુ કેસરિયાલલ (આદિશરદાદા)ની પૂજા-અર્થના ભક્તિ કરી. એકાસણાનો પચ્ચાકુખાણ પાલતા હતા. એકાસણા કરી ફરી પૌષ્ઠ્રવત્તનું ઉચ્ચારણ કરતા. આ પ્રક્રિયા નવ મહિના સુધી ચાલી. જ્ય લલિતભાઈની સાધના પૂરી થઈ. આ સાધના દરમ્યાન લલિતભાઈને નિરંતર પંન્યાસજી મહારાજની ઉપસ્થિતિની અનુભૂતિ થઈ. એક બે વાર તો લબ્ધિ દ્વારા પંન્યાસજી મહારાજે પોતે સહેલે એમને માર્ગદર્શન આપ્યું.

સમય બદલાયો. સુશ્રાવક લલિતભાઈને સ્વામી ઋષભદાસજી એ કેસરવાડી મદ્રાસને પોતાની કર્મભૂમિ બનાવવા કહ્યું. લલિતભાઈએ કહ્યું કે સ્વામી ઋષભદાસ કહે તો હું ન માનું પણ મારા રિખવદેવ (ઋષભદેવ ભગવાન) કેસરવાડીના મૂળનાયક કહે તો હું માનું. પરચા પાડવામાં આવ્યા. અને શુભ પરિણામ આવ્યું. લલિતભાઈ એ જન્મભૂમિ ગુજરાતિને પ્રણામ કરી મદ્રાસને પોતાની કર્મભૂમિ બનાવી. ૧૨ વ્રતધારી શ્રાવક ધર્મનું પાલન કરતા નવકાર મિશનનો બીજ રોધ્યો અને પંન્યાસજી મહારાજની વસુધૈવ કુટુંબકમૂની ભાવના શિવમસ્તુ સર્વજગતના સંદેશને સાકાર કરવા નીકળી પડ્યા.

પૂજ્ય લલિતભાઈનો જન્મ તા. ૨૮-૭-૧૯૨૮.

પૂજય લખિતભાઈનો દેહાંત તા. ૧૬-૩-૨૦૧૪, ફાગણ સુદ
નમ.

કાલાંતરમાં મદ્રાસ કોલકાતા રાષ્ટ્રીય રાજમાર્ગનું નિર્માણ થયું. બસોની સુવિધા ઉપલબ્ધ થઈ. અતઃ આ તીર્થ પર આવવાવાળા યાત્રિકોની સંખ્યામાં પણ વધારો થતો ગયો. યાત્રિકોના આવાગમનને ધ્યાનમાં રાખતા મદ્રાસ શહેરના વયોવૃદ્ધ શ્રેષ્ઠીવર્ય શ્રી સુખલાલજી સમદિયા એવં શ્રી ભૂરમલજીની દેખરેખમાં લગભગ ૧૦ રૂમની એક ધર્મશાળાનું નિર્માણ, શ્રી જૈન સંઘની સહાયતાથી કરવામાં આવ્યું. તદ્વપરાંત મંદિરના જિણાદ્વારનું કાર્ય શ્રી પ્રારંભ કરવામાં આવ્યું. શ્રી ઋષભદાસજી પગપાળા કે વાહન દ્વારા અહીં દર્શન-પૂજાર્થ પદ્ધારતા હતા. જવાહેરાતના વાપારી શ્રી જેસિંગલાલભાઈ (મે. સૂરજમલ લલ્લુભાઈ ફું.) વિશેષ રૂપથી આ તીર્થ પર આવતા રહેતા. આધ્યાત્મ ઉર્જાથી આપ્યાવિત આ શાંત વાતાવરણમાં તેઓ ધ્યાન કરતા હતા અને શ્રી આહિનાથ દાદા એવં માતા પદ્માવતીના અનેક ચમત્કારોનો એમણે અનુભવ કર્યા હતો. એમના મુખેથી આ તીર્થ પ્રભાવનાની વાતો સાંભળી સ્વામીજી શ્રી ઋષભદાસજીએ આધ્યાત્મિક ઉર્જાથી ભરેલા આ તીર્થને પોતાની આરાધના-સાધના ભૂમિ બનાવી તથા આ તીર્થને પોતાનું સંપૂર્ણ જીવન સમર્પિત કર્યું. પૂજ્ય ઋષભદાસજીનું સમાવિમરણ અને અગ્નિસંસ્કાર પણ આ તીર્થ પરિસરમાં થયા. કાલાંતરમાં આ જ તીરથ પરિસરમાં પેઢી કાર્યાલયની નજીક શ્રી મલ્લિનાથ પ્રભુનું જિનાલય આવેલું છે. જ્યાં ચલ પ્રતિષ્ઠિત અનેક પાષાણની પૂજિત પ્રતિમાઓ બિરાજમાન છે. તીર્થ પરિસરમાં ૧૦ રૂમની એક પ્રાચીન ધર્મશાળા અને ૪૪ રૂમોની બે માળની બાણણા ધર્મશાળી આવેલી છે. તીરથ પરિસરમાં પારણા ભવનનું નિર્માણ પણ કરવામાં આવ્યું છે. જેમાં લગભગ દસ હજાર વર્ગ કૂટના થાંભલા સહિત બે હોલ અને રૂમો છે. શ્રી સંચોર ભંડારી સાધર્મિક ભવનમાં દ્વાર્પુર્ણ વર્ગ કૂટના બે હોલ છે. નીચેના હોલમાં સાધર્મિક ભજિના રૂમમાં (નિઃશુદ્ધ) ભોજનશાળા ચાલે છે. આખા વર્ષની કાયમી આયંગિલ શાળા એવં ગરમ પાણીની વ્યવસ્થા હોય છે. શ્રી કેસરવાડી તીર્થના તત્ત્વાવધાનમાં પુલલાના ગાંધી રોડ પર (જિનાલયથી ૧૦ મકાન પહેલાં) એક હોસ્પિટલ ચલાવવામાં આવે છે. જેમાં વિભિન્ન તપાસોની લેખોરેટરી, એક્સ્સેપ્ટરી, દંત ચિકિત્સા, ઈ.એન.ટી., નેત્ર ચિકિત્સા, સ્કેનિંગ વિભાગ આદિ કાર્યરત છે. રોજના ૨૫૦ થી ૩૦૦ લોકો આ હોસ્પિટલમાં નિઃશુદ્ધ ઈલાજ એવં તપાસ કરાવવા હેતુ આવે છે.

આ તીર્થ પર દર વર્ષે ચૈત્ર પૂર્ણિમા, અક્ષય તૃતીયા, ફાગણ કેરી આદિ લાગતા હો છે. તીર્થ પર અક્ષય તૃતીયાના પારણા અનેક વર્ષોથી કરુવવામાં આવે છે. હાલના વર્ષોમાં ૨૦૦ થી ૩૫૦ સુધી

તપસ્વી હર વર્ષ આવે છે. પર્યુષણ આરાધનામાં સંપૂર્ણ ભારતમાં આ તીર્થનું અદ્વિતીય સ્થાન છે. હર વર્ષ ૨૫૦ થી ૪૦૦ તપસ્વી સોસઠ પ્રહરી પૌષધની આરાધના, સાધુ-સાધી ભગવંતની નિશ્રામાં કરે છે.

તીર્થ પર અનેક ઉપધાન તપ વિભિન્ન ગુરુ ભગવંતોની નિશ્રામાં થયા છે. અહીં જ્ઞાનની શિલ્પિરો પણ ક્યારેક ચાલતી હોય છે. તીર્થ સ્થળે જ્ઞાન બંડારનું પણ નિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે. જેમાં પ્રાચીન ગંધોનો અદ્ભૂત સંગ્રહ છે.

હાલમાં જ ન્યાસ મંડળે તીર્થભૂમિ પર શ્રી શત્રુંજય નિરિરાજની બૃહૃદ્દ રચના કરવાનો નિર્જય લીધો છે. તીર્થ પરિસરની સામેના રસ્તાની જમીનો ખરીદાઈ ગઈ છે. જ્યાં વિરાટ ધર્મશાળાના નિર્માણની યોજના કાર્યરત છે.

સ્વાત્નુભવ

દાદા ચિંતામણી પાર્શ્વનાથ પ્રભુની સાધિકા થઈને અમારા પરિવારના કલ્યાણભિત્ર અને સુશ્રાવક લલિતભાઈના ઉત્તરસાધક એવા રસિકભાઈએ લલિતભાઈથી પ્રથમ પરિયય કરાયો. થોડાં સમય પહેલાં જ મેં ઉપધાનની માળા પહેરી હતી. જ્યારે સાધક વર્ષ લલિતભાઈની પાસે ‘પંચમુંગલ મહાશુતસ્કંધ’ એટલે કે નમસ્કાર મહામંત્ર સાંભળ્યું તો એવું લાગ્યું કે જ્ઞાનો સમવસરણમાં તીર્થકર પ્રભુ જ્યોર પોતાની દિવ્યધનિને માલકોંસ રાગ દ્વારા જગતના જીવો પ્રતિ કરુણા વહેતી હશે ત્યારે આવું કંઈક હશે. દ્રવ્યાનુયોગ, ચરણકરુણાનુંયોગ, ગાણિતાનુયોગ, કથાનુયોગ આ ચારે અનુયોગોની ગુંથણી ભરી ભરતની જેમ કંઈક પહેલાંનું ઋણાનુંધ લલિતભાઈની સાથે હશે અને તે જાગૃત થઈ ગયું. મેં સ્વયંના પરમાત્માને સાક્ષી રાખી પૂજ્ય લલિતભાઈને સાધના... એવમું ધર્મપિતાના રૂપે સ્થાપિત કર્યા અને એમણે પણ મને ધર્મપુત્રીના રૂપમાં સ્વીકારી પછી શરૂ થઈ અન્જાન દુનિયાની સફર જેને આપણે સાધના પથ કહીએ છીએ. પૂજ્યબાપા એવા લલિતભાઈ સ્વયં કેસરવાડી એટલે એમની સાધનાભૂમિમાં લઈ ગયા અને એમના વિવિધ અનુભવો વિશે કહ્યું. કેસરવાડી તીર્થના મૂળનાયક પ્રભુ એટલા જાગરૂક છે કે એકવાર ગર્ભગૃહમાં પ્રવેશ કર્યા પછી ત્યાં અમે જ્ઞાનો લોહ ચુંબકની જેમ ચીપકી જઈએ. કેટલોય સમય નીકળી જાય અમે ત્યાંથી નીકળી ન શકતા. ઘડી ઘડી એક જ પંક્તિ નીકળે છે.

અમ્યોભરી મૂર્તિ રચી રે ઉપમા ન ધટે

કોઈ શાંત સુધારસ જીલતી રે નિરખત તૃપ્તિ ન હોય

(આનંદઘનજી-૨૪ વિમલનાથ ભગવાનનું સત્વન)

આ ક્ષેત્રના ઉર્જાકીય આંદોલન એટલા સતેજ છે કે કંઈપણ વધારે પુરુષાર્થ કર્યા વગર મન એકદમ અદ્ભૂત શાંતિની અનુભૂતિ કરે છે.

વર્ષીતપનું પારણું કરવા જ્યારે હું આ તીર્થમાં પહોંચી રાત્રી મુકામ ત્યાં થયો તો રાત્રે વાંજિતોનો અવાજ, છનછનણન જાંજરનો

અવાજ સંભળાતો હતો. અચાનકથી કોઈ દિવ્ય સુગંધ મનને આલહાદિત, મુકુલિત અને પ્રસર કરી જતી.

તપાગચ્છ અધિષ્ઠાયક મણિભદ્રવીરજીની બહેનો અહીં પૂજા કરે છે. ત્યાં સામેની તેરીમાં માતા ચક્કેસરિ અને માતા પદ્માવતીની શ્યામવર્ણ એવં ધાતુની પ્રતિમા છે. અધિષ્ઠાયક દેવ-દેવીઓ અહીં ખૂબ જાગૃત છે.

દિગંબર પરંપરાના લોકો એમને પોતાના કુળદેવી માને છે અને છોકરાઓના મુંડન કરી દર્શન કરાવવા લાવે છે. મેં ત્યાં તીર્થસેવા કરવાવાળાં સેકેટરી મહોદય શાંતિલાલજ ડી. જૈનથી આ તીર્થના ઇતિહાસ વિશે, દસ્તાવેજ વિશે પૂછ્યું હતું પણ એવા કોઈ શિલાલેખ કે દસ્તાવેજ ઉપલબ્ધ નથી કે જે અધિષ્ઠાયિકાની મૂર્તિ છે. તે પદ્માવતી દેવીની છે કેમકે મૂળનાયક આદિનાથ પ્રભુની અધિષ્ઠાયિકા ચક્કેસરી છે અને ઉપરના માળે બિરાજમાન શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ પ્રભુની અધિષ્ઠાયિકા પદ્માવતી દેવી છે.

આ પ્રતિમાજીની બીજી એક ખાસિયત આ પણ છે કે જે પ્રતિમાજીને ગુજરાત, રાજ્યસ્થાન, મહારાષ્ટ્ર, એવમું ઉત્તર ભારત, પૂર્વ ભારતમાં વંદન-પૂજન કરીએ છીએ. એનાથી આ દક્ષિણ ભારતની પ્રતિમાજી ખૂબ જ અલગ છે. એમની આસન મુદ્રા પણ ભિન્ન છે. મેં સુશ્રાવક શ્રી શાંતિલાલજથી આ વિશે પૂછ્યું તો સેકેટરીએ આના પર નજર નાંખતાં કહ્યું કે આ પ્રતિમા થાનીય ગચ્છની છે. (યાપનીય ગચ્છ પ્રભુ મહાવીરના નિર્વાણ પછી અંદાજે ૨૫૦ વર્ષ પછી અસ્તિત્વમાં આવ્યું, જ્યારે ભદ્રબાહુસ્વામી અને વજસ્વામીનો સમય હતો. શેતાંબર અને દિગંબર પરંપરામાં ખટપટ ચાલી રહી હતી. ત્યારે ‘વેકટા ચલપતિ’ નામક સ્થળે ૮૦૦ વિદ્ધાન સાધુ-શ્રાવક એકગ્ર થયા. આ સંમેલન ૮ દિવસ સુધી ચાલ્યો અને ત્યાંના નિર્જયથી આ થાયપનીયગચ્છ અસ્તિત્વમાં આવ્યું. આ ગચ્છના સાધ્વાચાર (દિગંબર) શેતાંબર પરંપરાના હતા. તે એમ કે આ યાયનીય શ્રમણ સ્ત્રીમુક્તિ એવં ૪૫ આગમોને માનતા હતા. ઉપાશ્રય મુકામે તેઓ નંગ રહેતા હતા. પણ રાજસ્થાન, જનસ્થાન સમયે તેઓ ચોલપાટા પહેરતા હતા. (યાપનીયગચ્છ માહિતી ઉપલબ્ધ ધરમચંદજી બિનાયકયા, વિજયવાડા), ડૉ. સાગરમલ જૈન (શાજાપુર).

બીજું શું લખ્યું કે કહું, આ તીર્થસ્પર્શના અનુભવગચ્છ છે. વિરામ લેતા પૂર્વ ભક્તામરસ્તોત્રની ત્રણ ગાથા બુધ્યાવિના પી વિબુધા ચિર્તપાદ્પીઠ યાદ આવી જાય છે.

તીર્થકર પરમાત્માની આશા વિરુદ્ધ જે કંઈ લખ્યું, સાંભળ્યું, વાંચ્યું હોય તો ત્રિવિધે-ત્રિવિધે મિશ્યામિ દુકુડમ્.

* * *

૩૦૧, રમન પણા, સુભાષ રોડ, વિલેપાર્વ (ઈસ્ટ),
મુંબઈ-૪૦૦-૦૫૭. મોબાઈલ : ૯૮૨૩૦૪૮૫૭૪૫

ਨਿਵੰਤਨੁ ਸਾਰੇ ਵਰ

□ ગુલાબ દેટિયા

[ડૉ. ગુલાબ દેઢિયા મુંબઈ-જૃહુની પ્રતિષ્ઠિત જમનાબાઈ સ્કૂલમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક છે. તેમણે સ્વામી આનંદના નિબંધો પર શોધનિબંધ લખ્યો છે. તેમના બે લખિતનિબંધ સંગ્રહો મેગાટ થયા છે.]

મેં તેમની પાસે કથળના કોઈ એક તીર્થ અંગે લેખ માંગ્યો, પરંતુ તેમણે 'ધરતીનો છેડો-ઘર' એમ વતનના મંદિર વિશેનો એક સુંદર લલિત નિબંધ મોકલી આપ્યો. આ લલિત નિબંધમાં પરમાત્મા સાથેનો ભાવાત્મક સંવાદ પ્રસ્તુત છે જે સાધકોને તીર્થદર્શનમાં તન્મયતા અને પ્રભુ સાથે નાતો ઓડવા સહાયક બનશે.]

જૂની છાપ મન જટ ભૂસતું નથી. વરસો પછી શિયાળામાં ગામમાં જવાનું થયું. મનમાં શિયાળાની ધૂજારીનું ચિત્ર હતું. હોઠ, ગાલ, હાથ, પગ ફાટી જવાની યાદ હતી. બચપણમાં શિયાળાની સવાર વહેલી લાગતી, શાળાએ જતાં કંપન દાઢી પર સવાર થઈ જતું. શાળામાં લખવામાં આંગળીઓ સાથ ન આપે અને ઠંડા બાળ શરીર પર મારની અસર સારી રહેતી. હા, મૌંથાંથી ધૂમાડા કાઢવાની મજા સવારે લેતા ખરા. ધૂમસભરી સવાર વિસ્મય જન્માવતી.

શિયાળાની ઠીઠિનું એક માપ અમારે મન કોપરેલનું જામી જવું હતું. એ કોપરેલ તેલથી અમારા અદિયલ વાળ ઊભા ને ઊભા જ રહેતા. કાંસકાને પણ પસાર થવા ન હતા.

કાતિલ માન્યો હતો પણ શિયાળો સ્નેહાળ અને હુંકાળો નીકળ્યો.
એક સવારે ગામમાં આવેલા મંદિરે ગયો. પ્રભુને તો નિરાંત હતી
જ મને પણ નિરાંત હતી. નિરાંતના સરોવરમાં જે કમળ ખીલે
એવા બીજે ક્યાં ખીલે છે !

પોતાનો સ્વધર્મ ભૂલીને ધંટ નીરવ હતો. હું ધંટને નીરખતો રહ્યો. ચૂપ રહેવું એ હવે આ ધંટનો સ્વભાવ બન્યો છે. ધંટ નીચે ઊભો હું. અગાઉ એણો પ્રગટાવેલા અનેક ગુંજાવર અરવપણો હવામાં છે. મજબૂત સાંકળમાં ઊચે લટકતા ધંટના ડંકા સુધી પહોંચવા કૂદકા મારતા એ બચપણાના કૂદકા યાદ આવ્યા. આજે ડંકા અને હાથ વચ્ચે અંતર ઓછું હતું પણ મેં અને ડંકાએ સૂરાતીત સંવાદ કરી લીધ્યો. બસેને પ્રસન્નતાનો પ્રસાદ મળ્યો.

મોકણાશવાળું મંદિર, પ્રભુ અને હું, બહાર ક્યાંક કાબર બોલતી સંભળાઈ. આખા પરિસરમાં મોગરાની જેમ મહેંકતી શાંતિ છે. બે શાસ વચ્ચેનો વિરામ પણ પામી શકાય એવી દશા છે. શિખર તો ઉપર છે અને દૂર છે, ત્યાં ધજા હવા સાથે સ્મિતની લેવડાંવડ કરતી હશે એમ લાગે છે, કારણ ત્યાં જે નાનકડી ઘંટીઓ છે તેનો બાલસ્વર સંભળાય છે. જાણો હવાએ ઝાંઝર ન પહેર્યા હોય ! કૃષ્ણપિય

દેવાલયના આંગળામાં જસ્તું ના પુષ્પો ખીલ્યાં છે. એવાં ખીલ્યાં છે કે જોતાં જ ઘ્યાલ આવે કે પ્રભુપદે પહોંચી ગયાં છે. ચુંટવાની

જરૂર નથી પડી. એ પુષ્પોની પ્રસરણ કોમળતા મનમાં ભરી પ્રભુ સમક્ષા આવ્યો છું જેથી પ્રભુ સાથે બેએક વાતો થઈ શકે. કંઈક પૂછું તો હતું પણ હવે પૂછ્યા વગર સમાધાન મળી ગયું છે. પ્રશ્નની ગાંઠ ઉકેલાઈ ગઈ છે. વાતાવરણનો એવો પ્રભાવ છે કે ઉચાટો ગયા છે અને હવે શિયાળાની આ સવાર જેવી હળવાશ છે.

દેવાલય તો પ્રિય છે જ પણ મને ગમતી બે ચીજોની વાત પણ કહી દઉંને! ધન્ય છે મંદિરનાં પગથિયાં ઘડનારને! કોઈ જબરો ચિંતક, દીર્ઘદૃષ્ટા, કલાકાર સાધક હશે. આરસપદાણાના લપસણાં જરાય નહિ એવાં પગથિયાં શીતળ અને પહોળાં છે. માત્ર પહોળાંનથી, મુદ્દાની વાત તો એ છે કે એ જાણતલ, મર્મજ્ઞ, ઘડવૈયાએ પગથિયાંની જે ઊંચાઈ સર્જ છે તે અદ્ભુત છે. સાવ થોડીક, ટચ્યુકડી; ઊંચાઈ લાગે જ નહિ એટલી નાજુક, નમણી અને વિવેકસભર ઊંચાઈ.

પગથિયાં શું આપણાં મનનું, આપણા વિચારોનું, આપણા આયોજનનું પ્રતીક નથી શું ! પગથિયાં સંગાથે મારે અનેરી ભાઈબંધી છે.

દેવાલયના સોપાન કેવાં હોવા જોઈએ એ તો તમે મારા વહાલા ગામના દેવાલયના દર્શને પધારો ત્યારે દેખાનું ને ! ન શિશુને પગથિયાં ચડતાં તકલીફ પડે કે ન વયોવૃદ્ધને. વર્ષા પહેલાંનું આ ડહાપણાભર્યું આયોજન માન પ્રેરે છે. ‘હળવે હળવે હરિઝ, મારે મંદિર આવોને !’ એ રચ્ય પંક્તિ મનમાં જબકી ગઈ.

બીજું મને ગમે છે, વધુ ગમે છે, તે ઊગમણી દિશા તરફના મુખ્ય પ્રવેશદ્વારમાંથી ધૂળિયા મારગ પર ઊભા રહી સીધા પ્રભુના દર્શન કરી શકવા તે. વચ્ચે નડે, અટકાવે, ખટકે એવું કોઈ પાટિયું કે વચ્ચાના નથી.

વૃદ્ધ, અભણ, ગરીબ, કઠણાઈઓનો ભાર લઈને ફરતી માજું જેને દેવાલયના રંગમંડપમાં આવતાં કંઈક નડે એવું છે, એ સત્તારીને રસ્તા પરથી બંધ દરવાજાની પહોળી જાળીમાંથી દેવદર્શન કરતાં, ભાવપ્રગટ કરતાં, માથું નમાવતાં નિહાળીને હું પાવન થઈ જાઉં છું. એ ભોળી ભદ્રિક વૃદ્ધાના કરચલિયાણા યહેરાની ભાવદર્શાને વંદન કરું છું.

ભવતારક અને ભાવક વચ્ચે,
નાથ અને સેવક વચ્ચે, આડશ-
યવધાન શા માટે ? કોઈ પણ
માણસની દૃષ્ટિ, પરમ ફૂપાળ
પ્રભુને શું દૂષિત કરી શકે ?

કદાચ કોઈ અટવાયેલો,
કખાયોથી ઘેરાયેલો, થાકેલો,
હારેલો, વાટ ભૂલેલો કાળા
માથાનો માનવી વાટમાં ઊભા
રહી દર્શન કરે એથી રૂંડું શું ! એ
જ્યાં જતો હોય ત્યાં નોખી જ
ભાવદશા લઈને જાય અને
અવળી બાજુ સવળી થઈ જાય,
ચમત્કાર સહજ થઈ જાય, એવું ય બને. હું તો માટુંગા જાઉં ત્યારે
કુંથુનાથ પ્રભુના ભરરસ્તે ઊભો રહી દર્શન કરું દું અને અનેકની
જેમ હું ય ધન્ય થતો આવ્યો છું.

મંદિરને પૂર્વ, ઉત્તર અને દક્ષિણે પ્રવેશ દ્વાર છે. સવારનો સોનેરી તડકો એવો રેલાઈ રહ્યો છે. બીજું કંઈ સાથે લઈ જવા જેવું ક્યાં રહ્યું છે ! થોડુંક છોડીને જવાનું છે.

તડકાની એક સેર છેક ગર્ભગૃહની ઊંચી પગથી સુધી પહોંચી છે. એ જળાંહળાં કિરણો પાછાં વળીને સૂર્યદેવતાને શો સંદેશો દેતાં હશે! અહીં પલાંઠી વાળીને બેસવામાં પૂજા આવી જાય છે. મન બેદું કે પૂજા સારી રીતે થઈ.

અગણિત વર્ષોમાં અનેક પ્રસંગે અહીં ઉચ્ચારાયેલાં શ્લોકો, સ્તવનો, પ્રાર્થનાઓ વાતાવરણમાં બેઠેલાં છે. આ હવામાં કેવા કેવા ભક્તોના શાસ ભવ્યા હશે ! કોણે પ્રભુ સાથે તારામૈત્રક રચ્યું હશે ! અહીં કેવી કેવી ભાવદશાઓ મળાઈ હશે ! બધું કલ્પના દ્વારા માનવું રહ્યું.

આગરબતીની ધ્રૂમસેર ઉઠે છે. આકાર અને સુવાસ રચાતાં જાય છે. ધ્રૂમસેર ઊંચે ચકે છે અને પોતાને ભૂસતી જાય છે. ધ્રૂમસેરના રચાતા, બદલાતા, ફિટાતા, ભૂસાતા અને હવામાં વિલીન થતાં આકારને જોઉં છું. અગરબતીની વિભૂતિ પણ આકાર સર્જ છે. એ નાજુક શિલ્પને વિચ્છેદનાર કોઈ નથી.

અક્ષતના બે ચાર દાણા વેરાયા છે. ફરસ પર ઝટ નજરે ન ચે
એવા. પ્રભુની ઓળખીતી ચકલી આવે છે. ચીંચીના જીણા રવથી
પ્રભુ પ્રાર્થના કરી દાણાનો પ્રસાદ લઈ પાંખો ફફડાવી ઊડી જાય
છે.

રંગમંડપની ભૂમિને માણું અડકાણું છું. માણું જ્યારે જ્યારે ભોંય સરસું નમે છે ત્યારે કંઈક સાંભળે છે. રંગમંડપના આરસ પર મથ્યમાં

ચાલો ચાલોને રાજ ! શ્રી સિદ્ધાચલ ગિવિએ

ચાલો ચાલોને રાજ! શ્રી સિદ્ધાચલ ગિરિએ,
 શ્રી વિમલાચલ તીરથ ફરસી, આતમ પાવન કરીએ-ચાલો ૧
 ઠણ ગિરિ ઉપર મુનિવર કોડી, આતમતત્ત્વ નિપાયો;
 પૂજાનંદ સહજ અનુભવ રસ, મહાનંદ પદ પાયો-ચાલો ૨
 પુરુષીક પમુછ મુનિવર કોડી, સકળ વિલાવ ગમાયો;
 બેદાભેદ તત્ત્વ પરિણાતિથી, ધ્યાન અભેદ ઉપાયો-ચાલો ૩
 જિનવર, ગણાધર, મુનિવર કોડી, એ તીરથ રંગરાતા;
 શુદ્ધ શક્તિ વ્યક્તો ગુણ સિદ્ધ, ત્રિભુવન જનતા ગતા-ચાલો ૪
 એ ગિરિ ફરશે ભવ્ય પરીક્ષા, દુર્ગતિનો હોય છેદ;
 સમ્યગુ દરિસણ નિર્મલ કારણા, નિજ આનંદ અભેદ-ચાલો ૫

ભીતો પર મોટા અરીસા છે. એ દર્પણમાં હું શોધવા જાઉં છું. ખાલી હાથ પાછો ફરું છું. અરીસો સ્મિત કરે છે. સામસામેની દીવાલે આવેલા અરીસા એકલા પડતા હશે ત્યારે શું વાતો કરાતા હશે, અથવા શું જોતા હશે ?

ચંદનનું તિલક કરવા શલાકા ઉપાણું છું. તિલક કરતાં શલાકાનો સ્પર્શ કપાળને થાય છે. વિચાર આવે છે કે આ શલાકા તો કેટકેટલા ભાલને સ્પર્શી ચૂકી છે, ધન્ય કરી ચૂકી છે.

અહીં કશું આરંભ કરવાનું નથી. તેથી કશાનો અંત પણ નથી. આટલું થઈ ગયું એટલે પૂજા થઈ ગઈ. કીર્તન થઈ ગયું. પ્રદક્ષિણા થઈ ગઈ એવું કશું નથી. સમયનું ગરવું રૂપ અહીં નીરખું છું. શિયાળાની સવારનો સમય ગમાણામાં રમતા શિશુ વાધરડા જેવો છે. ગાયના દૂધની સૌરભથી ભર્યો ભર્યો.

ભક્ત તરફામાં ઉઘા છે. હવામાં ઠંડક છે. ગામમાં સર્વત્ર દૈનિક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થઈ ગઈ હશે. ગામ વર્ષે આવેલા દેવાલયમાં અકલ્ય પ્રગાહ શાંતિ છે. જીવન છે. મને અહીં બેઠે બેઠે અનેક દેવાલયોનું મધુર સ્મરણ થાય છે. ઉત્તરમાં હિમાલય ને પદ્ધિમ કાંઠ મારું નાનકડું ગામ. અહીં બેઠે બેઠે હિમાલયની થોડીક નીરવ કણોને મુખામુખ થતી જોઉં છું.

પ્રભુ અને મારી વચ્ચે કોઈ વ્યવધાન નથી. પરમાત્મા મને જુદે છે, હું એમને જોઉં દ્યું. આંખો વાતો કરતાં કરતાં અપલક બની જાય છે. હવા, પ્રકાશ, સમય, શાસ અને હું પ્રભુ સન્યુખ છીએ. વાતો ચાલે છે અને શાંતિ તો સભર સભર લહેરાય છે ત્યારે હું દેવાલયમાં હતો, હવે એ દેવાલય મારા હૈયામાં રોપી દીધું છે.

૧૮/૬૪, મનીષ કાવેરી, મનીષનગર, ચાર બંગલા, અંધેરી (વે.)
મુખ્ય-૪૦૦ ૦૫૩. મો. : ૮૮૨૦૬૧૧૮૫૨)

શૈળમૂર્તિકલા

□ નિસર્ગ આણીર

[નિસર્ગ આહીર ગુજરાતીના અધ્યાપક અને જાણીતા કલા-અભ્યાસી છે. તેઓ અમદાવાદમાં રહે છે અને 'નવનીત-સમર્પણ'માં તેમના કલા-વિષયક લેખો અવાર-નવાર પ્રગટ થતા રહે છે. 'શબ્દસર' સામયિકિના સંપાદન સાથે સંકળાયેલા છે.]

સત્યમું, શિવમું અને સુંદરમું એ ભારતીય સંસ્કૃતિના મુખ્ય આયામો છે. ભારતીયતા એટલે માત્ર હિંદુ સંસ્કૃતિનું જ નહીં, પરંતુ અનેક ધર્મ, સંપ્રદાયો, જીવનરીતિઓને સમાવતું સાતચ્ચપૂર્વકનું સુદીર્ઘ સામંજસ્ય એટલે જ ભારતીયતા. હિંદુ, બૌધ્ધ, જૈન, શીખ જેવા વિશ્વના મહાન ધર્મોનું પારણું બનેલ ભારતીયતા અનેક ધારાઓથી સમૃદ્ધ બની છે. આ સર્વ દ્વારા સહિત્યારું જે કંઈ પ્રદાન છે તે સમગ્ર વિશ્વમાં અજોડ છે. સુંદરમું સાથેના સત્યમું અને શિવમ્ભૂતિનો ભારતીય પ્રણાલિકામાં સ્વીકાર છે. સર્વને સુંદરતમ કરી રસાનંદની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરવી એ જ અદીનું પ્રાપ્તવ્ય છે. એ અર્થમાં અલંકરણ, રમણીયતા, સુચિત્તા, ભવ્યતા, વ્યાપકતા એ ભારતીય જીવનના તમામ સરે આકારિત કરાતા ગુણો છે; એ ભલે કલા હોય કે ધર્મ, શાસ્ત્ર હોય કે સિદ્ધાંત.

અન્ય લાક્ષણિકતાઓની સા�ે સાથે ભારતીયતાનું એક લક્ષણ મૂર્તિપૂજા પણ છે. માનવીય ચેતનાનું એક આગવું અંગ છે મૂર્તિભક્તિ. જેના પ્રત્યે શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ, આદર, સન્નાન, અહોમાવ, સર્મર્પણાની ભાવના, સંપૂર્ણતાની ખાતરી, કલ્યાણની આશા, સુખકર અપેક્ષા છે એવા ઈષ્ટદેવ કે સર્વગુણસંપત્ત આરાધ્ય દેવ-દેવી પ્રત્યે પૂજ્યભાવ જગે એ સ્વાભાવિક છે. આવા પૂજ્યભાવમાંથી મૂર્તિપૂજાની ભવ્ય પરંપરા વિકસી છે. માણસની તમામ પ્રકારની સકારાત્મક ચેતનાનું પ્રતીક હોય છે મૂર્તિ અને એ મૂર્તિનું સ્થાન એવું મંદિર. સર્વોત્કૃષ્ણ આરાધ્ય દેવ-દેવીનો આવાસ સામાન્ય ન જ હોય એ સમજ શકાય તેમ છે. સમગ્ર લોકચેતનાના કેન્દ્રરૂપ મંદિરની ભવ્યતામાંથી મૂર્તિકલાનો વ્યાપ તેમજ વૈભવ વિકસ્યાં છે.

જેનધર્મમાં મૂર્તિપૂજા ખૂબ જ પ્રાચીન છે. જૈન અનુશ્રુતિ એવી છે કે મહાવીરસ્વામીની હ્યાતીમાં એમની પ્રતિમા બનવા લાગી હતી. સૌથી જૂની પ્રતિમા પટનાના લોહીનીપુરમાંથી કાયોટસર્ગાસનવાળી, ખંડિતાવસ્થામાં મળી આવી છે. જૈનમૂર્તિપૂજાનો પ્રચાર ઈ. સ. પૂર્વ ચોથા-પાંચમા દાયકાથી જ પ્રચલિત હતો એમ ઐતિહાસિક પુરાવાઓથી જાણી શકાય છે. પછી તો ઉત્તરોત્તર ભર્તિપૂજાનો વિકાસ થતો ગયો.

જૈનમૂર્તિપૂજામાં પ્રદક્ષિણા, પ્રશામ, પુષ્પવિધિ મુખ્ય છે. આ

ઉપરાંત સ્તવન, જલપૂજા, ચંદનપૂજા, અક્ષતપૂજા, નૈવેદ્યપૂજાનો સમાવેશ થાય છે. ઉપવાસ જૈનધર્મમાં અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. આરંભમાં જૈન સાધનાપૂજા સરળ હતાં, પરંતુ સમયાંતરે એમાં વૈવિધ્ય અને વ્યાપકતા આવ્યાં. તદ્ધૃપરાંત મંદિરો જૈનધર્મની અનેક પ્રવૃત્તિઓના કેન્દ્ર બની રહ્યાં. જૈનધર્મમાં યાત્રા, પ્રત અને તીર્થાટનનો મહિમા ખૂબ હોવાને કારણે જૈનધર્મના અનુયાયીઓ માટે મંદિર અને મૂર્તિદર્શન જીવનનો કેન્દ્રસ્થ ભાવ છે.

જૈનધર્મના ભક્તિ કે પૂજા સાથે સંકળાયેલાં કેન્દ્રો અનેક છે અને સમયાંતરે એ ધર્મકેન્દ્રો સમૃદ્ધ બનતાં ગયાં અને મંદિર નિર્માણાની પ્રવૃત્તિઓ વિકસતી ગઈ. તીર્થકરનો એક અર્થ જ તીર્થ સ્થાપનાર એવો થાય છે. જૈનશાસ્ત્રોમાં કહેવાયું છે કે તીર્થકરના જન્મ, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, નિર્વાણ ઇત્યાદિના સ્થળે, રમ્ય સ્થળોએ તીર્થધામ બનાવવા જોઈએ:

जन्मनिष्क्रमणस्थानज्ञाननिर्वाणभूमिष् ।

अन्येषु पृण्यदेशेषु नदीषु नगरेषु च ॥

ग्रामादिसन्निवेशेष समद्वपलिनेष च ।

अन्येष वा मनोज्ञेष कारयेजिनमन्दिरम् ॥

આ પ્રમાણો, ગર્ભ, જન્મ,
તપ, જ્ઞાન અને નિર્વાણ એમ
'ધ્યાયકલ્યાણ'ના ઓળખાતાં

સ્થળો અથવા ધાર્મિક કે પ્રાકૃતિક હણ્ઠિએ અગત્યના લાગતા સ્થળોએ મંદિરો, ગુફામંદિરોનું નિર્માણ પ્રાચીન કાળથી થવા લાગ્યું.

જૈનધર્મના ચોવીસ તીર્થકરો મુખ્ય પ્રવર્તનો હોવાથી તેઓ જૈનધર્મમાં સૌથી વધારે આરાધ્ય અને પૂજ્ય છે. જૈનોમાં મૂર્તિપૂજાના મૂળમાં એ ભાવના રહેલી છે કે તીર્થકરોએ જે પ્રમાણો તપશ્ચયા, ત્યાગ, અહિસાના બળથી મોક્ષપ્રાપ્તિ કરીને સર્વનું કલ્યાણ કર્યું તે જે પ્રમાણો જૈનધર્મના અનુયાયીઓએ પણ જિન ભગવાને દર્શાવેલા માર્ગને અનુસરીને પૂજા-આરાધના, સ્તુતિ-પ્રાર્થના દ્વારા આત્મકલ્યાણ પ્રાપ્ત કરવાં હિતાવહ છે.

જેનધર્મ પોતીકા સિદ્ધાંતો અને પ્રણાલીઓથી વિશેષ છે. એમાં ત્યાગ, સમર્પણ, સાદગી, સંયમ ઈત્યાદિનું મહત્વ છે, પરંતુ સૌંદર્ય કે અલંકરણ તો ભારતીયતાના નાતે એમણો સ્વીકાર્ય છે. ધર્મ સંલગ્ન કંઈ પણ હોય, એ સૌંદર્યમય અને કલામય જ હોવાનું. એ કલ્યાસુત્રાની

હસ્તપ્રતન હોય, અષ્ટમંગલ હોય, સમોવસરણ હોય કે મંદિર હોય—એ તમામ અલંકરણયુક્ત જ હોવાનાં, નયનરમ્ય જ હોવાનાં, સુંદરમત હોવાનાં.

જૈનમંદિરો અસ્યંત ભવ્ય હોય છે. ભારત અને ભારત બહાર વસતા જૈનધર્મના લોકો ખૂબ સમૃદ્ધ હોવાને નાતે સદીઓથી એમણે એકએકથી ચડિયાતા અનેક મંદિરો બાંધાં છે. શાવકો છૂટા હાથે દાન આપીને ભવ્યાતિભવ્ય મંદિરોનું નિર્માણ કરે છે. આબુ પહાડ પરનાં વિમલ શાહ, તેજપાલનાં મંદિરો કે બિહારના પારસનાથ પહાડ પરનાં જૈનમંદિરો કલાના ભવ્યોજજવલ નમૂનાઓ છે. આ ઉપરાંત પાલિતાણા-શાનુંજ્ય, જૂનાગઢ, રાણકપુર, સમેતશિખર, ખજુરાહો, પાવાપુરી, મથુરા, કોલકતા, ગવાલિયર, ઈલોરા, શ્રવણ બેલગોલા એમ અનેક સ્થળો પર અસ્યંત નયનરમ્ય જૈનમંદિરો છે. એનું સ્થાપત્ય અને શિલ્પ ઉત્કૃષ્ટ છે. શ્રવણ બેલગોલા ખાતેની ગોમતેશ્વરની પ્રતિમા વિશ્વવિઘ્નાત છે.

જૈનમૂર્તિકલા અંગેનું સ્વતંત્ર શિલ્પશાસ્ત્ર છે, તેમ ભારતીય શિલ્પશાસ્ત્રના અન્ય ગ્રંથોમાં જૈનમૂર્તિવિધાનની સ્વતંત્ર ચર્ચા થયેલી છે. જૈન ધાર્મિક ગ્રંથોમાં મૂર્તિશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોનો ઉલ્લેખ છે તેમ અન્યત્ર પણ મૂર્તિવિધાન છે. વિશેષત:

‘આચાર દિનકર’ અને ‘નિર્વાણાકલિકા’ જેવા ગ્રંથોમાં જૈનમૂર્તિવિધાન સુપેરે નિરૂપાયેલ છે. ‘માનસાર’, ‘અપરાજિતપૃથ્વા’, ‘વાસ્તુસાર’, ‘ક્ષીરાર્ણવ’, ‘દીપાર્ણવ’, ‘શિલ્પરત્નાકર’ જેવા શિલ્પશાસ્ત્રના અન્ય ગ્રંથોમાં પણ જૈનમૂર્તિવિધાન અને મંદિરનિર્માણના ઉલ્લેખો છે. ‘બૃહત્સંહિતા’માં જૈન મૂર્તિનું લક્ષણ આ પ્રમાણે દર્શાવવામાં આવ્યું છે:

આજાનુલમ્બબાહુ: શ્રીવત્સાઙ્ક: પ્રશાન્તમૂર્તિશ્રી।

દિગ્વાસાસ્તરુણો રૂપવાંશ કાર્યોર્જતા દેવ: ॥ ૫૮.૪૫

અર્થાત્, ધૂંટણ સુધી લાંબા હાથથી યુક્ત, શ્રીવત્સના ચિદનથી શોભિત, શાંત, દિગંબર, તરણા અને સુંદર એવી જિનની પ્રતિમાનું નિર્માણ કરવું.

એ જ રીતે અન્ય ગ્રંથોમાં આ પ્રમાણે મૂર્તિલક્ષણ જણાવવામાં આવ્યાં છે:

નિરાભરણસર્વાઙ્મિં નિર્વસ્ત્રાઙ્મિં મનોહરમ् ।

સર્વક્ષણ: સ્થલે હેમવર્ણ શ્રીવત્સલાઞ્છનમ् ॥

દ્વિભુજં ચ દ્વિનેત્રં ચ મુણ્ડતારં ચ શીર્ષકમ् ।

સ્ફટિકશ્વેતરક્તં ચ પીતશયામનિભં તથા ॥

ઉપરોક્ત લક્ષણો અને મૂર્તિશાસ્ત્રમાં અન્યત્ર દર્શાવવામાં આવેલાં લક્ષણો પ્રમાણે જિનપ્રતિમાના મુખ્ય બે પ્રકારો જોવા મળે

છે: પદ્માસનસ્થ અને કાયોત્સર્ગવાળી, એટલે કે ઊભી અને તપનો ભાવ પ્રગટ કરતી. તીર્થકરોમાં ઋષભનાથ, નેમિનાથ અને મહાવીરસ્વામી પદ્માસનમાં બેઠેલા હતા ત્યારે તેમને પરમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું, પરંતુ એ સિવાયના અન્ય તીર્થકરો ઊભેલી અવસ્થામાં એવા કાયોત્સર્ગસનમાં પરમ સિદ્ધિ પાયા, એટલે એમની પ્રતિમાઓ ઊભેલી અવસ્થામાં આકારિત થાય છે. આ પ્રમાણે કાયોત્સર્ગસન કે પદ્માસન કે અર્ધપદ્માસનથી યુક્ત, ધ્યાનની મુદ્રામાં બેઠેલી, મુખ પર શાંત ભાવવાળી, શરીર પર શ્વેત વસ્ત્રવાળી કે વસ્ત્ર વગરની, માથાના ખુલ્લા અથવા લોચ કરેલા વાળવાળી જિનપ્રતિમાઓ હોય છે. પહેલી નજેર એકસમાન લાગતી પ્રતિમાઓના લાંઘન, પરિકર, ધર્મચક્ના ચિદન ઈત્યાદિ પરથી દરેક તીર્થકર વચ્ચેની પ્રતિમામાં બેદ હોય છે. આ ઉપરાંત તીર્થકરની સાથે અન્ય ચિદન હોય તેને આધારે પણ પ્રતિમામાં બેદ રહે છે; જેમકે, સ્વસ્તિક, દર્પણ, કુંભ, જૈન તીર્થ વંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક ઝડપ

જૈનમૂર્તિકલા અંગે એ ઉલ્લેખનીય છે કે શ્વેતાંબર કે દિગંબર એ મુખ્ય બે પ્રવાહોની સાથે સાથે અન્ય પ્રવાહોની મૂર્તિપૂજા કે મૂર્તિશાસ્ત્ર અંગોની માન્યતાઓ અલગ અલગ હોય છે. જે મકે, સ્થાનકવાસી જૈનો મૂર્તિપૂજાને જ માનતા નથી. સમયાંતરે જૈનમૂર્તિશાસ્ત્રમાં સાદગીયુક્ત શ્રેષ્ઠ સ્થાન આને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક ઝડપ

જૈનમૂર્તિકલામાં સાદગીયુક્ત શ્રેષ્ઠ સ્થાન આને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક ઝડપ

અંગોની માન્યતાઓ અલગ અલગ હોય છે. જે મકે,

સ્થાનકવાસી જૈનો મૂર્તિપૂજાને જ માનતા નથી. સમયાંતરે જૈનમૂર્તિશાસ્ત્રમાં આકારિત થતી. પછીથી શ્વેતાંબરની પ્રતિમાઓને કૌપીનનો આકાર આપવામાં આવ્યો અને સમયાંતરે વસ્ત્રાભૂષણથી સુશોભિત કરવામાં આવી. સામાન્ય રીતે દિગંબર જૈનપ્રવાહમાં મૂર્તિઓ ખાસ અલંકરણ વિનાની, નન્ન હોય છે. જ્યારે શ્વેતાંબર પ્રવાહમાં મૂર્તિઓ વિશેષ અલંકૃત હોય છે.

જૈનમૂર્તિશાસ્ત્રમાં તીર્થકરોને સર્વ શ્રેષ્ઠ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. એમને ‘દેવાધિદેવ’ કહેવામાં આવે છે. જ્યારે અન્ય સર્વને માત્ર ‘દેવ’ કહેવામાં આવે છે. આ તમામ તીર્થકરો, દેવો, અલંકૃત શિલ્પો ઈત્યાદિનું વ્યવસ્થિત, નિયમબદ્ધ મૂર્તિશાસ્ત્ર છે. પ્રતિમા નિર્માણ માટેનાં ચોક્કસ વિધાન અનુસાર જ મંદિરોમાં મૂર્તિઓ બને છે. મૂર્તિશાસ્ત્રમાંના વિધાન અનુસાર આસન, આભૂષણ, વાહન, લાંઘન, મુદ્રા, આયુધ, વર્ણ, અંગબંગિ વગેરેનું ચોક્કસ નિયમન મૂર્તિઓને વૈવિધ્યસભર બનાવે છે તે જ રીતે અન્ય પ્રતિમાઓથી અલગ પણ પણ પાડે છે. જૈનમૂર્તિકલામાં સાદગીયુક્ત શ્રેષ્ઠ સ્થાન આને શિલ્પ સ્થાપત્ય વિશેષાંક ઝડપ

સાથે હિવ્ય આભાયુક્ત સૌદર્ય આકારિત કરવામાં કલાકારોએ અને મંદિરનિર્માતાઓએ ખાસ્કું પ્રાવીણ્ય દાખલ્યું છે.

જૈનમહિરોમાં સ્થાપિત મૂર્તિ પ્રમાણે પણ એનું નામાભિધાન થયેલું છે. મંદિર જે તીર્થકર કે દેવનું હોય તેને ‘મૂલનાયક’ કહે છે. જેમકે જ્ઞાનભનાથ, નેમિનાથ, પાર્વતનાથ વગેરે મંદિરમાં મૂલનાયક હોય છે. અન્ય દેવ-દેવી એમની સાથે કંડરાય અને દિવ્યતામાં વધારો કરે છે.

તીર્થકરોની મૂર્તિઓના સામાન્યતા: ગ્રાણ પ્રકારો છે: ૧. પરિકરમાં કોતરેલ સુંદર દેવ-દેવીવાળી અલંકૃત પ્રતિમા, ૨. પૂજા માટેની સાદી પ્રતિમા અને ૩. આયાગપદ્મમાંની પ્રતિમા. આયાગપદ્મમાં મધ્યભાગમાં તીર્થકરની ધ્યાનસ્થ મૂર્તિ હોય છે અને આસપાસ અષ્ટમંગળનું સુંદર આલેખન હોય છે. આ ઉપરાંત સમોવસરણમાં પણ જેન તીર્થકરોની પ્રતિમાઓ હોય છે. સમોવસરણાનો અર્થ થાય છે તીર્થકરોના ઉપદેશ-શ્રવણ માટે દેવોએ બાંધેલી વ્યાખ્યાનશાસ્ત્રા.

તીર્થકરોને જે સ્થળે કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય ત્યાં સમોવસરણાની

સ્થાપના કરાય છે. એ ગોળાકાર
કે ચોરસ હોય છે. અલગ અલગ
પ્રકારો કે કિલ્લાના રૂપે બંધાયેલ
સમોવસરણમાં પ્રાણી, માનવ
દેવ-દેવીઓ નું વૈવિધ્યયુક્ત
અલંકૃત આલેખન હોય છે.

પરિકર એટલે મૂર્તિનો
સ્થાપન કરવાની પીઠિકા અને
આસન સાથેનો ભાગ. પરિકરનું
પ્રતિમાના પ્રમાણમાં ચોક્કસ
માપ હોય છે. પદ્માસનયુક્ત,
ઉભે લી કે શયન પ્રકારની
મૂર્તિના પ્રમાણમાં પરિકર હોય
છે. જે રંગની પ્રતિમા હોય તે જ
રંગનું પરિકર હોવું જોઈએ.

‘રૂપમણ’ નામના
શિલ્પશાસ્ત્રના ગ્રંથમાં કહેવામાં
આવ્યું છે કે, ‘પરિકરમાં યથ,
યક્ષિણી, સિંહ, મૃગયુગલ,
કાઉસર્ગ, છેડા પર સંભો,
ઉપરના ભાગમાં તોરણ, ગ્રાહ,
ચામર અને કલશધારી
અનુચ્ચરો, મગારનાં મુખો,
માલાધરો, પ્રતિમાના પાછળના

ભાગમાં પ્રભામંડલ, મસ્તક ઉપર મૃણાલછિત્ર, તશાર્ફ દેવહુંદુભિ
વગાડનારા, ધર્મચ્યક, નવગ્રહો, ગ્રણ છત્રો, અશોકવૃક્ષના પત્રો,
કવચિત્ત દિક્પાલો અને અગ્ર ભાગો કેવલજ્ઞાનમૂર્તિ વગેરે યથોક્તિ
પ્રકારે બનાવવાં.' આ બધા ઉલ્લેખ પરથી પરિકરનું વૈવિધ જાણી
શકાય છે.

મંદિરોમાં શિલ્પ મુખ્યત્વે બે પ્રકારના હોય છે. એક તો, ગાર્ભગૃહમાંની સેવ્ય પ્રતિમા અને બીજાં તે મંદિરની અંદર અને બહારના અનેક પ્રકારના શિલ્પો. આ શિલ્પાકૃતિઓ અલંકરણની સાથે સાથે શિલ્પ અને સ્થાપત્યનાં અનેક અંગોરૂપ હોય છે અને એના અનેક પ્રકારો છે. ટૂંકમાં, સેવ્યમૂર્તિ અને શુંગારમૂર્તિ એમ બે પ્રકારની પ્રતિમા કહી શકાય. સંભ, વિતાન, જંધા, તોરણ ઈત્યાદિ પરની અનેક પ્રતિમાઓથી મંદિર અનેકસ્તરીય સૌંદર્યબોધ બની રહેં છે.

જૈનશાસ્ત્રમાં જૈન દેવ-દેવીઓને મુખ્યત્વે આ પ્રમાણે વર્ગીકૃત કરી શકાયઃ ૧. જ્યોતિષી, ૨. વિમાનવાસી, ૩. ભવનવાસી, ૪.

શ્રી પદ્મવિજયજી ફૂલ અષ્ટાપુણ સુવન

અખાપદ અરિહંતજી; ખારા લાલા જે રે;
 આઈશર અવધાર નમીયે ને હશું ॥ મ્હાઠો ॥
 દસ હજાર મુણ્ણંદશું મ્હાઠ વરિયા શિવવધુ સાર. નમીયે ૧.
 ભરત ભૂપ ભાવે કર્યો મ્હાઠ ચઉમુખ ચૈત્ય ઉદાર નો
 જિનવર ચોવીસે જિહાં મ્હાઠ થાયા અતિ મનોહાર નો ૨.
 વરણ પ્રમાણો બીરાજતા મ્હાઠ લંઘન ને અલંકાર નો
 સમ નાસાએ શોભતા મ્હાઠ ચિંહુ દિશે ચાર પ્રકાર નો ૩.
 મંદોદરી રાવણ તિહાં મ્હાઠ નાટક કરતાં વિશાળ નો
 તૃટી તાત તવ રાવણો મ્હાઠ નિજ કર વીજા તતકાલ નો ૪.
 કરી બજાવી તિણો સમે મ્હાઠ પણ નવિત્રોડ્યું તે તાન નો
 તીર્થકર પદ બાંધીયું મ્હાઠ અદ્ભુત ભાવશું ગાન નો ૫.
 નિજ લઘ્યે ગૌતમગુરુ મ્હાઠ કરવા આવ્યા તે જાત નો
 જગચિંતામણા તિહાં કર્યું મ્હાઠ તાપસ બોધ વિઘ્નાત નો ૬.
 એ નિરિ મહિમા મોટકો મ્હાઠ તેણો પામે જે સિદ્ધિ નો
 જે નિજ લઘ્યે જિન નમે મ્હાઠ પામે શાશ્વત ઝલ્લિ નો ૭.
 પદ્મવિજય કહે એહના કેતા કરું વખાણ રે નમીયે ૮
 વીર સ્વમુખે વરણબ્યો મ્હાઠ નમતાં કોડી કલ્યાણ નમીયે ૯

બ્યન્તર, પ. નવવિધાન અને દ.
વીરદેવ. વિમાનવાસી દેવોમાં
કલ્યાતીત અને કલ્યોત્પત્ત એવા
બે પ્રકારો છે. કલ્યના ઉપરના
સ્થાને જન્મ્યા હોય તે કલ્યાતીત
અને કલ્યમાં જન્મ્યા હોય તે
કલ્યોત્પત્ત.

જ્યોતિષી દેવગણમાં
નવગઢો, નક્ષત્રો અને
તારાઓનો સમાવેશ થાય છે.
નવગઢો આ પ્રમાણે છે : સૂર્ય,
ચંદ્ર, મંગળ, બુધ, ગુરુ કે
બૃહસ્પતિ, શુક્ર, શનિ, રાહુ અને
કેતુ.

વિમાનવાસી દેવોમાંથી
કલ્યાત્પત્ર એવા બાર દેવો આ
પ્રમાણે છે: સુધર્મા, ઈશાન,
સાનતકુમાર, મહેન્દ્ર, વલ્લભ,
લાન્તાક, શુકુ કે મહાશુક,
સહસ્રાર, આનતા, પ્રાણિતા,
આરણ અને અચ્યુત.

વિમાનવાસી દેવોમાં
કલ્યાતીત કે અનુત્તરવિમાનવાસી
એટલે પાંચ મુખ્ય સ્થાનકોમાં જે
જૈન તીર્થ વંદના અને શિવ સ્થાપના વિશેણાં

जैन
तीर्थ
वंदना
अने
शिल्प
स्थापत्य
विशेषांक

विशेषांक

ते स्थाननुं आधिपत्य भोगवनार देव. ते पांच छे : विजय, विजयंत, जयंत, अपराजित अने सर्वार्थसिद्ध.

भवनवासी वर्जना देवो दस प्रकारना छे : असुर, नाग, विद्युत, सुपार्ण, अग्नि, द्वीप, उदयि, दिग्बात, धनिक अने कुमार.

व्यन्तर आठ प्रकारना छे : पिशाच, भूत, राक्षस, यक्ष, किन्नर, किंपुरुष, महोरग अने गंधर्व.

नवविधानदेवो आ प्रमाणे छे : नैसर्प, पांडुक, पिंगल, सर्वरत्न, महापच, काल, महाकाल, मानव अने शंख.

वीरदेवो चार प्रकारना छे : भणिभद्र, पूर्णभद्र, कापिल अने पिंगल.

जैन शिल्पशास्त्रना ग्रंथ 'आचार दिनकर'मां त्रण प्रकारनी प्रतिमाओ विशे कहेवायु छे : प्रासाददेवीओ, कुलदेवीओ अने संप्रदायदेवीओ. तीर्थ, क्षेत्र, पीठस्थानो, प्रासादो अने भूमिमांथी स्वयंभू प्रादूर्भाव पामेली के स्थापित करामेली देवीओने प्रासाददेवी कहेवामां आवे छे. गुरुओ उपासना-आराधना माटे मंत्रदीक्षा आपी होय ऐवी देवीओ संप्रदायदेवी कहेवाय छे अने प्रत्येक कुण्णी जे उपास्य देवी होय अने कुलदेवी एक गोत्रदेवी कहेवामां आवे छे.

आ सिवायनी पणा प्रतिमाओ के शिल्प छे, जे उपरना प्रकारमां समाविष्ट नथी थतां, परंतु जैनधर्ममां ऐमनी पूजा थाय छे अने घण्णु प्रथलन छे. ऐवी प्रतिमाओ एटले १६ श्रुतदेवीओ अथवा विद्यादेवीओ, अष्ट मातृकाओ, तीर्थकरोनी माताओ, क्षेत्रपाल, भैरव, श्री अथवा लक्ष्मीदेवी, शांतिदेवी ईत्यादि.

१६ श्रुतदेवीओ के विद्यादेवीओ आ प्रमाणे छे : रोक्षिणी, प्रज्ञप्ति, वज्रशूभला, वज्रं कुशा, अप्रतियका अथवा जंबुनदा, पुरुषदत्ता, काली, महाकाली, गौरी, गांधारी, महाज्वाला अथवा ज्वालामालिनी, मानवी, वैरोटी, अच्युप्ता, मानसी अने महामानसी.

जैनधर्ममां तीर्थकरोनी माताओ पूजनीय अने आदरपात्र छे. ग्रंथोमां तीर्थकरोनी माताओमां अनुकमे मरुदेवी, विजया, सेनासिद्धार्थी, सुमंगला, सुशीमा, पूर्णिमी, लक्ष्मणा, श्यामा, नंदा, विष्णु, जया, रामा, सुयशा, सुक्रता, अचिरा, श्री, देवी, प्रभावती, पक्षा, वप्रा, शीला, वाया, त्रिशला छे.

जैनधर्ममां समयांतरे तंत्रना प्रभावने कारणो तांत्रिक विविधानो स्वीकृत थयां. तेनी साथे ४ अनेक तांत्रिक देव-देवीओनी उपासना पणा अस्तित्वमां आवी. ऐने कारणो अनेक हिंदू देव-देवीओनी पणा पूजाअर्चना स्वीकृत बनी. काली, महाकाली, चामुंडा, मंगला, कामाख्या, भद्रकाली, हुर्गा, त्रिपुटा, गणेशरी, प्रेताक्षी, कालरात्रि, वैताली, वाराही, भुवनेश्वरी, यमदूती वगोरे आवी देवीओ छे. जैनधर्ममां आवी देवीओने यो सठयोगिनीओ तरीके पूजवामां आवे

छे.

आ उपरांत जैनतंत्रशास्त्रमां छपन प्रकारना देवीमंडलोना उल्लेखो थयेला छे. जेमके, सुरेन्द्रदेवीओ, चामरेन्द्रदेवीओ, बलिदेवीओ, धरणोन्द्रदेवीओ, भूतानांददेवीओ, वेषुदेवीओ, वेषुधारी देवीओ, हरिकान्तादेवीओ, हरिदेवीओ, अग्निशिखादेवीओ, अग्निमानवदेवीओ, पुन्यदेवीओ, वसिष्ठदेवीओ, जलकांतादेवीओ, जलप्रभादेवीओ वगोरे.

कुटलांक देवमंडलोनो उल्लेख पणा जैनधर्ममां थयेलो छे. आ देवमंडलो के समूहमंडलो त्रेवीस छे अने योवीसमुं मंडल तीर्थकरोनुं गणतां कुल योवीस देवमंडलो छे. ग्रंथोमां तमामना भेदक लक्षणो दर्शाववामां आव्या छे.

जैनमूर्तिना अन्य प्रकारोमां अगत्यनी प्रतिमा ते हरिषोगभेषि अथवा नेगभेषनी छे. भेष के हरणाना मस्तकवाणा आ देव ईन्द्रना अनुचर छे. ते ४ रीते क्षेत्रपालनी प्रतिमा छे, जेनुं कार्य रक्षणा करवानुं छे. अन्य प्रसिद्ध प्रतिमा ते गणेशज. गणेशनी प्रतिमामां हाथनी संज्ञामां खास्सु वैविध्य होय छे. एकसो आठ सुधीनी हाथनी संज्ञा होई शके छे. श्री अथवा लक्ष्मी धननी देवी तरीके व्यापक रीते जैनोमां पूज्य छे. ते ४ रीते शांतिदेवी पणा पूज्य छे. मणिभद्रने यक्षेन्द्र तरीके पूजवामां आवे छे. धंटाकर्णी महावीर जैनोमां बावनवीरमांना एक गणाय छे अने ऐमनी मंदिरोमां स्थापना थाय छे. तदृपरांत पचावती पणा पूजनीय छे.

जैन धर्मना योवीस तीर्थकरो समग्र धर्मेतनाना आधारउप छे. ऐमनुं सुनिश्चित शास्त्रीय वर्णन अनेक ग्रंथोमां आपेलुं छे. दरेक तीर्थकरनी यक्ष अने यक्षिणी होय छे. ऐमने 'शासनदेवता' पणा कहे छे. शासनदेवता तीर्थकरना अनुचरो तरीके अने रक्षकदेव तरीके नियुक्त थया छे, परंतु तेमनी गणाना देवयोनिमां थयेली होवाने तेमनी पणा पूजाअर्चना थाय छे. धणां यक्ष-यक्षिणीनी स्वतंत्र प्रतिमाओ पणा भणे छे. तीर्थकरनी जमाणी बाजु यक्ष अने डाबी बाजु यक्षिणीनु आलेखन करवामां आवे छे. नीचे योवीस तीर्थकरो अने ऐमना शासनदेवतानुं नाम, तीर्थकरोनुं लांछन तेमज यैत्यवृक्ष दर्शाववामां आवेल छे. ए नौंधनीय छे के शेतांबर अने दिंगंबर ए बसे धाराओमां केटलाक फेरफारो पणा छे, तेम ज शिल्पशास्त्रना ग्रंथोमां पणा आंशिक फेरफारो जोवा भणे छे. नीचे प्रमाणोनी यादी जोतां मूर्तिकलाना वैशिष्ट्य अने वैभवनो घ्याल आवशे:

क्रम	तीर्थकरुनाम	लांछन	यैत्यवृक्ष	शासनदेव	शासनदेवी
०१.	ऋषभदेव	वृष	वटवृक्ष	गोमुख	यक्षेश्वरी
०२.	अजितनाथ	हाथी	सप्तपार्णी	महायक्ष	अजितबाणा
०३.	संभवनाथ	अश्व	शालवृक्ष	त्रिमुख	दुरितारी
०४.	अभिनन्दननाथ	कपि	पियालवृक्ष	यक्षेश्वर	कालिका

जैन

तीर्थ

वंदना

अने

शिल्प

स्थापत्य

विशेषांक

जैन

तीर्थ

वंदना

अने

शिल्प

स्थापत्य

विशेषांक

૦૫. સુમતિનાથ
 ૦૬. પદ્મપ્રભનાથ
 ૦૭. સુપાર્વનાથ
 ૦૮. ચંદ્રપ્રભપ્રભ
 ૦૯. સુવિવિનાથ
 ૧૦. શીતલનાથ
 ૧૧. શ્રેયાંસનાથ
 ૧૨. વાસુપૂજયના
 ૧૩. વિમલનાથ
 ૧૪. અનંતનાથ
 ૧૫. ધર્મનાથ
 ૧૬. શાંતિનાથ
 ૧૭. કુંથુનાથ
 ૧૮. અરનાથ
 ૧૯. ભાલ્યનાથ
 ૨૦. મુનિસુત્રતના
 ૨૧. નમિનાથ
 ૨૨. નેમિનાથ
 ૨૩. પાર્વનાથ
 ૨૪. મહાવીર

કૌંચપક્ષી	પ્રિયંગુ	તુભ્યસુ	મહાકાલિ
પદ્મ	ઇત્રાબ	કુસુમ	શ્વામા
સ્વસ્તિક	શિરીષ	માતંગ	શાંતિ
ચંદ્ર	નાગકેશર	વિજય	ભૂકૃટિ
મગાર	નાગવૃષણ	અજિત	સુતારિકા
શ્રીવત્સ	બિલ્વવૃક્ષ	બ્રહ્મા	અશોકા
ગંડો	તુભ્યર	મનુજ	માનવી
મહિષ	કંદબ	કુમાર	ચંડી
વરાહ	જમ્બુ	ખાડુમુખ	વિદિતા
બાળ	અશ્વત્થ	પાતાલ	અંદુશા
વજ્ર	દધિપર્ણ	કિશર	કંદર્પા
મૃગ	નંદીવૃક્ષ	ગરુડ	નિર્વાણી
અજ	તિલકતરુ	ગંધર્વ	બલા
નન્દાવર્ત	આભ્રવૃક્ષ	યક્ષેન્દ્ર	ધારિણી
કુંભ	અશોકવૃક્ષ	કુલેર	ધરણમિયા
કૂર્મ	ચંપકવૃક્ષ	વરણા	નરદત્તા
નીલોત્પલ	બહુલ	ભ્રકુટી	ગાંધારી
શંખ	વેતસ	ગોમેધ	ઓબિકા
ફણિ-સર્પ	દેવદારુ	પાર્શ્વ	પદ્માવતી
સિંહ	શાલવક્ષ	માતંગ	સિદ્ધાયિકા

જૈનમૂર્તિશાસ્ત્ર પ્રમાણે દસ દિશાના દસ દિક્કુલાઓ આ પ્રમાણે છે:

ଦିକ୍ପାଳ	ଦିଶା
ଈନ୍ଦ୍ର	ପୂର୍ବ
ଆଜିନ	ଆଜିନ
ୟମ	ଦକ୍ଷିଣ
ନିର୍ଗ୍ରହତୀ	ନୈର୍ଗ୍ରହତ୍ୟ
ଵରଣୀ	ପାଞ୍ଚିମ
ଵାୟୁ	ଵାୟୟ
ଫୁଲେର	ଉତ୍ତର
ଈଶାନ	ଈଶାନ
ନାଗ	ପାତାଣ
ବ୍ରହ୍ମା	ଆକାଶ

આ જ રીતે જૈનમંહિરોમાં પ્રત્યેક દારે દિશા પ્રમાણે દ્વારપાળો કે પ્રતિહારોનું નિર્માણ કરવામાં આવે છે. આવા પ્રતિહારો અને એમની દિશાઓ તથા સ્થાન નીચે પ્રમાણે હોય છે :

પ્રતિહાર	દિશા	દારની બાજુ
ઈન્દ્ર	પૂર્વ દિશા	ડાબી બાજુ

ઈન્જિય	પૂર્વ દિશા	જમણી બાજુ
માહેન્ડ્ર	દક્ષિણ દિશા	ડાબી બાજુ
વિઝય	દક્ષિણ દિશા	જમણી બાજુ
ધરણેન્ડ્ર	પશ્ચિમ દિશા	ડાબી બાજુ
પચક	પશ્ચિમ દિશા	જમણી બાજુ
સુનાભ	ઉત્તર દિશા	ડાબી બાજુ
સુરહુંદભિ	ઉત્તર દિશા	જમણી બાજુ

આ રીતે, જૈનમૂર્તિવિધાન પર વિહંગાવલોકન કરતાં વૈવિધ્ય અને વૈશિષ્ટ્યયુક્ત સુંદરતાની પ્રતીતિ થાય છે. સર્વ શિલ્પોનું એના લક્ષ્ણો અનુસારના વર્ણા, આસન, ભંગ, વાહન, આયુષ, મુદ્રા, અલંકરણ ઈત્�ાદિની દસ્તિએ વર્ગીકરણ કરીએ તો વિવિધરંગી ચંદરવો રચાય છે. શ્રદ્ધા સાથેનો લાવણ્યલોક એટલે જ જૈનમૂર્તિકલા, જેણો લોકોની શ્રદ્ધાભક્તિને વિવિધ રીતે સંકોરીને રસધન સૌંદર્યબોધ પણ કરાવ્યો છે.

સંદર્ભસૂચિ :

- દવે કન્યાલાલ ભાઈશંકર, 'ગુજરાતનું મુર્તિવિધાન', ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ-૧૯૬૩
 - શાહ પ્રિયબાળા ડૉ., 'જૈનમુર્તિવિધાન', યુનવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ-૧૯૮૦.
 - જૈન બાલચન્દ્ર, 'જૈન પ્રતિમા વિજ્ઞાન', મદનમહલ જનરલ સ્ટોર, જબલપુર, ૧૯૭૪.
 - તિવારી મારુતિનન્દન પ્રસાદ, 'જૈન પ્રતિમા વિજ્ઞાન', પાશ્ચનાથ વિદ્યાશ્રમ શોધ-સંસ્થાન-વારાણસી, ૧૯૮૧.
 - Bhattacharya B. C., 'The Jaina Iconography', Motilal Banarasidas, Delhi, 1974.
 - Gupte R. S. 'Iconography of the Hindus, Buddhists and Jain', D. B. Taraporevala Sons & Co. Pvt. Ltd, Bombay, 1972.
 - Shukla D. N., 'Vastu-Sastra', Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., Delhi, 2003.

૪૦૧, ગોમીનાથ રેસિટેન્સી ૨, સંત કબીર સ્ક્વોલ રોડ, નવરંગપુરા,
અમદાવાદ.

ਮੰਡਾਸਰ ਮੰਦਿਰ ਬਿਕਾਨੇਰ

□ શ્રી લલિતકુમાર નાહટા □ અનુવાદ : ડૉ. રેણુકા પોરવાલ

રાજ્યાનનું બીકાનેર શહેર અહીંના ભવ્ય કલાત્મક સુમતિનાથના જૈન દેરાસર માટે પ્રસિદ્ધ છે. આ મંદિરની સ્થાપના ભાંડાશાહ નામના જૈન શ્રેષ્ઠી દ્વારા થઈ હોવાથી એ ભાંડાશર મંદિરના નામે ઓળખાય છે. એની પ્રતિષ્ઠા આસો સુદ-૨, વિ. સં. ૧૫૭૧માં થઈ હતી. મંદિરનું નિર્માણ શ્રેષ્ઠી ભાંડાશાહ વિ. સં. ૧૫૨૮માં શરૂ કર્યું હતું, પરંતુ તેમનું અચાનક અવસાન થતાં મંદિરનું બાંધકામ વિલંબમાં પડ્યું. ત્યારબાદ તેમના વંશજોએ પૂર્ણ કર્યું. મંદિરની પ્રતિષ્ઠાનો શીલાલેખ નીચે મુજબ છે-

સંવત ૧૫૭૧ વર્ષ, આસો સુદ-૨

રાજાધિરાજ લૂણકરજી વિજય રાજ્યે

શાહી ભાડા, પ્રાસાદ નામ તૈલોક્ય દીપક

ਕੁਵਿਤ ਅਤੇ ਗੋਦਾ ਕਾਰਿਤ

मंडिरनं स्थापत्य

ચારે તરફ ફેલાયેલા બીજાનેર શહેરમાં સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થાન ઉપર
ભાંડાશાહે પસંદગી ઉતારી અને એ સ્થળે મંદિર નિર્માણ કરાવ્યું.
મંદિરના શિખરની ઊંચાઈ ૧૦૮ ફૂટ તથા હિવાલોની જાડાઈ ૮ થી
૧૦ ફૂટ છે. મૂળ મંદિરના નકશામાં સાત માળ હતા, પરંતુ પાછળથી
ગ્રાણ મજલાનું ભવન સુરક્ષાની દર્શિયે તૈયાર કરાવ્યું જે આજે પડા
અન્ય ભવનોની સરખામણીમાં ઉસ્ત છે. પ્રભુની સેવામાં ઉપસ્થિત
રહેતી દેવાંગના કે શાલબંજકાઓ પણ ઘણી જ સજીવતાથી જ
શિલ્પીએ કંડારેલ છે. મંદિરના અધિકાર્યક દેવ બેરૂજ છે. મંદિર
નિર્માણ માટે લાલ પત્થર જેસલમેરથી ઊંટો દ્વારા લાવવામાં આવતો
તથા બીજાનેરમાં પાણી ખાડું હોવાથી તે પણ આઈલ દૂરના
તળાવમાંથી લાવવામાં આવ્યું હતું. મંદિર નિર્માણનું કાર્ય ‘ગોદા’
નામના શિલ્પીએ કર્યું હતું.

મંદિરની ચિત્રકળા

બીકાનેરના સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર મુરાદબક્ષે વિ. સં. ૧૯૬૦માં
મંહિરને અનેક ચિત્રોથી સજ્જ કર્યું. મંહિરના ગુંબજમાં સુઅનગઢનું
મંહિર, સ્થૂલિભદ્રની ટીકા, સંભૂતિવિજ્યની ત્રણ શિખ્યોને ચાતુર્માસ
અર્થે આજા, ભરત બાહુબલી યુદ્ધ, દાદાવાડી, ધર્મ શાલિભદ્ર ચાન્તિ,
ઈલાચીકુમાર, સુદર્શન શેઠ, વિજયાશોઠ-શોઠાણી, સમવસરણ વગેરે
૧૬ ચિત્રો સુંદર રંગોની ગોડવણીથી ચિત્રિત કર્યા છે. તે ઉપરાંત
શ્રી અરિષ્ટનેમિના લગ્નની જાનના દૃશ્યો, પશુઓનો વાડો વગેરે
આઠ મોટા દૃશ્યોને ગુંબજમાં આવારી લીધા છે. દાદાસાહેબના
જીવનની આશમોલ ઘટનાઓ, પ્રભુ મહાવીરના કલ્યાણક, ઉપસગ્ણો,
અરિષ્ટનેમિનું શંખવાદન વગેરે દૃશ્યોને ખૂબ ભાવવાહી કલા થકી
જવંત કર્યા છે. આ સુંદર દૃશ્યોમાં શ્રી ગૌતમસ્વામીની અષ્ટાપદ

યાત્રા તથા શ્રીપાલ ચિત્રિ પણ છે. મંદિરમાં સુંદર રંગથી શોભતાં
ચિત્રો જોઈને જો એને કોઈ ‘જૈન કથાનુયોગના ચિત્રોનું સંગ્રહાલય’
કહે તો જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી.
નિર્માણકર્તા ભાંડશાહની વંશાવળી

મહોપાધ્યાય વિનયસાગરજીએ નાકોડા તીર્થના સ્થાપકની ઐતિહાસિક જાણકારી મેળવી તદ્દનુસાર આ બંને તીર્થના વડવાઓ કુંઠભીજનો હતા. નાકોડાના તળાવમાંથી પાર્વતાથજીની પ્રતિમાને પ્રગટ કરનાર આચાર્ય જિનકીર્તિ રત્નસૂરિજીના ભત્રીજા (સંસારી) માલાશાહ હતા. શંખવાલ ગોત્રીય માલાશાહને ચાર પુત્રો હતા- સાંડાશાહ, ભાંડાશાહ, તૂંડાશાહ અને સૂંડાશાહ. આ ભાંડાશાહેં બીકાનેરમાં ઈ. સ. ૧૫૧૫માં ‘તૈલોક્યદીપક’ પ્રાસાદ કરાવ્યો.

એક કિવંદી અનુસાર ભાંડશાહ અને સ્થપિત ગોદા એકવાર મંદિર
નિર્માણની યોજના તૈયાર કરતા હતા ત્યારે એક બનાવ એવો બન્યો કે
ગોદાને લાગ્યું કે આ શેઠ તો ખૂબ કંજૂસ છે, એ શું આવા ભવ્ય મંદિરનું
નિર્માણ કરાવશે, માટે તેણે શેઠને ૧૦૦૦ મળ ધી મંગાવીને મંદિરના
પાયામાં નાખવું પડશે એમ જણાવ્યું. શેઠ શિલ્પીના સૂચન મુજબ ધી મંગાવ્યું
અને મંદિરના પાયામાં નાખવાનું શરૂ કર્યું. શિલ્પીએ જ્યારે આ જોયું ત્યારે
જણાવ્યું કે ‘શેઠ હું તમારી પરીક્ષા લઈ રહ્યો હતો કે આપ મંદિર નિર્માણમાં
કંઈ કંજૂસાઈ તો નહીં કરો ને! આ ધી તમે પાછું મોકલી આપો.’ શેઠ
વિનંતીપૂર્વક વિવેકસહ જણાવ્યું કે, ‘જે નિમિત્તે ધી આવ્યું છે તેનો ઉપયોગ
એમાં જ થશે.’

આ પ્રમાણે મંદિરનો પાયો તૈયાર કરવામાં આવ્યું. આજે પણ ઘડીવાર ગરમીની ઋતુમાં ટમાંથી ધી જેવાં ચીકણાં મવાલી બહાર ઝડે

શ્રી મિથિલા તીર્થ શિલાસ્ચાન

૧૮મા તીર્થકર શ્રી મહિનાથજી અને ૨૧મા તીર્થકર શ્રી નમિનાથના ૪-૪ કલ્યાણકોથી અભિભૂત પાવન ભૂમિ મિથિલાજી તીર્થનો વિષ્ણેદ લગભગ ૧૫૦ વર્ષ પહેલાં થઈ ગયો હતો. અંદાજીતું અનુમાનના આધારે ઈ. સ. ૧૮૮૩ થી લખિત નાહટાએ શોધખોળ કરતાં ૨૦૦૬-૦૭માં તેમને સર્જણતા મળી.

ઉપરોક્ત સંશોધિત સ્થળે ૨૫ મે ૨૦૧૪માં શુભ મુહૂર્તમાં વિભિન્ન તીર્થનો શીલાન્યાસ અષ્ટમકારી પૂજા દ્વારા કરવામાં આવ્યો. અહીં સ્થાપિત કરવામાં આવનાર બંને પરમાત્માઓની અંજનશલાકા, ભદ્રિલુપુરમાં તૈયાર થયેલ નૂતન જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે આચાર્યશ્રી મહેન્દ્રસાગરજી મહારાજ સાહેબ દ્વારા કરવામાં આવી. * * * જેન શેતાંબર કલ્યાણક તીર્થ ન્યાસ, ૨૧, આનંદ લોક, ઓંગાણ કાંતિગઢ માર્ગ, ન્યૂ દિલ્હી-૧૧૦૦૪૮. ફોન : ૦૧૧-૨૬૨૫ ૧૦૬૫, ૪૧૭૪૦૧૦૦.

મહાતીર્થ ઉજ્જવલગિરિ (ગિરનાર મહાતીર્થ)

કનુભાઈ રાહ

[શ્રી કનુભાઈ શાહ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલા વિદ્ઘાન છે. તેમણે પૂર્વે ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં ગ્રંથપાલ તરીકે સેવા આપી હતી. બાદમાં કોબામાં કૈલાસસાગરસ્થુરી જ્ઞાનભંડારમાં નિયામક તરીકે કાર્યરત હતા. હાલ નિવૃત્તિમાં ધર્મપરાયણ જીવન જીવે છે. આ લેખમાં તેમણે જોરનાર તીર્થ વિશે વિસ્તૃત પરિચય આપેલ્યો છે.]

ગિરનારદું માહાત્મ્ય :

ગુજરાતના સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં જૈન ધર્મનાં બે મહાન તીર્થો-પાલિતાણા-શત્રુજય અને ઉજયંતિગિરિ-ગિરનાર આવેલાં છે. આ બંને તીર્થોનો મહિમા અપરંપાર છે. સૌરાષ્ટ્રનો આ ગરવો પર્વત યાદવકાળથી પ્રસિદ્ધ છે. આ ગિરનાર પર્વત ગુજરાતનો સૌથી ઊંચો પર્વત છે. તેની ઊંચાઈ સમુદ્રની સપાટીએથી ૧,૧૧૬ મીટર છે. તે ૨૪ કિ.મી. લાંબો છે અને ૬.૫ કિ.મી. પહોળો છે. આ ગિરિમાળા ૭૦ ચોરસ માઈલમાં એટલે કે ૧૮૧ ચોરસ કિ.મી.માં વિસ્તરેલી છે. વર્તમાન ચોવીસીના બાવીસમાં તીર્થકર શ્રી નેમિનાથ ભગવાનના દિક્ખા (દીક્ષા), નાણ (જ્ઞાન, કેવલજ્ઞાન) અને નિવ્યાશ (નિર્વાણ) આ ગિરિવર થયાના ઉલ્લેખો ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર, જ્ઞાતાધર્મકથા, દશાશુત્રસ્કન્ધ અને આવશ્યક સૂત્ર સરખા આગમોમાં મળે છે. આ ગ્રાણ કલ્યાણકોથી ગિરનારની ભૂમિ પવિત્ર બનેલી છે.

શ્રી ભારતી વિરચિત ‘શ્રી ગિરનાર મહાતીર્થ કલ્ય’ની ગાથા નં. ૧ અને ૨ માં પણ ગિરનાર તીર્થનું મહાત્મ્ય નીચે પ્રમાણે દર્શાવેલું જોવા મળે છે.

श्री विमलगिरेस्तीर्थाधिपत्य परमं वदन्ति तत्त्वज्ञः ।

शैलं सनादियगीनं स जयति गिरिनारु गिरिराजः ॥१॥

સધણા તીર્થોમાં ઉત્તમ વિમલગિરિ પર્વતના અનાદિ કાલીન શ્રેષ્ઠ
શિખરરૂપે જે ગિરનાર તત્વજ્ઞો-જ્ઞાની ભગવંતો કહે છે. તે ગિરનાર
ગિરિગાજ જ્યથ પામે છે ॥૧॥

स्वतिंशतिंशति-सोहस्राण्योजन धनः शतोच्चिषिगः ।

ବନ୍ଦିପରାତାପରାତା ମାତୁରାଦରାକୁଳାଗା ଯଦୁ: ରତ୍ନା-ପାରା: ।
ଅତ୍ୟାର୍ଥିଷ୍ଠାତା: କଲ ମାତ୍ରାତି ପିତ୍ତାମା ପିତ୍ତାତ: । । ।

અવસપ્તિઓનાં પહેલા આરામાં ૨૬ યોજન, બીજા આરામાં
 ૨૦ યોજન, ત્રીજા આરામાં ૧૬ યોજન, ચોથા આરામાં ૧૦
 યોજન, પાંચમા આરામાં ૨ યોજન અને છણી આરામાં ૧૦૦
 ધનુષ ઊંચાઈવાળો જ રહે છે, તે ગિરિનાર ગિરિરાજ જ્ય પામે છે.
 ॥૩॥

અવસર્પિકુના છ આરામાં આ તીર્થના અનુકૂળે દ (૭) નામ
જાણવા મળે છે: (૧) કૈલાસ (૨) ઉજ્જ્યન્ત (૩) રૈવત (૪)
અવસર્પિકુના (૫) ગિરનાર અને (૬) નંદભદ્ર

આઈ ઓવીઅભીમાં થયેલા આઈ ટીર્થકર ભગવાંતોના દીક્ષા

કેવળજ્ઞાન અને નિર્વાણ કલ્યાણક ગિરનાર પર થયાં છે. (૧) શ્રી નમીશ્વર (૨) શ્રી અનિલ (૩) શ્રી યશોધર (૪) શ્રી કૃતાર્થ (૫) શ્રી જિનેશ્વર (૬) શ્રી શુદ્ધમતિ (૭) શ્રી શિવશંકર અને (૮) શ્રી સ્વંદન તેમજ બીજા બે તીર્થીકરના માત્ર મોક્ષ કલ્યાણક થયાં છે.

અનાગત ચોવીસીમાં થનારા ચોવીસ તીર્થકરોમાંથી ચોવીસ-
ચોવીસ તીર્થકર પરમાત્માઓના મોક્ષ કલ્યાણક તેમજ રૂ અને
ચોવીસમા તીર્થકર પરમાત્માના વધારાના દીક્ષા અને કેવળજ્ઞાન
કલ્યાણક ભવિષ્યમા ગિરનાર મહાતીર્થ ઉપર થશે જેમના નામો
આ પ્રમાણે છે: (૧) પદ્મનાભ (૨) શ્રી સુરદેવ (૩) શ્રી સુપાર્શ્વ
(૪) શ્રી સ્વયંપ્રભ (૫) શ્રી સર્વાનુભૂતિ (૬) શ્રી દેવશુત (૭) શ્રી
ઉદ્ય (૮) શ્રી પેઢાલ (૯) શ્રી પોડીલ (૧૦) શ્રી સત્કાર્તિ (૧૧) શ્રી
સુપ્ત (૧૨) શ્રી અમમ (૧૩) શ્રી નિઝખાય (૧૪) નિષ્પુલાક
(૧૫) શ્રી નિર્ભમ (૧૬) શ્રી ચિત્રગુપ્ત (૧૭) શ્રી સમાધિ (૧૮)
શ્રી સંવર (૧૯) શ્રી યશોધર (૨૦) શ્રી વિજય (૨૧) મહિલાજિન
(૨૨) શ્રી દેવ (૨૩) શ્રી અનન્તવીર્ય (૨૪) શ્રી ભદ્રકૃત.

અનુભૂતિક ભૂમિકા :

આ ગિરનાર ગિરિવરનું વર્તમાનમાં જે મહત્વ છે તેના કરતાં
ભવિષ્યમાં આ ક્ષેત્રનું મહત્વ કહી ન શકાય તેટલું વધવાનું છે.
ગિરનાર ગિરિવર પ્રાય: શાશ્વત છે. પાંચમા આરાના અંતે જ્યારે
શરૂજ્યની ઉંચાઈ ઘટીને સાત હાથ થશે ત્યારે ગિરનારની ઉંચાઈ
સો ધનષ્ય રહેશે.

આ રૈવતાચલગિરિ પુંડરિક નિદિરાજનું સુવર્ણમય પાંચમું શિખર છે. જે મંદાર અને કલ્પવક્ષાથી વીટણાઈને રહેલું છે, તે મહાતીર્થ હંમેશાં જરતા જરણાંઓથી ભવ્ય પ્રાણીઓના પાપોનું પ્રકાલન કરે છે, એ સ્પર્શ માત્રથી પણ હિંસાને ટાળી દે છે.

ઇતિહાસવિદોના કથન પ્રમાણે ગિરનારની તળેટીનો પ્રદેશ નંદો
કે મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં વસી ચૂક્યો હતો અને તેને ગિરિનગર
નામ આપવામાં આવ્યું હતું. એનું બીજું નામ રૈવતકનગર પણ
હતું. મૌર્યના સમયમાં એની પ્રસિદ્ધ ઘણી હતી, એ પછી તો એ
સુરાષ્ટ્રની પાટનગરી પણ બની ચૂકી હતી, ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય અહીં
સુદર્શન તળાવ બંધાવ્યું હતું, જેનો ઉદ્ધાર મહા ક્ષત્રપદાજી રુદ્રમાએ
ઈ. સ. ૧૫૦ (શક સં. ૭૨) માં અને સમુદ્રગુપ્તના સૂબા ચક્કપાલિને

ઇ. સ. ૪૫૫-૫૬માં કરાવ્યો હતો, એવી હક્કિકત અહીંનો શિલાલેખ પૂરો પાડે છે. આજે આ તળાવનો પત્તો નથી.

જ્ઞાનયંદ્રકૃત સંસ્કૃતભાષા-નિબદ્ધ 'શ્રી રૈવતગિરિ તીર્થ-સ્તોત્ર'માં તીર્થનાયક જિન અરિષ્ટનેમિને પ્રધાનતા અપાઈ છે; એમનો તથા રૈવતગિરિનો મહિમા ગ્રાંભના પાંચ પદ્યોમાં કહ્યો છે. તે પછી વાગ્ભવુંમંત્રી કારિત, ગિરનાર પર ચઢવાની પદ્યા (પાજા) વિશે આલંકારિક વાક્યો કહી, કમશઃ ગિરિસ્થિત અર્થનીય સ્થાનોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.²

ઉજ્જયન્તાંગિરિનાં મંદિરો અનુલક્ષીને લખાયેલાં મધ્યકાલીન કલ્પો, રાસો, સ્તોત્રો, સ્તવનો, ચૈત્યપરિપાટીઓ અને પ્રબંધો ઉપરાંત અભિલેખોમાં અઢણક માહિતી આ તીર્થ વિશે મળે છે.

શ્રી નેમિનાથ ભગવાનનું જીવનવત્ત:

સૌરીપુરીના રાજા સમુદ્રવિજયની પઢુરાણી શ્રી શિવાદેવીએ આસો
વદ ૧ રની રત્નિએ અંતિમ પહરભામાં તીર્થકરસૂચક ૧૪ સ્વખો જોયાં.
એ જ વખતે શંખરાજાનો જીવ તેનીસ સાગરોપમનું આયુષ્ય પૂર્ણ
કરી અધીને શિવાદેવીની કુલ્લિમાં પ્રવેશ્યો. ગર્ભકળના દિવસો પૂર્ણ
થતાં શ્રાવણ સુદ પના શુભ દિને ચિત્રા નક્ષત્રમાં શિવાદેવીએ
શ્યામવર્ણ અને શંખ લક્ષ્ણવાળા પુત્રરત્નને જન્મ આયો. છિયન
દિકુકુમારીઓ અને ઈન્દ્ર-ઈન્દ્રાણીઓ દ્વારા પ્રભુનો જન્મકલ્યાણક
ધામધમપર્વક ઉજવવામાં આવ્યો.

પુત્રજન્મની ખુશાલીમાં રાજુદરબારમાં જન્મોત્સવની પણ ભવ્ય
રીતે ઉજવણી કરવામાં આવી. શિવાદેવીએ ગર્ભકાળમાં અરિષ્ટમય
ચક્ધારા જોઈ હતી એટલે પુત્રનું નામ ‘અરિષ્ટનેમિ’ પાડવામાં
આવ્યું. કુમારપણાના ત્રણસો વર્ષ વ્યતિત કરી પ્રભુ યુવાનસ્થાને
પહ્ણોંચ્યા. મહારાજા અને મહારાણી નેમિકુમારના લગ્ન માટે ખૂબ
આગ્રહ કરતાં. આ ઉપરાંત કૃષ્ણવાસુદેવની સત્યભામા, રૂક્મણી,
સુસીમા, પદ્માવતી, ગૌરી, ગાંધારી, લક્ષ્મણા, જાંબવતી એમ આઠ
પદ્મરાણીઓ પણ નેમિકુમારને લગ્ન માટે આગ્રહ કરતીની. નેમિકુમાર
આ બધા પ્રસંગે મૌન રહેલા જાણી નેમિકુમાર લગ્ન માટે તૈયાર જ
છે એમ મૌનને સંમતિ માની લિધી. સમગ્ર રાજમહેલમાં ઉત્સાહનો
સંચાર થયો. એ જ સમયે મથુરા નગરીના રાજવી ઉગ્રસેનની
રાજકન્યા રાજુમતીનું માગું આવતાં નેમિકુમારના અને રાજુમતીના
વિવાહ નક્કી થયા.

લગ્નમુહૂર્ત માટે રાજજ્યોતિષીને બોલાવવામાં આવ્યા. રાજજ્યોતિષીએ જગ્યાબું કે હમણાં વર્ષાકાળમાં લગ્ન જેવું મંગલકાર્ય થઈ શકે નહિએ. આ સાંભળીને કૃષ્ણવાસુદેવે તુરત જ જ્યોતિષીને કહ્યું કે નેમિકુમાર લગ્ન માટે માંડ માંડ તૈયાર થયા છે, જો વિલંબ કરીશું તો એમનું માનસ પરિવર્તન થઈ જાય માટે લગ્નના મુહૂર્તમાં વિલંબ ચાલે નહિએ. અંતે શ્રાવણ સૂદ છઠનો દિવસ નક્કી થયો.

નેમિકુમારની વિશાળ જાન દ્વારિકા નગરીથી નીકળી મંગલ
જીતોના ગાન સાથે ઉગ્સેન રાજાના મહેલ તરફ આવતાં રસ્તામાં
પશુઓનો આર્તનાદ નેમિકુમારના કાને પડ્યો. સારથીને આનું કારણ
પૂછતાં જાણવા મળ્યું કે બોજનમાં આ પ્રાણીઓનો ઉપયોગ થવાનો
છે. આ પ્રાણીઓનો જીવ બચાવવા નેમિકુમારે રથને પાછો વાળવાનો
આદેશ કર્યો. નેમિકુમારનો રથ પાછો વળતાં જાણી વાતાવરણ અત્યંત
સત્ય બની ગયું. નેમિકુમારને રાજુમતીમાં હવે મોહ ન રહેતાં
મુક્તિરૂપી વધૂની લગની લાગી હોય એમ જણાયું. પ્રભુ તો રાજુમતીને
પોતાના આઈ આઈ ભવોનો સંકેત આપવા જાણો પદ્ધાર્યા ન હોય
એમ પાછો વળી ગયા!

લોકાંતિક દેવોની ધર્મતીર્થ પ્રવર્તનની માંગણી સ્વીકારી પ્રભુએ
વર્ષીદાનનો મારંબ કર્યો. વર્ષીદાન આપી શક આદિ ઈન્દ્રો સાથે
ઉત્તરફુટુ નામની શિખિકામાં આરૂઢ થઈ નગરી બહાર નીકળી
ઉજ્જયંત (ગિરનાર) પર્વત પર સહસ્રાવન (સહસ્રામ્રવન)માં પદ્ધાર્યા.
શ્રાવણ સુદ ૬ (૪૪)ના દિવસે ચિત્રા નક્ષત્રમાં દિવસના પૂર્વ ભાગમાં
એક હજાર રાજાઓ સાથે પ્રભુએ સર્વવિરતિ અંગીકાર કરી ત્યાં જ
પ્રભુને મન:પર્યવજ્ઞાન ઉત્પત્ત થયું. પ્રભુ આ સ્થળેથી ચોપ્યન દિવસ
અન્યત્ર વિહાર કરીને શ્રી નેમિનાથ પ્રભુ ફરીથી સહસ્રાવનમાં પદ્ધાર્યા.
આસો વદ અમાસ (ભાદ્રવા વદ અમાસ)ના દિવસે વેતસ વૃક્ષની
નીચે અહુમતપના તપસ્વી પ્રભુ કાઉસર્ગ ધ્યાને રવ્યા. ધાતીકર્મનો
ક્ષય કરી ચિત્રા નક્ષત્રમાં દિવસના પૂર્વ ભાગમાં અહુમ તપ વડે
કેવળજ્ઞાન પામ્યા. શ્રી રાજમતી પણ પ્રભુ પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી
અને તપશ્ચાર્યા કરતાં કરતાં મોક્ષપદને પામ્યા.

શ્રી નેમિનાથ ભગવાનને વટદત્ત વગેરે ૧૧ ગણધરો હતા, ૧૮
હજાર સાધુઓ, ૪૦ હજાર સાધીઓ, એક લાખ ૬૮ હજાર શ્રાવકો
અને તું લાખ ૨૬ હજાર શ્રાવિકાઓ હતી. શ્રી નેમિનાથ પ્રભુના
ગોમેધ નામનો યક્ષ અધિકાર્યક દેવ બન્યો. અતે શ્રી અંબિકાદેવી
અધિકાર્યક દેવી બન્યાં.

શ્રી નેમિનાથ ભગવાન એક માસનું અનશન કરી પર્યકાસને
બેસી ગિરનાર પર્વતની ચોથી ટૂંકે ‘શ્યામશિલા’ ઉપર પડુદ મુનિવરો
સાથે અખાઠ સુદું ઈની રાત્રે પૂર્વ ભાગમાં મોક્ષ ગયા. શ્રી નેમિનાથ
ભગવાન ૩૦૦ વર્ષ કુમારાવસ્થામાં, ૫૪ દિવસ મુનિપણે રહ્યા
અને ૭૦૦ વર્ષ કેવળીપણે રહી નિર્વાણપદને પામ્યા. ચોથી ટૂંક પર
એક ‘શ્યામશિલા’ પર શ્રી નેમિનાથ ભગવાનની પ્રતિમાજી તથા
બીજી શિલામાં પગલાં છે. આ ટૂંકને મોક્ષ ટૂંક પણ કહેવામાં આવે
છે.

શ્રી ગિરનાર તીર્થ ઉપર બિરાજમાન મૂળનાયક શ્રી નેમિનાથ
ભગવાનની પ્રતિમા શ્રી શંખેશ્વર પાર્વતનાથ ભગવાનની પ્રતિમા કરતાં

પણ પ્રાચીન છે. ગઈ ચોવીસીના તીર્થકર શ્રી સાગર નામના ભગવાને પાંચમા દેવલોકના ઈન્દ્રને કહું કે ‘તમો આવતી ચોવીસીના બાવીસમા તીર્થકર શ્રી નેમિનાથના ગણધર બનીને મોક્ષ જશો.’ આથી પાંચમા દેવલોકના ઈન્દ્ર શ્રી નેમિનાથ ભગવાનની મૂર્તિ બનાવી ભક્તિ કરવા લાગ્યા. તે મૂર્તિ શ્રી નેમિનાથના સમય સુધી ઈન્દ્રલોકમાં હતી. પછીથી શ્રી કૃષ્ણના ગૃહમંહિરમાં રહી હતી. જ્યારે દ્વારિકા નગરી ભસ્મ થઈ ત્યારે શ્રી અંબિકાદેવીએ આ પ્રતિમાને તેમના વિમાનમાં રાખ્યાં હતાં. પછીથી આ મૂર્તિ શ્રી રત્ના શ્રાવકને આપવામાં આવી.

ੴ ਸਤਿਗੁਰ

કાપિલ્યનગરમાં રહેતો ધનવાન રત્નસાર શ્રાવક બાર બાર
વર્ષના દુઃખજાળના કારણે પોતાની આજીવિકા અને ધનોપાર્જન માટે
દેશાંતરમાં ફરતો ફરતો કાશીર દેશના નગરમાં જઈને વસ્યો હતો.
રત્નસાર શ્રાવક પોતાના પ્રચંડ પુણ્યોદયથી હિન્મતિહિન અઢળક
સંપત્તિ કમાવા લાગ્યો. સંપત્તિનો સંગ્રહ કરવાને બદલે સંપત્તિના
સદ્ગ્ય માટે શ્રી આનંદસૂરીશ્વરજી મ.સા.ની નિશામાં સિદ્ધાચલ,
ગિરનાર આદિ મહાતીર્થોની સ્પર્શના કરવા પગપાળા સંઘનું
આયોજન કર્યું. આનંદોલાસપૂર્વક શાશ્વત તીર્થ સિદ્ધાચલની ભક્તિ
કરી શ્રી સંધ રૈવતગિરિ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં અભિષેક સમયે નેમિનાથ
પ્રભુની મૂર્તિ પાણીમાં ઓગળી ગઈ. આથી દુઃખી રત્નસાર શ્રાવકે
૨૧ દિવસ ઉપવાસ કર્યા.

શ્રી રત્નસાર શ્રાવકની તપશ્ચર્યા અને અતિશય ભક્તિના કારણે
 શ્રી અંબિકાદેવીએ પ્રસન્ન થઈને બ્રહ્મેન્દ્ર દ્વારા રત્ન-માણિક્યના સાર
 વડે બનાવાયેલ સુંદર, વીજળી, વાવાળોડાં, અઞ્જિ, જલ કે લોખંડ,
 પાષાણ કે વજ્રથી પણ અભેદ મહાપ્રભાવક એવી આ પ્રતિમાને
 અર્પણ કરી. અંબિકાદેવીના આદેશ મુજબ શ્રી રત્ના શાહ
 ઉજ્જ્યન્તરિ પર પણ્ચમાભિમુખ પ્રાસાદ કરાવે છે. શ્રી સકળ સંઘની
 હાજરીમાં આ મૂર્તિની હર્ષાલાસપૂર્વક વિ. સં. ૬૦૮માં પ્રતિષ્ઠા
 મહોત્સવ કરાવી સ્થાપિત કરી. શ્રી રત્નસાર શ્રાવક પોતાની સંપત્તિનો
 સદૃપ્યોગ કરી સુરાધ્રની ભૂમિને જિનપ્રાસાદોથી વિભૂષિત કરી
 સાત ક્ષેત્રોમાં દ્વય ખર્ચને પ્રભુ ભક્તિ કરતો પરંપરાએ મોક્ષ સુખને
 પામશે.

શ્રી બેભિનાથ ભગવાન્ની પાથીણ્ણતાની કાળ

શ્રી નેમિનાથ ભગવાનનાં નિર્વાણના ૨૦૦૦ વર્ષ પછી પ્રતિષ્ઠિત
થયેલ હોવાથી તેમના શાસનના શેષ ૮૨૦૦૦ વર્ષ, શ્રી પાર્શ્વનાથ
શાસનના ૨૫૦ વર્ષ + શ્રી મહાવીર સ્વામી શાસનના ૨૫૩૮
વર્ષથી આ પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત થયેલ છે. લગભગ ૮૨૦૦૦ + ૨૫૦
+ ૨૫૩૮ = લગભગ ૮૪૭૮૮ વર્ષથી આ પ્રતિમા આ સ્થાને
બિરાજમાન છે. વર્તમાન શ્રી નેમિનાથ પરમાત્માની પ્રતિમા

૧૬૫૭૩૫ વર્ષ ન્યૂન ૨૦ કોડાકોડી સાગારોપમ વર્ષ પ્રાચીન છે. શ્રી ગિરનાર તીર્થના ઉદ્ઘારો

પહેલો ઉદ્ઘાર : પ્રથમ તીર્થકર શ્રી ઋખભદેવ ભગવાનના પુત્ર શ્રી ભરત મહારાજા શ્રી ઋખભદેવ ભગવાનના મુખેથી શ્રી સિદ્ધગિરિજી, શ્રી રેવતગિરિ, શ્રી અર્બુદાગિરિ, શ્રી રાજગૃહી તથા શ્રી સમેતશિખરજીનું મહાત્મ્ય સાંભળીને સંઘ સાથે તથા નાભ ગણધર સાથે યાત્રાએ નીકળ્યા. ઈન્દ્ર મહારાજાની આજ્ઞાથી શ્રી સિદ્ધગિરિજી ઉપર ‘તૈલોક્યવિભસ’ નામનો સુંદર પ્રાસાદનું નિર્માણ કરાવીને તેમાં ઋખભદેવ ભગવાનની રત્નમય મૂર્તિ સ્થાપન કરી અન્ય ત્રેવીસ તીર્થકર ભગવાનના પ્રાસાદો બનાવી તેમાં દરેક ભગવાનની મનમોહક મૂર્તિઓની સ્થાપના કરી શ્રી સંઘ કંદબગિરિ, હસ્તગિરિ થઈ. રેવતગિરિ પધાર્યો.

આ ગિરિવર ઉપર બાવીસમા તીર્થકર શ્રી નેમિનાથ ભગવાનના દીક્ષા, કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષ કલ્યાણક થવાના છે તે જાણી ભરત મહારાજાએ ગિરનાર ઉપર ભવ્ય ઊંચું અને વિશાળ સ્ફટીક રનમય જિનાલય બંધાવ્યું. તેનું નામ ‘સુરસુંદરપ્રાસાદ’ આપ્યું. તેમાં નીલમણિમય શ્રી નેમિનાથ ભગવાનની મૂર્તિ સ્થાપન કરી. અંજનવિધિ અને પ્રતિષ્ઠાવિધિ શ્રી નાભ ગણધર ભગવંત પાસે મહોત્સવપૂર્વક કરાવી.

બીજો ઉદ્ઘાર	: શ્રી દંડવીર્ય રાજાએ કરાવ્યો.
ત્રીજો ઉદ્ઘાર	: બીજા દેવલોકના ઈન્દ્ર શ્રી ઈશાનઈન્દ્ર કરાવ્યો.
ચોથો ઉદ્ઘાર	: ચોથા દેવલોકના ઈન્દ્ર શ્રી મહેન્દ્રએ કરાવ્યો.
પાંચમો ઉદ્ઘાર	: પાંચમા દેવલોકના ઈન્દ્ર શ્રી બ્રહ્મેન્દ્રએ કરાવ્યો.
છુફ્ટો ઉદ્ઘાર	: ભવનપતિકાયના ઈન્દ્રોએ કરાવ્યો.
સાતમો ઉદ્ઘાર	: શ્રી અજિતનાથ ભગવાનના સમયમાં શ્રી સાગર ચક્રવર્તીએ ફરાવ્યો

આઠમો ઉદ્ધાર : શ્રી અભિનંદનસ્વામિના સમયમાં, વંતર નિકાયના ઈન્દ્ર કરાવ્યો.

નવમો ઉદ્ધાર : શ્રી ચંદ્રપ્રભ સ્વામિના સમયમાં શ્રી ચંદ્રપ્રભ
રાજાએ કરાવ્યો.

દશમો ઉદ્ધાર : શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનના સમયમાં શ્રી ચક્ધરી રાજાએ કરાવ્યો.

આગિયારમો ઉદ્ધાર : શ્રી મુનિસુપ્ત સ્વામિના સમયમાં શ્રી રામચન્દ્રજીએ
કરાવ્યો.

બારમા ઉદ્ઘાર	: પાડવાઅ બારમા ઉદ્ઘાર કરાયા.
તેરમો ઉદ્ઘાર	: શ્રી મહાવીર સ્વામિના નિર્વાણ પૂર્વ પહેલી સદીમાં

સ્વાનાગરના રાગ આ નૃયુસદનજર આ નામનાચ
પ્રભુનું મંદિર નિર્માણ કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ પ્રભાસ-
પાટણમાં પ્રાપ્ત થયેલા એક તાબ્રપત્રમાં મળે છે.

મહાતીર્થનો પટ, શ્રી નેમિનાથ જીવનચરિત્રનો પટ, શ્રી મહાવીર
પ્રભુની પાટ પરંપરાના પગલાં, જૈન શાસનના વિવિધ અધિજાયક
દેવ-દેવીની પ્રતિમા, શાસનદેવી અંબિકાની દેરી, શ્રી નેમિનાથ તથા
શ્રી મહાવીર પ્રભુનાં પગલાંની દેરી, શ્રી વિજયાનંદસૂર્ય (પૂ.
આત્મારામજી) મહારાજ સાહેબની પ્રતિમા આદિ સ્થાપન કરેલ છે.

ભમતીમાં એક ઓરડામાં શ્રી આદિનાથ ભગવાન, સાધી રાજમતીજી આદિની ચરણપાદુકા તથા ગિરનાર તીર્થનો જિર્ણાદ્વાર કરાવનાર પ. પૂ. આ. નીતિસૂર્ય મ. સાહેબની પ્રતિમા બિરાજમાન છે. તે જ ઓરડામાં એક ભોયરામાં મૂળનાયક તરીકે શ્રી અમીઝરા પાર્શ્વનાથ ભગવાનની ૬૧ ઢિચની શેતવર્ણીય પ્રતિમા બિરાજમાન છે.

(II) જગમાલ ગોરધનનું જિનાલય

શ્રી નેમિનાથ ભગવાનના મુખ્ય જિનાલયની બરાબર પાછળ
શ્રી આદિનાથ ભગવાનનું જિનાલય છે. શ્રી આદિનાથ ભગવાનની
પ્રતિમા ઉંચાંથી છે. આ જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા પોરવાડ જ્ઞાતિય
શ્રી જગમાલ ગોરધન દ્વારા આ. વિજયનેમિસૂર્ટિ મ. સાહેબની પાવન
નિશ્રામાં વિ. સં. ૧૮૪૮ના વૈશાખ વદ ફના શુક્રવારે કરાવવામાં
આવી હતી. શ્રી જગમાલ ગોરધન શ્રી ગિરનારજી તીર્થના
જિનાલયોના મુનિમ તરીકે ફરજ બજાવી તે જિનાલયોના સંરક્ષણનું
કાર્ય કરતા હતા. તેમના નામ ઉપરથી જૂનાગઢ શહેરના ઉપરકોટ
પાસેના ચોકનું નામ જગમાલ ચોક રાખવામાં આવ્યું છે. શ્રી
નેમિનાથજી ટૂંકની ભમતીમાંથી ઉત્તર દિશા તરફના દ્વારથી બહાર
નીકળતાં અન્ય ત્રણ ટૂંકમાંના જિનાલયોમાં જવાનો માર્ગ આવે છે.
તેમાં પ્રથમ ડાબા હથે મેરકવશીની ટૂંક આવે છે.

(૨) મેરકવશીની ટૂંક

(I) પંચમેરુ જિનાલય : જિનાલયમાં પ્રતિષ્ઠિત શ્રી આદિનાથની પ્રતિમા એ ઈચ્છની છે. આ પંચમેરુ જિનાલયની રચના અત્યંત રમ્ભણીય છે. જેમાં ચારે બાજુ ચાર ખૂણામાં ઘાતકીયં ડના બે મેરુ અને પુષ્કરાર્ધદ્વિપના બે મેરુ તથા મધ્યમાં જંબુદ્વિપનો એક મેરુ ઓમ પાંચ મેરુપર્વતની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. જેમાં દરેક મેરુ ઉપર ચૌમુખજી પ્રતિમાઓ પદ્મરાવવામાં આવી છે. જેની વિ. સં. ૧૮૫૮માં પ્રતિષ્ઠા કરાવવામાં આવી હોય તેવા લેખ છે.

(III) અદબદજીનું જિનાલય : આ જિનાલયમાં પ્રતિષ્ઠિત શ્રી ઋખભદેવ ભગવાન ૧૩૮ ઈચ્છા છે. પંચમેરુ જિનાલયની બહાર નીકળી મેરુકવશીના જિનાલયમાં પ્રવેશ કરતાં પહેલાં તાબા હાથે શ્રી ઋખભદેવ ભગવાનની પદ્માસન મુદ્રામાં મહાકાય પ્રતિમા જોતાં જ શનુંજ્ય ગિરિરાજની નવટૂકમાં રહેલા અદબદજી દાદાનું સ્મરણ કરાવતી હોવાથી આ જિનાલયને પણ અદબદજીનું જિનાલય કહેવાય છે.

(III) મેરેકવશીનું મુખ્ય જિનાલય : આ બાવન જિનાલયના મૂળનાયક શ્રી સહસ્રણા પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા ૨૮ હેઠળની છે. આ જિનાલયના મુખ્ય પ્રવેશદ્વારમાં પ્રવેશતાં જ વિવિધ કલાકૃતિયુક્ત જીણી જીણી કોતરણીઓ જોઈને આશ્ર્ય થાય છે. આગળ જતાં ઘૂમટની કોતરણી દેલવાડાના વિમલવસહી અને લૂણવસહીના સ્થાપત્યોની યાદ તાજી કરાવે છે. શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિજ્ઞા વિ. સં. ૧૮૫૮માં પ. પૂ. આ. જિનેન્દ્રસૂરિ મ. સાહેબના હસ્તે થયેલ છે. આગળ જતાં મધ્યભાગમાં અષ્ટાપદનું દેરાસર બનાવવામાં આવેલું છે. જેમાં ૪-૮-૧૦-૦૨ પ્રતિમાઓ પદ્મરાવીને અષ્ટાપદની રચના કરવામાં આવેલી છે. ત્યાંથી આગળ જતાં દરેક દેરીઓની આગળની ચોકીની છતમાં અત્યંત મનોહારી કોતરણીઓ જોઈને મન પ્રસન્નતા અનુભવે છે. ઉત્તર દિશા તરફ જતાં મોટી દેરીમાં શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનની ચૌમુખજી પ્રતિમાઓ બિરાજમાન છે. આ જિનાલયની બહાર આવી ડાબી તરફ જતાં સગરામ સોનીની ટૂંક તરફ જવાનો માર્ગ આવે છે. તેમજ સામેની દિવાલની પાછળ નવોકુંડ આવેલો છે.

(उ) संग्राम सोनीनी टूंक : (संग्राम सोनीनी टूंक ?)

રંગમંડપમાંથી મૂળનાયકના ગભારામાં પ્રવેશતાં સામે જ રહે
ઈચની શ્રી સહસ્રશાલા પાર્વતિનાથ ભગવાનની પ્રતિમા બિરાજમાન
છે. આ ગભારાના છતની ઊંચાઈ લગભગ ઉંફ થી ૪૦ ફુટ છે.
ગિરનારના જિનાલયોમાં આ જિનાલયનું શિખર સૌથી ઊંચું જણાય
છે. સગરામ કે સંગ્રામ સોનીના નામે ઓળખાતું આ જિનાલય
હકીકતમાં સમરસિંહ માલદે દ્વારા ઉદ્ઘાર કરીને તદન નવું જ નિર્માણ
કરવામાં આવેલ છે. પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી સંગ્રામ સોનીએ ગિરનાર
પર ટૂંક બધાવ્યાના ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થતા નથી. પરંતુ શ્રી હેમહંસ
ગણિએ (વિ. સં. ૧૫૦૨ થી સં. ૧૫૧૭ વચ્ચે) રચેલી ‘ગિરનાર
ચૈત્ર પ્રવારી’માં આ ટંકના ઉદ્ઘારક તરીકેના ઉલ્લેખ જોવા મળે છે.૪

આ જિનાવયની ભમતીના ઉત્તરદિશા તરફના દ્વારથી બહાર
નીકળતાં કુમારપણની ટૂંકમાં જવાનો માર્ગ આવે છે તથા તે માર્ગની
જમણૂઢી બાજ ડોક્ટર કંડ તથા ગીરધર કંડ આવેલા છે.

(૪) કુમારપાળની ટૂંક :

સંગ્રહમ સોની (સમરસિંહ સોની)ની ટુંકથી આગળ જતાં
કુમારપાળ મહારાજાની ટુંક આવે છે. શ્રી હેમચંદ્રસૂરીજીના અનન્ય
ભક્ત પરમાર્થિત કુમારપાળ મહારાજાએ આ મંદિર તેરમા સૈકામાં
બંધાવ્યું છે. મંદિરને ફરતો વિશાળ ચોક છે. મૂળ ગભારામાં મૂળનાયક
શ્રી અલિનંદન સ્વામિની શ્યામવર્ણીય ભવ્ય પ્રતિમા બિરાજમાન છે.
તેના ઉપર સં. ૧૮૭૫નો લેખ છે. આમાં આવેલો ૨૪ થાંભલાવાળો
મંડપ હવે તો રંગિન કાચથી મઠી લેવામાં આવ્યો છે. કુમારપાળના
સમયનું જુનું કામ અનેક વખતના જિણોદ્વારથી નષ્ટપ્રાપ્ય થઈ ગયું

અનુભૂતિ

છ. કાચાનપાળા રઠ છુપરાઠ વનજથી આપા ટ્રિકાણાદ્વાર કરાયા

કુમારપાણની ટૂંકમાં ઉત્તર અને દક્ષિણ તરફ બે દ્વારો મૂકેલાં છે.
તેના ઉત્તર તરફના દ્વારેથી નીકળતાં ભીમફુંડ તરફ જવાય છે.

(I) ભીમફુંડ : આ કુંડ લગભગ ૭૦ ફુટ લાંબો અને ૫૦ ફુટ પહોળો છે. આ કુંડ પંદરમા શતકમાં બનેલો જગ્યાય છે. ઉનાળાની સખત ગરમીમાં પણ આ કુંડનું પાણી શીતળ રહે છે. અહીં ઘડાં પ્રાચીન અવશેષો પડેલાં મળી આવે છે. એક તરફની ભીતમાં એક પાખાણમાં પ્રતિમાઓ કોતરેલી છે. અને નીચે હાથ જોડીને ઊભી રહેલી શાવક-શાવિકાઓની આકૃતિઓ પણ છે.

શ્રી સજજન મંત્રીએ જિરનારના જિનાલયો માટે રકમ લેવાની
ના પાડતાં ભીમો સાથરીયો કહે છે, ‘મંત્રીશર! જિણોદ્વારના દાન
માટે કલ્પેલી રકમ હવે મારે કોઈ ખપની નથી. આપ આ દ્વયનો
સ્વીકાર કરી તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરજો! ’ વંથલી ગમથી ભીમા
સાથરીયાનાં ધનના ગાડાં સજજન મંત્રીના આંગણે આવી ચઢ્યાં.
વિચક્ષણબુદ્ધિ સજજને આ રકમમાંથી હાલના મેરકવશી નામના
જિનાલયનું અને ભીમા સાથરીયાની ચીરકાલીન સ્મૃતિ અર્થે શિખરના
જિનાલયોની સમીપ ‘ભીમકુંડ’ નામના એક વિશાળ કુંડનું નિર્માણ
કરાવ્યું હતું.”^૫ ભીમકુંડથી આગળ વધતાં શ્રી ચન્દ્રપ્રભસ્વામિના
જિનાલય સૂધી જવાનો કેરીમાર્ગ આવે છે.

(III) श्री यंद्रप्रभस्वामिन् जिनालय

શ્રી ચન્દ્રમભસ્વામિના જિનાલયનું સ્થાન એકદમ એકાંતમાં આવેલું છે. આ જિનાલયમાં મૂળજાયક શ્રી ચન્દ્રમભસ્વામિની પ્રતિષ્ઠા વિ. સં. ૧૭૦૧ માં થયેલી છે. આ જિનાલયની છત અને ક કલાકૃતિઓથી સુશોભિત છે. જેમાં ચારે બાજુ ફરતી પૂતળીઓ સ્થાપિત કરવામાં આવેલી છે. આ જિનાલયથી ઉત્તર દિશા તરફ ૩૦-૩૫ પગથિયાં નીચે ઉત્તરતાં ગજપદ ફુંડ આવે છે.

(III) ગજપદ કુંડ : આ ગજપદ કુંડ ગજેન્નપદ કુંડ તથા હાથી પગલાંના કુંડ તરીકે પણ ઓળખાય છે. આ કુંડનો ઉત્ત્વેખ ૧ ત થી ૧ પમા શતક સુધીમાં રચાયેલ ગિરનાર સંબંધી લગભગ તમામ જૈન સાહિત્યમાં મળે છે. આ કુંડના એક થાંભલામાં જિનપ્રતિમા કોતરવામાં આવેલી છે.

શ્રી શત્રુંજ્ય મહાત્મ્ય અનુસાર શ્રી ભરત ચક્રવર્તી, ગણધર ભગવાંતાં, પ્રતિષ્ઠાર્થી ગિરનાર પર આવેલા ત્યારે શ્રી નેમિનિજ્પ્રાસાદની પ્રતિષ્ઠા કાળે ઈન્ડ્ર મહારાજા પણ ઐરાવત હાથી પર આરૂઢ થઈ આવ્યા હતા. તે અવસરે પ્રભુના સ્નાગાભિષેક માટે ઐરાવત હાથી દ્વારા ભૂમિ પર એક પગ દબાવરાવીને કુંડ બનાવ્યો હતો. જેમાં ત્રણે જગતની વિશિષ્ટ નદીઓના જલ આ કુંડમાં ઉત્તરી આવ્યાં હતાં. તે વિશિષ્ટ જલ વડે ઈન્ડ્ર મહારાજાએ પ્રભુના અભિષેક

ਜੈਗ ਤੀਰਥ

કરાવ્ય હતા. આ કુંડમાં ચૌદ હજાર નદીઓના પ્રવાહ દેવના પ્રભાવથી આવે છે, તેથી આ ઘણો પવિત્ર કુંડ છે. આ કુંડનું પાણી ઘણું મીઠું છે. વિ. સં. ૧૨૧૫ના શિલાલેખ અનુસાર આ કુંડની ફરતી દિવાલ બાંધી તેમાં અંબિકાની અને અન્ય મૂર્તિઓ મૂકાવ્યાના ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. આ જલના પાન તથા સ્નાન કરતાં અનેક રોગો નાશ પામે છે. ગજપદકુંડના દર્શન કરી કુમારપાળની ટૂંકમાંથી બહાર નીકળતાં સૂરજકુંડ થઈને શ્રી માનસંગ ભોજરાજના દેરાસરે જવાય છે.

(૫) માનસંગ ભોજરાજની ટૂંક : કચ્છ-માંડવીના વીશા-ઓશવાળ માનસંગ ભોજરાજે સં. ૧૯૦૧માં શ્રી સંભવનાથ ભગવાન (૨૫ ઈચ્છ) નું જિનાલય બંધાવ્યું છે. રંગમંડપ વિશાળ છે. મંદિરના ચોકમાં એક સુંદર સૂરજહુંડ પણ શા. માનસંગ કરાવેલ છે. જૂનાગઢ ગામમાં આદીશ્વર ભગવાનના દેસારની પ્રતિષ્ઠા પણ તેમણે વિ. સં. ૧૯૦૧માં કરાવેલ હતી.

(૬) વસ્તુપાલ-તેજપાલની ટુંક :

મુખ્યમાર્ગ આગળ જતાં જમણી તરફ આ ટૂંક આવે છે.
ગુજરાતેશના મંત્રીશર શ્રી વસ્તુપાલ-તેજપાલે આ મંદિરો બંધાવ્યાં
એમ એ મંદિરમાંથી મળી આવતા સં. ૧૨૮૮ના મૌટા ૬ (૪)
શિલાલેખોથી જણાય છે.^૬

આ જિનાલયમાં એક સાથે ગ્રાણ મંદિરો જોડાયેલાં છે. જેમાં
હાલ મૂળનાયક તરીકે શ્રી શામળા પાર્વતીનાથ ભગવાન (૪૩ ઈંચ)
બિરાજમાન છે. જેની પ્રતિષ્ઠા વિ. સં. ૧૩૦૬ના વૈશાખ સુદ-ઉના
શનિવારના દિવસે શ્રી દેવસૂરિના શિષ્ય શ્રી જ્યાનંદ મ. સાહેબે કરી
હતી. આ વચ્ચા દેરાસરનો રંગમંડપ ૨૮.૫ ફૂટ પહોળો અને ૫.૮
ફૂટ લાંબો છે. આજુબાજુના બંને દેરાસરના રંગમંડપો ૩૮.૫ ફૂટ
સમયોરસ છે. ‘સં. ૧૨૮૮ના ફાગુણ સુદ ૧૦ ને બુધવારે મહામાત્ર્ય
વસ્તુપાલે પોતાના કલ્યાણ માટે, જેની પાછળ કપર્દી યક્ષનું મંદિર
છે એવું ‘શરૂજ્યાવતાર’ નામનું આદિનાથનું મંદિર, તેના
અગ્રભાગમાં ડાબી બાજુએ પત્ની લલિતાદેવીના પુષ્પયાર્થ ૨૦ જિનોથી
અલંકૃત એવું ‘સમેતશિખરાવતાર’ નામનું મંદિર તેમજ જમણી
બાજુએ બીજી પત્ની સોખુકાદેવીના શ્રેય માટે ૨૪ જિનોવાળું એવું
‘અષ્ટાપદાવતાર’ નામનું; એમ ચાર મંદિરો બનાવ્યાં હતાં,’ એવી
હકીકત શિલાલેખોમાં વર્ણવેલી છે. પંડિત જિનહર્ષગણિએ
‘વસ્તુપાલચરિત્ર’માં વસ્તુપાલ-તેજપાલે પર્વત પર શું શું બનાવ્યું
તેની સવિસ્તાર નોંધ આપી છે.^૧

આ જિનાલયોની કોતરણી અને કલાકૃતિયુક્ત થાંભલાઓ, જિનપ્રતિમાઓ, વિવિધ ઘટનાદશ્યો તથા કુંભાદિની આકૃતિ મનજે પ્રસરતા આપનાર બને છે. આ ગ્રણો મંદિરોની શૈલી અત્યંત કળામ્ય છે. આ ચૌમુખજી જિનાલયોની વિશાળતા તથા ગોઠવણી નયનરમ્ય

ੴ ਸਤਿਗੁਰ

ੴ ਸਤਿਗੁਰ

੩੦

છે. આ મંદિરો આખાયે ગિરિશૃંગના વિભૂતિમાન આભૂષણો છે.

(I) ગુમાસ્તાનું મંદિર

(૭) શ્રી સંપ્રતિ મહારાજાની ટૂંક : વસ્તુપાળની ટૂંકમાંથી બહાર નીકળી મુખ્યમાર્ગ આગળ જતાં ડાબી બાજુએ શ્રી સંપ્રતિ મહારાજાની ટૂંક આવે છે. શ્રી સંપ્રતિ મહારાજાએ ગિરનાર પર્વત પર આ ભવ્ય ટૂંક બનાવી છે. આ જિનાલયના મૂળનાયક તરીકે ૫૭ ઈંચની શ્રી નેમિનાથ ભગવાનની શ્યામવર્ણાય પ્રતિમાજી તથા બીજી ત્રેવીશ પ્રતિમાજીઓ બિરાજમાન છે. રંગમંડપમાં ૫૪ આંગળ ઊંચી કાઉસગિયાની મૂર્તિ છે. બે તેર તેર ઈંચની કાઉસગિયા અને શ્રી ચક્રશરીરદીવિની મૂર્તિ છે. ટૂંકમાં ફુલ ઉપ્ય પ્રતિમાઓ છે. શ્રી સંપ્રતિ મહારાજાની ટૂંક, કુમારપાણ મહારાજાની ટૂંક, અને શ્રી વસ્તુપાળ-તેજપાળની ટૂંક એમ ત્રણો ટૂંકોને ફરતો કિલ્લો જે સંવત ૧૯૮૨માં કચ્છ પ્રદેશના નલિયા ગામના વતની શેઠ નરસી કેશવજીએ બંધાવ્યો છે.

મૌર્યવંશી મહારાજા અશોકના પૌત્ર મગધ સમ્રાટ પ્રિયદર્શી શ્રી
સંપ્રતિ મહારાજાએ આચાર્ય શ્રી સુહસ્તિસૂરિ મ. સાહેબના
સદ્ગુપદેશથી જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. તે લગભગ વિ. સં. ૨૨૬૩ની
આસપાસ ઉજજૈન નગરીમાં રાજ કરતા હતા. તેઓએ સવા લાખ
જિનાલયોનું નિર્માણ કરાવ્યું અને સવાકરોડ જિનપ્રતિમાઓ ભરાવી
હતી.

આ જિનાલયનું પ્રવેશદ્વાર બે માળનું હોવાનું જણાય છે. બબે સંભોની વચ્ચે કમાનો નથી. આ જિનાલયની બહારની દિવાલો અત્યંત મનોહારિણી કોતરણીથી ભરચુક છે. શિલ્પકલાના રસિક આત્માઓ આ કોતરણી જોઈને અતિ આહુલાદ પામે છે.

(I) જ્ઞાનવાવનં જિનાલય :

સંપ્રતિ મહારાજાના જિનાલયની બાજુમાંથી ઉત્તરદિશા તરફના દાળમાં નીચે ઉત્તરતાં બાજુમાં જ જમડા હાથે રહેલા દ્વારમાં પ્રવેશ કરતાં જ પ્રથમ ચોગાનમાં ‘જ્ઞાનવાવ’ આવે છે. આ ચોકમાં રહેલા ઉત્તર દિશા તરફના દ્વારથી અંદર પ્રવેશતાં ચૌમુખજીનું દેરાસર આવે છે, જે સંભવનાથના નામે ઓળખાય છે. આ જિનાલયના મૂળનાયક ૧૬ ઈંચના શ્રી સંભવનાથ ભગવાન છે. જ્ઞાનવાવના દેરાસરના દર્શન કરી બહાર નીકળતાં શેઠ ધરમચંદ હેમચંદનું જિનાલય આવે

५.

(II) શેઠ ધરમયંદ હેમયંદનનું જિનાલય

ઉમરકોટ (દેવકોટ)ના દરવાજામાંથી બહાર નીકલ્યા બાદ સૌથી પહેલું આ દેરાસર આવે છે. આ દેરાસરમાં મૂળનાયક તરીકે ૨૯ ઈચ્છના શ્રી શાંતિનાથ ભગવાન બિરાજમાન છે. માંગરોળ ગામના દશાશ્રીમાળી વણિક શેડશ્રી ધરમચંદ હેમચંદ વિ. સં. ૧૮૭૨માં આ દેરાસરનું સમારકામ કરાવ્યું હતું.

(III) મહ્લવાળાં દેરાસર

શેડ ધરમચંદ હેમચંદના દેરાસરથી આગળ વધતાં લગભગ ત્રયી ૪૦ પગિથિયાં ચઠતાં જમણી બાજુ આ મહ્લવાળું દેરાસર આવેલું છે. આ જિનાલયમાં ૨૧ ઈંચના મૂળનાયક શ્રી શાંતિનાથ ભગવાન પ્રતિષ્ઠિત છે. જેનો ઉદ્ઘાર જોરાવર મહ્લજ દ્વારા થયો હતો એટલે આ દેરાસર મહ્લવાળા દેરાસરના નામે ઓળખાય છે.

(IV) શ્રી રાજમતીની ગૂફા

મહ્લવાલા દેરાસરથી દક્ષિણ દિશા તરફ થોડાં પગથિયાં આગળ
જતાં પથરની એક મોટી શિલા નીચે બખોલ જેવા ભાગમાં નીચા
નમીને જવાય છે. જ્યાં લગભગ દોઢથી બે ફૂટની ઊંચાઈની રાજુલ-
રહનેમિની મૂર્તિઓ સ્થાપિત કરેલી છે. રહનેમિ ઘોર તપશ્ચર્યા કરી
અને સાધનામાર્ગ આત્મશૂદ્ધિ કરી મુક્તિ પાખ્યા. રાજુમતી પણ
પરમ વૈરાગ્યની સાધના કરી પાંચસો વર્ષ કેવળીપણે રહી અંતે
સહસ્રાવનમાં નિર્વાણ પાખ્યાં.

(V) પ્રેમયંદળની ગાંડા (ગોરજની ગાંડા)

રાજુલ ગુફાથી બહાર નીકળી વિકટ માર્ગ જાડીઓની વચ્ચેથી નીચે ઉત્તરતાં ઉત્તરતાં પહાડના છેડે એક મોટી શિલા નજરે ચઢે છે. જેની નીચે આ પ્રેમયંદજીની ગુફા આવેલી છે. આ ગુફાઓમાં અનેક મહાત્માઓએ સાધના કરેલી છે. જેમાં શ્રી પ્રેમયંદજી મહારાજ નામના સાધુએ અહીં લાંબા સમય માટે સાધના કરેલી છે. આ મહાત્મા યોગવિદ્યામાં ખબ કશણ હતા.

શ્રી પ્રેમચંદજી મહારાજની ગુફાથી પાછા મુખ્ય માર્ગ ભેગા થઈ લગભગ ૮૦ પગથિયાં ચઢતાં ચૌમુખજીનું દેરાસર આવે છે. રસ્તામાં જમણી બાજુ દિગખ્બર સંપ્રદાયનું મંદિર આવે છે.

(VI) યૌભૂજનં દેરાસર

ચૈમુખજીના દેરાસરના હાલ ઉત્તરાભિમુખ મુળનાયક શ્રી નેમિનાથ, પૂર્વાભિમુખ શ્રી સુપાર્વનાથ, દક્ષિણાભિમુખ શ્રી ચન્દ્રમાભસ્વામિ અને પદ્માભિમુખ શ્રી મુનિસુત્રતસ્વામિ છે. તેની પ્રતિષ્ઠા વિ. સં. ૧૫૧૧માં આ. શ્રી જિનહર્ષસૂરિ મ. સાહેબના હસ્તે થયેલ હોવાના પબાસણાના લેખો પરથી જાણવા મળે છે.

આ દેરાસરની અંદરના પબાસણાના ચારેય ખૂણામાં રહેલી ચોરસ થાંભલીમાં એક-એકમાં ૨૪-૨૪ પ્રતિમાઓ એમ કુલ ૮૬

પृष्ठ ફર • પ્રબુદ્ધ શ્વરન • જનતાથ વદના અ
પ્રતિમાઓ કોતરવામાં આવેલી છે. આ ચાર લગ્નમંડપની ચાર ચોરી જેવી લાગતી હોવાથી આ જિનાલયને ચોરીવાણું દેરાસર પણ કહેવામાં આવે છે.

આ ગૌમુખજીના દેરાસરથી આગળ લગભગ ૭૦-૮૦ પગથિયાં ચઠાતાં ડાબા હાથે સહસાવન-શ્રી નેમિનાથ ભગવાનની દીક્ષા-કેવળજ્ઞાન કલ્યાણક ભૂમિ તરફ જવાનો માર્ગ આવે છે. અને જમણી બાજુ ૧૫-૨૦ પગથિયાં ચઠાતાં ગૌમુખભીગંગા નામનું સ્થાન આવે છે.

(VII) એમુખી એંગા

આ સ્થાનમાં હિન્દુ સંપ્રદાયના દેવ-દેવીઓની પ્રતિમાની દેરીઓ આવેલી છે. ત્યાંથી જમણી બાજુમાં નીચાણમાં જવા માટેના પગિયાં ઉત્તરીને ડાબી બાજુ આગળ જતાં ચોવીસ તીર્થકર પરમાત્માની ચરણપાદુકા એક ગોખલામાં સ્થાપન કરવામાં આવેલી છે. આ ગૌમુખીંગાના સ્થાનનું સંચાલન હાલ હિન્દુ સંપ્રદાયના સંન્યાસીઓ દ્વારા કરવામાં આવે છે. જ્યારે આ ચરણપાદુકાની પૂજા વગેરે શેઠ દેવચંદ લક્ષ્મીયંદની પેઢી દ્વારા જ કરવામાં આવે છે.

(VIII) રહનેમિનું જિનાલય

ગૌમુખી ગંગાના સ્થાનથી લગભગ ઉપર ચઢતાં
જમણી બાજુ આ રહનેમિનું જિનાલય આવે છે. આ જિનાલયમાં
મૂળનાયક તરીકે સિદ્ધાત્મા શ્રી રહનેમિની શ્યામવર્ણીય પ્રતિમા
બિરાજમાન કરવામાં આવેલ છે. ૬-૭ વર્ષ પૂર્વે આ પ્રતિમાનો લેપ
કરવામાં આવેલ છે. ભારતભરમાં પ્રાય: એકમાત્ર જિનાલય હશે
જ્યાં અરિહંત પરમાત્મા ન હોવા છતાં સિદ્ધાત્મા શ્રી રહનેમિની
પ્રતિમા મૂળનાયક તરીકે સ્થાપન થયેલી હોય!

તીવ્ય હેઠળ આને હિંદુ થ્યાપણ્ય
શ્રી રહનેમિ બાવીસમા તીર્થકર શ્રી નેમિનાથ પરમાત્માના નાના
ભાઈ હતા. જેમણે દીક્ષા લઈને ગિરનારની પવિત્ર ભૂમિમાં
સંયમારાધના કરી અષ્ટકર્મનો ક્ષય કરી સહસ્રાવનમાં કેવળજ્ઞાન
અને મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ કરી. આ રહનેમિજીના જિનાલયથી આગળ
સાચાકાકાની જગ્યાના કઠણા ચઢાવે થઈને કુલ લગભગ ૫૩૫
પગથિયાં ચઢાતાં અંબાજી મંદિર આવે છે.

(૮) અંબાજીની ટેક

આ અંબાજીની ટુકડમાં અંબિકાનું મંદિર આવેલું છે. દામોદરકુંડ
પાસેનું દામોદરનું મંદિર, ગિરનાર પરનું શ્રી નેમિનાથ ભગવાન
તથા અંબાજીનું મંદિર-શ્રીસંપ્રતિ મહારાજાએ બંધાવ્યાનું કહેવાય
છે. આ અંબાજી મંદિરમાં શ્રી નેમિનાથ ભગવાનના અધિકારિકા
અંબિકાદેવીની પ્રતિમા પદ્ધરાવવામાં આવી હતી. કલ્યાણુત્ત્રની એક
સુવાર્ષાક્ષરી પ્રતને અંતે ગ્રંથ પ્રશસ્તિમાં નીચે પ્રમાણે લખાણ છે:

श्री अम्बिका महादेव्या, उज्जयन्ताचलोपरी ।

प्रासादः कारितः प्रौढः सामलेन सभावतः ॥१०॥

વિ. સં. ૧૫૨૪ની આ પ્રશાસ્તિ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે શામલ નામના શાહુકારે સદ્ગ્રાવના પૂર્વક શ્રી ગિરનાર પર્વત ઉપર શ્રી અંબિકા નામની મહાદેવીનું જિર્ણ થયેલ મોટું ચૈત્ય નવેસરથી બંધાવ્યું હતું. કાળક્રમે આજે હિંદુઓ દ્વારા વૈદિક ધર્મની પદ્ધતિથી તેના દર્શન-પૂજન આદિ થાય છે. અને તેઓના સંન્યાસીઓ દ્વારા જ તે મંદિરની દેખરેખ રખાય છે.

વस્તુપાલના પ્રશસ્તિ લેખો તેમજ સમકાળીન, સમીપકાળીન અને ઉત્તરકાળીન જેણ લેખો અનુસાર અંબાજી પાછળનાં ગ્રણ શિખરો ગોરખનાથ, ઓદાડનાથ અને ગુરુ દત્તાત્રેયના અસાદી નામો ‘અવલોકન’, ‘શાંબ’ અને ‘પ્રધ્યુમ્ન’ હતાં અને જિનસેન કૃત હરિવંશ પુરાણમાં પણ અંબાજી સહિત આ ગ્રણ શિખરો પર પણ મંત્રીશર વસ્તુપાલે શ્રી નેમિનાથ ભગવાનની દેવકુલિકાઓ કરાવી હતી, તેવું વિ. સં. ૧૨૮૮ની છ-શિલા પ્રશસ્તિઓમાં કહ્યું છે. અંબાજીની ટૂંકથી લગભગ ૧૦૦ પગથિયાં ઉત્તરિને પુનઃ લગભગ ૩૦૦ પગથિયાં ચઢતાં ગોરખનાથની ટૂંક આવે છે.

(૯) ગોરખનાથની ટૂંક :

આ ગોરખનાથની ટૂંક ઉપર શ્રી નેમિનાથ પરમાત્માના વિ. સં. ૧૮૨૭ વૈશાખ સુદ ઉ શનિવારના લેખવાળાં પગલાં છે. તે બાબુ ધનપતસિંહજી પ્રતાપસિંહજીએ સ્થાપિત કરેલાં છે. કેટલાક આ પગલાં મધ્યુભના હોવાનું કહે છે. આ ટૂંક પર હાલ નાથ સંપ્રદાયના સંન્યાસીઓનો કબજો છે. ગોરખનાથની ટૂંકથી આગળ ૮૦૦ પગથિયાં ઉત્તરતાં પગથિયાં વગરના વિકટ માર્ગોચોથી ટૂંકે જવાય છે.

(૧૦) ઓઘડ ટુંક (ચોથી ટુંક)

આ ઓઘડ ટૂંક ઉપર પહોંચવા માટે કોઈ પગથિયાં નથી. તેથી પથર પર આડા-અવળાં ચઢીને ઉપર જવાય છે. આ માર્ગ ખૂબ જ વિકટ હોવાથી કોઈ શ્રદ્ધાવાન સાહસિક જ આ શિખરને સર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ ટૂંક ઉપરની એક મોટી કાળી શિલામાં શ્રી નેમિનાથની પ્રતિમા તથા બીજી શિલા ઉપર પગલાં કોતરવામાં આવેલાં છે. જેમાં વિ. સં. ૧૨૪૪ના પ્રતિષ્ઠા કર્યાનો લેખ જોવામાં આવતો હતો.

ચોથી ટૂંકથી સીધા બારોબાર પાંચમી ટૂંકે જવામાં જાનનું જોખમ
થાય તેવો વિકટ રસ્તો છે. તેથી ચોથી ટૂંકથી નીચે ઉત્તરી આગળ
વધતાં ડાબા હાથ તરફની સીડીથી લગભગ ૬૮૦ પગથિયાં ઉપર
ચઢતાં પાંચમી ટૂંકનું શિખર આવે છે. આ પગથિયાંનો ચઢાવ ઘણો
કઠિન છે.

(૧૧) મોશ્કલ્યાણક ટંક (પાંચમી ટંક)

શ્રી નેમિનાથ પ્રભુ પાંચમી ટૂકડે નિર્વાણ પામ્યા છે. તેમના તથા
શ્રી વરદંત ગણધરના અહીં પગલાં છે. આજબાળ જંલીર અને રમ્ય

પહડી પ્રદેશ છે. ગિરનાર મહાત્મ્ય અનુસાર આ પાંચમી ટૂકડે પૂર્વભિમુખ પરમાત્માના પગલાં ઉપર વિ. સં. ૧૮૭૭ના પ્રથમ આસો વદ ઉના ગુરુવારે શા દેવચંદ લક્ષ્મીચંદ વડે પ્રતિષ્ઠા કરાવ્યાનો લેખ છે. તે પગલાંની આગળ હાલ અજૈનો દ્વારા દત્તાત્ર્ય ભગવાનની પ્રતિમા પદ્મરાવવામાં આવેલ છે. તે મૂર્તિની પાછળની દિવાલમાં પશ્ચિમાભિમુખ શ્રી નેમિનાથ ભગવાનની પ્રતિમા કોતરવામાં આવેલી છે. જેને છિન્દુઓ શાંકરાચાર્યની મૂર્તિ હોવાનું કહે છે. હાલમાં આ ટૂક દત્તાત્ર્યના નામે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. જેન માન્યતાનુસાર શ્રી નેમિનાથ પરમાત્માના શ્રી વરદાત, શ્રી ધર્મદાત અને શ્રી નરદાત એમ ત્રણ ગણધરના નામના છેડે ‘દત્ત’ શબ્દ આવતો હોવાથી ‘દત્તાત્ર્ય’ એવું નામ પડ્યું હોવાનું કહેવાય છે. ઘણાં લોકો આ પગલાંને શ્રી વરદાત ગણધરના પગલાં પણ કહે છે. લગભગ ૬૦ વર્ષ પૂર્વ આ ટૂકનો સંપૂર્ણ વહીવટ શેડ દેવચંદ લક્ષ્મીચંદની પેઢી દ્વારા કરવામાં આવતો હતો. અને પહેલી ટૂકથી પૂજારી પૂજા કરવા માટે આવતા હતા. હાલમાં દત્તાત્ર્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ આ ટૂકનો વહીવટ છિન્દુ મહંત દ્વારા કરવામાં આવે છે. આજે જૈનો માત્ર દર્શન અને આ પવિત્ર ભૂમિની સ્પર્શના કરીને સંતોષ માને છે.

આ પાંચમી ટૂંકથી આગળ જતાં છહી, સાતમી ટૂંકો આવે છે. ત્યાં જવાના માર્ગ ધણાં વિકટ છે. ત્યાં આજુબાજુમાં પહાડી પ્રદેશ અને આસુરી રથના સિલ્વાય અન્ય કોઈ દર્શનીય કે પૂજનીય સ્થળો નથી. નજીકમાં ભૈરવજંપ વગેરેના ભયંકર સ્થળો પણ આવેલાં છે. જાણ્યા અને સાંભળ્યા પ્રમાણે પાંચમી ટૂંકથી આગળના પ્રદેશમાં અનેક ચ્યામટકારિક વનસ્પતિઓ ઊગે છે.

આ પાંચમી ટૂંકથી નીચે ઉતરી મુખ્ય સીડી ઉપર આવી પાછાજ જવાના રસ્તે જવાના બદલે ડાબા હાથ તરફથના લગભગ ૩૫૦ પગથિયાં ઉત્તરતાં કમંડલફુડ નામની જગ્યા આવે છે. આ સ્થાનનું સંચાલન હિન્હુ મંહત દ્વારા થાય છે. કમંડલફુડથી નૈઝેત્ય ખુણામાં જંગલ માર્ગ રતનબાગ તરફ જવાય છે. આ રસ્તો ખૂબ વિકટ છે. આ રતનબાગમાં રતનશિલા ઉપર શ્રી નેમિનાથ પ્રભુના દેહનો અનિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો હોવાનો પાઠ પણ કોઈ ગંથમાં જોવા મળે છે. શ્રી નેમિનાથ ભગવાન સાથે ૫૭૬ મહાત્માઓ નિર્વાણ પામ્યા હોવાથી તેઓનો અનિસંસ્કાર પણ આ વિસ્તારમાં થયો હોવાનું સ્પષ્ટ સમજ શકાય છે.

આ કમંડલકુંઠી અનસ્યુયાની છહી ટૂંક અને મહાકાળીની સાતમી કાલિકાટૂંક ઉપર જવાય છે.

કમંડલકુંડથી પાંડવગુફા જવાનો માર્ગ મળે છે. આ ગુફા પાટણવાવ સુધી નીકળતી હોવાનું જાણવા મળે છે. કમંડલકુંડથી

પાછા ગોરખનાથ ટૂંક, અંબાજી ટૂંક થઈ ગૌમુખીંગા બાજુમાં
ઉત્તરદિશા તરફના રસ્તે આગળ વધતાં આનંદ ગુફા, મહાકાલ ગુફા,
ભૈરવજ્યપ, સેવાદાસની જગ્યા અને પથર ચંડીની જગ્યાએ થઈને
લગભગ ૧ ૨૦૦ પગથિયાં નીચે ઉત્તરતાં સહસ્રાવનનો વિસ્તાર આવે
છે.

(૧૨) સહસાવન (સહખામ્રવન)

શ્રી નેમિનાથ પ્રભુની દીક્ષા-કેવળજ્ઞાન કલ્યાણક ભૂમિ :
 સહસ્રાવનમાં બાલબ્રહ્મયારી શ્રી નેમિનાથ પરમાત્માની દીક્ષા અને
 કેવળજ્ઞાન કલ્યાણક થયાં હતાં. સહસ્રાવનને સહસ્રાત્મવન પણ કહેવાય
 છે. કારણ કે અહીં સહસ્ર અર્થાતું હજારો આંબાના ધેઘૂર વૃક્ષો આવેલાં
 છે. ચારે બાજુ આંબાઓથી ધેરાયેલા આ સ્થાનની રમણીયતા તન-
 મનને અનેરી શીતળતાનો અનૂભવ કરાવે છે.

આ સહસાવનમાં શ્રી નેમિનાથ પ્રભુની દીક્ષા અને કેવળજ્ઞાન કલ્યાણક ભૂમિના સ્થાને પ્રાચીન દેરીઓમાં પ્રભુજ્ઞા પગલાંઓ પધરાવેલાં છે. તેમાં કલ્યાણકની દેરીમાં તો શ્રી રહનેમિ તથા સાધી

રાજ્યમતીજ અહીંથી મોક્ષે ગયેલાં
હોઈ તેઓનાં પગલાં પણ
પધરાવવામાં આવ્યાં છે. કલ્યાણક
ભૂમિના દર્શને યાત્રિકો વિકટ

કેરીના લીધે ખાસ આવતા નહિ. તેથી ૪૦-૪૫ વર્ષ પૂર્વે તપસ્વી કુદુરી
સમ્રાટ પ. પૂ. આ. હિમાંશુસૂરિ મ. સાહેબની હિય્ય પ્રેરણાના બબે
સહસાવનમાં કેવળજ્ઞાન કલ્યાણકના પ્રતીક રૂપે સમવસરણ મંદિરનું
નિર્માણ થયું છે.

(੧੩) ਸ਼ਬਦਕੁਣ ਮੰਦਿਰ

આ સમવસરણ મંદિરમાં ચૌમુખજીના ભૂળનાયક તરીકે
શ્યામવર્ણિય ઉપ ઈંચની સંપત્તિકાલીન શ્રી નેમિનાથ ભગવાનની
પ્રતિમા બિરાજમાન છે. આ ચૌમુખજીની પ્રતિમા વિ. સ. ૨૦૪૦
ચૈત્ર વદ પના હિને પ. પૂ. આ. છિમાંશુસૂરિ મ.સા., પ. પૂ. આ.
નરરત્નસૂરિ મ.સા., પ. પૂ. આ. કલાપૂર્ણસૂરિ મ.સા. તથા પ. પૂ. પં.
હેમચંદ્રવિજ્યજી ગણિવર્ય આદિ વિશાળ સાધુ-સાધીજી ભગવાનોની
પાવન નિશામાં પ્રતિષ્ઠા થયેલ છે.

આ સમવસરણ જ્ઞાનાલયમાં પ્રવેશ કરતાં જ સામે સમવસરણના
પગથિયાંને જોઈ સાક્ષાત્ પ્રભુના સમવસરણમાં પ્રવેશ કરતાં હોવાના
ભાવો પ્રગટ થાય છે. આ સમવસરણની સન્મુખના રંગમંડપમાં ગત
ચોવીસીના ૧૦ તીર્થકર સમેત શ્યામવણીય શ્રી નેમિનાથ પરમાત્મા
તથા તેની સામે આવતી ચોવીસીના ચોવીસ તીર્થકર સમેત પીતાવણીય
શ્રી પદ્મનાભ પરમાત્માની નયનરમ્ય પ્રતિમાઓ પધારવેલી છે. અન્ય
રંગમંડપોમાં જીવિતસ્વામિ શ્રી નેમિનાથ ભગવાન તથા સિદ્ધાત્મા
શ્રી રહનેમિજીની પ્રતિમાઓ, વિશિષ્ટ કલાકૃતિયુક્ત કાષ્ઠનું

સમવસરણ મંદિર તથા દરેક રંગમંડપમાં શ્રી નેમિનાથ પ્રભુના દ-
દ ગળધર ભગવંતોની પ્રતિમા સ્થાપિત કરવામાં આવેલ છે.

આ ઉપરાંત જિનાલયમાં પ્રવેશતાં રંગમંડપમાં ડાબે-જમણો અનુકૂળે શ્રી નેમિનાથ ભગવાનના શાસન અધિકાર્યક શ્રી ગોમેધ યક્ષ તથા અધિકાર્યક શ્રી અંબિકાદેવીની પ્રતિમાઓ બિરાજમાન છે. અન્ય રંગમંડપોમાં પ. પૂ. આ. ભગવંત હિમાંશુસૂરી મ.સા.ના વડીલ પૂજ્યોની પ્રતિકૃતિ તથા પગલાં પદ્મરાવવામાં આવેલ છે.

શ્રી સહસ્રાવન કલ્યાણક ભૂમિ તીર્થોદ્ધાર સમિતિ-જૂનાગઢ દ્વારા
આ સમવસરણ મંદિરનું નિર્માણ થયેલ છે.

અતે વિશિષ્ટ આરાધના કરવાની ભાવનાવાળા પુણ્યશાળીઓ માટે ધર્મશાળાની વ્યવસ્થા છે. ભોજન તેમજ આયંબિલની વ્યવસ્થા કરી આપવામાં આવે છે. આ સંકુલમાં પધારતાં સર્વે સાધર્મિક બંધુઓને ભાતું આપવામાં આવે છે.

આ અંતિમ સંસ્કાર ભૂમિથી ઉત્તરતાં બે રસ્તા પડે છે જેમાં ડાબી
બાજુના માર્ગ ૩૦૦૦ પગથિયાં ઉત્તરી લગભગ અડધો કિ.મીટર
ચાલતાં તળેઠી આવે છે. જમણી બાજુ ૧૦ પગથિયાં ઉત્તરતાં ડાબી
બાજુ બુગાદાની ધર્મશાળા આવે
છે. જ્યાં અનેક મહાત્માઓએ
૬૮ ઉપવાસ, માસખમણ આદિ
ઉથે તપશ્ચિર્ય કરેલી છે. ત્યાંથી

૩૦ પગથિયાં ઉતરતાં ડાબી બાજુ શ્રી નેમિનાથ પરમાત્માની કેવળજ્ઞાન કલ્યાણકની પ્રાચીન દેરી આવે છે. આ દેરીમાં શ્રી નેમિનાથ પ્રભુનાં પગલાં તેમજ બાજુમાં તેમના ભાઈ મુનિશ્રી રહનેમિજી તથા સાધી રાજુમતીજીનાં પગલાં પદ્ધરાવવામાં આવેલ છે. આ દેરીથી ૩૦ પગથિયાં ઉતરતાં ડાબી બાજુ શ્રી નેમિપ્રભુની દીક્ષા કલ્યાણકની પ્રાચીન દેરી એક વિશાળ ચોકમાં આવેલી છે. જેમાં શ્રી નેમિપ્રભુના શ્યામવર્ણિય પગલાં પદ્ધરાવવામાં આવેલાં છે. અનેક મુમુક્ષુ આત્માઓ દીક્ષા પૂર્વે આ પાવનભૂમિની સ્પર્શના કરવા અવશ્ય પધારે છે.

ਵਿਆਖ੍ਯਾਨ ਫੇਰਾਅਤ

શૈતાભરોમાં દેરાસરો પછી દિગ્ભરોના બે દેરાસરો આવે છે.
દેરાસરમાં મૂળનાયક શ્રી નેમિનાથ પ્રભુ છે. બીજા દેરાસરમાં શ્રી
શીતલનાથ પ્રભ બિરાજમાન કરાયેલા છે.

ગિરનાર મહાતીર્થ એ પૃથ્વીના તિલક સમાન છે. આવા ગિરનાર મહાતીર્થ પર જૈનોના દેરાસરો શોભી રવાં છે. તેવી જ રીતે હિન્દુ ધર્મના તીર્થધામો અને જોવાલાયક સ્થળો પણ આવેલાં છે. ગિરનારમાં નવનાથ અને ચોર્યાશી સિદ્ધોનું બેસણાં છે.

સ્વામી વિવેકાનંદ, એની બેસંટ, મહારાજ અરવિંદ વગેરે
મહાનુભવોએ યાત્રા કરેલી છે.

ਛਿੰਨ੍ਹ ਧਰਮਨਾ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਜੇਵਾ ਕੇ ਸ਼ੈਵ, ਵੈਖਾਵ, ਪੁਣਿ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਰਾਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਨਾਥ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਸ਼ਵਾਮੀਨਾਰਾਯਣ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਕੁਲੀਰ

સંપ્રદાય, દત્ત ઉપાસકો, ભૈરવ ઉપાસકો વગેરે ગિરનાર પર્વત સાથે ઘનિષ્ઠ સંબંધ ધરાવે છે. દત્ત ઉપાસકો ગિરનાર પર્વતની દત્તાત્રય ટુંક પર ‘દત્તાત્રય પાહુકા’ના દર્શન માટે આવતા રહે છે.

ਇੰਦ੍ਰ ਧਰਮਨਾ ਤੀਰਥਧਾਮੋ

ભવનાથ મહાદેવ, ઈન્દ્રેશ્વર મહાદેવ, જટાંશંકર મહાદેવ, દાતાર,
ચામુદ્રી, લાલ ઢોરી, દામોદર કુંડ, કાલિકા માતાનું મંદિર, અનસૂયાની
ટેકરી, ગૌમુખી ગંગા, પથ્થર અહીં, ભૈરવ જપ, શેષાવન, ભરતવન,
હુમાનધારા, સીતામઠી વગોરે.

भवनाथ मंटिर

ભવનાથ મહાદેવનું મંદિર એ શૈવ સંપ્રદાયનું પ્રાચીન મંદિર છે. ભવનાથના શિવરાત્રીના મેળામાં લાખોની સંઘ્યામાં માણસો આવે છે. દેશ-વિદેશથી સાધુ-સંતો એકઠા થાય છે. શિવરાત્રીએ નાગાબાવાનું રાત્રે બાર વાગે સરઘસ પણ નિકળે છે.

၁၂

દાતારના પર્વત પર આવેલું જમીયલશા દાતારનું સ્થાનક એ
હિન્દુ અને મુસ્લિમ બંને અનુયાયીઓ માટે એક અગત્યનું આસ્થાકેન્દ્ર
છે. દાતારની જગ્યામાં કેટલાયા
ફીકીરો, ઓલિયા કે સંતોની
અવરજન ચાલુ છે અને ત્યાં
ફીકીરો અને મસાફરોને રહેવા

માટેના મહાનો દે

લાલ રોગી

ગિરનારની તળેટીમાં દૂધેશ્વર મહાદેવ પણ છે. ત્યાંથી થોડે 'લાલ ઢોરી' નામનું રમણીય સ્થળ છે. તેની નજીકમાં શ્રી રતુજી અદાણીએ સ્થાપેલી 'ઉપાયતન' નામની આશ્રમભાગાણ ચાલે છે.

સુધી

જૂનાગઢથી ગિરનાર જવાના માર્ગો પ્રય્યાત દામોદર કુંડ આવેલો છે. જેના કંઠે દામોદર રાયજીનું મંદિર છે. ભક્તકવિ શ્રી નરસિંહ મહેતા વહેલી સિવારે અહીં સ્નાન અને મંદિરના દર્શને આવતા.

ਲਿੰਦੁ ਧਰਮਨਾ ਜੋ ਵਾ ਲਾਖਕ ਸ਼ਥਾਂ

ઉપરકોટ, ગુફાઓ, નવધાણકુવો, અડીચડીવાળ, પાંડવ ગુફા,
બાવા-ઘારાની ગુફા, ખાપરા-કોડિયાની ગુફાઓ, તોપો, નરસિંહ
મહેતાનો ચોરો, માઈ ગઢેચી, બારા શહીદ, દરબાર હોલ મ્યુઝિયમ,
સક્કરબાળ પ્રાણી સંગ્રહાલય અને મ્યુઝિયમ, રાજમહેલો,
પુષ્ટિમાર્ગીય હવેલી, બુદ્ધેશ્વર, સ્વામીનારાયણ મંદિર, ગબરનો
પર્વત. સાતપડા. વગેરે.

નવગણકાં અને અડીચડીની વાવ

૧૭૦ ફૂટ ઊંડા આ કુવાની પદ્ધે પગથિયાં પણ છે. નામ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આ કુવો રા'નવધારો (ઈ. સ. ૧૦૨૫-૧૦૪૪) અને તેના પુત્ર રાખેંગારે (ઈ. સ. ૧૦૪૩-૧૦૬૭)માં બાંધ્યો હશે.

ઉપરકોટમાં રહેતા લોકોને પાણીનો પૂરવઠો પૂરો પાડવા માટેચુ

જુનાગઢની ઉત્તર દિશાએ

મનુષ્ય

અને એ જો હોય તો આપણે પણ કરીએ

મજેવડી દરવાજા પાસે આદિ કવિ ભક્ત નરસિંહ મહેતાનો ચોરો
આવે છે. આ ચોરાની વચ્ચેના ભાગમાં એક ગોળાકાર ઓટલો છે,
જ્યાં નરસિંહ મહેતા ભજન કરતા, ચોરાની જગ્યામાં નરસિંહ
મહેતાની મૂર્તિ, ગોપનાથની દેરી, દામોદરરાયનું સ્વરૂપ અને ઓટલો
છે.

આ પર્વતોમાં અનેક સંતો, મહિંતો, સિદ્ધો, યોગીઓ અનેક અધોરીઓ અને મહાત્માઓએ વસવાટ કરી અનેકવિધ સાધનાઓને સૈદ્ધ કરેલી છે.

સમાપ્ત

ગિરનારના શ્રી નેમિનાથ દાદાની પૂજા કરનાર આરાધક
આત્માઓ ધન્ય બની જાય છે !

જગમાં તીરથ દો વડાં, શાનુંજ્ય તિરનાર,
એક ગઠ છૂટખાસ સમોસાર્યાં, એક ગઠ નેમકુમાર્ય

વિશ્વભરના આ બંને મહાન તીર્થો ગુજરાતના સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં આવેલા છે. ગિરનાર મંડન શ્રી નેમિનાથ પરમાત્માની પ્રતિમા સૌથી પ્રાચીન પ્રતિમા છે. આ પ્રતિમાના દર્શન-વદન માટે આચાર્ય બખ્યબહુસૂરિ, શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિ તે મજ મુનિ ભગવંતો આ તીર્થ આવી ગયેલા. અનેક સંધો આ તીર્થ આવ્યાના ઉલ્લેખો મળે છે. સિદ્ધરાજ, કુમારપાણ, સજજનમંત્રી, વસ્તુપાણ-તેજપાલ, પેથડશા આદ્ય પ્રતાપી જૈન શ્રેષ્ઠીઓ આ તીર્થની યાત્રાએ આવી અને જિનાલયોનું નિર્માણ કરીને ગયા.

શ્રી નેમિજિન પ્રભુની દીક્ષા, કેવળજ્ઞાન અને નિર્વાણ આ ભૂમિ પર થયાં હોઈ મહાત્માઓ અને સાધકો આત્મકલ્યાણ સાધવા અને સંલેખનાર્થે આ તીર્થ આવતા હતા. મુનિ રથનેમિ, રાજુમતિ આદિ સાધકોની સાધનાનો ઇતિહાસ આ તીર્થ સાથે સંકળાયેલો છે.

ગરવા ગિરિરાજ પર વર્તમાનમાં અસ્તિત્વ ધરાવતાં જૈન મંદિરો અને પ્રાચીન સાહિત્ય અને પ્રાચીન યાત્રિઓએ વર્ષાવેલ પરિસ્થિતિમાં ઘણો ફરક પડી ગયો છે. મુસ્લિમ આકમણો દરમિયાન થયેલા વિનાશ, અને પદ્ધીથી ૨૦મી સદીના પુનરુદ્ધારોએ ઘણી અસલી વાતોને વિસરાવી દીધી છે. મંદિરોમાં કેટલાં પુરાણાં છે, જુના મંદિરોનો અસલી ભાગ કેટલા પ્રમાણમાં આજે મોજુદ રહ્યો છે, તે સૌ વાતો પર અસ્પષ્ટતા વરતાય છે. ^૬

ઉજ્જયંતગિરિ પર આજે જે મંદિરો છે તેમાં, ખાસ કરીને ૧૫માં શતકના મંદિરોના વિતાનોએ, આ ગરિમાપૂતું તીર્થનું કલાક્ષેત્ર ગૌરવ વધાર્યું છે, અને માનું-ગુર્જર સ્થાપત્યનો પ્રાણ વિધર્મી આકમણો

ગિરનાર મહાતીર્થ એ પૃથ્વીના તિલક સમાન છે. આવા ગિરનાર મહાતીર્થ પર જૈનોના દેરાસરો શોભી રાહાં છે. તેવી જ રીતે હિન્દુ ધર્મના તીર્થધામો અને જેવાતાયક સ્થળો પણ આવેલાં છે. ગિરનારમાં નવનાથ અને ચોરાશી સિંઘોનું બેસણું છે.

બાદ પણ મરી ન પરવારતાં
ગુજરાતનું નામ અજવાળે તેવા
સર્જનો પછીના કાળે પણ કરી શકે
છે તેની પ્રતીતિ કરાવે છે.

રૈવતાચલના જિનમંદિરો કેવળ જૈનોની જ ગૌરવગાથા છે તેવું નથી, તે ગુજરાતનું ભારતીય સંસ્કૃતિને પોતાના તરફથી અપાયેલાં ઉત્તમ પ્રદાનોમાંન એક છે.¹⁰

નીચેનો દુહો યાદ કરીને શ્રી નેમિજિનને સ્મરીને
ગરવા ગિરનાર ગિરિચાજને વંદનના ભાવ સાથે...
સોરઠ ટેશમાં સંચર્યો, ન ચહ્યો ગઠ ગિરનાર,
સહસ્રવન ફરશ્યો નહિ, એનો એળે ગયો અવતાર.

संदर्भ सूचि :

- શાહ અંબાલાલ પ્રેમચંદ (સંપા.).
 - જૈન તીર્થ સર્વસંગ્રહ, ભા. ૧ 'ગિરનાર' પૃ. ૧૧૮
 - ઢાંકી, મધુસૂદન, શાહ જિતેન્દ્ર (સંપા.)
સાહિત્ય, શિલ્પ અને સ્થાપત્યમાં ગિરનાર, અમદાવાદ, લા. દ.
ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, ૨૦૧૦, પૃ. ૧૫.
 - મુનિ હેમવલ્લભવિજયીજ મ.સા. સૌ ચાલો ગિરનાર જઈએ.
જુનાગઢ,
ગિરનાર મહાતીર્થ વિકાસ સમિતિ, વિ. સં. ૨૦૬૫, પૃ. ૧૫
અને ૨૬ અને ૧૦૨.
 - 'પુરાતત્ત્વ' ત્રેમાસિક વર્ષ ૧, અંક ૩, પૃ. ૨૮૨.
 - ન. ઉ પ્રમાણો. પૃ. ૨૬.
 - ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો-ભા. ૩, પૃ. ૧૪-૪૧.
 - 'વસ્તુપાલ ચરિત્ર' પ્રસ્તાવ-૬, શ્લોક ૬૮૧-૭૨૮.
 - ન. ઉ પ્રમાણો પૃ. ૧૦૨.
 - મહાતીર્થ ઉજ્જ્વળાંગિરિ (ગિરનાર તીર્થ) અમદાવાદ, શેઠ
આણંદજી કલ્યાણજી. દી. સ. ૧૮૮૭. પ. ૧૪ અને ૪૮.

विशेष संदर्भ सालिय

- ગોળવાળા, મહેન્દ્ર લાલભાઈ (સંક.)
ભારતના મુખ્ય જૈન તીર્થો, અમદાવાદ.
શ્રી મહાવીર શ્રુતિ મંડળ, ઈ. સ. ૧૮૮૬.
 - ચૌધરી, સંજય,
ગિરનાર, અમદાવાદ, રંગદ્વાર પ્રકાશન, બીજી આ. ઈ. સ. ૨૦૧૧
 - ગિરનાર, મહાતીર્થ વિકાસ સમિતિ,
જૈન પંચાંગ-સૌ ચાલો ગિરનાર જઈએ.

જેણ તીર્થ ટંડના અને શિવ સ્થાપણ વિશેષાંક ફુલ જેણ તીર્થ ટંડના અને શિવ સ્થાપણ વિશેષાંક ફુલ જેણ તીર્થ ટંડના અને શિવ સ્થાપણ વિશેષાંક ફુલ જેણ તીર્થ ટંડના અને શિવ સ્થાપણ વિશેષાંક

ਵਿਸ਼੍ਵ ਮੰਗਲਮ੍ ਅਨੇਥਾ ਵੰਦਾਵਨ

આર્થિક સહાય કરવા માટે નોંધાયેલી રકમની યાદી

સંઘના ઉપકમે ૨૦૧૪ની ૮૦મી પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળા દરમિયાન વિશ્વ મંગલમું અનેરા વૃદ્ધાવનને આર્થિક સહાય કરવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું. અમને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે આશરે સત્તાવીસ લાભ જેવી માતબર રકમ પ્રાપ્ત થઈ છે. હજુ દાનનો પ્રવાહ વહેતો ચાલુ જ છે. દાતાઓના અમે જીણાં છીએ.

રકમ રૂ.	નામ	રકમ રૂ.	નામ	રકમ રૂ.	નામ
૩૦૧૦૦૦	ઉલ્હાસ સી. પૈમાસ્ટર	૧૫૦૦૦	શર્મી પ્રવીણભાઈ ભણશાલી	૧૦૦૦૦	પ્રવિષાભાઈ કે. શાહ
૨૦૦૦૦૦	પીયુષભાઈ શાંતિલાલ કોઠારી	૧૫૦૦૦	રમાબેન જ્યસુખભાઈ વોરા	૧૦૦૦૦	ડૉ. સ્નેહલ સંધ્વી
૧૨૫૦૦૦	કાફુલાલ સી. મહેતા	૧૫૦૦૦	ઘિરેન્દ્રકુમાર બી. શાહ	૧૦૦૦૦	ભૂપેન્દ્રભાઈ અને જગદીપ જવેરી
૧૦૦૦૦૦	પ્રવીણભાઈ શાંતિલાલ કોઠારી	૧૫૦૦૦	વસંતલાલ એન. સંધ્વી	૧૦૦૦૦	નિરંજન હરગોવિંદદાસ ભણશાલી
૧૦૦૦૦૦	લાલભાઈ કાલીદાસ એન્ડ ફું. હસ્તે શૈલેષભાઈ મહેતા	૧૫૦૦૦	દિપાલીબેન મહેતા	૧૦૦૦૦	નિતેન મહેતા
૧૦૦૦૦૦	શૈલાબેન હરીશભાઈ મહેતા હસ્તે હરીશભાઈ મહેતા ઓનવર્ડ ફાઉન્ડેશન	૧૫૦૦૦	સ્પેક્ટ્રા કનેક્ટ્રોનિક્સ પ્રા. લી.	૧૦૦૦૦	મણિલાલ કાનજી પોલીયા
૧૦૦૦૦૦	સેવંતીલાલ કાંતિલાલ ટ્રસ્ટ	૧૧૧૧૧	સરોજરાની શાહ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ	૧૦૦૦૦	મફતલાલ ભીખાયંદ ફાઉન્ડેશન
૭૫૦૦૦	ગુલાબચંદ કરમચંદ શાહ	૧૧૧૧૧	સ્વ.રાકેશ ખુશાલદાસ ગડાના સ્મરણાર્થે	૧૦૦૦૦	હસ્તે : પ્રવીણભાઈ
૫૧૦૦૦	કર્રિકભાઈ-નીતાબેન પરીખ		હસ્તે : ખુશાલદાસ સોજપાર ગડા	૧૦૦૦૦	ઈલાબેન ચંપકલાલ મોદી
૫૧૦૦૦	કોન્વેસ્ટ પલ્બિક ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ	૧૧૦૦૦	છોટાલાલ નાથાલાલ શાહ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ	૧૦૦૦૦	ચન્દ્રકાન્ત યુ. ખડેરીયા
૫૦૦૦૦	મંજુલા મણીલાલ વોરા	૧૧૦૦૦	દિલીપભાઈ વી. કાકાબળીયા	૧૦૦૦૦	હેમલતા સી. બંડેસિયા
૨૫૦૦૦	ભારતી લુપેન્ડ શાહ સ્વ. પિતાશી કાંતિલાલ નારણાદસ શાહના સ્મરણાર્થે	૧૧૦૦૦	રંજનબેન મહાસુખલાલ શાહ	૧૦૦૦૦	હર્ષદ મગનલાલ શેઠ
૨૫૦૦૦	એક સદ્ગૃહસ્થ	૧૧૦૦૦	હીરાચંદ સી. શાહ	૧૦૦૦૦	વિનોદભાઈ યુ. શાહ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ હસ્તે : રાજુલ વી. શાહ
૨૫૦૦૦	હર્ષદ રંજન, પારસ, દિપી, આદિત્ય અને અત્મિષેક	૧૧૦૦૦	અલ્કાબેન પંકજભાઈ ખારા વિરલ-પ્રગતિ	૧૦૦૦૦	પુષ્પા વી. ધલ્લા
૨૫૦૦૦	માતુશ્રી રતનબેન લખમશી સાવલા પરિવાર-કચ્છ નવાવાસ	૧૧૦૦૦	સવિતા હીરાચંદ શાહ	૧૦૦૦૦	દિપી ધીરેન શાહ
૨૫૦૦૦	દિનેશ સાવલા	૧૧૦૦૦	ભૂપેન્દ્ર રસિકલાલ શાહ-કોલસાવાલા	૧૦૦૦૦	એ. પી. શેઠ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ
૨૫૦૦૦	મહેશ શાંતિલાલ શ્રોંક	૧૧૦૦૦	દિપિકા પંકજ મોદી	૧૦૦૦૦	અશીતા એન્ડ કાંતિલાલ કેશવલાલ શેઠ
૨૫૦૦૦	રક્ષા મહેશ શ્રોંક	૧૧૦૦૦	ચેમ્પિયન ટ્રેર્ડસ	૧૦૦૦૦	ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ
૨૫૦૦૦	અમીત એસ. મહેતા	૧૧૦૦૦	રોહન ચંદુલાઈ નિર્મલ/તૃપ્તિ નિર્મલ	૧૦૦૦૦	દેવચંદ ધીલાભાઈ શાહ
૨૫૦૦૦	જીતેન્દ્ર કીર્તિલાલ ભણશાલીટ્રસ્ટ	૧૧૦૦૦	મેટ્રોપોલિટન એક્ઝીક્યુટિવ લિ.	૧૦૦૦૦	સંજ્ય મહેતા
૨૧૦૦૦	ચન્દ્રકાન્ત વી. શાહ	૧૧૦૦૦	એક બહેન	૧૦૦૦૦	કુસુમ મણિલાલ પોલડિયા
૨૧૦૦૦	નિતીનભાઈ સોનાવાલા	૧૧૦૦૦	તરુલતાબેન	૧૦૦૦૦	ચંદ્રિકા વોરા
૨૧૦૦૦	શાંતિલાલ મહેતા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ	૧૧૦૦૦	કાનજી કોરશી ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ	૧૦૦૦૦	એચ.રી.ઈન્ડસ્ટ્રીઝ હસ્તે:હસમુખભાા
૨૦૦૦૦	વર્ષા આર. શાહ એન્ડ ફેમિલી	૧૧૦૦૦	વિનોદ જીવેરચંદ વસા	૧૦૦૦૦	યશોમતીબેન શાહ
૧૫૦૦૦	શૈલેજા ચેતન શાહ	૧૧૦૦૦	પીનાબેન ટેલી, અમદાવાદ હસ્તે :ડૉ. નીતાબેન પરીખ	૧૦૦૦૦	અમોલ કેપીટલ માર્કેટ પ્રા.લિ.
૧૫૦૦૦	દિપિપભાઈ એમ. શાહ C A	૧૦૦૦૦	નિરૂભેન સુબોધભાઈ શાહ	૮૦૦૦	પ્રકાશભાઈ ડી. શાહ
		૧૦૦૦૦	પ્રકાશ શાંતિલાલ દોશી	૭૫૦૦	ફાઉન્ડેશન
		૧૦૦૦૦	રતનચંદ ભોગીલાલ પારેખ	૭૦૦૦	પુષ્પાબેન સુરેશભાઈ ભણશાલી
		૧૦૦૦૦	રમાબેન વિનોદભાઈ મહેતા	૬૫૦૦	કાંતિ કરમશી એન્ડ ફું. વેલ્યુઅર
				૬૦૦૦	એક બહેન
				૬૦૦૦	રસિલાબેન જે. પારેખ
				૬૦૦૦	કેશવલાલ કિવાચંદ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ક્રમ નં.	નામ	ક્રમ નં.	નામ	ક્રમ નં.	નામ
૬૦૦૦	ઉધાબેન વી. શાહ	૫૦૦૦	આશા જીતેન્દ્ર દશોન્દી	૫૦૦૦	અપૂર્વ એસ. દોશી
૫૫૫૫	ચંદુલાલ જી. ફેમવાલા	૪૦૦૦	પ્રતિમા શ્રીકાંત ચક્વર્તી	૫૦૦૦	ડૉ. હેમત એચ. કુવાડિયા
૫૧૦૦	પ્રેમકુમારી દેવચંદ રવજી ગાલા	૪૦૦૦	રસિકલાલ છોટાલાલ શાહ	હસ્તે : (સ્વ.) ડૉ. હસમુખભાઈ ચીમનલાલ કુવાડિયા	
૫૦૦૧	વિનાબેન જવાહર કોરડિયા	૪૦૦૦	હસ્તે : શરદ રસિકલાલ શાહ	૫૦૦૦	ડૉ. હેમત એચ. કુવાડિયા
૫૦૦૧	ભારતીબેન ગજેન્ડ કપાસી	૪૦૦૦	સરસ્વતીબેન રસિકલાલ શાહ	૫૦૦૦	પ્રિતીબેન દિનેશ ગાલા
૫૦૦૧	પ્રકાશ જવેરી	૪૦૦૦	હસ્તે : શરદ રસિકલાલ શાહ	૫૦૦૦	ઉધા પ્રવીણભાઈ શાહ
૫૦૦૦	ટી. એમ. શાહ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ હસ્તે પૃથ્વાબેન પરીખ	૪૦૦૦	બાબુભાઈ છોટાલાલ શાહ	૫૦૦૦	મહેન્દ્રકુમાર અરતલાલ શાહ
૫૦૦૦	પનાલાલ ભીમજી છેડા	૪૦૦૦	ભોગીલાલ સુખલાલ શાહ	૫૦૦૦	રન્દીપ ચેરિટી ટ્રસ્ટ
	સ્વ. પ્રભાવતી પી. છેડાની મૃત્તિમાં	૪૦૦૦	હસ્તે : લતા શરદ શાહ	૫૦૦૦	પ્રવીણભાઈ જમનાદાસ શાહ
૫૦૦૦	જશવંતલાલ વી. શાહ	૪૦૦૦	વિકમ રમણલાલ શાહ	૫૦૦૦	અરૂણાબેન અજીતભાઈ ચોકસી
૫૦૦૦	ડૉ. મૂદુલાબેન તંબોલી-યુ. એસ. એ.	૪૦૦૦	હર્ષ વિજય શાહ	૫૦૦૦	અજીતભાઈ રમણલાલ ચોકસી
૫૦૦૦	મહેન્દ્ર ઉજમશીભાઈ શાહ	૪૦૦૦	ભગવતીબેન પી. સોનાવાલા	૫૦૦૦	નિરંજન આર. ધીલ્લા
૫૦૦૦	ભારતી દિલીપભાઈ શાહ	૪૦૦૦	ગિરીશભાઈ પટેલ	૫૦૦૦	મોહનલાલ જી. જવેરી
૫૦૦૦	ઉધાબેન રમેશભાઈ જવેરી	૪૦૦૦	નિર્મળાબેન રાવલ	૫૦૦૦	વિમલાબેન રમણીકલાલ પુંજભાઈ
૫૦૦૦	શારદાબેન બાબુભાઈ શાહ	૪૦૦૦	મંજુલાબેન મહેતા	૫૦૦૦	પરીખ હસ્તે : અતુલભાઈ
૫૦૦૦	શીવાની કિરણ શાહ	૪૦૦૦	અંજન આઈ. ડાંગરવાલા	૫૦૦૦	હસમુખલાલ વનેચંદ માટીયા
૫૦૦૦	એક બહેન	૪૦૦૦	દેવ પરેશ ગડા	૫૦૦૦	રતિલાલ ઓઘવજી ગોહીલ ચેરિટેબલ
૫૦૦૦	જવણલાલ ઓઘડદાસ શેઠ-HUF હસ્તે : જયંતીભાઈ એન્ડ ભુપતભાઈ	૪૦૦૦	એક ભાઈ	૫૦૦૦	ટ્રસ્ટ
૫૦૦૦	ગુલાબદાસ એન્ડ કું.	૪૦૦૦	બીમલ એચ. શાહ	૫૦૦૦	નવીનભાઈ પ્રેમચંદ શાહ
૫૦૦૦	એક બહેન	૪૦૦૦	બોનાંજા ઈન્ડસ્ટ્રીયલ ઈસ્ટેટ પ્રા. લિ.	૫૦૦૦	સંતોકબા જેઠાલાલ દેસાઈ ચેરિટેબલ
૫૦૦૦	તરુણાબેન વિપીનભાઈ શાહ	૪૦૦૦	ભાઈદાસ મહેતા ફાઉન્ડેશન	૫૦૦૦	ધેલાની ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ (Direct)
૫૦૦૦	અરૂણા દિલીપ સોલંકી	૪૦૦૦	મહેતા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ	૫૦૦૦	જશવંતી પ્રવિષાંદ્ર વોરા
૫૦૦૦	સ્વ. માનભાઈ કુંગરશી શાહ	૪૦૦૦	ભાઈચંદ એમ. મહેતા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ	૫૦૦૦	ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ
૫૦૦૦	દેવકાબેન જેશંગ રાંભિયા	૪૦૦૦	પ્રદિપ શાહ	૫૦૦૦	જયંતીભાઈ પી. શેઠ
૫૦૦૦	નિર્મલાબેન વિનોદ શાહ	૪૦૦૦	અનિલાબેન મહેતા	૫૦૦૦	મહેન્દ્રભાઈ ગોસર (ગીશલા)
	હસ્તે : ઈન્ડિયાબેન સોનાવાલા	૪૦૦૦	(સ્વ.) ઉધાબેન નાથાલાલ પરીખ	૫૦૦૦	કે. રી. શાહ-અમદાવાદ
૫૦૦૦	એક બહેન	૪૦૦૦	હસ્તે : ગીતા શાહ	૫૦૦૦	હંસાબેન કે. શાહ-અમદાવાદ
૫૦૦૦	જે. સી. સંધવી એન્ડ યુ. જે. સંધવી	૪૦૦૦	હેમત એચ. વકીલ	૫૦૦૦	નંદુ ડ્રેપર્સ હસ્તે : થાવરભાઈ
	ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ	૪૦૦૦	એક બહેન	૫૦૦૦	આર. આર. સંધવી
૫૦૦૦	સુજીતભાઈ પરીખ	૪૦૦૦	અમીષ મોતીલાલ ગાલા	૪૫૦૦	કાંતિ કરમશી એન્ડ કું.-વેલ્યુઅર
૫૦૦૦	સરલાબેન કાંતિલાલ સાવલા	૪૦૦૦	ઉધાબેન દિલીપ શાહ	૪૦૦૦	ભદ્રાબેન શાહ
૫૦૦૦	ડૉ. કે. કે. શાહ	૪૦૦૦	અનીષ શાહ	૩૫૦૦	વાસંતીબેન રસિકલાલ શાહ
૫૦૦૦	ઈન્દ્રભેન સુમનભાઈ શાહ	૪૦૦૦	દર્શની શાહ	૩૦૦૦	નીલાબેન ચન્દ્રકાન્ત શાહ
૫૦૦૦	અનીષ શૈલેષ કોડારી	૪૦૦૦		૩૦૦૦	એક ભાઈ
૫૦૦૦	વિપીન દલીચંદ ગાંધી			૩૦૦૦	સુજાતાબેન જ્યેશ ગાંધી
૫૦૦૦	કુમાર અને રીટાબેન ધામી			૩૦૦૦	જ્યેશભાઈ ડી. ગાંધી
૫૦૦૦	ગુણવંતભાઈ શાહ			૩૦૦૦	અમરતલાલ એન્ડ બ્રધર્સ
૫૦૦૦	પરાગ અને. શેઠ			૩૦૦૦	સૌનક પરેશ ચૌધરી
૫૦૦૦	ઉધાબેન એસ. શાહ				હસ્તે : વિવેક ચૌધરી

આ અંકની છુટક
નકલની કિંમત
રૂપિયા ૬૦/-

સુધારો

શ્રી મુંબઈ જૈન સંદ્યને પ્રાપ્ત થયેલ અનુદાન

ਪ੍ਰਭੁਚ ਜੀਵਨ ਲੀਧਿ ਫੰਡ

૫૦૦૦	જે. જે. ગાંધી
૪૦૦૦	ઉષાબેન હિલીપભાઈ શાહ
૩૦૦૦	વર્ષાબેન આર. શાહ
૩૦૦૦	રતનબેન છાડવા
૩૦૦૦	ડૉ. પાર્વતીબેન ખીરાણી
૨૦૦૦	કેશવલાલ કીલાચંદ ચે. ટ્રુસ્ટ
૧૦૦૧	વિષાબેન જવાહર કોરડીયા
૧૦૦૦	હેમંત એ. શાહ
૧૦૦૦	ભરતકુમાર સી. શાહ
૨૪૦૦૧	કુલ રકમ

પ્રેમટ જ્યોતિ

૫૦૦ પ્રફુલ્બાઈ કાંતિલાલ શાહ
૫૦૦ કુલ રકમ

જમનાદાસ હાથીભાઈ મહેતા અનાજ રાહ્ત કંડ

૪૦૦૦	ડૉ. મૃદુલાભેન આર. તંબોલી
	U.S.A.
૪૦૦૦	રમાભેન વિનોદભાઈ મહેતા
૪૦૦૦	મોહનલાલ બેચરદાસ મહેતા (જ્યોતિ આઈસ્ક્રીમ)
૨૫૦૦	ભગવતીભેન સોનાવાલા
૨૦૦૦	માલતીભેન જયંતભાઈ ટિબડિયા
૨૦૦૦	ભરતકુમાર સી. શાહ
૪૦૦	પ્રકુલભાઈ કાંતિલાલ શાહ
૨૨૦૦૦	કુલ રકમ

કિશોર ટિમબડિયા કેળવણી ફંડ

૨૫૦૦	ભગવતીબેન સોનાવાલા
૨૦૦૦	ભરતકુમાર સી. શાહ
૫૦૦	પ્રકુલભાઈ કંતિલાલ શાહ
૪૦૦૦	કુલ રકમ

સરસ્વતી ડાયાભાઈ જવેરી ચશમાઘર

૫૦૦ પ્રકુલભાઈ કંતિલાલ શાહ
૫૦૧ દલ ૨૬મ

સંઘ અજ્ઞાન

૧૦૦૦૦૦ શૈલાબેન હરિશભાઈ મહેતા

ਹਸਤੇ: ਹਰਿਸ਼ਭਾਈ ਮਹੇਤਾ-
ਓਨਵੰਡ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ

૫૧૦૦૦ ચંદ્રાબેન પીયુષભાઈ કોઠારી
 ૨૪૦૦૦ ગુલાબચેંડ કરમચેંડ શાહ
 ૧૫૦૦૦ કાંતિલાલ ઉજમશી એન્ડ સન્સ
 ચેટિબેલ ટ્રસ્ટ

આરૂશી અનિશ જવેરી
હસ્તે: પુષ્પસેન જવેરી

૧૦૦૦૦ શાંતિલાલ મહેતા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

૫૦૦૦ ચંદ્રકાંત દીપયંદ શાહ
 ૫૦૦૦ નિતિનભાઈ સોનાવાલા
 ૫૦૦૦ નિરુબેન સુભોધભાઈ શાહ
 ૫૦૦૦ ઉખાબેન પ્રવીષભાઈ શાહ
 ૫૦૦૦ દિલ્લીપભાઈ વિરેન્દ્રભાઈ
કાકાબળીયા
 ૫૦૦૦ ડૉ. સ્નેહલ સંઘવી
 ૫૦૦૦ પશોમતીબહેન શાહ
 ૫૦૦૦ શૈલજાબહેન ચેતનભાઈ શાહ
 ૫૦૦૦ દિલ્લીપભાઈ એમ. શાહ
 ૫૦૦૦ શૈલેષભાઈ હિમતલાલ કોઠારી
 ૫૦૦૦ રેખાબહેન યોગેશભાઈ સોલંકી
ઉસ્સે : શારદાબેન
 ૫૦૦૦ જે. કે. ફાઉન્ડેશન
 ૫૦૦૦ એ. પી. શેઠ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ
 ૫૦૦૦ અણતભાઈ રમણલાલ શાહ
 ૫૦૦૦ અરૂપાબેન અણતભાઈ શાહ
 ૩૦૦૦ એક બહેન તરફથી
 ૩૦૦૦ પ્રકાશભાઈ તી. શાહ
 ૩૦૦૦ ભારતીબહેન ભગુભાઈ શાહ
 ૨૦૦૦ કેશવલાલ કીલાચંદ ચેરિટેબલ
ટ્રસ્ટ
 ૧૦૦૦ શર્મિબેન પ્રવીષભાઈ ભણશાલ
 ૧૦૦૦ શારદાબેન બાધુભાઈ શાહ
 ૧૦૦૦ મીનેષ ચંદ્રકાંત શાહ
 ૧૦૦૦ ડૉ. હેમંત એચ. કુવાડિયા
 સ્મરણાર્થ સુમનકુમાર બી.
 ગોસલિયા

ਸੰਘ ਟੱਟ ਕੋਰਪਸ ਕੰਡਮਾਂ

૭૫૦૦૦ શ્રેયસ પ્રચારક સભા
૧૦૦૦૦ અમુલ ફાઈનાન્સિયલ
સર્વિસિસ પ્રા. લિ.

੮੦੦੦ ਤੁਲਸੂਰਾ॥
੬੪੦੦੦ ਫਲੁ ਰੇਖਾ॥

પર્યાષણા વ્યાખ્યાનમાટો કંડ

૫૦૦૦ હિરાલાલ પી. ડગલી

PILGRIM PROGRESS

Last month I added another year and another decade to my life; since then I've been contemplating and thinking - meditating and walking long distances : enjoying the nature in all it's glory and preparing my mind and body for the decade ahead. Just my own manner to take time off from world at large - This time with the self has been a pilgrimage- I would like to start with- 'sva saathe' (સ્વ સાથે) - That space within and those few moments when all others are outside of that sphere of self...no 'aadhar' (આધાર), no 'avlamban' (અવલંબન).

This makes me reflect on the word pilgrimage. So what is a Pilgrimage? A kind of Geography of Faith; or A religious journey or A holy expedition or A place within or A place outside.

I am going to briefly describe the places that have been sacred to me since my childhood, my pilgrimage, destinations, places where I feel an utter connect within, my Tirth. All tirth's are special and close to my heart however, I am describing these few as these have had larger relevance to my life and that have more significance to me.

First, my spiritual guide, my aadhaar - Neela Shashikant Mehta's feet- 'charan' - Even if it sounds unbelievable, it really was for me an incredible 'sammovsaran' experience. Just as we have been described that on entering a sammovsaran, enemies become friends, and there prevails an atmosphere of love and joy all around among every living being, similarly sitting at her feet my heart would become devoid of all negativities and it seemed that the entire world ceased and stopped and only the moments with her existed. I would enter the room where she was sitting, standing, praying and would always start feeling lighter and fragrant and the moment I would touch her feet, it would be this tangible feeling of reaching a higher place. Her bhakti, her satsang, her voice, she was truly a manifestation of the line “deh chhata jeni dasha varte dehaateet” (દેહ છતા જેની દશા વર્તે દેહાતીત) – the one who had a body and yet seemed to live beyond the form of it.

The second Tirth sacrosanct for me is Shrimad Rajchandra Swadhyay Mandir on Lam Road, Deolali. For all those who have not been there, go there Adhuna (now this very instant) as Ashtavakra would

say. The walk into the premise, the sunlight, the chirping birds, the hacienda shaped Mandir, the 'bhoyro' (basement) below - the utter sense of bliss and divinity. This has always been to me -- my ultimate Tirthsthhaan.

Actually all of Deolali – is filled with the most beautiful Jain temples, both Digambar and Shwetambar Temples which are all in such proximity to each other and I have visited all of them every single time whenever I collected enough Punya to be able to visit Deolali.

Third Tirth which though considered a Digambar Teerth but which I would urge all to go and just be at peace in is Gajpantha. 435 steps on a little hill near Nashik leads you to a 194 inch tall statue of Parshwanath Bhagwan and two more cave temples with moortis of tirthankars. It is breathtaking. It is believed that seven Balbhadra (saints) of Jain Sect known as Vijay, Achal, Sudharma , Suprabh, Nandi, Nandimitra and Sudarshan achieved salvation from here. By this very account it is a place worth a visit to pay homage to the siddh-atmas and feel inspired towards our own moksh marg.

Fourth place that I have been moved by is Dharmachakra - also near Nashik. Besides its splendour, the Vicharta Mahavir is a sight to behold. One can spend a few days there and bask in the pure divine energy of this place.

Fifth and a place which I constantly visit almost every month for the past four years is Shrimad Rajchandra Ashram - Dharampur

Perched on a small quaint hillock approached by a small winding road lies this haven. It is a place where earlier a crematorium existed and Shrimad Rajchandra meditated. Now its a sprawling ashram which accommodates over 3000 people. Here Gurudev Shri Rakeshbhai Jhaveri fondly addressed as Bapa whose pravachans on diverse sacred scriptures like Bhagwat Geeta, Ashtavakra Geeta, Yogdhristisamucchay, Naarad Bhakti Sutra and presently Gandharvaad fill me up and inspire me and thousands of others to progress on our paths to Moksh. Buddhi and shuddhi and together Buddhi maan Shuddhi - it all happens here. Here through his constant satsang I feel a sense of reflection on

ੴ ਸਤਿਗੁਰ

१८

the way I live my life hurtling aimlessly and provokes me to wake up and take charge of myself and work towards my spiritual well being.

I may have done it very often and yet each visit is special and etched of the moments I treasure. The moment of waking up in the morning so naturally refreshed in this pious surrounding, of trudging barefooted slowly towards the Jinn Mandir and Gurumandir, watching my other co-inhabitants performing Jinn pooja, or doing their madas, kram, or dhyaan, then walking hurriedly to the auditorium for pravachan, followed by standing at the corner of the path waiting to take Bapa's darshan, and the evening arti. All these singularly and cohesively help me to connect with myself.

Summing it up; pilgrimages or tirth can be divided in two categories. One a dharma sthal – a place of religious importance and two a marma sthal - just your own personal places or moments which help you connect with yourself and inspire you towards

પુસ્તકનું નામ : રામાયણ
 લેખક : ચકવર્તી રાજગોપાલાચારી
 અનુવાદક : ભૂપેન્દ્ર ઉપાધ્યાય
 પ્રકાશક : ભારતીય વિદ્યાભવન વ
 ગૂર્જર પ્રકાશન
 ૨૦૨, તિલક રાજ, પંચવટી પહેલ
 એલિસ બિલ્ડિંગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦
 મૂલ્ય રૂ. ૩૦૦/- પાના : ૩૨૦.
 આવૃત્તિ : બીજી ૨૦૧૪.

રાજગોપાલાચારી કહે છે 'રામાયણ
ઇતિહાસ નથી, એ જીવનકથા પણ નથી. હિંદુ
પુરાણકથાનો એ અંશ છે.' મૂળ તમિણ
'રામાયણ'નો આ અનુવાદ છે. 'કલ્યુઈ'માં દર
સપ્તાહે ધારાવાહિક રૂપે તમિણમાં આ કથા
પ્રગટ થતી હતી. તેને ઉમળકાભર્યો આવકાર
મળ્યો હતો. લેખક કહે છે: સાપ્તાહિકના
વાચકો માટે લખાયેલા પ્રકરણોમાં ગંભીર
શૈલીને બદલે વાર્તાલાપની સરળ શૈલીનો
ઉપયોગ કર્યો છે. યુવાન વાચકોને નજર સમક્ષ
રાખી આ ગ્રંથ લખાયો છે.

મહારિ વાલ્યિકી અને તેમના રામાયણનું સ્થાન જગતની અનેક ભાષાઓમાં અવિયણ રહેવાનું રામાયણના રામ, સીતા, ભરત, લક્ષ્મણ, હનુમાન કે રાવણ વિના હિંદુ ધર્મ કે સંસ્કૃતિને ઓળખી શકાય નહિ. પ્રતેક પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને ધર્મના ત્રણ મહત્વના પાયા છે.

the higher. Personally I give importance to the latter. Dharma sthal is about making a journey to a place. Marma Sthal is about reaching the place where you feel your journey ends.

Location of the above mentioned pilgrimages:
Neela Ba - no more in the physical form thus
everywhere.

Shrimad Rajchandra Swadhyay Mandir - is situated on Lam Road, opposite Rajgruhi Society, Deolali Gajpantha - Teerth Gajpantha is located at Mhasrul, 16 kms from Nashik Road Railway station and 5 kms from Nashik City.

Dharmachakra - Nasik-Mumbai Highway, Vilholi,
District – Nashik

Shrimad Rajchandra Ashram – Dharampur, close to Vapi and Valsad.

1

Reshma Jain
The Narrators
Tel: +91 99209 51074

સર્જન - સવાગાડ

ପ୍ରକାଶକ ନାମ

તત્ત્વજ્ઞાન, કિયાકંડ અને પુરાણાકથા. આ ગ્રંથ
વિના કોઈપણ પ્રજાના જીવન અને તેમની
આધ્યાત્મિકતા સમજી શકાય નહિ. વિશ્વાન મહાન
સર્જકો પણ પુરાણાકથાનું મહત્વ સ્વીકારે છે.
મહાગ્રંથો આપણાં રાષ્ટ્રીય વ્યક્તિત્વને એનાં
સઘળાં પાસાઓ સહિત મગટ કરે છે. આપણાં
પ્રાચીન વારસાથી પરિચિત ને સમૃદ્ધ રહેવા માટે
રામાયણ અને મહાભારત જેવા ગંથો અત્યંત
જરૂરી છે. માનવજીતને વિપથગામી થતાં,
સર્વનાશને માર્ગ જતાં ધર્મ જ બચાવી શકે છે.

‘રામાયણ’માં વાલ્મિકીની કાવ્ય કલા અને ભાવસૂચિનો અદ્ભુત શૈલીમાં પરિચય કરાવતો આ ગ્રંથ અત્યંત આવકાર્ય છે.

xxx

પુસ્તકનું નામ : વાલ્મીકિ રામાયણ-સાર

લેખક : સ્વામી સંચિદાનંદ

મ્રકાશક : ગુર્જર મ્રકાશન
 ૨૦૨, તિલક રાજ, પંચવટી પહેલી લેન,
 અંબાવાડી, એલિસ ક્રિઝ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬.
 મૂલ્ય રૂ. ૧૮૦/- પાના : ૩૫૨, આવૃત્તિ :
 પહેલી, એપ્રિલ-૨૦૧૪.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં બે ગ્રંથોનું અનન્ય મહત્વ

છે. એમાં એક છે રામાયણ અને બીજો છે મહાભારત

રામાયણ એટલે ભારતીય સંસ્કૃતિનો
અરિસો-દર્પણ. ભારતની એવી કોઈ ભાષા
નહિ હોય કે જેમાં રામાયણ ન હોય. સર્વ
રામાયણોનું મૂળ વાલ્યમ્કી કૃત રામાયણ છે.
તેમના રામાયણને આહિ મહાકાવ્ય માનવામાં
આવે છે. બધાં જ રામાયણો આમાંથી ઉદ્ભવ્યાં
દે.

લેખક પોતે જ કહે છે: વર્ષો પહેલાં ‘સંસાર રામાયણ’ પુસ્તક લખ્યું અને ‘મહાભારત સાર’ પુસ્તક લખ્યું. તેમાંથી પ્રેરણા લઈ ‘રામાયણ સાર’ અને ‘મહાભારત સાર’ લખવાની પ્રેરણા થઈ અને મહર્ષિ વાલ્મીકીને કેન્દ્રમાં રાખી આ પુસ્તક લખાયું છે.

सामान्य रीते लोको मूळ ग्रंथने पूरेपूरो
 वांची शक्ता नथी होता तेथी मूळनो सारासार
 संग्रह करीने जिज्ञासुओने रस पडे ते माटे
 आ ग्रंथनी रचना करी छे. आ ग्रंथमां कथा
 प्रवाहनी साथे साथे चिंतन प्रवाह पण याले
 छे. धृष्णी वार तो चिंतन प्रवाह कथा प्रवाह
 करतां पण वधु प्रमाणमां देखाय छे. रामायणने
 भहाकाव्य तरीके स्वीकारवृं ज जोईअे कारणके
 तेमां धर्मनी एटली भधी विभावनाओ भरी
 छे ने ते पात्रात्मक ग्रंथ बनी गयो छे. आजे
 पण अनुं एक एक पात्र प्रेरणा आपे छे. लोक

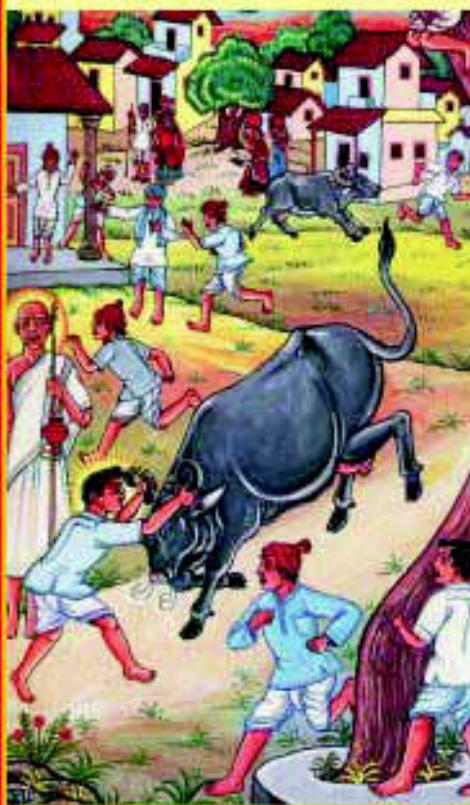
જેણ તીર્થ વંડના અને શિલ્પ સ્વાપન્ય વિશેષાંક ફુલ જેણ તીર્થ વંડના અને શિલ્પ સ્વાપન્ય વિશેષાંક ફુલ જેણ તીર્થ વંડના અને શિલ્પ સ્વાપન્ય વિશેષાંક ફુલ

The Great Saint Buddhisagarji - By Dr. Renuka Porwal, Mob.: 098218 77327

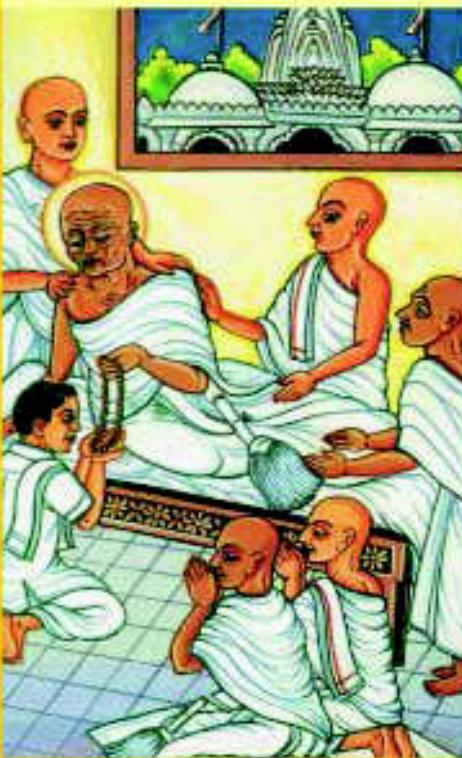
"Papa, who established the image of Ghantakarnaveer at Mahudi?"
"The Yognishta saint Buddhisagarsuriji, my son."

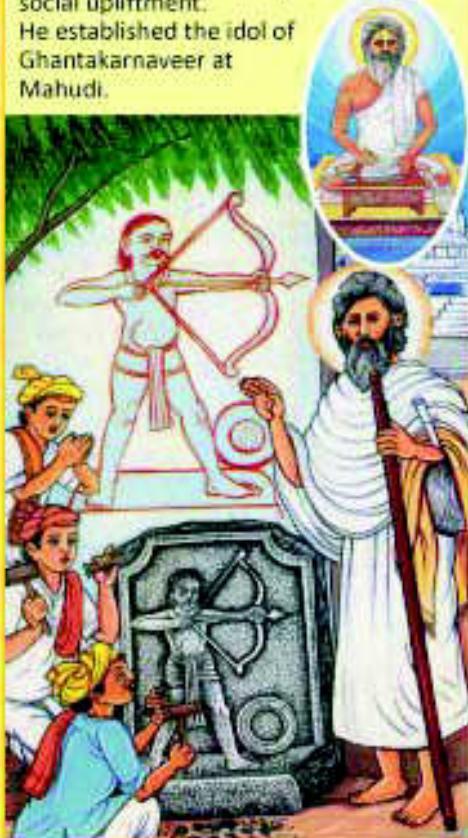
In his young age, Bahechardas saved Ravisagarji from the blow of a buffalo.

Ravisagarji gifted him his own rosary, in his last days, along with the Mantra to establish Ghantakarnaveer. After Diksa, Bahechardas became Buddhisagarji.

He wrote 108 books on spirituality and social upliftment.
He established the idol of Ghantakarnaveer at Mahudi.

Once, King Sayajirao called him to his Palace for Vyakhyan. Guruji advised him to open special schools for women and Harijan.

His Nirvan took place at Vijapur at the age of 51 in front of Jaina Sangha. Lakhs of people became his devotees.

જેણ શ્રેષ્ઠીઓની જીવદ્યા, ઉદારતા, પ્રેમાણ સ્વભાવ, પરાપકાર વુનિ, નિઃસ્વાર્થ મનાંવુનિ ઘણી જાણીતી છે. આજે 'તીર્થવંદના'ના વિશોભાંકના અવસરે તીર્થધિરાજ શત્રુજયની નવ ટૂકમાની એક સવા સોમાની ટૂકના ઉદ્ભવની સુંદર કથા આપ સમલ મૂકવી છે. આ કથા આપવાને સાધર્મિક વાતસંખ્યાપ કેટલો ઊંચો હોઈ શકે એની પરાકાઢા શીખવાદે છે. મનુષ્ય સ્વભાવ અટલો સ્વાધી છે કે પોતાના છકનું ધન તેને જરૂર કરવાનું ગમતું નથી, એ પણ જ્યારે કોઈ અમ કહે કે, 'આ તો તમારું જ છે તમારે સ્વીકાર્ય કરતું જ રહ્યું.' એ પ્રમાણે સામી વ્યક્તિ આગ્રહ રાખે ત્યારે એને અધ્યાત્મન કરતું એવી

ઉમા દિવના લોમંડ શેઠ હવે બાણાર હુંડીનું નિરીક્ષણ કર્યું. એક લાખની હુંડી ધૂજતા હાથે લખાયેલી તો હતી પરંતુ એની પરના અશ્વના બિંદુઓ શેઠની નજરે પડી ગયા, તેમણે તુરત જ એ રૂકમ પોતાના નામે ઉધારીને વેપારીને હુંડીની રકમ ગણી આપી.

યક્તિઓ વિરલ જ હોય. આવી વિરલ વિભૂતિઓ—શેઠ સવચંદ અને કોઈ સોમાશાહની સત્યક્ષય આ પ્રમાણે છે.

જરૂરિયાતમંદને મદદ કરવાની કથાનો પ્રારંભ સોરાઝુના વંયદી ગામદી થાય છે. ગામમાં સવચંદ (સવચંદ) નામના શાહુકાર શેઠ રહે છે. બધા લોકો પોતાની મિલકતાં અમને ત્યાં રાખે તથા બાજ સહિત એ મૂડી પરત મેળવે એવી સંપૂર્ણ વિશાળું પેઢી.

શેઠવાર એક હિંદ્રાજુથી શેઠની ભલમનસાઈ સહન ન થઈ. તેણે શેઠને ત્યાં

સાધર્મિક વાતસંખ્યા

□ ડૉ. રેણુકા પોરવાલ

નાણાં ધીરનાર વેપારીના કાન બંન્ધેણી કે સવારોઠને હમણાં ખોટ ગઈ છે માટે તમારા રૂપિયા ઉપાડી લો નહિની રૂપાં પછી એ મજબૂતી નહિ. વેપારી, શેઠ સવચંદ પાસે પહોંચી ગયો તથા પોતે ધીરેલા પેસા પાછા માગ્યા. શેઠ સવચંદ મુશ્કેલીમાં મુકાયા. તેમને પોતાની મતિફા

પંચ પંચે પાયેચ

જો ખમાની લાગી એમની પાસે તીજોરીમાં અટલી રકમ હતી નહિ, ઉપરાંત તેમના વાપાર્થે પરદેશ ગયેલા રહણાં પણ આચ્યા ન હતા. મુંજવણમાં મુકાપેલા સાચિક વૃત્તિના ધર્મીજન સવચંદ પ્રભુનું નામ લઈ અમદાવાદના મતિફિત ક્રેષ્ટી સોમચંદ શેઠ પર મોટી રકમની હુંડી ધૂજતે હાથે લખી આપી. સાથે સાથે એ હુંડી ઉપર તેમની આંખમાંથી વહેતા અશ્વના બે ટીપાં પણ પડ્યા. ભારે હેઠે અરિંદતાનું સ્મરણ કરતાં કરતાં હુંડી લેણદારને આપી વેપારી હુંડી લઈ અમદાવાદ આવી સોમચંદ શેઠની પેડીમાં પહોંચી ગયો. શેઠ બહાર ગયા હતા માટે મુનીમે આવનાર વેપારીની રહેવા-જમવાની વ્યવસ્થા કરીને વંયદીના શેઠ સવચંદનું ખાતું શોધવા લાગ્યા. આખી ખાતાવહી પૂરી થઈ પરંતુ ક્યાંય પણ એ શેઠનું ખાતું મળ્યું નહિ. વેપારીને એની હુંડીની ચિંતા થતાં કરી કરી પૃથ્વી કરવા લાગ્યો. જેવા સોમચંદ શેઠ પેઢી પર પહોંચ્યા કે મુનીમે તેમને વંયદીના શેઠનું ખાતું ન હોવાની જાણ કરી ઉમા દિવના શેઠ હવે

બરાબર હુંડીનું નિરીક્ષણ કર્યું. એક લાખની હુંડી ધૂજતા હાથે લખાયેલી તો હતી પરંતુ એની પરના અશ્વના બિંદુઓ શેઠની નજરે પડી ગયા. તેમણે તુરત જ એ રૂકમ પોતાના નામે ઉધારીને વેપારીને હુંડીની રકમ ગણી આપી.

થોડા દિવસ પછી સોમચંદ શેઠની પેડીનું નામ પુછતાં વંયદીથી સવચંદ શેઠ જાતે હુંડીના રૂપિયા આપવા પદ્ધાર્યા. સોમચંદ શેઠ એમની ખૂબ આગતા સ્વાગતા કરી ભોજન બાદ વિશેઅના સમયે વંયદીવાળા શેઠ વ્યાજ સાથે રૂપિયા આપવા પ્રયત્ન કર્યો. સોમચંદ શેઠ સંવિનય જણાયું કે એ રૂપિયા તો ખર્ચ ખાતામાં ગયા તથા સંકટ સમયે સાધર્મિકને મદદ કરવી દરેકની ફરજ છે. બંને શેઠીયાઓને રકમ સ્વીકાર્ય નહિ અને અંતે એમાં બીજી રકમ

બંને શેઠીયાઓએ રકમ સ્વીકાર્ય નહિ અને અંતે એમાં બીજી રકમ ઉમેરીને શાંતુર્યતીર્ય પર સાધર્મિક લક્ષિતનું ઉત્તમ ઉદાહરણસમ સૌચી તીવ્યાસાંમાની ટૂક કે ચૌમુખણી ટૂકનું નિર્માણ વિ. સં. ૧૬૭૭૫માં કરવામાં આચ્યુ. જેણ સંયને પ્રાપ્ત થયેલ સાધર્મિક લક્ષિતનું આ અણામોલ નજરાયું છે.

ઉમેરીને શાંતુર્યતીર્ય પર સાધર્મિક લક્ષિતનું ઉત્તમ ઉદાહરણસમ સૌચી તીવ્યાસાંમાની ટૂક કે ચૌમુખણી ટૂકનું નિર્માણ વિ. સં. ૧૬૭૭૫માં કરવામાં આચ્યુ. જેણ સંયને પ્રાપ્ત થયેલ સાધર્મિક લક્ષિતનું આ અણામોલ નજરાયું છે.

* * *

૧૦, દીક્ષિત ભવન,
 ૧૪૬, પી. કે. રોડ,
 મુલું (વેસ્ટ), મુખાઈ-૪૦૦૦૮૦.
 મોબાઈલ : ૦૮૮૨૯૮૯૯૩૨૯

Postal Authority Please Note: If Undelivered Return To Sender At 33, Mohamadi Minar, 14th Khetwadi, Mumbai-400004.

અરાધુ તીર્થ

□ ଶ୍ରୀ. କଲା ରାଜ

['પ્રબુદ્ધ જીવન'ના વાચકો 'સર્જન સ્વાગત'ની કોલમના લેખિકા ડૉ. કલા શાહની કલમથી પરિચિત છે. તેઓ મુંબઈ યુનિવર્સિટીના પીએચ. ડી.ના માર્ગદર્શિકા છે. અત્યાર સુધીમાં ૨૫ વિદ્યાર્થીઓએ એમના માર્ગદર્શનમાં શોધ નિબંધો પ્રસ્તુત કર્યા છે. તેઓ મહિને દ્વારાનંદ કાંલેજના ગુજરાતી વિભાગના (વિભાગીય વડા) નિવૃત્ત પ્રોફેસર છે.]

ભારતભરના અનેક તીર્થોમાં આબુનું સ્થાન અનોખું છે. આબુ ગુજરાતની ઉત્તરે આબુ રોડ સ્ટેશનથી બાર માઈલના અંતરે આવેલ છે.

આખુ વિશેના ઉલ્લેખો જૈન આગમ ગ્રંથોમાં પ્રાપ્ત થાય છે.
જેમાંનો એક ગ્રંથ શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી રચિત ‘બૃહતકલ્યસૂત્ર’ છે.
નાટ્યશાસ્ત્રના કંતા ભરતે પણ અર્થ દનો ઉલ્લેખ ફેરલ છે

સાતમા સેકામાં દામોદર કવિએ આબુના સૃષ્ટિ-સૌદર્યનું વર્જન
 ‘કુટિનીતમ્’ નામના ગ્રંથામાં કરેલ છે.

ચૌદમા સૈકામાં શ્રી જિનપ્રભસૂરિએ વિવિધ ‘તીર્થકલ્ય’માં અર્બુદ નામ પાડવાનું કારણ, શ્રીમાતાની સ્થાપના, અન્ય મંદિરોની પ્રાચીન-અર્વાચીન સ્થિતિ વગેરેનું વર્ણન મળે છે.

આ પર્વત ઉપર બાર (અત્યારે ચૌદ) ગામો વસેલા છે. અહીં દરેક પ્રકારના વૃક્ષો, વેલિઓ, કુલો, ફળો, ઔષધિઓ અને કંદોનો પાર નથી. તે ઉપરાંત ધાતુઓની ખાડાઓ, કુંડો તેમજ ફુદરતી ઝરણાંઓ પણ આવેલા છે.

પહેલાના સમયમાં આ પહાડ નંદિવર્ધન નામે ઓળખાતો હતો. આ પહાડની વિશેષતા એ છે કે અહીં અનેક પ્રકારના વૃક્ષો, વેલીઓ, કૂલો, ફળો, ઔષધિ અને કંદો પુજ્જળ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ધાતુઓની ખાણો, કુંડો અને કુદરતી જરણાંઓ વાતાવરણને રમ્ય અને આકર્ષક બનાવે છે.

વિમલશાહ મંત્રીએ બનાવેલ ‘વિમલવસહી પ્રાસાદ’ અને વસ્તુપાલ તેજપાલે બંધાવેલ ‘લુણિવસહી પ્રાસાદ’ અનન્ય રીતે આકર્ષણ પામી રહ્યા છે. આખુને ઘણાં લોકો ‘નંદનવન’ તરીકે ઓળખે છે. કારણ કે અગિયારમી સદી અને ત્યાર પછી થયેલ દાનવીરોએ સંગેમરમરમાં પ્રાણ પૂરીને અહીં અપૂર્વ શિલ્પ સમૃદ્ધિનું નિર્માણ કર્યું છે.

પરાકમી અને કુશળ રાજનીતિક્ષ શ્રી વિમલશાહ ગુર્જર નરેશ
ભીમદેવના મંત્રી હતા. પોતાની પાછલી જિંદગીમાં અચલગઠમાં
પોતાની ધર્મપરાયણ અને બુદ્ધિશાળી પત્ની શ્રીમતિ સાથે રહેતા
હતા. આચાર્ય શ્રી ધર્મધોષસૂરિ ચંદ્રાવતી આવ્યા ત્યારે વિમલશાહને
આખું તીર્થનો ઉદ્ઘાર કરવા કહ્યું અને મંદિર બંધાવવા માટેની જગ્યા
પસંદ કરી. પરંતુ બ્રાહ્મણોએ જૈનો પ્રત્યેના દેખને કારણો મવેશ
આપવાની મનાઈ કરી. વિમલશાહે બળનો ઉપયોગ ન કર્યો પરંતુ

અંબિકામાતાની આરાધના કરી અને આ જગમાં જેનોનું તીર્થ હતું
તે સાબિત કર્યું. અને તે જગા બ્રાહ્મણોને સિક્કા આપી ખરીદી લીધી
અને અઢાર કરોડ ત્રૈપણ લાખ જેટલું દ્રવ્ય ખર્ચી શ્રી આદ્વિતાનું
સુંદર મંદિર બંધાવ્યું. અને સં. ૧૦૮૮માં શ્રી ધર્મઘોષસૂર્યિના હસ્તે
તેની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી.

ਵਿਮਲਵਸਹੀ

અદ્ભુત, સુંદર અને નયનરમ્ય એવા આ મંદિરની રચનામાં મૂળ ગભારો, ગૂઢમંડપ, રંગમંડપ વગેરે અત્યંત મનોરમ છે. મૂળ ગભારો ઊચી પીઠ પર સ્થિત છે. મધ્યમાં મૂળનાયક આદિશર્ભ ભગવાનની ભવ્ય આરસ પ્રતિમા બિરાજમાન છે. જીર્ણાદ્વાર સમયે વિમલશાહે આરસની પ્રતિમા પદ્ધરાવી. આ મંદિરનું કોતરકામાં અદ્ભુત અને અનન્ય છે. મૂળ ગભારાના દ્વારની શાખો, તેની ઉપર આરસનું શિખર, અંદરના ભાગમાં આવેલ ગૂઢમંડપ અને ક્રાણીઓના અને મૂર્તિઓના આકારો થકી કોતરેલ છે. મૂળ ગભારો અને ગૂઢમંડપ સાદી બાંધણીનો છે.

મૂળ ગભારાથી નીચે આવેલ સભા મંડપની ઊંચાઈ પ્રમાણસરણ છે અને તેના સફેદ આરસપરનું કોતરકામ પ્રેક્ષકોને મુંગ કરે તેવું છે. મંડપમાં સ્થિત ૪૮ થાંબલાઓ સુંદર શિલ્પકામથી અદ્ભુત સૌંદર્ય પાથરે છે. સંભો નીચે સ્થિત ચોરસ કુંભીવાળા અને ઉપર વૃત્તાકાર વચ્ચે ગોળ ધૂમ્મટ, અંદર પથ્થરના ઝૂલતાં ઝૂભરો, ધૂમ્મટના ટેકરાઓમાં વિધાદેવીઓની સુંદર મુત્તિઓ ઉભી છે.

સભામંડપમાં પ્રવેશ કરવાના દ્વાર પાસે આવેલ થાંભલાઓ પર સુંદર તોરણો અને આજુબાજુ રૂપ ફુલિકાઓ, થાંભલાઓ પર નાના ધૂમરટો અને અંદરના ભાગમાં સુંદર શિલ્પ રચના આવેલી છે. પ્રવેશદ્વારમાં આવેલ હસ્તિશાળામાં સફેદ આરસના હાથીઓ પર વિમલમંત્રીના પૂર્વજો અને કુટુંબીઓની મૂર્તિ બિરાજમાન છે. આ ભાદ્યરનની શિખર મુસ્લિમકાળ પહેલાંની સ્થાપત્યકળાનું પ્રતીક છે.

આ મંદિરની પ્રાચીન મૂર્તિ વિમલમંત્રીએ ગભારો બનાવીને
બિરાજમાન કરી હતી. આ મૂર્તિ ઋષભદેવની હોવા છતાં શ્યામવણી
હોવાથી તેને મુનિસુત્રતસ્વામીની મૂર્તિ તરીકે લોકો ઓળખે છે. તે
ઉપરાંત ગભારામાં સુંદર સમવસરણ, ચૌમુખ પ્રતિમાઓ છે. આ
મંદિરનો જીડોદ્વાર વિમલમંત્રીના કુટુંબીજનોએ કરાવ્યો હતો.

દ. સ. ૧૨૦૪ થી ૧૨૦૬ના સમયગાળામાં વિમલવહીની ઘણી

દેરીઓનો જ્ઞાંડાર સિદ્ધરાજ જ્યસિંહના મંત્રી આણંદ અને તેમના પુત્ર પૃથ્વીપાલે કરાવ્યો હતો. તાં પૂર્વજોનું કીર્તિસ્મારક અને હસ્તિશાળા, વિમલમંત્રીની આશ્વરૂઢ પ્રતિમા વગેરે શોભાયમાન છે. અનન્ય અને અપ્રતિમ એવી સુંદર મૂર્તિઓના કલાત્મક ભાગો જેવાં કે મૂળ ગભારો, ગૂઠ મંડપ, હસ્તિશાળાની મૂર્તિઓને અલ્લાઉદીન ખિલજુએ સં. ૧૩૬૮માં ભરન કરી નાખી હતી જેનો ઉદ્ઘાર વીજડ, લાલિંગ વગેરે નવ ભાઈઓએ કરાવ્યો હતો.

ਲੁਣਾਵਸ਼ਹੀ

જેમની કીર્તિ એક દાનવીર, નરવીર એટલે વિદ્ધતવીર તરીકે
 પ્રભ્યાત હતી તેવા ગુજરાતના મહાઅમાચ્ય વસ્તુપાલ અને તેજપાલે
 આ મંદિરનું નિર્માણ કરાવ્યું હતું. તેજપાલે કરોડો રૂપિયા ખર્ચને
 લૂણિગવસહી-લૂણાવસહી નામે શ્રી નેમિનાથ પ્રભુનું મંદિર બંધાવ્યું.
 જેમાં કસોટીના પાખાણની નેમનાથ ભગવાનની મૂળ નાયકની ભવ્ય
 મૂર્તિ છે. આ મંદિર બહારથી સાઢું દેખાય છે પણ અંદરથી તેની
 કોતરણી અદ્ભુત છે. આ મંદિર ઉજ્જવળ અને આરસપાખાણનું
 છે. આ મંદિર વિષે ઝ્વલભદાસે કહ્યું છે કે ‘આવા ઉત્તમ મંદિરો
 જેણો જોયા નથી તેનું જીવતર નકામું છે.’ આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા શ્રી
 વિજયસેનસ્થૂરિએ સં. ૧૨૮૭માં ચૈત્ર વદ ઉના દિવસે કરી હતી.
 શોભનદેવ નામના સ્થપતિએ આ મંદિર બાંધેલું છે.

આ મંદિરની કળા વિમલસહી કરતાં થોડી જુદી છતાં વૈવિધ્યપૂર્ણ છે. આ મંદિરના મૂળ ગભારામાં, સભામંડપમાં અને દેવકૃલિકમાં શિલ્પકળાનું આંદોલન થાય છે. તીર્થકરોના જીવનની ઘટનાઓ અહીં શિલ્પમાં કોતરી છે. દીવાલો, દરવાજા, સંભો, મંડપો, છતના હાથી તથા અન્ય પશુ-પક્ષીઓ, સમુદ્રયાત્રા, ગૃહજીવન તથા સાધુઓ અને શ્રાવકોના જીવનના પ્રસંગો આવેલ્યા છે. અહીં કમાન જેવા ત્રિકોણાકાર તોરણો છે. આમાં હાથીઓ ઉપર વસ્તુપાલ, તેજપાલ અને તેમની પત્નીઓની મૂર્તિઓ સ્થાપિત કરેલી છે. આ મંદિરનું શિખર કોરણીયુક્ત અને ઉપશિખરોથી શોભાયમાન છે. આખુંય મંદિર શિલ્પકળાથી ભરપૂર છે.

આ મંદિરની અનોખી વિશેષતા દેરાજી-જેઠાણીના ગોખલાથી ઓળખાતા ઉત્કૃષ્ટ કોતરાણીવાળા બે ગોખલા છે. આ બે ગોખલામાં મંત્રી તેજપાલે પોતાના સમસ્ત કુટુંબના કલ્યાણ માટે રૂ. ૧૮ લાખ રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યો હોવાનું કહેવાય છે. થોડીક દેરીઓ કરાવી છે. જેની પ્રતિષ્ઠા વિ. સં. ૧૨૮૭ થી ૧૨૮૮ સુધીમાં થઈ હતી. આ મંદિરની પ્રશસ્તિના શિલાલેખ પરથી પ્રતીત થાય છે કે મંત્રી તેજપાલે આ મંદિરની વ્યવસ્થા માટે વ્યવસ્થાપક મંડળની અને મંદિરના વર્ષગાંઠના અણાઈ મહોત્સવ પ્રસંગે તેમ જ શ્રી નેમનાથના પાંચેચ કલ્યાણકોના દિવસોમાં પૂજા મહોત્સવ માટે કાયમી વ્યવસ્થા કરાવી હતી. અલ્લાઉદીન બિલજુએ સં. ૧૩૬૮માં આ મંદિરનો

પણ મૂળ ગભારો તથા ગૂઠમંડપનો સર્વનાશ કર્યો હતો. ચંડસિંહના પુત્ર પેથડે સં. ૧૩૭૮ માં જીર્ણોદ્વાર કરાવી નવેસરથી પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.

ਪਿਤਲਹਾਰ ਮੰਦਿਰ

આ મંદિર પિતલહર મંદિર તરીકે શા માટે ઓળખાય છે તે
બીજા રસપ્રદ છે. આ મંદિર ભીમાશાહે કરાવ્યું હતું તેની પ્રતીતિ
મંદિરના શિલાલેખો અને ગુરુ ગુણરત્નાકર કાચ વગેરેથી થાય
છે. ‘ભીમાશાહના મંદિર’ તરીકે ઓળખાતા આ મંદિરમાં પછીથી
અમદાવાદના મંત્રી સુંદર અને મંત્રી ગદાએ મૂળનાયકની પિતળ
આદિ ધાતુઓથી બનાવેલી મૂર્તિ સ્થાપન કરી ત્યારથી તે ‘પિતલહર
મંદિર’ તરીકે ઓળખાય છે. આ મંદિર મૂળ ગભારો, ગૂઢ મંડપ,
સભા મંડપ, નવ ચોકીઓ, શૃંગાર ચોકીઓ, ભમતી અને શિખર
વગેરેથી સુશોભિત છે. આ મંદિરમાં મૂળનાયક ઋષભદેવ ભગવાન
બિરાજમાન છે.

ખરતરવસહી

‘ચૌમુખજીના મંદિર’ના નામે ઓળખાતા આ મંદિરને ‘ખરતરવસહી’
કહે છે. આ મંદિર સાહું અને ત્રણ માળનું છે જેનું શિખર બધાં
મંદિરોથી ઊંચું છે. નીચેના માળમાં વિશાળ ચાર રંગમંડપો છે.
ગભારાની કોતરણી અતિસુંદર છે. આ મંદિરની વિશેષતા એ છે કે ત્રણ
માળમાં મૂળનાયક શ્રી પાર્વતીના ભગવાનની ચૌમુખ પ્રતિમાઓ છે. નીચેના
માળની મૂળનાયકની પ્રતિમાઓ ભવ્ય અને મોટી છે. આ મંદિરના
સમય વિશે મુનિરાજ શ્રી જ્યંતવિજયજી જણાવે છે કે ‘અહીંના
દિગ્ભાર જૈન મંદિરના વિ. સં. ૧૪૮૪ના લેખમાં તથા સં.
૧૪૮૭ના લેખમાં ભીમાશાહના મંદિરનું નામ છે. પણ આ મંદિરનું
નામ નથી. તેમજ પિતલહર મંદિરની બહારના એક સુરહીના વિ.
સં. ૧૪૮૮ના લેખમાં એ સમયે દેલવાડામાં ફક્ત ત્રણ મંદિરો
હોવાનું લઘ્યું છે. તેથી એમ કહી શકાય કે આ મંદિર તે સમયે
વિદ્યમાન ન હતું. આ મંદિર વિ. સં. ૧૪૮૭ પછી બચ્યું હશે અને તે
સંઘવી મંડિલિકે સં. ૧૫૧૫માં બંધાવ્યું હશે એવું અનુમાન થઈ શકે.

સ્વરૂપ

આ મંદિર વિષયક પ્રાપ્ત માહિતીના આધારે કહી શકાય કે આ મંદિર ચૌદ્ધી શતાબ્દીના અંતે અને પંદરમી સદીના પ્રારંભના સમયમાં બંધાવેલું હોવું જોઈએ. ‘ઓરિયા’ નામનું પ્રાચીન ગામ-જે દેલવાડાથી લગભગ સાડાત્રણ માઈલ દૂર આવેલું છે. ત્યાં ભગવાન મહાવીર સ્વામીનું મંદિર આવેલું છે જે આજે પણ વિદ્યમાન છે. પ્રાચીન ચંથોમાં ઓરિયાના વિવિધ નામો જેવા કે ઓરિયાસક્કૂર, ઓરીસાગ્રામ, ઓરાસાગ્રામ વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં કોઈ જૈનની વસ્તી નથી છતાં લગભગ ૧ પમા સૈકામાં જૈનોની આબાદી હશે તેથી જ ઓરિયાના સંઘે આ મંદિર બંધાવ્યું હશે. આ મંદિર વિશે

એ અંગ હેલ તીવ્ખ રેંડિંગ આ અને
પંદરમી સદીના અંતમાં શ્રી સોમસુંદરસૂરિએ રચેલા ‘અર્બુદ-
ગિરિકલ્પ’માં ઓરિયાના શાંતિનાથ ભગવાનનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય
છે. પરંતુ વર્તમાનમાં તેમના સ્થાને શ્રી આદિશર ભગવાન બિરાજમાન છે
છીતાં આ મંદિર શ્રી મહાવીર સ્વામીના મંદિરના નામે ઓળખાય છે. મૂળ
નાયકમાં થયેલા કેરકારો જીર્ણોવાર સમયના છે.

અચલગાટ

અચલગઢ નામનું આ પ્રાચીન ગામ ઓરિયાથી દોઢ માઈલ અને દેલવાડાથી સાડા ચાર માઈલ ઉંચી ટેકરી પર આવેલું છે. સં. ૧૫૦૮માં રાણા કુંભાએ અહીં કિલ્લો બાંધેલો છે જે અચલગઢ કહેવાય છે. અહીં વિશાળ ધર્મશાળા છે અને ચાર મંદિરો છે.

੧. ਯੈਮੁਖਜ਼ਨੂੰ ਮੰਦਿਰ

ચૌમુખજીનું આ મંદિર પહાડના ઊંચા શિખર પર આવેલું છે. અને તેમાં બે માળની ભવ્ય બાંધણી છે. જેમાં મૂળ ગભારો, ગૂઢ મંડપ, સત્ત્વા મંડપ, ભમતી અને શિખર યુક્ત ચારે દિશાના ચાર દ્વારખાળું છે જેમાં ચાર મનોહર મોટી મૂર્તિઓ બિરાજમાન છે. પ્રાય માહિતીના આધારે જગ્ઘાય છે કે-

(૧) ઉત્તર દિશાના દ્વારના મૂળનાયક શ્રી આહિશ્વર ભગવાનની મૂર્તિ સહસાએ ભરાવી અને સં. ૧૫૬૬ માં જ્યકલ્યાણસુરીએ તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.

(૨-૩) મેવાડના કુભલગઢના તપાગચ્છીય સંધે કુભલમેરના ચૌમુખ મંદિરમાં બિરાજમાન કરવા માટે મૂર્તિઓ બનાવી હતી. જેમાંની એક પૂર્વ દિશાના દ્વારમાં મૂળનાયક ભગવાનની મૂર્તિ હતી અને બીજી દિશાના દ્વારમાં મૂળનાયક ભગવાનની મૂર્તિ હતી. આ મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી જે તપાગચ્છીય શ્રી લક્ષ્મણસૂરિએ વિ. સં. ૧૫૧૮માં પ્રતિષ્ઠિત કરી હતી અને પદ્મિમ દિશાના દ્વારના મૂળનાયક આદિશ્રી ભગવાનની મૂર્તિ કુંગરપુરના શાંતિકોષે ભરાવી હતી. આ મૂર્તિઓની વિશેષતા એ છે કે બે મૂર્તિઓને બાદ કરતાં જુદા જુદા સમયે જુદા જુદા સ્થાનમાં બનેલી હોવા છતાં તે લગભગ સરખા પ્રમાણની અને સરખી આકાતિની છે.

આ મંદિરના બંધાવનાર વિશે ‘ગુણરત્નાકર કાવ્ય’ અને શ્રી શીલવિજયજી કૃત તીર્થમાળા તથા જૈન ગુર્જર કવિઓ ભાગ-૨માં જે હકીકતો મળે છે તે મુજબ માળવાના માંડવગઢનો સંઘવી સહસ્રાંયાસુદીન બાદશાહનો અગ્રણી મંત્રી હતો. તે શૂરવીર અને દાનવીર હતો. તેનામાં ધાર્મિક સંસકરો હતા. સહસ્રાએ શ્રી સુમિત્રસુંદર સૂર્યિના ઉપદેશથી અચલગઢમાં ચૌમુખજીનું ભવ્ય મંદિર લાખો રૂપિયાના ખર્ચે પ્રતિષ્ઠા કરી બંધાવ્યું હતું. આ મંદિરમાં મૂળ નાયકની ૧૨૦ માણ ધાતુની પ્રતિમા સં. ૧૫૬ દમાં પ્રતિષ્ઠિત કરાવી હતી.

૨. શ્રી આદી શર ભગવાનનું મંદિર

શ્રી આદીશ્વર ભગવાનનું આ મંદિર ચોમુખજીથી થોડુંક નીચેના ભાગમાં આવેલું છે જ્યાં નાની ચોવીસ દેરીઓ છે. મૂળ નાયકના શિલાલેખ પરથી જણાય છે કે અહીંસં. ૧૭૨૧નો એક લેખ પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં જણાવ્યું છે કે એ મૂર્તિ અમદાવાદ નિવાસી શેઠ શાંતિદાસે પદ્ધરાવી છે. મંદિરની બાંધણી ૨૫૦-૩૦૦ વર્ષ કરતાં વધારે જૂની લાગતી નથી.

3. કંથળાથનું મંદિર

આ મંદિર કારખાના પેઢી પાસે આવેલું છે જે કોણો બંધાવ્યું હશે તે જાણી શકાતું નથી. પણ તે ઘર-દેરાસર જેવું લાગે છે. આ મંદિરમાં બિરાજમાન મૂળનાયક શ્રી કુંથુનાથ ભગવાન ઉપર સં. ૧૫૨૭ નો શિલાલેખ છે. આ મંદિરમાં અસંખ્ય ધાતુ પ્રતિમાઓ છે. જેમાંની કેટલીક પ્રાચીન છે. આ મંદિરમાં એક મૂર્તિ એવી છે કે જેના ઉપર કપડાં, મુહૂરપત્ર વગેરેની નિશાનીઓ છે તેના પરથી અનુમાન કરી શકાય કે તે પુંડરિક સ્વામીની હશે.

શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનનું મંદિર

આ મંદિરને લોકો 'કુમારપાલના મંદિર' તરીકે ઓળખે છે. ચૌદમા સૈકામાં શ્રી જિનપ્રભસૂરિએ પોતાના 'વિવિધ તીર્થકલ્ય' માના અર્બુદકલ્યમાં અને શ્રી સોમસુંદરસૂરિએ રચેલા 'અર્બુદગિરિકલ્ય' માં આબુ ઉપર શ્રી કુમારપાલ નરેશો શ્રી મહાવીર સ્વામીનું મંદિર બંધાવ્યું એમ જણાવ્યું છે. આ મંદિરમાં કેટલીક ચૌલુક્યકાલીન સ્થાપત્ય પદ્ધતિ જણાય છે. તેથી માની શકાય કે આ મંદિર કુમારપાણે બંધાવ્યું હશે. આ મંદિર અચલગઢની તળેટીમાં ઊંચા ટેકરા પર વિશાળ વંડામાં એકાત્મમાં આવ્યું છે. મૂળનાયક શાંતિનાથ છે. આ મંદિર મૂળ ગત્તારો, ગૂઢંડંડપ, નવચોકી, શિખર, ભમતીનો કોટ, શૃંગાર ચોકી અને ખુલ્લા ચોકવાળું બનેલું છે. જો કે જીર્ણોદ્વાર થયેલો છે. ઇતાં અર્વાચીન બાંધણીમાં ક્યાંક ક્યાંક પ્રાચીનત્વ દેખાય છે. મૂળ નાયકની પાસે ગર્ભ ગૃહમાં સુંદર નકશીકામ કરેલા બે સંભો ઉપર કળામય તોરણો દર્શાનીય છે. બસે સંભોમાં ભગવાનની દસ મૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે. આ મંદિરની ભીતરમાં ગજથર, સિંહથર, અશ્વથર વગેરે પ્રાચીન રચના જણાય છે. જીર્ણોદ્વાર સમયે શ્રી મહાવીર સ્વામીના બદલે શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનને મૂળનાયક તરીકે પદ્ધરાવ્યા હશે.

આમ સમગ્ર રીતે જોતાં ગુજરાતના સીમાડામાં અને રાજસ્થાનની સરહદમાં બાર માઈલ લાંબો અને ૪૦૦૦ ફુટ ઊંચો પહાડ પ્રાચીન કાળથી પવિત્ર તીર્થસ્થળ તરીકે પ્રય્યાત છે. જેણો ઉલ્લેખ જૈન આગમ ગ્રંથોમાં પણ મળે છે. વર્તમાન કાળમાં પણ ભારતના તથા અન્ય પરદેશીઓને માટે આબુ તીર્થ આકર્ષણનું કેન્દ્ર ગણાય છે. * * * બી-૪૨, દ્યાનંદ સોસાયટી, એ-૧૦૪, ગોકુલધામ, ગોરેગામ (ઇસ્ર), મુંબઈ-૪૦૦૦૬૩. મોબાઈલ : ૮૨૨૩૧૮૦૭૫૩.

કરુણા: શિલ્પ-સ્થાપત્યની અમૂલ્ય જળાસ

□ શ્રીમતી પાંડલબેન બી. ગાંધી

[વિદ્યાભી લેખિકા પારુલબેન બી.એ.માં સુવિજયંકર સાથે M.A. કરી ઉજ્જવળ શૈક્ષણિક કારકીર્દી ધરાવે છે. જેન ધર્મના પણ ગેડા અત્યાસી છે. ઘણાં માસિકોમાં લેખો લખે છે. ગ્રંથ પત્રકાર અંવાર્ડ મેળવ્યા છે. આંતરરાષ્ટ્રીય સરની નિબંધ સ્પર્ધાઓમાં ઘડ્યી વાર પ્રથમ ઈનામો પ્રાપ્ત કર્યો છે. દસેક જેટલાં પુસ્તકોનું સંપાદન કર્યું છે. સાહિત્ય સત્રોમાં શોધનિબંધો લખે છે.]

આજે જૈન તીર્થ દર્શનમાં મારે કચ્છના પ્રાચીન ભવ્ય દેરાસરોનો પરિચય કરાવવો છે. કચ્છ એ પોતાની આગલી સંસ્કૃતિ ધરાવતી અતિ પ્રાચીન ભૂમિ છે. ભારત દેશના પણ્ણે સાગરકંઠે ગુજરાત રાજ્યનો કચ્છ જિલ્લો વિવિધ ઐતિહાસિક તથા ભૌગોલિક મહત્વ ધરાવે છે.

□ ભાગે શર

કર્યાના મુન્ડા તાલુકામાં ભદ્રેશ્વર નામનું અતિ પ્રાચીન, મનોહર, દિવ્ય અને પરમ પ્રભાવક તીર્થ આવેલું છે. શાસ્ત્રોમાં વસ્તુ અથવા ભદ્રાવતી નામે પણ તેનો ઉત્ત્વેખ છે. ભારતમાં શ્રી સમેતશિખરજી તથા શ્રી શેરુંજ્ય જેવા શાશ્વતા મહાતીર્થો પછી આ તીર્થનો કુમ આવે છે. ૨૫૦૦ વર્ષ પ્રાચીન આ તીર્થનું ગગનચુંબી શિખરોવાળું દેવવિમાન જેવું ભવ્ય અને અનુપમ જિનાલય લોકોના મન મોહી તેને મંત્રમુઘ કરી દે છે. અહીંથી મળેલા તાંત્રિકતાના આધારે ફિલિત થાય છે કે મહાવિરસ્વામી પછી ૨૨ વર્ષે ભદ્રાવતીના તત્કાલીન રાજ સિદ્ધસેની સહાયથી શ્રાવક દેવચંદે ભૂમિસંશોધન કરી આ તીર્થનું શિલારોપણ કરેલ.

મુખ્ય જિનાલયમાં મુળનાયક મહાવીર સ્વામીની શેત વર્ણની
સુંદર પ્રતિમા છે. રૂપમીદેરીમાં પૂજ્ય કપિલ કેવળી મુનિવરે પ્રતિષ્ઠિત
કરેલી પુરુષાદાનીય શ્રી પાર્વતાનાથ પ્રભુજીની પ્રતિમા બિરાજમાન
છે. હાલમાં જ ધરતીકંપથી
ધંસ થયા બાદ આ તીર્થનો
જીણોદ્ધાર થયો છે. ગુલાબી
પથ્થરોથી બનાવાયેલું આ
દેરાસર નયનરમ્ય લાગે છે.
પાર્વતાનાથ ભગવાનની જ્યારે

પ્રતિમા પ્રથમ વખત પ્રતિષ્ઠિત કરી તે પ્રસંગે ભદ્રાવતી નગરીના અનન્ય ભ્રાણચારી દંપતી વિજય શોઠ અને વિજયા શોઠાણીએ જેનું ભાગવતી દીક્ષા અંગીકાર કરેલ. તેમ જ તેમને કેવળજ્ઞાન પણ અહીં જ થયેલ હતું.

આ પ્રાચીન તીર્થને અનેક વિષમ ભૌગોલિક પરિસ્થિતિઓએ
અસર કરેલ છે અને દરેક વખતે તે સમયના મહાન યુગપુરુષોએ
તેનો જીવણોદ્વાર કરાવેલો છે. આચાર સુધીમાં મહારાજ કુમારપાળ,
સંપ્રાટ સંપત્તિ રાજા, દાનવીર જગડશા, શોઠ વર્ધમાન, શોઠ

પદમશીશા, મેણાસી-તેજસીના ધર્મપત્ની ભીડીબેન તથા દુર્ગાપુરના શ્રાવક શા. આશુભાઈ વાધજ વગેરે દ્વારા મંહિરના નવેક વખત જીર્ણોદ્વાર થયા છે. મૂર્તિ નીચે લખેલા ૧૬ મી સદીના શિલાલેખ અહીં મળે છે. તેવી જ રીતે એક સ્તંભ પર સંવત ૧૬૫૮નો લેખ મળી આવે છે જે તેની પ્રાચીનતા સિદ્ધ કરે છે. આ તીર્થનું અહીં લાખ ચોરસ ફૂટથી પણ વધારે વિશાળ ચોગાન છે. જિનાલયની ઊંચાઈ ૫૨ ફૂટ છે. લંબાઈ આશરે ૧૫૦ ફૂટ, પહોળાઈ ૮૦ ફૂટ છે. જિનાલયમાં એકાવન દેવકુલિકાઓ અતિશય ભવ્ય અને કલામય છે. જિનાલયના પ્રવેશદ્વારમાં પ્રવેશ થતાં જ પ્રમુજ્ઞા દર્શન થઈ શકે એવું જિનાલયનું અનુપમ પ્રેક્ષણીય-કૌશલ્ય સ્થાપત્ય છે. એક પણ સ્તંભ, છિત કે લીંત કોતરણી વગરના ખાલી નથી. રંગમંડપ, રાસમંડપ અને પૂજામંડપ આવેલા છે, જેમાં સુંદર મજાની દેવીઓ, ભગવાનના ભવોનું આવેખન કરતાં ચિત્રપણો વગેરે આવેલા છે. તોરણો પણ સુંદર રીતે કોતરાયેલા છે. જે કલા-કારીગરીના, સ્થાપત્યના બેનમૂન, અજોડ, ઉત્તમ નમૂનાઓ છે જેને જોતાં જ હૃદય ઉલ્લાસભાવથી ભરપૂર બની જાય છે.

અહીં સુદર, મોટી ભોજનશાળા, આધુનિક ધર્મશાળા, બ્લોકો છે. નિયમિત આયંબિલ ખાતું ચાલે છે. ચૈત્રી માસની આયંબિલ

ઓળિ આરાધના થાય છે.
આવા આ મંગલકારી,
પાવનકારી, પવિત્ર, દર્શનીય
અને પ્રેક્ષણીય તીર્થની મુલાકાત
જો એકવાર પણ ન લીધી તો
પસ્તાવો જરૂર થાય.

ભદ્રેશ્વરથી લગભગ ૬૫ ક્રિ. ખી. દૂર બોતેર જિનાલય તીર્થ આવેલું છે તથા પૂ. આદેશર દાદાની કારૂજુય નીતરતી સુંદર મનમોહક પ્રતિમાળ છે. વર્તમાન ચોવીસી, આવતી ચોવીસી, તથા વિહરમાન તીર્થકરોની લગભગ ૭૨ જેટલી દેવકુલિકાઓ છે. હાઈ-વે પર સ્થિત આ દેરાસરનો પટ ધણો વિશાળ છે. સુંદર બગીચાઓ, આધુનિક ધર્મશાળા, ભોજનશાળા, પાર્કિંગ વગેરેની સુંદર સુવિધા છે. આ દેરાસર બહુ પ્રાચીન નથી. અહીંથી કોઈપણ જગ્યાએ જવા માટે વાહન મળી રહે છે.

ੴ ਸਤਿਗੁਰ

કુચ્છનો અબડાસા તાલુકો જૈનો માટે ખૂબ મહત્વનો છે કારણ
કે ત્યાંના સુથરી પ્રમુખ પાંચ તીર્થો સ્થાપત્ય-રચના-પૌરાણિકતા-
શુદ્ધ-પવિત્ર-નિર્મળ અને શાંત વાતાવરણને લીધે અતિ ભક્તિદાયક
બન્યા છે. વળી અહીંનું હવામાન હવાખાવાના મથકો અને
આરોગ્યધામો જેવું આહુલાદક અને આરોગ્યપ્રદ છે. અહીંની સૂકી
હવામાં તાજગી અને પ્રસરતા મહેકે છે. રણ હોવાથી હવામાન સૂકું
રહે છે તેમ છતાં છેલ્લાં ૭-૮ વર્ષથી અહીં વરસાદ સારો પડે છે.
વાતાવરણમાં આવેલા પરિવર્તને કચ્છને એક નવું જ સૌંદર્ય બન્યું
છે. વળી સુંદર હવામાનને કારણો અહીં અનેક ફુદરતી ઉપયાર કેન્દ્રો
પણ સ્થપાયા છે. જેમાં દેશ-પરદેશના અનેક લોકો ઉપયાર કરાવી
તન-મનને નવી તાજગીથી સભર બનાવે છે. હવે આપણો અહીંની
પ્રસિદ્ધ પંચતીર્થીના જિનાલયો વિષે જ્રા વિગતે જોઈએ.

૧. સૂચની

વિકમની ૧૮ મી સદીના ઉત્તરાર્થમાં બનેલું અબડાસાનું આ સૌથી
પહેલું ખૂબ જ ચમત્કારિક તીર્થ છે. આ તીર્થમાં મૂળનાયક શ્રી
ધૂતકલ્ખોલ પાર્થનાથ ભગવાન બિરાજે છે. આ દેરાસર પણ અતિશય
મનોહર શિલ્પ તથા કોતરણીથી શોભતું દેવવિમાન જેવું ભવ્ય છે.
વીર નિર્વાણ પછી એકાદ શતાબ્દીના અરસામાં મહારાજા સંપ્રતિ
દ્વારા ભરાવાયેલું અતિ સુંદર, તેજોમય, કરુણાસભર શ્રી ધૂતકલ્ખોલ
પાર્થનાથ ભગવાનનું જિનબિંબ દર્શનાર્થીઓના મન મોહી લે છે.
૧૦૮ પાર્થનાથમાં આ તીર્થની ગણાના થાય છે. આભને આંબતા
ઉંચા શિખરો અને પૂર્વાભિમુખ દ્વારવાળા આ વિશાળ મંદિરમાં
ઉગતા સૂર્યના પ્રથમ રણમાં સીધા ગર્ભગૃહમાં પ્રવેશ કરે છે.
તેનાથી ઉત્પત્ત થતી હકારાત્મક ઉર્જા યાત્રીઓના તન-મનને
પ્રસન્નતાથી તરબતર કરી દે છે. મંદિરના શિખરો પર કરેલ રૂપેરી
રંગકામથી જાણો ચારે તરફ પ્રકાશ પથરાઈ જાય છે અને ચાંદીનું
દેવવિમાન ખડું હોય તેવો ભાસ થાય છે.

કુલ ૮૭ જેટલા જિનબિંબોનો બહોળો પરિવાર અહીં બિરાજે
 છે. મૂળનાયક ઉપરાંત વિકમના ૧ દમા સૈકામાં પ્રતિષ્ઠિત થયેલા
 શ્રી અઞ્જિતનાથ, શ્રી સુમત્રિનાથ, શ્રી આટિશરજી, શ્રી કુંથુનાથ તથા
 સહસ્ત્રકુટ જિનાલય સૌનું ધ્યાન ખેંચે છે. અહીં ત્રણ ઉપાશ્ર્ય,
 ધર્મશાળા, ભોજનશાળા, આયંબિલશાળા, જ્ઞાનશાળા અને
 ગ્રંથભંડાર પણ છે. અહીં બિરાજમાન મૂળનાયકની પ્રતિમા ચમત્કારિક
 હોવાથી પ્રતિષ્ઠા વખતે મોટી સંખ્યામાં લોકો આવ્યા હતાં છતાં ધી
 ખૂટ્યું નહિ. ધીનું વાસણ ભરાયેલું જ રહ્યું. તેથી સહુ આશ્ર્ય પામ્યા.
 ભગવાનનું ધૂતકલ્લોલ એવું નામ પ્રસિદ્ધ થયું.

વર્તમાને જે ભવ્ય મંદિર વિદ્યમાન છે તેના ઉન્નત શિખરો છે. વાદળથી વાતો કરતાં ધ્યજંડો અને પતાકાઓથી શોભિત, ચારે તરફ યક્ષદેવતાઓથી રહ્ષિત, શિવના સુંદર કોતરણીવાળા સમતુલ્યિત

પ્રમાણબદ્ધતા ધરાવતા ભવ્ય જિનાલયના વિ. સં. ૧૮૮૫માં વૈશાખ
સુદ આઠમે આચાર્યપ્રવર શ્રી મુક્તિસાગર-સૂરિજીના વરદદ્દ હત્તે શ્રી
ધૂતકલ્લોલ પાર્શ્વનાથ પ્રભુની પ્રતિષ્ઠા કરાઈ. દર વર્ષ આશરે
૨૫૦૦૦ થી વધુ ભક્તો દર્શન પૂજાનો લાભ લે છે. છ'રી પાળતા
અનેક સંઘો પદ્ધારે છે.

૨. કોઠારા

પંચતીર્થીના ભૌગોલિક કેન્દ્ર સમું આ ગામ, કહેવાય છે કે બાવન ગામોના સામાજિક વહેવારનું એ સમયનું વહું મથક હતું. અહીં ૧૮મી સદીની શરૂઆતમાં શેઠ શ્રી વેલજ માલુ, શેઠ શ્રી શિવજી નેણશી અને શેઠ શ્રી કેશવજી નાયક દ્વારા બંધાયેલ મેરુપ્રભ જિનાલય ગામના મધ્ય ભાગમાં સ્થિત છે. વિ. સં. ૧૮૧૪માં આ દેરાસરનું નિર્માણકાર્ય શરૂ થયું જે ચાર વર્ષ પૂરું થતાં સર્જયું એક ભક્તિવિભોર, ભાવસભર તથા મનને પ્રસંગતાથી તરબતર કરી દે તેવું બેનમૂન સ્થાપત્ય. એ વખતે નિર્માણ કાર્યમાં ૧૬ લાખ કોરિનો ખર્ચ થયેલ. મંદિરને ફરતો કિલ્લો હોય તેવી રીતે તેની કંપાઉન્ડ વોલ કરી તેની ઉપર કંગારા કરવામાં આવ્યા છે. જેનાથી દૂરથી કોઈ કિલ્લાનું દર્શન કરી રહ્યા હોય તેવો આભાસ થાય છે.

અહીંયા મૂળનાયક શ્રી શાંતિનાથ ભગવાન બિરાજમાન છે. તેનો આઠ મંદિરોના જૂમખાને કલ્યાણટૂંક કહેવાય છે. જેને પાલીતાણાની દાદાની ટૂંકનો ઘાટ આપવામાં આવ્યો છે. ઉન્નત મસ્તકે ઊભેલા દેરાસરના બાર ભવ્ય શિખરો ભક્તોને દૂરથી જ આનંદિત કરી દે છે. ભવ્યતામાં અજોડ અને પંચતીર્થીમાં સૌથી ઊંચું શિખર ધરાવતા આ જિનાલયની બાંધણી, શિલ્પ અને સ્થાપત્ય એવી રીતે સંગાઈત કરવામાં આવ્યા છે જાણો હિમાલયની ગિરિમાળાના એકાદ ઉત્તુંગ અને મનોરમ્ય શિખરને ઊંચકી લાવીને કોઈ દિવ્ય શક્તિએ અહીં ગોઠવી દીધું ન હોય! મૂળનાયકજીના દેરાસરનું શિખર ૭૪ ફૂટની ઊંચાઈ ધરાવે છે જે કષ્ટ જિલ્લાનું સૌથી ઊંચું એકમાત્ર શિખરબંધ દેરાસર છે. ૭૮ ફૂટ લંબાઈ અને ૬૮ ફૂટ પહોળું છે. આ મુખ્ય દેરાસરની બાજુમાં જ એક નાનું સુંદર દેરાસર છે જે ૪૨૫ વર્ષ પ્રાચીન છે. જેમાં ૧૨૦૦ વર્ષ જૂની સંપ્રતિ રાજાના વખતની શાંતિનાથ ભગવાનની પ્રતિમાજી બિરાજમાન છે.

આ દેરાસરની કલા-કારીગરી-શિલ્પકામ માત્ર ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર-કથમાં જ નહિ પરંતુ ભારતભરમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. વિશાળ રંગમંડપ, તોરણો, કમાનો, સ્તંભો પરની ઝીણી કોતરણીઓ, અભ્યરાઓ, નેમ-રાજુલના લાન મંડપની ચોરીનું નિરૂપણ, જગ-વિઘ્યાત દેલવાડાના દેરાણી-જેઠાણીના ગોખલાની પ્રતિકૃતિ અહીં જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત યક્ષિકાઓ અને બારીક કોતરણીવાળી દિવાલો પ્રત્યક્ષ જોઈએ ત્યારે જ તેના અદ્ભુત, અજોડ, બેનમૂન, સ્થાપત્ય સભર રચનાનો ખ્યાલ આવી શકે.

3. જુદી

પ્રાચીન ભારતના કથણનું,
પુરાતાન સમયમાં વેપાર-
ઉદ્યોગોમાં દરિયાઈ સફર બેડતાં
વેપારીઓ માટેનું આ ધીકતું-
ધમધમતું બંદર હતું. અહીંયા વિ.

સં. ૧૮૦૫ના માગસર સુદ્ધી પના શ્રી મુક્તિસાગરસ્વામીના ઉપદેશથી શેઠ જીવરાજ તથા ભીમશી રતનશી આદિ ચાર ભાઈઓએ શ્રી મહાવીરસ્વામીનું જિનાલય બંધાવી પ્રતિષ્ઠા કરાવેલી મૂળનાયકની મનોહર પ્રતિમાજી ભક્તોના દિલને પ્રસન્નતાથી સહર બનાવી દે છે. ૧૮૬૭માં (વિ.સં.) શેઠશ્રી ગોવિંદજી કાનજીએ ચૌમુખજી જિનાલય બંધાવ્યું હતું. આમ કુલ નવ જિનાલયનો જૂમખો અતિ વિશાળ પ્રતિમાજી પરિવાર ધરાવે છે. જીવરાજ શેઠના પિતાશ્રીના નામ પરથી તે રલટૂંક તરીકે મસિદ્ધ છે. નવેય ટૂંકમાં કલાકારીગરી ઘણુંની સુંદર છે. માચીન શિલ્પ સ્થાપત્યની કોતરણી અદ્ભુત, સુંદર અને પ્રેક્ષણીય છે.

૪. નલીએ

વિ. સં. ૧૮૬૭ના મહા સુદ ૫ ને બુધવારના જ્ઞાતિશિરોમણી શેઠ શ્રી નરસી નાથાએ શ્રી ચંદ્રપ્રમભુસ્વામીનું અતિ મનોહર જિનાલય બંધાવી પ્રતિષ્ઠા કરાવેલી. તે પછી શેઠ શ્રી ભારમલ તેજસીએ શ્રી શાંતિનાથપ્રમભુનું તથા શેઠ શ્રી હરભમ નરસી નાથાએ શ્રી અષ્ટાપદજીનું ભવ્ય જિનાલય બંધાવેલ છે. આ જિનાલયની શિલ્પકળા પણ અદ્ભુત છે.

આ જિનાલયને પણ સોળ વિશાળ શિખરો અને ચૌદ રંગમંડપ છે. આ કલાત્મક મંદિર સંકુલ તેના પથરની સુવર્ણકલા માટે વિશેષતા ધરાવે છે. તે વીરવસહી તરીકે પણ પ્રસિદ્ધ છે. આ ગામમાં આજે પણ શેઠ શ્રી નરસી નાથાએ બંધાવેલી ભવ્ય બોર્ડિંગ કાર્યરત છે. આજુબાજુના ગામડાઓમાંથી ભણવા આવતા વિદ્યાર્થીઓને તેનાથી ઘણી સુવિધા રહે છે. શેઠશ્રી નરસી નાથાએ સમાજોપયોગી, શાસનોપયોગી ઘણાં કાર્યો કર્યા છે જેની શુભ યાદગીરી નિમિત્તે આ દેરાસરના ચોકને શેઠશ્રી નરસી નાથા ચોક તરીકે ઓળખાણ પ્રાપ્ત થઈ છે. આ જિનાલયના દર્શન કરીને ભક્તજનો સંતોષની લાગણી અનુભવે છે.

ੴ. ਤੇਰਾ

વિ. સં. ૧૮૧૫માં શેઠશ્રી હીરજી ડોસા તથા શેઠ શ્રી પાશ્ચીર
રાયમલે ત્રિશિખરયુક્ત શ્રી જીરવલા પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ભવ્ય
જિનાલય બંધાવી શ્રી સંઘને અર્પણ કરેલ છે. ઉપરાંત વિ. સં.
૧૮૭૮માં શ્રી પુનિતશોખર યતિ શ્રી દ્વારા બંધાયેલ શ્રી શામળા
પાર્શ્વનાથનું મનોહર, અતિ સુંદર જિનાલય છે. જે જિનબિંબ સખાટ

કાચની અંદર સોનાનો ટોળ પાઈને તૈયાર કરેલ
કોતરણીવાળી લાદી, ભીંતો, છત વગેરે જાણે
દેવધિમાનનો આભાસ કરાવે છે. સુંદર લાઇટો એવી
રીતે ગોઠવાઈ છે કે તેના પ્રકાશમાં જાણે આપણે
સ્વર્ગલોકમાં હોઇએ તેવી અનુભૂતિ થાય છે.

તીર્થો ખૂબ જ સુંદર-ભવ્ય-દર્શનીય છે. આ ઉપરાંત સુથરીથી માંડવી જતાં રસ્તામાં દેહિયા ગામે ગુણ પાર્શ્વનાથનું મીની સમેતશિખર દેરાસરજી પણ દર્શનીય છે. નેમનાથ ભગવાન મૂળનાયક છે. ગુરુજીમાં દેરાસર છે. પદ્માવતીદેવીનું સુંદર મંહિર છે. દેહિયાથી આગળ જતાં જગતજનની આધશક્તિ મા અંબાજી મંહિર-ગોધરા આવે. અહીંથી ૭ કિ.મી. દૂર ડોણા નામનું ભવ્ય-સુંદર-દર્શનીય જિનાલય આવે છે જ્યાં મૂળનાયક શ્રી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ પ્રલૂબ બિરાજે છે.

અહીંયા બીજી પણ નાની પંચતીર્થી છે. બોંટેર જિનાલય, બિદાા, નાની ખાખર, મોટી ખાખર તથા ભુજપુર. અહીંયા પાંચેય જગ્યાએ અનુકૂમે આદેશર દાદા, આદેશર દાદા, ચિંતામણિ પાર્વનાથ, આદેશર દાદા, ચિંતામણિ પાર્વનાથ મૂળનાયક તરીકે બિરાજે છે. ડોષાનું દેરાસર હમણાં જ થોડા સમય પહેલાં સવા કરોડનો ખર્ચ કરી જિણોદ્વાર કરવામાં આવ્યો છે. કાચની અંદર સોનાનો ઢોળ પાઈને તૈયાર કરેલ કોતરણીવાળી લાદી, ભીંતો, છત વગેરે જાણો દેવવિમાનનો આભાસ કરાવે છે. સુંદર લાઈટો એવી રીતે ગોદવાઈ છે કે તેના પ્રકાશમાં જાણો આપણે સ્વર્ગલોકમાં હોઈએ તેવી અનુભૂતિ થાય છે. તીર્થદર્શન બાદ બાળકોને ફરવા લઈ જવા હોય તો માંડવીમાં સંદર, સ્વચ્છ, નિર્મણ, રમણીય બીચ આવેલો છે.

વળી કચ્છયાત્રા દરમિયાન સૌથી આનંદની વાત એ જોવા મળી કે ત્યાં રાષ્ટ્રીય પક્ષી મોર ઘણી મોટી સંઘામાં જોવા મળે છે. જિનાલયોના વિશાળ પટાંગણમાં નિરાંત જીવે ટહેલતા મોરોને જોઈને તથા આભે આંબતા ધજદંડો પર સૂર્યાસ્ત અને સૂર્યોદય સમયે બેદેલા મોરોને જોઈ ભક્તજનોના મન મધ્યુર પણ આનંદથી નાચી ઉઠે છે.

ફર્જ વિષ એફ ડોડરો દ્વારા

‘ઉનાણે સોરઠ, શિયાળે ગજરાત.

યોમાંને વાગડ ભલા. કદ્યજી બાબે માઝ.

ખરેખર, કચ્છના તીર્થોની દર્શનયાત્રા કરી મન અત્યંત ભાવવિભોર,
ભક્તિસભર બની ગયું. તન અને મન બંને પ્રસમતાથી મહોરી ઊક્યા.★
'ઉષા આગૃતિ', ૧, ભક્તિનગર સોસાયટી, જૈન ઉપાશ્રયની બાજુમાં,
રાજકોટ-૩૬૦ ૦૦૨. ફોન : ૦૨૮૧-૨૨૨૨૭૮૫
મો. : ૮૭૨૫૬ ૮૦૮૮૫ / ૮૮૨૪૪ ૮૫૪૧૦
E-mail : bharatgandhi19@gmail.com.

ਮਜ਼ਦੂਰ ਤੀਥ

□ ਲੇਖਕ : ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਕਜ ਜੈਨ ਅਨੁਵਾਦਕ : ਸ਼੍ਰੀ ਜੇ. ਕੇ. ਪੋਰਵਾਲ

[યુવા સામાજિક કાર્યકર શ્રી પંકજ જેન ધાર (મ.પ.)ના વતની છે. સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને જીવદયાના ક્ષેત્રોમાં કાર્ય કરવામાં તેમની વિશેષ રૂચિ છે. તેઓ ૨૫ જેટલી સરકારી અને બિનસરકારી સંસ્થાઓમાં પદાધિકારી છે.
તીર્થ પરિયાય: મધ્ય પ્રદેશમાં વિધ્યાચલ પર્વત પર આ પ્રાચીન તીર્થ આવેલું છે જે ઈંડોર શહેરથી ૮૮ કિ.મી. તથા ધારથી ૩૩ કિ.મી. દૂર છે. અહીંના મંત્રી પેથડશાહ તથા શ્રાવકો જગપ્રસિદ્ધ હતા. માંડવની અને મંત્રી પેથડશાહે કરેલા કાર્યોની વિગત ‘સુકૃતસાગર’ નામના સંસ્કૃત ગ્રંથમાં સચ્યવાયેલી છે.]

‘માંડવગાઠનો રાજ્યાંથી નામે દેવ સુપાસ,’
ત્રણખબ કહે જિન સમરતાં પહોંચે મનની આશ.’

કાળાંતરમાં ગુરુ ભગવંતોએ જુહારેલા ૭૦૦ મંદિરો નષ્ટ થઈ ગયા.

વિ. સં. ૧૪૨૭માં માળવા પ્રદેશની યાત્રાએ આવેલા ગુરુજનોએ નિહાળેલા

ત્રાણ લાખ શ્રમણોપાસિકાઓના ધરો પણ નાશ પાય્યા. ગામની વસ્તિ

નહિવતુ રહી ગઈ. થોડી ઘણી વિશાળ મસ્કિદો અને તળાવ બાકી રહ્યાં.

ત्यारबાદનો ઇતિહાસ ટુંકમાં નીચે મુજબ છે.

શ્રાવક કવિ પ્રભુભદાસે લગભગ વિ. સં. ૧૬૭૦ની આસપાસ ઉપરોક્ત સ્તવનાની રચના કરી હશે એમ કહી શકાય કારણ કે એમની અન્ય રચનાઓ પણ એ જ અરસાની મળે છે. એ સમયે માંડવગઠમાં બિરાજતા સુપાર્વનાથ તથા અન્ય પ્રતિમાઓને તારાપુર, તાલનપુર, ધાર તથા બુરહાનપુર વગેરે સુરક્ષિત સ્થળોએ પહોંચાડવામાં આવી હતી એમ ત્યાંથી પ્રાપ્ત થયેલ પ્રતિમાઓના લેખોથી જાણવા મળે છે.

વર્તમાનમાં માંડવગાઠનો મુખ્ય પ્રાસાદ મારુ-ગુરુજર સ્થાપિત પ્રકારનો છે. આ ભવ્ય જિનાલયમાં મૂળનાયક શ્રી સુપાર્થનાથ બિરાજે છે. આ સંપ્રતિકાલીન પ્રતિમા છે. ઉપરાંત અહીં ભૌયરામાં આસપાસના ખેતરમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ લીલા રંગના પાર્થનાથ પ્રભુને સ્થાપિત કર્યા છે. નીજ સદીમાં કંડારેલી આ મનમોહક પાર્થનાથજીની પ્રતિમા ધરણોન્નાટકના છિત્રથી આચ્છાદિત છે તથા તેમની સેવામાં રહેલા માળાધારીઓ અને ચંવરધારીઓ વડે ખૂબ શોભાયમાન દીક્ષે છે.

મૂળ પ્રાસાદને અડીને જ પૂર્વનું દેરાસર છે જેનો જીડોદ્વાર મૂળ પ્રાસાદની સ્થાપના પહેલાં જ થયો હતો. અહીં સોનાની બહુલતાવાળી શાંતિનાથની સુંદર પ્રતિમાજી છે. આ મંદિરની ભમતીમાં તીર્થકરોના જીવન પ્રસંગો કંડારેલા છે. જિનાલયની પ્રદક્ષિણા પથમાં સુંદર પ્રાચીન વેળુની પાર્શ્વનાથ પ્રતિમાની આભા અલૌકિક છે.

માંડવગાઠમાં સંવત ૧૩૨૦ની આસપાસ પેથડશાહ વિજાપુર
નગરથી નસીબ અજમાવવા આવ્યા અને ધીનો વ્યાપાર કરતાં કરતાં
મંત્રીપણ પહોંચ્યા. તે સમયે પરમાર રાજાઓનું રાજ્ય હતું. એ સમયે
ત્યાં જૈનોના લાખો શ્રાવકો હતા એમ કિંવર્દીં છે. બહારથી નગરમાં
આવનારને એક ટીટ અને એક રૂપિયો દરેક શ્રાવક તરફથી તેને ભેટ
સ્વરૂપે મળતાં એનું પોતાનું ભવન પણ થઈ જતું અને લખપતિ
પણ. અહીંના શ્રેષ્ઠીઓમાં સંગ્રામસોની, બેંસાશાહ, પેથડશાહ,
ઝાંઝાશાહ વગેરેનું નામ મોખ્રે છે. પેથડશાહ જેન શાસનની ધણી
સેવા કરી હતી જેનું વર્ણન સુકૃતસાગર અને ઉપદેશ તરંગિણીમાં
વિસ્તારથી મળે છે. ધર્મધોષસૂરિ એક વાર માંડવગાઠ આવ્યા ત્યારે
તેમણે ચૈત્યનિર્માણના ધણાં ફળ બતાવતા પેથડશાહ જુદા જુદા
સ્થળે ૮૪ જિન પ્રાસાદ કરાવ્યા.

ધાર ગામના એક શ્રેષ્ઠી નામ ગહુલાલજી એકવાર આખું તીર્થ ગયા. ત્યાં શાંતિસૂરી ગુરુ મહારાજે એમને દર્શન આપ્યા અને કંધું કે તારે હાથે એક સુંદર કાર્ય થશે, ત્યારે શ્રેષ્ઠીની વય લગભગ ૨૦ વર્ષની હશે. ત્યારબાદ ગુરુ મહારાજને ફરી મળવાનું થતાં તેમણે જણાવ્યું કે તારા હસ્તે એક મહાન તીર્થનો જીર્ણોદ્વાર થવાનો છે. આ સમયે આ શ્રેષ્ઠીએ હિંમત એકત્ર કરીને જણાવ્યું કે એની પાસે ઘન નથી પરંતુ વિશાળ લાગવગ અને ઘણીં હિંમત છે. ગુરુ મહારાજે આશીર્વાદ આપ્યા. ત્યારબાદ એક દીગંબર ગૃહસ્થે શાંતિનાથ ભગવાનની પંચ ધાતુની પ્રતિમા આપી તથા સરકાર તરફથી પ્રાચીન સમયમાં જ્યાં દેરાસર હતું ત્યાંનો કબજો અને વહીવટ સૌંપાયો. આમ દેવગુરુની કૃપા અને શ્રી ગહુલાલજના પ્રયત્નોથી શાંતિનાથજીનું દેરાસર બન્યું. ત્યારબાદ એમની વિનંતિથી અભય સાગરજી અને અન્ય ગુરુદેવની કૃપાથી આજનો ભવ્ય પ્રાસાદ નિર્માણ પામ્યો. શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી અહીં પદ્ધાર્ય ત્યારે શાંતિનાથજીનું સુંદર જીનાલય હતું. તેઓ સાત સાધુઓ વંદનાર્થે આવ્યા હતા એમ તેમના દ્વારા રચિત સત્વનમાં માહિતી આપી છે.

માંડવગાળમાં વિશાળ ધર્મશાળા અને ભોજનશાળાની વ્યવસ્થા છે. આ તીર્થ ઈંદોર (મ.પ.)થી લગભગ ૮૮ કિ.મી. છે તથા ઘાર (મ.પ.)થી ૨૫ કિ.મી. દૂર છે. તીર્થસ્થાને પહોંચવા માટે પ્રાઈવેટ અને સરકારી સાધનો ઉપલબ્ધ છે.

આ તીર્થનું મુખ્ય આકર્ષણ અહેંનો રાણી રૂપમતીનો મહેલ અને અન્ય ભવનો છે. પ્રાકૃતિક સૌદર્યથી ભરપૂર રમણીય સ્થળ હોવાથી પ્રવાસનું સ્થળ પણ છે. માંડવગઢમાં દાખલ થતાં જ આ સ્થળેથી વિશાળ માત્રામાં સરિસ્થ્યો (ડાયનેસોર)ના ઈંડા તથા એમની છાયા પ્રાપ્ત થયેલ હોવાથી એ સ્થળે મુજિયમ બનાવવામાં આવ્યું છે જે જોવાલાયક દ્વારા * * *

૭૪, મહાવીર માર્ગ, ધાર. (મધ્ય પ્રદેશ). મો. ૦૬૮૨૭૦૧૦૮૦૮

ગુજરાત રાજ્યમાં ખાલેનું જો દીર્ઘાંત્રીનો ભાગીબત ફિલેજ

੧ ਸ਼੍ਰੀ ਸਮੇਤਾਨਿਖਰਜੁ ਤੀਰਥ

મૂળનાયક : શ્રી પાર્વનાથ ભગવાન, શ્યામ વર્ણ, પદ્માસનસ્થ. ૮૨ સે.મી.
તીર્થસ્થળ : મધુબન ગામ પાસે લગભગ ૪૫૦૦ ફીટની ઊચાઈ ઉપર-પાર્વનાથ પહાડ ઉપર-સમેતશિખર પહાડ કહેવાય છે. પૂર્વ ચોવીસીઓમાં કેટલાય તીર્થકરો અહીં મોક્ષ પામ્ય હોવાની જનશુદ્ધિ છે. વર્તમાન ચોવીસીના વીસ તીર્થકરો અહીં મોક્ષપદ-નિર્વાજ પામ્ય છે. ગામમાં તળેટીમાં શ્રી ભોમિયાજીનું મંદિર છે જે અહીંના રક્ષક છે. પહાડ ઉપર ચઢતાં દ માઈલ, ઉપર જુદી જુદી ટૂકોની યાત્રા કરતાં દ માઈલ અને નીચે ઉત્તરતાં દ માઈલ એમ કુલ્યે ૧૮ માઈલનું અંતર છે. શ્રી ભોમિયાજીનું દર્શન કર્યા બાદ બે માઈલ ચાલતાં ગાંધર્વ-નાણું આવે છે. ત્યાંથી થોડું આગળ જતાં બે રસ્તા આવે છે. ડાબા હાથે શ્રી ગૌતમ સ્વામીની ટૂક થઈ જલમંદિર ઉપર પહોંચાય છે. જમણા હાથે ડાકબંગલા થી શ્રી પાર્વનાથજીની ટૂક ઉપર પહોંચી શકાય છે. સામાન્ય રીતે પહેલી વખત અને બધી ટૂકો પર જવા માટે જલમંદિરના રસ્તે જવાય છે. જલમંદિરના રસ્તા ઉપર આગળ વધતાં સીતા-નાણું આવે છે. ત્યાંથી ઉપર ચઢાણ છે. ત્યારબાદ શ્રી મહાવીર ભગવાનના પ્રથમ ગણધર શ્રી ગૌતમ સ્વામીની ટૂક આવે છે. લગભગ બધી ટૂકો ઉપર દર્શનાર્થે ચરણપાદુકાઓ સ્થાપિત છે. બીજી ટૂક સતરમા તીર્થકર શ્રી કુંથુનાથ ભગવાનની છે. ત્રીજી ટૂક શ્રી ઋષભાનની, ચોથી ટૂક શ્રી ચંદ્રાનન શાશ્વત જિનની, પાંચમી ટૂક એકવીસમા તીર્થકર શ્રી નેમીનાથ ભગવાનની છે. છણી ટૂક અધારમા તીર્થકર શ્રી અરનાથની, સાતમી ઓગણીસમા તીર્થકર શ્રી મલિનાથ ભગવાનની છે. આઠમી ટૂક અગિયારમા તીર્થકર શ્રી શ્રેયાંસનાથ ભગવાનની છે. નવમી ટૂક નવમા તીર્થકર શ્રી સુવિધિનાથ ભગવાનની છે. દશમી ટૂક છણી તીર્થકર શ્રી પદ્મપ્રભુની છે. અગિયારમી ટૂક વીસમા તીર્થકર શ્રી મુનિસુત્રતસ્વામી ભગવાનની છે. બારમી ટૂક આઠમા શ્રી ચંદ્રપ્રભુ ભગવાનની છે. આ ચઢાણ કઠિન છે. તેરમી ટૂક શ્રી આદીશર ભગવાનની છે. (શ્રી આદીશર ભગવાન અષ્ટાપદી મોક્ષપદ પામ્ય છે.) ચૌદમી ટૂક ચૌદમા તીર્થકર શ્રી અનંતનાથ ભગવાનની છે. પંદરમી ટૂક દસમા શ્રી શીતલનાથ ભગવાનની છે. સોળમી ટૂક ત્રીજા તીર્થકર શ્રી સંભવનાથ ભગવાનની છે. સતરમી ટૂંક બારમા તીર્થકર શ્રી વાસુપૂજ્ય ભગવાનની છે. (મોક્ષસ્થાન-ચંપાપુરી) અઠારમી ટૂક ચોથા શ્રી અભિનંદન સ્વામી ભગવાનની છે. ઓગણીસમી ટૂક પ્રમુખ જલમંદિર છે. અહીં શ્રી શામળિયા પાર્વનાથ

ભગવાન બિરાજમાન છે. વિશ્રાંમ માટે ધર્મશાળા છે. સેવાપૂજા માટે નહાવાની વ્યવસ્થા છે. આગળ જતાં શ્રી શુભગણધર સ્વામીની વીસમી ટૂક આવે છે. એકવીસમી ટૂક પંદરમા તીર્થકર શ્રી ધર્મનાથ ભગવાનની છે. બાવીસમી ટૂક શ્રી વારિષેણ શાશ્વત જિનની છે. તેવીસમી ટૂક શ્રી વર્ધમાન શાશ્વતજિન ટૂક છે. ચોવીસમી ટૂક શ્રી સુમતિનાથ ભગવાન પાંચમા તીર્થકરની છે. પચીસમી ટૂક સોળમા તીર્થકર શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનની છે. છવીસમી ટૂક શ્રી મહાવીર સ્વામી (મોક્ષસ્થાન-પાવાપુરી) ભગવાનની છે. સત્તાવીસમી ટૂક સાતમા શ્રી સુપાર્થનાથ ભગવાનની છે. અહાવીસમી ટૂક અને ઓગણત્રીસમી બીજા તીર્થકર શ્રી અજિતનાથ ભગવાનની છે. ત્રીસમી ટૂક બાવીસમા તીર્થકર શ્રી નેમીનાથ ભગવાનની છે. (ગિરનારજ મોક્ષસ્થાન) અને એકત્રીસમી ટૂક શ્રી પાર્થનાથ ભગવાનની છે. અહીં ભગવાનનું સમાધિસ્થાન પણ છે. આ પહાડ વનરાઈઓથી ભરેલો પહાડ છે. શાંત રમણીય સ્થળ છે. ધાર્મિક રીતે આ સ્થળની મહાનતાનું વર્ણિન કરવું અશક્ય છે. અહીંથી પહેલાં કેટલાય તીર્થકરો, સાધુસમુદ્દાય, વર્તમાન ચોવીસીના ૨૦ તીર્થકરો અને અગ્રગણ્ય સાધુસમુદ્દાય નિર્વાણ પામેલ છે. મધુબન ગામમાં તળેટીમાં આઠ શેતાંબર, પંદરથી વધુ દિગંબર, બે દાદાવાડી ઉપરાંત શ્રી ભોમિયાજી બાબાનું મંદિર છે.

મધુબનથી નજીકનું રેલવે સ્ટેશન ગીરડીહ લગભગ ૨૫ કિ.મી. છે.
 હવે નવું નજીકનું સ્ટેશન પાર્શ્વનાથજી થયેલ છે. રહેવા માટે ઘણી
 ધર્મશાળાઓ-ભોજનશાળાની વ્યવસ્થા છે. આ દાયકામાં મુખ્યથી
 નીકળેલા છરી પાળતા સંઘની સ્મૃતિમાં અચલગઢાધિપતિ પ. પૂ.
 આ. ભ. શ્રી ગુણસાગરસૂરિશ્વરજી મ.સા.ની નિશ્રામાં અહીં વીસ
 જિનાલયનું નિર્માણ થયું છે. નવી બનેલી કચ્છી ધર્મશાળા સારી
 સગવડો ધરાવે છે.

૨ અજુબાલુકા તીર્થ

મૂળનાયક : શ્રી મહાવીર સ્વામી ભગવાન, ચતુર્મુખ ચરણ-પાદુક
શેત વર્ષ.

તીર્થસ્થળ : બારકર ગામની નજીક બારકર નદીનું પ્રાચીન નામ ઝેજુબાલુકા કહેવાતું. અહીં નદીના તટ પર શાલિવૃક્ષ નીચે વૈશાખ સુદ ૧૦ના વિજય મુહૂર્તે શ્રી મહાવીર સ્વામી ભગવાને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. નજીકનું ગામ જનમ ૪ કિ.મી. છે. ગીરડીલ ૧૨ કિ.મી. અને મધુબન ૧૮ કિ.મી. છે. રહેવા માટે ધર્મશાળા છે.

3 श्री वैशाली तीर्थ

મૂળનાયક : શ્રી મહાવીર સ્વામી ભગવાન, શ્યામ વર્ણ, પદ્માસનસ્થ.
તીર્થસ્થળ : આ ગામને બસાઢ અથવા વૈશાલી કહે છે. દિગંબર
માન્યતા અનુસાર શ્રી મહાવીર સ્વામી ભગવાનના જ્રણ કલ્યાણાક
અહીં થયા હતા. આ નગરી જોડે અભૂતપૂર્વ ધતિહાસ જોડાયેલો છે.
આ ધતિહાસ શ્રી ચેટક રાજ ઉપરાંત ઘણાં જૈન ક્ષત્રિય રાજાઓ
જોડે સંકળાયેલો છે. એક મહત્વનું અંગ એ છે કે અહીં બિહાર
સરકાર દ્વારા પ્રાકૃત જૈનશાસ્ત્ર અને અહિંસા શોધ-સંસ્થાનની સ્થાપના
થયેલ છે. જ્યાં જૈન શાસ્ત્રમાં એમ.એ., પી.એચ.ડી.નો અભ્યાસ
થઈ શકે છે. દેશ-વિદેશના વિદ્યાર્થીઓ સંશોધન અર્થે અહીં અભ્યાસ
કરે છે. અહીં અશોકસંભ ઉપરાંત પૌરાત્મક વિભાગમાં ઘડી ચીજો
જોવાલાયક છે. જૈન ધર્મના ધતિહાસમાં વૈશાલી, કાકન્દી,
પાટલીપુત્ર, રાજગૃહ, ચંપાપુરી વગેરે મહત્વની રાજનગરી હતી.
નજીકનું રેલવે સ્ટેશન મુજફરપુર-હાજુપુર રૂપ કિ.મી. છે. બિહાર
સરકારના પર્યટન વિભાગને આધિન એક ટૂરિસ્ટ માહિતી સેન્ટર
છે. રહેવાની સાધારણ વ્યવસ્થા છે.

૪ શ્રી પાટલીપુર દીર્ઘ

મૂળનાયક : શ્રી વિશાળનાથ સ્વામી-શેત પદ્માસનસ્થ. (વીસ વિહરમાન) તીર્થસ્થળ : પટના શહેર બાડકી ગલીમાં. શ્રી શ્રેષ્ઠિક રાજના પૌત્ર ઉદ્યને આ શહેર વસાયું હોવાનો ઇતિહાસ છે. ઉદ્યન પછી અહીંની રાજસત્તા મહાપદ્માનંદના હસ્તકે આવી. શ્રી પદ્માનંદ રાજ જૈન ધર્મના અનુયાયી હતા અને એ સમયમાં જૈન ધર્મ અહીં ઘણો જ વિકાસ કરેલ હતો. પટના પહેલાં પાટલિપુત્ર કહેવાતું હતું અને એક મહત્વની રાજનગરી હતી. શ્રી સ્યુલિબદ્રસ્વામીનો ઇતિહાસ પણ આ શહેર જોડે જ સંકળાયેલો છે. એમણે અહીં જૈન આગમોનું વાંચન કરાવીને અગ્નિયાર અંગોમાં સુવ્યવસ્થિત કર્યા હતાં. આ ઉપરાંત અહીં એક શેતાંબર તથા પાંચ દિંગંબર મંદિરો, તળાવકિનારે શેઠ શ્રી સુદર્શનનું સ્મારક, આર્યસ્થૂલિભક્તનું સ્મારક ઉપરાંત ગુલજરબાગ, વગેરે જોવા જેવાં છે. અહીંના સ્ટેટ મ્યુઝિયમ, જાવાન સંગ્રહાલય, કાનોડિયા સંગ્રહાલયમાં અનેક પ્રાચીન પ્રતિમાઓના દર્શન કરવા મળે છે. પટના રેલવે સ્ટેશનથી ગામ લગભગ ૧૦ કિ.મી.ના અંતરે છે. રહેવા માટે સાધારણ કોઠી છે.

ੴ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਗੁਣੀ ਤੀਰਥ

મુણનાયક : શ્રી મુનિસૂવ્રતસ્વામી ભગવાન, શ્યામ વર્ષી, પદ્માસનસ્થ.

તीર्थस्थળ :

(१) विपलाचल पर्वत उपर : श्री भनिसुव्रत स्वामी, शेतांबर मंटिर.

શ્રી ચંદ્રપ્રભુ-દિગંબર મંદિર.

- (२) રતણિરિ પર્વત : શ્રી ચન્દ્રપ્રભુ (શેતાંબર), શ્રી મુનિસુત્રત
સ્વામી (દિગંબર) મંદિર.

(૩) ઉદ્યણિરિ પર્વત : શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાન ચરણપાદુકા, શ્રી
મહાવીર સ્વામી (શેતાંબર) (દિગંબર)

(૪) સ્વર્ણણિરિ પર્વત : શ્રી આદિનાથ ભગવાન, ચરણપાદુકા, શ્રી
શાન્તિનાથ ભગવાન (શેતાંબર) શ્યામ-દિગંબર

(૫) વૈભાવણિરિ પર્વત : શ્રી મુનિસુત્રત સ્વામી, શ્રી મહાવીર સ્વામી
પદ્માસનસ્થ (શેત-શેતાંબર) (દિગંબર).

મંહિરોના આ પાંચેય પર્વતો ઉપર દર્શન થાય છે. છઢા પર્વત ઉપર
બૌદ્ધમંદિર છે. અહીંની પ્રાચીનતા વીસમા તીર્થકર શ્રી મુનિસુપ્રત
સ્વામીના સમયની છે. શ્રી મુનિસુપ્રત સ્વામીના ચાર કલ્યાણક
(ચ્યવન, જન્મ, દીક્ષા, કેવળજ્ઞાન) અહીં થયેલ છે. પ્રાચીન કાળથી
આ રાજ્ય-શહેર સમૃદ્ધ રહેલ છે. ભગવાન શ્રી મહાવીર સ્વામીના
પરમભક્ત શ્રી શ્રેષ્ઠિક મહારાજા અહીં રાજગૂહી નગરે રહેતા હતા.
શ્રી શ્રેષ્ઠિક રાજાએ પોતાની ધર્મભાવવનાથી તીર્થકર ગોત્ર ઉપાર્જિત
કરેલ છે અને શાસ્ત્રો અનુસાર આવતી ચોવીસીમાં શ્રી પદ્મનાથ
નામે પહેલા તીર્થકર થશે. ભગવાન બુદ્ધ પણ અહીં આવેલ છે.
જાપાનના લોકોની સહાયથી બનેલ બૌદ્ધ મંદિર તેની ભવ્યતા-
કલાત્મકતાની દૃષ્ટિએ જોવાલાયક છે. આ ઉપરાંત શ્રી મેતાર્થ,
અર્હભૂતા, ધન્ના, શાલિભદ્ર, મેઘકુમાર, અભ્યકુમાર, નંદિષેણા,
કયવન્ના શેઠ, અર્હુનમાલિ, જમ્બુસ્વામી, પ્રભાસ, સમંભવસુરી,
પુણિયા શ્રાવક આદિ મહાન આત્માઓની જન્મભૂમિ છે. આ પહાડો
પરનાં દર્શન ઉપરાંત બીજી ધણી જગ્યાઓ સપ્તપણી ગુફા,
જરાસંધનો અખાડો વગેરે જોવાલાયક છે. ધણાં મઠો છે. વીરાયતન,
શ્રેષ્ઠિક-બિંબિસાર બંદીગૂહ વગેરે જોવાલાયક છે. પીવા તથા પૂજાના
પાણી માટે તળેટીથી જ બંદોબસ્ત કરી લેવો. જરૂરી સૂચનાઓ નીચે
તળેટી ઓફિસમાંથી મેળવી લેવી. પાંચ પહાડોની યાત્રા સગવડતાથી
કરવા બે દિવસ જરૂરી છે. નજીકનું સ્ટેશન રાજગિરિ ૨ કિ.મી. છે.
સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના શ્રી અમરમુનિજી દ્વારા સ્થાપિત ‘વીરાયતન’ સંસ્થા
દ્વારા અહીં લોકસેવાની પ્રવૃત્તિઓ નીરખવા યોગ્ય છે.

૬ શ્રી પાવાપુરી તીર્થ

મૂળ નાયક : શ્રી મહાવીર સ્વામી-ચરણપાદુકા-શ્યામ-જલમંદિર.
તીર્થસ્થળ : પ્રાચીન મગધ દેશનું શહેર પાવા-અપાપા અત્યારે
પાવાપુરી તરીકે ઓળખાય છે. શ્રી મહાવીર ભગવાન અહીં નિર્વાણ
પામી મોક્ષપદ પામ્યા છે. ભગવાનની પ્રથમ દેશના પણ અહીં જ
થઈ હોવાનું મનાય છે. એ સ્થળે નવીન મંદિરનું નિર્માણ થયેલ છે.

આ જલમંદિર અતિ સુંદર સરોવર વચ્ચે છે. જ્યારે સરોવર કમળોથી ભરાયેલું હોય ત્યારે દૃશ્ય બહુ જ સુંદર લાગે છે. જલમંદિર પાસે વિશાળ દિગંબર મંદિર છે. ઉપરાંત ગામમાં થોડા મંદિરો છે. રેલવે સ્ટેશનથી પાવાપુરી રોડ ૧૦ કિ.મી. છે. બજિતયારપુર ૪૪ કિ.મી. છે. નવાદા ૨૩ કિ.મી. છે. બિહાર શેરીઝ ૧૫ કિ.મી. છે. હાઈવેથી મંદિર ૧ કિ.મી.ના અંતરે છે. રહેવા માટે ધર્મશાળા અને ભોજનશાળાની સગવડ છે. પ્રભુ મહાવીર સ્વામીનું આ નિર્વાણ કલ્યાણકનું તીર્થ હોવાથી બહુધા, સમેતશિખરજીની યાત્રાએ પધારતા, દિવાળીના દિવસે યાત્રાળુઓ અહીં યાત્રાએ પધારે છે.

ੴ ਸ਼੍ਰੀ ਕੁੰਡਲਪੁਰ ਤੀਰ्थ

મુણનાયક : શ્રી ગૌતમ સ્વામી-શ્યામ-ચરણપાદકાઓ.

તીર્થસ્થળ : નાલંદા ગામથી ઉ કિ.મી.ના અંતરે લભિના દાતાર, પ્રભુ મહાવીરના પ્રથમ ગણધર ગૌતમ સ્વામીની જન્મભૂમિ છે. ગ્રામ ગણધરો ઈન્ડ્રભૂતિ, અનિભૂતિ, વાયુભૂતિની જન્મભૂમિ છે. અહીંથી નજીક આવેલા નાલંદા ગામનું વિશ્વવિદ્યાલય પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસના સુવર્ણકાળના સંસ્કરણો કરાવે છે. નાલંદા વિશ્વવિદ્યાત છે. વિદેશોથી ઘણાં યાનિકો-ખાસ કરીને બૌદ્ધ લોકો અહીં આવે છે. પાવપુરી ૨૧ કિ.મી. છે. રહેવા માટેની ધર્મશાળા છે. નાલંદા જરૂર જોવા જેવું છે.

૮ શ્રી ગુણીયાજુ તીર્થ

મૂળનાયક : શ્રી ગૌતમ સ્વામી મહારાજ સાહેબ.

તीર્થસ્થળ : શ્રી નવાદા સ્ટેશનથી લગભગ ઉ કિ.મી. દૂર ગુણિયાજી ગામે-ગુણિયાજી ગુણશીલનું અપભ્રંશ મનાય છે. શ્રી ભગવાન મહાવીર ગુણશીલ ચૈત્યમાં ઘણી વખત વિર્યાનું અને સમવસરણ રચાયાનો ઉલ્લેખન શાસ્ત્રોમાં છે. એક મત અનુસાર ગણધર શ્રી ગૌતમ સ્વામીએ આઈ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલ છે. પટના-રાંચી માર્ગ ઉપર નવાદાથી ઉ કિ.મી. છે. પાવાપુરીથી ૨૦ કિ.મી. છે. રહેવા માટે ધર્મશાળા છે.

६ श्री क्षत्रियकुंड तीर्थ

મુણનાયક : શ્રી મહાવીર ભગવાન, શ્યામવર્ણી, પદ્માસનસ્થ.

તीર્થસ્થળ : શ્રી કણ્ઠિયકુંડ શ્રી મહાવીર સ્વામી ભગવાનનું જન્મસ્થળ છે. આ ઉપરાંત અવન અને દીક્ષા મળીને ભગવાનના ત્રણ કલ્યાણક અહીં થયેલ છે. પ્રભુએ પોતાના જીવનકાળના ગ્રીસ વર્ષ આ ભૂમિ ઉપર પસાર કર્યા હતાં. પહાડ ઉપર આ એક જ મંદિર છે. તણેટી-

કુંડઘાટમાં બે મંદિરો છે. લઘવાડ ગામેથી તળેટી પાંચ કિલો મીટર છે. લઘવાડ ગામ-સિકંદરાથી ૧૦ કિ. મી. છે. લઘવાડથી નજીકના રેલવે સ્ટેશન લખીરારાય, જમુઈ અને કિયુલ એ ત્રણે લગભગ ૩૦ કિ. મી. છે. લઘવાડમાં ધર્મશાળા, ભોજનશાળાની સગવડો છે. પહાડ ઉપર નહાવાની સગવડ છે. પહાડનું ચઢાણ લગભગ ૫ કિ.મી. છે પણ સરળ છે. ઉપર પહાડ પર પટાંગણમાં સુંદર બગીચા છે. મંદિરને અરીને ઝરણું વહે છે.

૧૦ શ્રી કાકળી તીર્થ

મુણનાયક : શ્રી સુવિધિનાથ ભગવાન-શ્યામ ચરણપાદકા.

તीર્થસ્થળ : કાકન્દી ગામની મધ્ય આવેલા આ સ્થળનું વિશેષ મહત્વ છે. અહીંનવમા તીર્થકર ભગવાન શ્રી સુવિધિનાથના ચાર કલ્યાણશક (અવન, જન્મ, દીક્ષા અને કેવળજ્ઞાન) થયાનું ઇતિહાસ કહે છે. અહીંથી નજીકના સ્ટેશન કિયુલ ૧૮ કિ.મી., જમુઈ ૧૮ કિ.મી. છે. રહેવા માટે ધર્મશાળા છે. મંદિરનું નવનિર્માણ થઈ રહેલ છે.

૧૧ શ્રી ચંપાપુરી તીર્થ

મૂળનાયક : શ્રી વાસુપૂજ્યસ્વામી ભગવાન, શ્વેત વર્ણ, પદ્માસનસ્થ.
તીર્થસ્થળ : ભાગલપુર ગામે-ચંપાનાલા પાસે મંગા નદીના કિનારે-
 ચંપાનગરે, જૈન શાસ્ત્રો પ્રમાણો શ્રી આદિનાથ ભગવાન આ સ્થળે
 વિચર્યા છે. આ નગરીએ વર્તમાન ચોવીસીના બારમા તીર્થકર શ્રી
 વાસુપૂજ્ય સ્વામીના પાંચ કલ્યાણાક (અવન, જન્મ, દિક્ષા,
 કેવલજ્ઞાન, મોક્ષ) અહીં થયેલ છે. શ્રી મહાવીર સ્વામી ભગવાન
 અહીં વિચરેલ છે. આ ઉપરાંત શ્રી સુર્દર્શન શેઠ, મહારાજા શ્રીપાલ,
 સતી ચંદનબાલા, વર્ગોરેની જન્મભૂમિ છે. આ મંદિર ઉપરાંત
 નાથનગર, ભાગલપુર, મંદાળિરિ પર્વત ઉપર દિગંબર જૈન મંદિરો
 છે. ભાગલપુર સ્ટેશન અહીંથી દ કિ.પી. છે. મંદિરના ચોગાનમાં
 ધર્મશાળા દે.

(બિહાર રાજ્યમાં આવેલ સ્થળો અને ઇતિહાસનો અભ્યાસ
કરતાં જૈન ધર્મનાં વિકાસનું રાજ્ય બની રહે છે. અહીં જૈન
ધર્મનો ફેલાવો ક્ષત્રિય રાજાઓના સમયમાં અધિક રહેલ છે.
કેટલાંય સ્થળોએ વર્તમાન ચોવીસીના તીર્થકરોનાં કલ્યાણક
થયેલાં છે. કાળકમે જૂની નગરીઓનો નાશ થયેલ છે. તે છતાં
આ બધાં સ્થળો પૂજનીય છે. અહીંનો વધુ અભ્યાસ કરતાં
ભારતની જહોજલાલી, ક્ષત્રિય રાજાઓ વખતનો સુવર્ણયુગ,
જૈન ધર્મનો પ્રભાવ વગોરે જાણી શકાય છે.)

10

વિદેશોમાં જીનમંહિયોના નિર્માણ...

૧૦૦ વર્ષથી પણ વધુ પ્રાચીન જિનાલય આજે હથાત છે કંગીબારમાં...

□ મુનિશ્રી જિનયંદ્રજી મહારાજ (બંધુ ત્રિપુટી)

[શ્રી જિનયંક્રણ મહારાજ (બંધુત્વપુરી મ.) વિશ્વમાં જેન ધર્મના પ્રચાર-પ્રસારનું અદ્વિતીય કાર્ય કરી રહ્યા છે. તેમણે પરદેશમાં ધણે સ્થળે જેન મંહિરોની પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી છે જેનો લાભ ત્યાં વસતા અગણિત શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ લઈ રહ્યા છે. તેઓ બંધુત્વપુરી મહારાજોમાંના એક છે. અન્ય ભાઈ મહારાજ શ્રી કીર્તિયંક મહારાજ પણ જેન ધર્મના પ્રચારનું ધણું સુંદર કાર્ય કરી રહ્યા છે. વલસાડમાં દરિયા કિનારે બંને ગુરુજનોના શાંતિધામ અને શાંતિનિકેતનમાં અનેક શિબિરો, અનુષ્ઠાનો, ધ્યાન આરાધનામાં અસંખ્ય લોકો જોડાય છે. ઉપરાંત તેઓએ ઘણા પ્રયત્નોથી સ્થાપિત કરેલ મ્યુલ્ઝિયમ, મંદિર વગેરે જોવા લાયક છે.]

પ્રાચીન કાળથી ભારતની સંસ્કૃતિ ધર્મ-કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થની રહી છે. ભારતના લોકો દુનિયાના કોઈપણ છેતે જાય પણ તેઓએ ઓછા વત્તા અંશે આ સંસ્કૃતિની ધારાને જીવંત રાખી છે...

ભારતીયો જ્યાં ગયા ત્યાં તેમણે તેમની આગવી સૂજ, આવડત અને પુરુષાર્થનો ત્રિવેણી સંગમ કરી આર્થિક વિકાસ તો સાધ્યો જ છે પણ તેની સાથે સાથે ધાર્મિક મૂલ્યોને પણ જીવંત રાખવાનું શ્રેય પ્રાપ્ત કર્યું છે. અને આ ધર્મ પુરુષાર્થના એક મૂલ્યવાન અંગ સમાં મંદિરો અને મૂર્તિઓના નિર્માણ પણ દુનિયાના અનેક દેશોમાં થતાં જ રહ્યાં છે.

પુષ્યના ઉદ્યથી જૈનકુળમાં જન્મ પામેલા અને પછી ભારતથી હજારો માઈલ દુર વિદેશની ધરતી ઉપર જઈને વસેલા જૈન પરિવારના ભાગ્યશાળી આત્માઓએ પણ તન-મન-ધનની શક્તિઓનો સદ્ગ્યય કરીને દુનિયાના અનેક દેશોમાં અને એશિયા, આફ્રિકા, અમેરિકા, યુરોપ તથા ઓસ્ટ્રેલિયા જેવા વિશ્વના પાંચ પાંચ ખંડોમાં ભવ્ય જિનાલયોના નિર્માણ કરવાનું શ્રેય પ્રાપ્ત કર્યું છે. પરિણામે આજે સમાજને વિદેશ યાત્રાઓ દરમ્યાન પણ ડેક ટેકાણ શિખરબંધી સુંદર જિનમંદિરો, શ્રી સંઘના ગૃહ મંદિરો અને ભાવિકોના હજારો ધરોમાં પણ બિરાજમાન ભાવવાહી તીર્થકર પ્રભૂની મૂર્તિઓના દર્શન સૂલભ બન્યા છે.

ભારતની બહાર સહુ પ્રથમ જો કોઈ જિનમંદિરનું નિર્માણ થયું હોય તો તે ઈસ્ટ આફ્રિકાની ધરતી ઉપર ‘ટાન્-જાનિયા’ દેશનાં ‘ઝાંગીબાર’ બંદરે થયાની વિગતો અને પ્રમાણો મળે છે.

આજથા લગભગ ૧૫૦ વર્ષ પૂર્વે કચ્છના જૈન ભાઈઓ વ્યાપાર માટે કચ્છ માંડવીના બંદરેથી દરિયાઈ માર્ગ વહાણ દ્વારા નીકળ્યા અને ઝાંઝીબારના બંદરે ઉત્તર્યા. ઝાંઝીબાર તે વખતે મોટું બંદર અને વ્યાપારી મથકનું શહેર હતું. ત્યાં જઈને કચ્છી સમાજના આપણાં જૈન પરિવારોએ વ્યાપાર શરૂ કર્યા... સાહસ વ્યાપારિક ફુશણતા અને અજાણી ભૂમિ ઉપર અનેક પ્રતિકૂળતાઓની વચ્ચે પણ આગવો

પુરુષાર્થ કરીને ટૂંક સમયમાં જ તેમણે વ્યાપારમાં સફળતા અને સ્થિરતા મેળવી લીધી. આર્થિક સદ્ગ્રહતા પ્રાપ્ત થતાં જ એ ભાગ્યશાળીઓના હદ્યમાં ભારતની પવિત્ર ધરતીના, મૂલ્યવાન સંસ્કૃતિના અને મહાન એવા જૈનધર્મના સંસ્કારો પુનઃ જાગૃત થયા અને પરિણામે ‘જાંઝીબાર’ની એ પવિત્ર ધારાને વહેતી કરવાનો સંકલ્પ કર્યો, જેન પરિવારોનું સંગઠન મજબૂત બનાવી ‘જાંઝીબાર’ શહેરની વચ્ચે અને સમુદ્ર કિનારાની નજીકમાં જ એક જગ્યા ખરીદી, તેની ઉપર ગ્રાણ માળનું એક ભવ્ય જૈન ભવનનું નિર્માણ કર્યુ જેમાં ઉપાશ્રય, પાઠશાળા, સાધર્મિક ભક્તિની સગવડો અને ત્રીજા માળે એક નાનકડા શિખર સાથેનું સુંદર જિનાલય કચ્છી જૈન સમાજ દ્વારા નિર્માણ પામ્યું. જે આજે પણ દર્શનાર્થીઓના મન હરી લે એવું ઊભું છે અને જૈન ધર્મની ગૌરવ ગાથા લલકારી રવું છે.

આપ સહુ આ અંકમાં મૂકાયેલા તેના સુંદર ફોટોગ્રાફ્સ જોઈને આનંદ, ગૌરવ અને અનુમોદનાની લાગણી અનુભવશો તેવી મને શ્રદ્ધા છે.

૧૦૦/૧૨૫ વર્ષથી વધુ પ્રાચીન હોવાના કારણે ઝાંગીબારનું આ જૈનભવન-જિનમંદિર તથા શહેરના અન્ય પણ અનેક કાલજની શિલ્પાકૃતિઓથી સમૃદ્ધ બિલ્ડિંગો (સ્થાપત્યો) અત્યારે વિશ્વ પ્રસિદ્ધ સંસ્થા ‘યુનેસ્કો’ દ્વારા પુરાતત્વ વિભાગના લીસ્ટમાં આવી ગયેલ હોવાથી, તેના નિયમો અનુસાર સ્થાપત્યના મૂળ માળખામાં કે બહારના એલીવેશનમાં કોઈ ફેરફાર કરી શકાય નહીં.

૧૦૦ વર્ષથી વધુ પ્રાચીન હોવાના કારણે તીર્થ સ્વરૂપ બની ગયેલા આ જિનાલયના મૂળ માણખાને યથાવતું રાખીને ભવનના અંદરના વિભાગોમાં જરૂરી જિણ્ણાદ્વાર આજથી લગભગ દસ-પંદર વર્ષ પહેલાં દારેસલામ જૈનસંઘ (ટાન્જાનિયા) દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે અને જિનાલયના ગર્ભગૃહમાં મૂળનાયક શ્રી પાર્વતિનાથ ભગવાન અને તેની આજુબાજુ શ્રી મહાવીર સ્વામી તથા શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનની સુંદર મૂર્તિઓ પુનઃ સ્થાપિત કરવામાં આવી છે. અત્યારે આ ઝાંગીબાર તીર્થની દેખરેખ તથા સંપૂર્ણ વહીવટ પણ દારેસલામ જૈનસંઘ દ્વારા

ੴ ਗੁਦ

१५८

અને કરવામાં આવે છે.

આજ રીતે તે પછી ઈસ્ટ આફિકાના મોખ્યાસા, નાઈરોબી, થીકા વિગેરે શહેરોમાં પણ શિખરબંધી ભવ્ય જિનમંહિરોના નિર્માણ વર્ષો પહેલાં થઈ ચુક્યાં છે.

તેમજ અમેરિકામાં પણ ન્યુયોર્ક, ન્યૂજર્સી, શિકાગો, ડીટ્રોઇટ,
એટલાન્ટા, હ્યુસ્ટન, સાન્ફ્રાન્સિસ્કો (મીલ પિટાસ) લોસ એન્જલ્સ,
ફિન્નિકસ, તેમજ ફ્લોરીડાના ટેમ્પા, ઓર્લાન્ડો વિગેરે અનેક
શહેરોમાં શિખરબંધી દેરાસરો તથા જેન ભવનોના નિર્માણ થયાં
છે તથા બીજા પણ નાના-મોટા અનેક જિનાલયો બનતાં જ રહ્યાં
છે. દર વર્ષ આ સંખ્યામાં ઉમેરો થતો જ જાય છે.

એશિયામાં પણ મલેશિયા, સિંગાપોર, બેંગકોક, તાઈવાન,
જાપાન, નેપાલ, વિગેરે અનેક દેશોમાં ક્યાંક શિખરબંધી તો ક્યાંક
શિખર વિનાના પણ શ્રી સંઘના નાના-મોટા અનેક ભવ્ય
જિનમંદિરોના નિર્માણ થઈ ગયાં છે.

યુરોપમાં પણ લંડન, લેસ્ટર, એન્ટવર્પ (બેલ્જિયમ) વિગેરે દેશોમાં શિખરબંધી અને ભવ્ય જિન્યાંદિરો તીર્થ સમા શોભી રહ્યાં છે.

છેલ્લા પાંચ-સાત વર્ષમાં ઓસ્ટ્રેલિયા અને ન્યૂજીલેન્ડમાં પણ વિશેષ ધર્મ જાગૃતિ આવી છે. મારે લગભગ દર વર્ષે ત્યાંની ધર્મયાત્રાએ જવાનું થાય છે અને હવે મેલબર્ન ચેતાંબર જૈનસંધ, સીડિમાં વીતરાગ જૈન સંધ, ક્રિસ્ટનમાં ક્રિસ્ટન જૈનસંધ તથા ન્યૂજીલેન્ડ જૈનસંધ દ્વારા ઓક્લેન્ડમાં જિનમંહિરોના નિર્માણ થતાં રહ્યા છે, ભવ્ય પ્રતિઠા મહોત્સવો યોજાય છે... સુંદર પાઠશાળાઓ ચાલી રહી છે અને પર્યુષણ પર્વની આરાધના, આયંગિલની ઓળી, સમુહ સામાયિક જૈનધર્મનું જ્ઞાન આપતી સ્વાધ્યાય શિબિરો વિગેરેના આયોજનો દ્વારા જૈનધર્મનો વ્યાપ નિરંતર વધતો જ જાય છે! અને ત્યાંની આપણી નવી પેઢીના બાળકો તથા યુવાનો પણ

અમેરિકામાં કંદિતફોર્મિયા અને ફ્લોરિડાના જૈન મંદિરોની દિલચસ્પ વાતો

ભારતીય ધર્મો શાંતિ અને અહિસાના મશાલચી છે. તેમાંથી
જૈનધર્મ અગ્રેસર છે. જૈનોના ચોવીસમા તીર્થકર મહાવીર સ્વામી
અહિસાના યુગપ્રવર્તક છે. શાકાહારના પ્રવર્તક છે. આવો ધર્મ
સરહદોની મર્યાદામાં રહી શકે નહીં. આમ તો, બધા ધર્મ ભૌગોલિક
મર્યાદાથી બદ્ધ નથી જ. ધર્મને સરહદો નહતી નથી. આ સંદર્ભે
અમેરિકા જેવા રાષ્ટ્રનાં જૈનોનાં અધિષ્ઠાનની ઘટના જ સ્વયં ધ્યાનાઈ
ગણાય. એક દક્ષિણા કોલિઝોર્નિયામાં અને બીજી દક્ષિણા ફ્લોરિડામાં.

કુલિફોર્નિયાનું મંદિર ઓક્ટોબર ૨૦૦૮માં લોકપૂર્ણ થયું. લોકપૂર્ણ પહેલાં અગિયાર દિવસીય મહોત્સવથી જેન સમુદ્ધાય ઝૂભી ઊઠ્યો. ભારત બદાર જેનોનું આ સૌથી મહાન દેવાશ્રમ બંધાયું છે. આશરે બે કરોડ ડૉલરના ખર્ચ બંધાયેલા આ જેન સાંસ્કૃતિક ધાર્મિક કેન્દ્રમાં સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો, ગુજરાતી-હિન્દી શીખવાના

શુદ્ધ શાકાહારી અને નિર્બસની બનીને જૈનધર્મની આરાધનામાં આગળ વધી રહ્યા છે.

આમ વિશ્વાના ખૂણો ખૂણો જેનધર્મનો અને વીતરાગ પ્રભુનો જ્યય જ્યકાર થતો જોઈને હદ્ય ઊરી પ્રસરતા અનુભવે છે અને વિદેશોમાં થતી આ જેનધર્મની પ્રભાવનામાં-વિકાસમાં થોડા-ઘણા નિમિત્ત બનવાનું સદ્ગ્રાહ્ય પ્રભુની કૃપાથી મને પણ સાંપ્રદ્યું છે તે માટે ગૌરવ અને આનંદની લાગણી પણ અનુભવું છું.

જૈનયુવક સંઘના મુખ્યપત્ર 'પ્રબુદ્ધ જીવન' દ્વારા 'જૈન તીર્થ વિશેષાંક' પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે ત્યારે તેમાં 'પ્રબુદ્ધ જીવન'ના માનદ તંત્રી અને વીતરાગ ધર્મના ઉપાસક ડૉ. ધનવંતભાઈ શાહે મને પ્રેમભરી માંગણી કરી કે 'આપે હમણાં જ ઇસ્ટ આફિકાની ધર્મયાત્રા કરી છે અને 'ઝાંઝીબાર' જેવા પ્રાચીન જિનાલયના દર્શન કરીને આવો છો તો ત્યાંના જિનાલયોની થોડી વિગતો આપતો એક લોખ જરૂર આપો....' તેમની આ સ્નેહભરી સદ્ગ્રાવનાને હું કેમ નકારી શકું? એટલે 'ઝાંઝીબાર તીર્થ'ની મુખ્ય વિગતોની સાથે સાથે વિદેશોના અન્ય જિનાલયની ટુંકી નોંધ જેવું લખાણ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આશા છે વાયકોને એ ગમશે જ...

આ લેખ અને નોંધ તૈયાર કરવામાં વિદેશોના ઘણા બધા શહેરોના જિનાલયની નોંધ (જેની વિગતો મારી જાણ બહાર છે) મૂકવાની રહી છે. જે નોંધ મૂકી છે તે પણ ઘણી ટૂંકી અને અધ્યરી હશે, તેમાં કોઈ ક્ષતિઓ પણ રહી ગઈ હશે તો ક્યાંક અજાણ પણે માહિતી દોષ પણ થયો હશે તો તે માટે હું સહૃદ્દની કમા યાચું છું.. મિશ્નામિ દુક્કડમ.

પૂ. જિનયંત્રવિજ્યજી મ., શાંતિધામ જૈન મંદિર, તીથલ,
વલસાડ-૩૬૬ ૦૦૪. મો. ૦૮૮૮૦૮૮૭૬૨૭૬.

પંદર વર્ગ ખંડ અને ગ્રંથાલયની સુવિધા રખાઈ છે. ચોવીસે તીર્થકરની સફેદ આરસમાંથી કંડારાયેલી મૂર્તિ સાથે કુલ સુડતાલીસ પ્રતિમા અહીં છે. અગાઉ અહીં ૧૯૮૮માં નાનકદું જૈન આચાર્યિક કેન્દ્ર હતું જ, જે અમેરિકાનું સર્વપ્રથમ જૈનમંદિર હતું. આ મંદિરની ડિઝાઇન ભારતમાંના હજાર વર્ષ જૂનાં બે જૈનમંદિરમાંના ધારણી પ્રેરણા છે.

૧૯૬૦થી જેનો અમેરિકાગમન કરતા રહ્યા આશરે એક લાખ
જેનો ત્યાંના નિવાસી છે. દક્ષિણ ફ્લોરિડામાં થભ્યાની દક્ષિણો
જૈનસાધુ દેવેન્દ્રકીર્તિની પ્રેરણાથી ચાર હજાર ચોરસ્કુટના વિસ્તારમાં
પંદર લાખ ડૉલરના ખર્ચ તૈયાર થયેલા આ જૈન દેવાશ્રયનો
લોકાર્પણ વિધિ ૧૭થી ૧૮ એપ્રિલ, ૨૦૦૮ દરમ્યાન સંપત્ત થયો.
સાધુ દેવેન્દ્રકીર્તિજીએ ૧૯૭૪થી ભારત બહાર લગભગ છાએક
દેશમાં ચોપન દેવાશ્રયો બંધાવ્યાં છે ! * * *

၁၂

ج

ડૉ. રામકુમાર જવેરી અને ડૉ. રેણુકા પોરવાલને આચાર્યશ્રી દુર્ગબસાગારસૂરીશ્વરજી એવોડ (૨૦૧૪) અર્પણ

શ્રી ચારકોપ શ્રે. મૂ. જેન સંઘ, કાંદિવલી-વેસ્ટ, મુંબઈ-૪૦૦
૦૬ ઉપક્રમે આચાર્ય ભગવંત શ્રી દુર્લભસાગરસૂરીશ્વરજી એવોડ
સમર્પણ સમારંભ ભાદરવા વદ-૧૩ તા. ૨૧-૬-૨૦૧૪ના રોજ
ઓક્સફર્ડ સ્ક્યુલના પણ્ણિક ગ્રાઉન્ડમાં ઉજવાયો અને વિશાળ સંખ્યામાં
ભાવિકોએ માણ્યો.

પ. પૂ. આચાર્ય શ્રી દુર્લ્બસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્ય અને આ સમાર્થભના પ્રેરક પ. પૂ. પ્રવચનકાર આચાર્ય શ્રી વાત્સલ્યદીપસૂરીશ્વરજી મહારાજની નિશ્ચારમાં યોજાયેલા આ કાર્યક્રમની વિશેષતા એ હતી કે જેને સંપ્રદાયના ચારેય ફીરિકાના શ્રાવકો હાજર રહ્યા હતા અને જેને સમાજની એકતાની પ્રતિતી કરાવી હતી. આચાર્ય શ્રી વાત્સલ્યદીપસૂરીશ્વરજી, શ્રી વિમલમુનિજી, શ્રી ચંદનાબાઈ મહાસતીજી, ડૉ. ધનવંત શાહ, ડૉ. રખિમભાઈ જવેરી, ડૉ. રેણુકા પોરવાલ, ડૉ. યોગેન્ડ્રભાઈ પરીખ, ડૉ. સંધ્યાબેન, ડૉ. નેહાબેન વગેરે અનેક વિદ્વાનો અને અગ્રાહીઓથી આ કાર્યક્રમ શોભાયમાન થયો હતો.

કાર્યક્રમના પ્રારંભમાં કુ. ખુશીબેને સુંદર સ્વાગત નૃત્ય રજૂ કર્યુ હતું. ત્યારબાદ સાંસદ શ્રી ગોપાલ શેડ્વીએ જૈનોની કર્મશક્તિને બિરદાવી હતી. અને સાંપ્રદાયિક એકતા પર ભાર મુક્યો હતો.

કાર્યક્રમના મુખ્ય મહેમાનોમાં પધારેલા ડૉ. ધનવંતભાઈ શાહે કંઈ કે ‘ચારકોપ જૈન સંઘનું નામ જૈન ઇતિહાસમાં સુવર્ણ અષ્ટરે લખાશે, કેમકે આ સંઘ જ્ઞાનતપ કરનારનું બહુમાન કરે છે. જૈન શાસનની આ ભવ્યતા છે. વળી આજે આચાર્યશ્રી વાત્સાલ્યદીપસૂરિજ્ઞના પાંચ પ્રવચનો ડૉ. આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી માટે ઓનલાઈન એક્ઝામ માટે અર્પણ કરવામાં આવી રહ્યા છે એ પણ ઐતિહાસિક કાર્ય છે. તમને ઘ્યાલ નથી કે આ કાર્ય કેટલું મહાન છે !’

ડૉ. આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીમાંથી પધારેલા ડૉ. યોગેન્દ્રભાઈ પારેખ જણાવ્યું કે ‘આજના સમયમાં જૈનો પોતાની જ્ઞાન આરાધનાથી વિમુખ થઈ રહ્યા છે. જૈનો પાસે અમદાવાદ, પાટણ, જેસલમેર વગેરે સ્થળોએ જ્ઞાનનો વિપુલ ભંડાર છે. આજે તમે મને વિદ્ઘાન આચાર્યશ્રી વાત્સલ્યદીપસૂરિશ્વરજીના પાંચ પ્રવચનોની ડીવીડી અર્પણ કરી છે તે ડૉ. આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીમાં ઓનલાઈન એક્ઝામમાં મૂકાશે. સમગ્ર વિશ્વમાં આ પહેલો કિસ્સો છે કે એક જૈન સાધુના પ્રવચનો યુનિવર્સિટી લેવલે ભણવામાં મૂકાશે અને એમાંથી ક્યારેક કોઈક આપણને હેમગંડાચાર્ય જેવી વિભિન્ન મળશે!'

ଓপ্পনা বিশাখা অভিযানের উদ্দৰ্শ্য নাথী উচ্চা হত।

આ પ્રસંગે જે આકર્ષણી વાત હતી તે જૈન ધર્મ અને સાહિત્ય ક્ષેત્રે વિશેષ પ્રદાન કરનાર ડૉ. રથિમકુમાર અવેરી તથા જૈન શિલ્પકળાના વિદ્વાન ડૉ. રેણૂકાબેન જે. પોરવાલને આચાર્ય શ્રી દુર્લભસાગર-સૂરીશ્વરજી એવોર્ડ

અધ્યાત્મ

(૨૦૧૪) અર્પણ કરવામાં આવ્યો હતો. ડૉ. રામિકુમાર જેવેરીએ આ પ્રસંગે જણાવ્યું કે ‘પોતે કરેલ પ્રગતિ માટે જેને ધર્મ કારણભૂત છે. આજે કેવો શુભ સંજોગ છે! શ્રીમદ્ આચાર્ય બુદ્ધિસાગરજીના સૂર્યિ પદનું આ શતાબ્દી વર્ષ છે અને મારા ભાગ્યવિધાતા સ્વ. આચાર્ય તુલસીની જન્મ શતાબ્દીનું પણ વર્ષ છે. આચાર્ય તુલસીએ મને જૈન દર્શનનો

ગહન અભ્યાસ કરવાની અને સાહિત્ય-સર્જનની વિશે પ્રેરણા આપી હતી.' ડૉ. રેણુકાબેન પોરવાલે પોતે કરેલ પ્રગતિ માટે પોતાના ગુરુદેવ પૂ. દુર્લભસાગરસૂરિજી મહારાજાના સંસ્મરૂપો લાગણી સભર વાડીમાં બક્ત કર્યા હતાં. રેણુકાબેને શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરજી વિશે મુખ્ય યુનિવર્સિટીથી પીએચ.ડી. કર્યું છે અને આ વર્ષ શ્રીમદ્ બુદ્ધિસગારસૂરિજી સૂરિશતાબ્દીનું વર્ષ છે. કેવો સરસ યોગાનુયોગ !

આ પ્રસંગે ચારકોપ શ્રી જૈન સંદે પોતાની ભાવનાથી શ્રી સંધના પ્રમુખ
શ્રી પંકજભાઈ ભોગીલાલ જૈન તથા શ્રી સંધના સી.એ. હેમતભાઈનું સન્માન
કાર્યક્રમનું આયોજન કર્યું હતું તે પ. પૂ. આચાર્યશ્રી વાત્સલ્યટીપ સૂરીશ્વરજીએ
પોતાના જ્ઞાનસભર વક્તવ્યમાં જણાવ્યું હતું કે ‘જૈન ધર્મ જ્ઞાનને ભગવાન
માને છે. વિશ્વમાં કોઈ એવો ધર્મ નથી જે જ્ઞાનને આટલા ઊચા પદે લઈ
જાય. જૈન ધર્મ જ્ઞાનનું તપ કરે છે. માળા ગણે છે. આરાધના કરે છે.
જ્ઞાનને ભગવાન માને છે. પ્રભુ મહાવીરે આ ધર્મ પ્રવર્તાવ્યો ત્યારથી
શ્રુતજ્ઞાનની અખંડ અને ભવ્ય પરંપરા ચાલી આવે છે. આ વિશ્વને જ્યારે
વિશ્વકોષની કલ્યના પણ નહોતી તારે આજથી ચારસો વરસ પહેલાં ઉપાધ્યા
વિનયવિજયજીએ ‘લોકપ્રકાશ’ નામના ગ્રંથની રચના કરી હતી. જે વિશ્વકોષ જેવો
છે.’ શ્રી વાત્સલ્યટીપસૂરીશ્વરજીએ પૂ. બુદ્ધિસાગરસૂરીજી મહારાજ વિશે વાત
કરતાં જણાવ્યું કે તેમણે ૨૭ વર્ષની ઉંમરે દીક્ષા લીધી અને ૫૧ વર્ષની
ઉંમરે કાળધર્મ પામ્યા. ત્યાં સુધીમાં ૧૪૦ પુસ્તકોનું સર્જન કર્યું હતું. પૂ.
બુદ્ધિસાગરજી મહારાજ તે હજાર કાવ્યોની રચના કરી છે. તેમાં સ્તવન,
સજજાય તો છે જ, પણ ભજન, કવ્યાલી અને ગાંઝ પણ છે! વિદ્ઘાનોએ
આ કાવ્યો પર પીએચ.ડી.નો અભ્યાસ કરાવવો જોઈએ. પૂ. બુદ્ધિસાગરજી
મહારાજ કાળધર્મ પામ્યા ત્યારે વીજાપૂરમાં એક લાખ લોકોની હાજરી
હતી! શ્રી વાત્સલ્યટીપસૂરિજીએ પોતાના ગુરુદેવ પૂ. આચાર્યશ્રી
દુર્લભસાગરસૂરીશ્વરજી એવોઈ વિશે ભાવના વ્યક્ત કરતાં જણાવ્યું હતું કે
'આ એવોઈ ભારતની જેમ ભવિષ્યમાં વિદેશના વિદ્ઘાનો સુધી વિસ્તારવામાં
આવશે.'

આ સમગ્ર કાર્યક્રમના લાભાર્થી ચારકોપ વિસ્તારના લોકપ્રિય નગરસેવિકા શ્રીમતી સંધ્યાબેન વિપુલભાઈ દોશીએ આ પ્રસંગે સંબોધન કર્યું હતું. કાર્યક્રમનું સંચાલન શ્રી સંધના મંત્રી શ્રી શ્રેયસભાઈ પટણીએ કર્યું હતં. કાર્યક્રમના અંતે સ્વામીભાત્સલ્યનનું આયોજન થયું હતું.

Digitized by srujanika@gmail.com

ગુજરાત-કાઠિયાવડની મારી તીર્થયાત્રા

□ ડૉ. મીસ શાર્લોટ કૌરે

[લેખિકા જર્મનીના વિદુષિ ડૉ. શાલોટ કૌરેએ ‘ભારતીય સાહિત્ય વિશારદ’ની પદવી પણ માપું કરી હતી. તેમણે આંગન્ધ ૧૯૨૬માં આ લેખ ‘જૈન’ સામયિકના રૌથ્ય મહોત્સવના પ્રસંગ માટે લખ્યો હતો, જે આજે પણ અધ્યયન કરવાનું મન થાય તેવો છે. તેમની શ્રદ્ધા જૈન દર્શન, મંદિરો અને પ્રતિમાજીઓમાં કેટલી હતી તેની પ્રતીતિ એમના જીવંત લખાડાથી થાય છે. એમણો આ લેખમાં છૂટો છવાયો આપેલ બોધ ઊરીને આંખે વળ્ગે એવો છે- ‘જો આજે તમે જ્ઞાનોદ્વાર કરતી વખતે ધ્યાન નહીં રાખશો તો ભવિષ્યની પેઢી તમારા કરતાં સ્થાપત્યના વિષયમાં વધુ જાણકાર આવે છે એ તમને કદી માફ નહીં કરે.’ વગેરે...તેઓ કાશીવાળા વિજ્યધર્મસૂરિના શિષ્યા હતા. આ લેખમાં તેમનો ઉત્કટ ગુરુપ્રેમ પણ નજરે ચઢે છે. એમનું ભારતીય નામ ‘શુભજ્ઞાદેવી’ હતું.

તીર્થ પરિચય : ‘ગુજરાત-કાઠિયાવાડની મારી તીર્થ યાત્રા’ આ લેખમાં જે તીર્થો આ અંકમાં અન્ય સ્થળે આવી ગયા છે તેને ઉપયોગમાં લીધા નથી, છતાં જેઓને એ જોવા હોય તેમણે ‘જૈન’નો રૌષ્ય અંક જોવો અથવા આ અંકની સંપાદિકાનો સંપર્ક કરવો.]

શ્રી રંખે શરજુ

હે શાંખેશ્વર પાસજી પૂજાએ નરભવનો લાઠો લીજાએ;

મન વંદિત પૂરણ સુરતરૂ જ્ય વામાસુત અલવેસરૂ.

શંખેશર સ્વામી ! તારા દર્શનની અભિવાષા અમારા દિલમાં
બલવતી હતી. તારા મંદિરની શોભા, તારી મૂર્તિનો ચમત્કારિક
પ્રભાવ અને મહિમાથી ભરેલ ધર્તિહાસ, આ બધી બાબતોની
આકર્ષણ શક્તિ અમને ઘણા વખતથી તારી પવિત્ર ભૂમિ તરફ બેંચતી
હતી. અમારી ઈચ્છા પૂરી થવાની હતી. મધુર સ્વભાવવાળા સ્નેહી-
મિત્રોની સંભાળમાં ભક્તિવાળા માંડલ ગામથી પ્રસ્થાન કરીને વિષમ
સરક ઉપર આગળ વધતાં અને ક્યાંક મૃગતૃષ્ણિકાની ચંચલ શોભા
તો ક્યાંક હરિણના વૃંદાનું અદ્વિતીય લાલિત્ય ઉત્તાપણથી નિહાળાતાં
અમે ઘણાં કલાકોની મુસાફરીના અંતે શંખેશર ગામમાં નહીં પરંતુ
અકસ્માત્ ઠેડ શંખેશર ભગવાનના ચૈત્યની આગળ જ પહોંચાં.
મધ્યાલનકાળ હોવાના લીધે દેરાસરજી માંગલિક હતું. ઉધાડવાનો
બંદોબસ્ત ન થાય ત્યાં સુધી બાહેર ફરતાં જગ્યાનું સિંહાવલોકન
કરીએ ! અરે મિત્રો, જગ્યા કેવી વિશાળ છે ! દેરાસરનું કાર્યાલય,
રસોડા સહિત ભોજનશાળા, નહાવાની જગ્યાઓ, અત્યંત વિશાળ
સ્વચ્છ ધર્મશાળાઓ અને જેમાં ગમે તેવી મોટી સંખ્યાવાળો સંઘ
સહેજે માય એવી એક લાંબી ચોડી વ્યાખ્યાનશાળા, આ વિગોરે
શોભાયમાન મકાનોની પુષ્કળતા ! થોડીક સાધ્યીજીઓ અને
યાત્રાળુઓના બે-ગ્રાન્ડ ફુંકબુંદે ખાતા હતાં. બાકી બધું ખાલી હતું.
આજ જેવા સાધારણ દિવસોમાં આ સમસ્ત જગ્યા હંમેશાં ખાલી
રહે છે એમ મુનિમજી સાહેબે અમને વિવેકપૂર્વક જણાવ્યું. પરંતુ
જ્યારે શંખેશરની ત્રણ મોટી તિથિઓ નજીદીક આવે છે, અર્થાત્
ચૈત્ર સુદ પૂર્ણિમા, માગશર વદ દશમ અને કારતક સુદ પૂર્ણિમાના
દિવસોમાં શ્રી શંખેશર ભગવાનના ચૈત્યની ભૂમિમાં ઘડી મોટી
યાત્રાળુઓની ગરદી ભેગી થઈને અહીંયા મુકામ રાખે છે. જો કે
આ બધા હજારો માણસોની એક નિશાની પણ હવે દર્શય નહીં હોય,

છતાં હજારો વદ્યોમાં સમાઈ શકે તેટલી ધર્મવાસના, તેટલો વૈરાગ્ય અને તેટલી દેવ ભક્તિ, આ પવિત્ર ભૂમિની આસપાસમાંથી જાણે વરાળરૂપે નીકળે છે અને અમારા આત્માને પણ ધીમે ધીમે વીઠવા માંડે છે.

હવે શ્રી બાવનજિનાલયમાં દાખલ થઈએ. એની ચારે લાંબી ભમતિઓમાં જુદી જુદી મૂર્તિઓ મોટી સંઘામાં બેસાડી છે. મુખ્ય દેરાસરજીની પ્રદક્ષિણા કરતાં તેના દર્શનનો લાભ લઈએ અને હવે દેરાસરજીને નિહાળીએ! અહાહા, આંખો જરા બંધ રાખો, રખે આવી શોભાથી તમે અંજાઈ જાઓ! હવે ધીમે ધીમે જોવા માંડો! ત્રણ ઊંચા શિખરોના કલશોથી લાંબી ધ્વજાઓ ખુશાલીથી હવામાં ઉડે છે, ત્રણોમાં સોનેરી કુંભો ચક્કયકે છે અને ત્રણે મંડપો ઉપર સરસ કોતરણી સાફ દેખાય છે અને વધારે નજીદીકથી જોવાની ઈચ્છા મનમાં ઉત્પન્ન કરે છે. આગળના બજે રંગમંડપની ઉપરના ભાગો ખૂશાદાર કુંભોના સમૂહથી બનેલા ગુભ્રજોવાળા છે. વચ્ચેનો ભાગ મોટા ભારી કુંભોના એક ગોલ ધૂભ્રમટવાળો અને આગળનો ભાગ અનેક નાના નાના કુંભોથી બનાવેલા એક સમચોરસ ભિનારા જેવી આકૃતિવાળો છે. આ ધૂભ્રમટો ઉપર કોતરેલાં સિંહોની શ્રેષ્ઠિઓ તથા ચાર ચાર પાંખવાળા કેસરીસિંહો, હાથીઓ ઉપર સવાર થયેલા દેવતાઓ અને બીજા દેવો અને દેવીઓ જુદી જુદી સ્થિતિઓમાં દેખાય છે. આ બધું લગભગ સો વરસ પહેલાંનું કામ છે. સુંદર, સ્વચ્છ અને આંખોને આનંદ આપે એવું કામ છે. મૂળથી આ ઈંટો અને ચુનાનું કામ હતું. ઈંટો અને ચુનાની દૃષ્ટિએ અને ઈંટો અને ચુનાને માટે જ શિલ્પીઓએ આ જ નકશો પસંદ કરેલ હતો. માટે ઈંટો અને ચુનામાં જ આ શોભે છે. આરસમાં કોઈ દિન શોભી શકે એમ નથી. નાટકની હલકી શૈલી ધર્મશાસ્ત્રમાં કે ધર્મશાસ્ત્રની ગંભીર શૈલી નાટકમાં શોભતી નથી; પરંતુ ત્યાં અયોગ્ય છે. અરે ભિત્રો! આ અસાધારણ ચુનાનું દેરાસર કે જે શિલ્પશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ખરેખર એદી દૌનાં છે. તેનો નાયા દીપે નાય અરિંદ્યા અનુભવશી જ્ઞાનો-દ્વારા

હતી અને હજુ ચાંના મોટા દેરાસરજમાં શોભે છે. કેવી રીતે શ્રી નવખંડા પાર્શ્વનાથજીની મૂર્તિ ભાવનગરથી ધોઘે લાવવામાં આવી હતી અને કેવી રીતે તેનું શરીર નવ ટુકડા વાળું થયું અને પણી મંત્રના બળથી અપૂર્ણ રીતે સાજું કરવામાં આવ્યું હતું તે સંબંધી જિજ્ઞાસુ વાચક ધોઘે જઈને ધણી સુંદર, ચમત્કારથી ભરેલી દંતકથાઓ સાંભળી શકે છે. એ વાત જરૂર સારી છે કે આજે પણ શ્રી આદિનાથજીની અધિષ્ઠાત્રી ચકેશારી ધોઘાના નવખંડા પાર્શ્વનાથજી પાસે અને શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની અધિષ્ઠાત્રી દેવી પદ્માવતી ભાવનગરવાળા શ્રી આદીશ્વર ભગવાનના દેરાસરમાં બીરાજે છે.

ଦୟାଜ୍ଞ

શ્રી તાલધજ, આજ કાલનું તલાજાતીર્થ, એ ભાવનગરથી અતિ દૂર નથી. ભાવનગરના શોભાયમાન મકાનો અને લીલા બગીચા છોડી દઈને તલાજાની સરકમાં આગળ વધતાં મુસાફર જમણી બાજુમાં દૂર રહેલા પર્વતોની એક વાદળી રંગની રેખા નિહાળે છે; તેમાં એક ઊંચી ટેકરી છે કે જે આખી મુસાફરીના વખતે અને પછી પણ મહુવા સુધી આગળ વધતી વખતે હંમેશાં જમણા હાથે દેખાય છે. આ પાલીતાણાની ટેકરી છે. આ સિદ્ધાચલ, આ શ્રી શત્રુજય છે. અત્યારે તે બધા જૈનોને માટે મહાવિદેહક્ષેત્રની માફક અગમ્ય છે. પવિત્ર પર્વત! તારા દર્શનનો લાભ ક્યારે થશે? ચૂપ ચૂપ, આ સંસાર લાંબો છે અને ઘણાં ભવો અમારી આગળ છે. કોઈવાર જરૂર થશે. કોઈવાર પૂર્વ ભવમાં કદાચ થઈ ગયા પણ હશે અને પૂર્વ સમરણોની ઘારા બંધ થવાના લીધે આ બધું ભૂલી ગયા છીએ. હવે શાંત મનથી શ્રી સિદ્ધાચલની અડધી પ્રદક્ષિણા કરતાં જ સંતુષ્ટ રહીએ!

જુઓ, આ વિચારશૈષ્ટીમાં પડવાથી અમને ખબર નથી પડી કે આગળ શ્રી તલાજાની બે ટોચવાળી ટેકરી દણ્ણિગોચર થાય છે. તલાજ નદીના કિનારે મોટા લીલા ઝડો નીચે રહેલ ધર્મશાળા તથા કચેરીમાં અમે થોડીવાર ઠર્યો. ઘણી સાધીઓ અને શ્રી કપુરવિજયજી મહારાજના દર્શન અને વાર્તાવાપનો લાભ અમે ઉતાવળથી પણ લીધો. તલાજાની ટેકરી અને ત્યાંના દેરાસરોના દર્શન સૂઝામ છે.

ਮਣਗ

તલાજાથી અમારે મહુવા જવાનું હતું. મહુવા ખાસ પ્રોગ્રામમાં રાખવામાં આવ્યું હતું. આ. શ્રી વિજયધર્મસૂરિજીની જન્મભૂમિ છે. શ્રી વિજયધર્મસૂરીશ્વરજીના અમે બધા યૂરોપિયન જૈનધર્મના અભ્યાસીઓ આભારી છીએ એ નવી વાત નથી. બાકી હું આ મહાત્માની ખાસ આભારી હું. એટલા માટે કે જેના વિદ્યાશાળી, બુદ્ધિશાળી અને ચાચિત્રશાળી સાધુશિષ્ય મંડળે મારી ઉપર અવર્ણનીય ઉપકાર કર્યો છે. જે મહાત્માને આ બધા જુદા જુદા સ્વભાવવાળા

વિદ્ધાન અને પવિત્ર સાધુઓ કે જેમાંના દરેક ખરેખર જૈન કોમને
માટે શોભારૂપ છે, એકજ ભક્તિભાવથી અનુસરતા હતા અને જેમની
આજ્ઞામાં તેઓ હંમેશાં સરખા ઉત્સાહથી રહેતા હતા અને એમના
સ્વર્ગવાસ પછી આજે પણ રહે છે, આ મહાત્મામાં કેવો ગુણોત્કર્ષ
હોવો જોઈએ ! આ વિચારશ્રેણિને લઈને શ્રી વિજયધર્મસૂરીશ્વરજીની
જન્મભૂમિના દર્શન કરવા, એ ઘણાં દિવસોથી મારી તીવ્ર ઈચ્છા
હતી.

મહુવા ગામ પોતાના વિશાળ બગીચા અને નાળિયેરના ઝડોના ખેન્ટેશનો વડે રમણીય છે અને 'કાઠિયાવાડનું કાશ્મીર' આ નામ ખરેખર મહુવા માટે અધ્યોગ્ય નથી. મહુવાનું દેરાસર પણ અજાણિતું નથી. આ જીવિતસ્વામિનું દેરાસર કહેવાય છે કારણ કે ત્યાંના મૂલનાયક શ્રી મહાવીર સ્વામીની મૂર્તિ શ્રી મહાવીરસ્વામીના વખતની છે, એમ લોકો કહે છે. જુદા જુદા રંગવાળા મીનાકારી કામથી આ મંદિરની શોભા વધે છે. અહિંયા પણ શ્રી હીરવિજયસ્તૂરિજીની એક સુંદર આરસની પ્રતિમા બિરાજે છે.

મહુવામાં શ્રી ગુરુદેવના ઘણાં સંસ્કરણો મળ્યા હતા. એમના ઘણાં સગાં અને ભિત્રો વિદ્યમાન હતા. શ્રી વિજયધર્મસૂરતિજીએ સ્થાપિત કરેલ શ્રી પશોવૃદ્ધિ જૈન બાલાશ્રમ હજુ સારી રીતે ચાલે છે. અને મહાત્માજીની પવિત્ર યાદ દરેકના દિલમાં હજુ તાજુ છે અને તાજુ રહેશે એ મારી ખાતરી છે.

ਪ੍ਰਭਾਸ ਪਾਟਣਾ

પુરાણા સોમનાથ પાટણના બજારમાં ઊંચા તથા જુની ચાલના મકાનો અને સાંકડી શેરીઓની વચ્ચમાં શ્રી યંગ્રામભુ તીર્થકરણનું પુરાણું દેરાસર ખાસ દર્શન કરવા લાયક છે. આ દેરાસર અને પાસેના સુવિધિનાથના દેરાસરનું શિલ્પ તથા કેટલીક મોટી પાંચ ઘાતુની પ્રતિમાઓ જરૂર સાધારણ નથી. એક બીજા મોટા કંપાઉન્ડની અંદર ભેગા ભેગા આવેલ શ્રી મહાવિર, શ્રી મલિનાથ, શ્રી આદિનાથ, અને શ્રી અજીતનાથના દેરાસરો જો કે ઉપરથી નવીન શૈલીના છતાં મૂળથી જ પુરાણા લાગે છે. એની પુર્ઝળ મૂર્તિઓ શિલાલેખો વગેરે જુના જુના અવશેષોથી ભરેલા ભૌયરા પણ દર્શનીય છે. આટલું જ અને તે ઉપરાંત બે ગ્રાણ નાના દેરાસરો અત્યારના પ્રભાસપાટણમાં જેનોના છે.

ੴ ਥਾਲੀ

આજકાલનું વંથલી, જુના વખતનું વામનસ્થલી એ સેંકડો વરસો પહેલાં એક જૈન કંદ્રસ્થાન તરીકે પ્રભાસ પાટણ સાથે સ્પર્ધા કરતું હતું. વંથલી પહેલાં સજ્જન મંત્રીની જન્મભૂમિ હતી કે જેણો પોતાના સ્વામી રાજ સિદ્ધરાજના પૈસાથી શ્રી ગિરનારના ઘણાં દેરાસરો બંધાવ્યા હતા. અતિ ઘણાં ખર્ચ થવાથી અપ્રસત્ત થઈને સિદ્ધરાજ પોતાના મંત્રીને શિક્ષા આપનાર હતા, ત્યારે વંથલીના ઋષિમાન

વાણીયાઓ જેટલો ખર્ચ થયો હતો તેટલા રૂપિયા ભેગા કરી રાજને
પાછા આપનાર હતા; પરંતુ શ્રી ગિરનારના જિનાલયોની દિવ્ય
શોભા જોઈને તેઓ ખુશી થયા. સજજનને ધન્યવાદ આપ્યો અને
વાણીયાઓના રૂપિયા લીધા નહિં. આ રૂપિયા પછી વંથલીમાં જ
જૈન મંદિરોના કામમાં વાપરવામાં આવ્યા એમ કહેવાય છે; પરંતુ
જો આજકાલના વંથલીમાં ફરીએ તો માત્ર બે એક જ જગ્યામાં
ભેગા આવેલ દેરાસરો મળે છે. અને તે પણ નવાં છે. સજજનના
વખતનો એક પણ પત્થર નજરે પડતો નથી. હા, જે મોટી સંકેદ
મૂર્તિઓ ઉપર્યુક્ત દેરાસરોમાં બિરાજે છે, તે જરૂર જુના સમયની
લાગે છે. પૂછતાં માલુમ થાય છે કે તેમાંની બે, અર્થાત્ ચંદ્રમાન
અને પદ્મપ્રભ ભગવાનોની પ્રતિમાઓ ગામના દરવાજા પાસે અને
એક તૃણ શ્રી શીતલનાથ ભગવાનની પ્રતિમા લગભગ પચીસ
વરસ પહેલાં ગામની ભાગોળમાં આવેલ ‘ગાંધીનો બંગીયો’ આ
નામથી ઓળખાતી જમીનમાંથી નીકળી હતી.

દીવ, અજાહરા અને દેલવાડા

મેં અનેક વિચિત્ર મુસાફરીઓ કરી છે, છતાં શ્રી અજાહરા તરફ
કરેલી તીર્થયાત્રા જેવી વિચિત્ર તો કોઈ પણ બીજુ મુસાફરી નહીં
હતી. અજાહરા ગામ જંગલની વચ્ચમાં આવેલ છે. ત્યાં મોટરની
સડક નથી, ત્યાં રેલવે નથી, ત્યાં
બંદર પણ નથી. સંક્ષેપમાં કોઈ
યુરોપીયન ત્યાં જઈ શકે તેમ નથી.
અને બીજુ બાજુમાં અજાહરામાં

પાર્શ્વનાથ ભગવાનની એક સોળ લાખ વરસની ચમત્કારિક મૂર્તિ છે. અજાહરાની ભાગોળમાં જે ભયાનક રોગોને મટાડે છે અને જેના પાંદડા કોઈ પણ વખતે કરમાઈ નથી જતાં, આવા અજ્યપાલના ઝાડો છે, અને અજાહરા પાસે જ્યાં એક સફેદ સાપ દિનરાત રક્ષા કરે છે, આવા એક ચોરા નીચે ધારી પુરાડી જિનપ્રતિમા વિગેરે દાટેલી છે.' આ વિગેરે વાતો અમે સાંભળી હતી.

અમે તે બધી વાતોને સાચી માનતા હતા, તે હું કહેવા માંગતી નથી. છતાં આ ભૂમિ જેન ઇતિહાસની દસ્તિએ જરૂર જોવાલાયક હોવી જાઈએ, તે અમને ચોક્કસ લાગ્યું હતું. બાકી તુલશીશામ અને ગીરજંગલ ત્યાંથી દૂર નહીં હોય. ક્યાંક સાચો સિંહ જોવામાં આવશે, ચારણોના નેસડા રસ્તામાં આવશે. ચારણીના હાથથી અમે ભૌંશોનું મીહું દૂધ પીશું અને ચારણોની રસભરેલી વાર્તાઓ કે જેના એક બે નમૂના શ્રીમાન મેઘાણીભાઈના મુખથી સાંભળીને હું આનંદથી ધેલી ધેલી થઈ ગઈ હતી, શાંતિથી સાંભળીશું. સંક્ષેપમાં સ્વર્ગમાં જેટલો આનંદ નહીં મળે તેટલો આનંદ શ્રી અજાહરાજીની યાત્રા કરતા પ્રશસ્ત ગીરના જંગલોમાં મળશે એમાં શી શંકા હોય?

Digitized by srujanika@gmail.com

જરૂસલમ અનુ રામના માફક સાત ટકરા ઉપર બાધાલ પાપનાશક
નર્મદાના કિનારે આવેલ ભરુચ અનાદિકાળથી હિંદુઓનું પવિત્ર
ક્ષેત્ર હતું. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ નગર ‘ભૂગુકશ્ચ’ આ નામથી
ઓળખાય છે. ભાર્ગવ બ્રાહ્મણો અહીંથી જ નીકળ્યા છે અને તેઓનું
કેંદ્રસ્થાન આજે પણ ભરુચમાં આવેલ ભગ્નાજીનું આશ્રમ છે. ગામની
ભાગોળમાં નર્મદાના કિનારે આવેલ દશાશ્વમેઘ નામની જગ્યા
ખરેખર વૈદિક સમય અને વૈદિક રીતરિવાજોની યાદ કરાવે છે. આ
ભરુચ કેટલા વખત પહેલાં જૈનોનું તીર્થસ્થાન થયું હતું તે કહી
શકાય તેમ નથી. શ્રી ઈન્જભૂતિ ગૌતમે રચેલ ‘જગચિંતામણિ’
ચૈત્યવંદનમાં આવેલ શબ્દો ‘ભરુચ અછહિ મુણિસુવ્ય (જયઉ)’
અર્થાત્ ‘મુણિસુત્રત ભગવાનનું દેરાસર ભરુચમાં છે તેઓ જય પામો.’
એમ બધા જૈનો રોજ પ્રતિકમણામાં બોલે છે. આ ઉપરથી ભરુચ એક
બહુ પુરાણું જૈન સ્થાન લાગે છે.

ઇતાં જે નવ દેરાસરો અત્યારે ભરુચમાં વિદ્યમાન છે તે સુંદર
દેખાવવાળા ખરા, પરંતુ વધારે જૂની શૈલીના તો નથી. પહેલાંના
વખતનું ભરુચ બદલાઈ ગયું છે. ઉલટ પાલટ રીતે દીવાલો તથા
નવા મકાનોની ભીતોમાં જોડાયેલા ઘણાં કોતરેલા પત્થરો તેની

સ્વર્ગમાં જેટલો આનંદ નહીં મળે તેટલો આનંદ
શ્રી અજાહિરાજુની યાત્રા કરતા પ્રશાસ્ત ગીરના
જંગલોમાં મળશે એમાં શ્રી શંકા હોય ?

હોય; કારણ કે લોકોની વાતો પ્રમાણે ભરુચની કેટલીક મસજિદો જે હમણાં મૌજુદ છે તે મૂળથી દેરાસરો હતાં. તેમાં ભરુચની જુમ્મામસજિદ પણ છે, કે જે ખરેખર સુંદર શ્રીધરસંભો, આબુજુની શૈલીમાં કોતરેલ છજાંઓ, કીર્તિમુખ, દેવીઓની પંક્તિઓ હત્યાદિ શાણગારોથી શોભિત વિશાળ મંડપો, ઉદ્ઘબર અને કીર્તિમુખવાળા મંડારકો, મંગલમૂર્તિઓ વિગેરે શૈલીની જો કે અર્ધી બગાડેલી છતાં સ્પષ્ટ નિશાનીઓથી ભરેલ છે.

ઉપસંહાર

ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં આવેલા હિંદુસ્થાનની આર્થિક સહ્યતા, અને એની અંદર ખાસ જૈન ધર્મના સંબંધમાં રહેલી ઐતિહાસિક સ્થાનો જોવા માટે હું તા. ૧૯મી ડિસેમ્બર, ૧૯૨૭ મુંબઈથી નીકળી હતી. ઘણાં સ્થાનો હજુ જોવા બાકી હોવા છતાં વધતી જતી ગરમીના લીધે આ મુસાફરી તા. ૨૦મી એપ્રિલ, ૧૯૨૮ના દિવસે બંધ કરવામાં આવી હતી. આ મુસાફરી પ્રસંગે કરેલ અનુભવો અને લખેલ નોટોના આધારે ઉપરનો લેખ લખવામાં આવ્યો છે.

• • •

શ્રી સરસ્વતીનું શિલ્પ-સ્થાપન

□ પંન્યાસ કુલચન્દ્ર વિજયજી મહારાજ

મા સરસ્વતીના આરાધક પંન્યાસ મુનિ શ્રી કુલયંગજી મ. શાસન સમાટ નેમિસૂરિની પરંપરાના શિષ્ય છે. તે મણો મા સરસ્વતીની કૃપાથી એક અદ્વિતીય ગ્રંથ 'સચિત્ર સરસ્વતી પ્રાસાદ'નું સર્જન કર્યું છે. આ ગ્રંથમાં સરસ્વતીના સ્તોત્રો અને ચિત્રોનો વિપુલ સંગ્રહ છે.

સમગ્ર વૈજ્ઞાક સંસ્કૃતિના પાયામાં અક્ષર અને આકૃતિનું યોગદાન રહેલું હોય છે. જે તે સિદ્ધાંતો કે નિયમો એ અક્ષરોના માધ્યમથી પ્રગટે છે. જ્યારે પ્રાચીનતા કે ઐતિહાસિકતા એ શિલ્પ અને સ્થાપત્યના આધારે નક્કી થતાં હોય છે.

બુદ્ધિ, વાણી, જ્ઞાન, સાહિત્ય, કલા અને સૂક્ષ્મ પ્રજ્ઞાનું આવિપત્ય જેમની પાસે રહેલું છે એ મા સરસ્વતીની, અક્ષર અને આકૃતિથી ભારતીય સંસ્કૃતિ સમૃદ્ધ વૈભવ અને પ્રાચીનતા ધરાવે છે.

દક્ષિણ ભારત, રાજ્યાન, ગુજરાત, હરિયાણા, બિહાર, ઉત્તર પ્રદેશ, આંધ્ર પ્રદેશ, જમ્મુ-કાશ્મીર વગેરે વિભિન્ન પ્રદેશો અને રાજ્યોમાં મા સરસ્વતીની પ્રાચીન અને કલાત્મક મૂર્તિઓ મળે છે.

ભારતમાં દેવી સરસ્વતીના ઉલ્લેખો ત્રણ પ્રકારથી જાણી-સમજુશકાય છે.

- અનુભૂતિ વિશેષજ્ઞ
અનુભૂતિ વિશેષજ્ઞ

 1. ભારતમાં જે સરસ્વતી દેવીના સ્વતંત્ર પ્રાચીન મંદિરો મળે છે ત્યાં સરસ્વતી દેવીની મુખ્યતાએ આરાધના થાય છે.
 2. સંયુક્ત મંદિરોમાં જ્યાં અન્ય દેવોની સાથે મા સરસ્વતીની પણ મૂર્તિ છે અને તેનું વૈશિષ્ટ્ય રહેલું છે ત્યાં પૂજા-ભક્તિ અધિક થાય છે.
 3. સ્વતંત્ર મૂર્તિ સ્વરૂપે કે ઉપદેવતાના રૂપમાં મળે છે જેની ઇતિહાસકારોએ નોંધ લીધી છે તેવી....

આ. ૧. સ્વતંત્ર મંદિરો :

ગુજરાતના પાદિતાણા શહેરમાં શ્રી સિદ્ધાચલ તીર્થની તળેટી વિભાગમાં ઉપર ચડતાં જમણા હાથે નીચા દરવાજાવણું મંદિર છે. અતિ પ્રાચીન મંદિર છે. દેવી મયૂરના વાહન પર બેસેલાં છે. એક હાથમાં વીજા છે. અન્ય હાથમાં પુસ્તક અને માળા છે. તે સિવાય ચાણોદ (નર્મદા પાસે) તથા સિદ્ધપુરમાં સ્વતંત્ર મંદિર આવેલાં છે અને પૂજાય છે.

૨. રાજ્યાન

રાજસ્થાનના પિંડવાડા ગામની બહાર અજારી મુકામે માસરસ્વતીનું સ્વતંત્ર મંદિર છે. શ્યામ (કાળા) કલરના સાડા પાંચ ફૂટના પથ્થર ઉપર ઊભી રહેલી દેદીઘમાન મૂર્તિ છે. (કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રાચાર્ય મ.સા.ને અહીં વરદાન મળેલ હતું.) તેમના એક જમણા હાથે પુસ્તકની પડ્ડી છે તથા નીચેના ભાગે વરદ મુદ્રામાં એક હાથ રહેલો છે. ડાબા હાથે નીચેના ભાગે અમૃતનું કમંડળ

રહેલું છે તો ઉપરના ડાબા હાથમાં કમળ લાંબી નાળવાળું રહેલું છે તો ડાબા પગની બાજુમાં બાલ હંસ રહેલો છે. મૂર્તિના પરિકરમાં બંને બાજુ ૪-૪ દેવીઓની મૂર્તિઓ રહેલી છે.

3. મયુરા (ઉત્તર પ્રેદેશ) :

મથુરા શહેરની પદ્ધતિમ દિશામાં થોકે દૂર એક નાનો પર્વત છે. જેના ઉપર મહાવિદ્યાદેવીનું મંદિર છે. તેની નીચેની સમતલ ભૂમિ ઉપર એક નાળું વહે છે. જેનું નામ સરસ્વતી નાળું છે અને તેની બાજુમાં એક કુંડ છે જેને સરસ્વતી કુંડ કહે છે. મથુરાની પરિક્રમામાં આ મંદિર, નાળું અને કુંડનો સમાવેશ થાય છે.

૪. બાસર (જિલ્લા આદિલાબાદ) આંધ્રપ્રદેશ :

ગોદાવરી નદીના ડિનારા પર 'શ્રી જ્ઞાન સરસ્વતી મંદિર' નામે દેવીનું મંદિર છે. શ્યામવર્ણના અખંડ પાષાણમાંથી દેવીની પ્રતિમા બનાવેલી છે. ચાર ભૂજાવાળી છે. વીજાને ધારણ કરેલી છે. બેસેલી મુદ્રામાં છે અને સ્થાનિક કિંવદંતી અનુસાર આ મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા શ્રી વેદ વ્યાસ મુનિએ કરેલી છે. શિલ્પકલાની દસ્તિથી આ પ્રતિમા ૧૬ કે ૧૭મી સદીની બનેલી મનાય છે.

પ. ગણગા (જિલ્લા ધારવાડ) કણ્ઠિક :

ગાદગ ગામે રહેલી ‘ભગવતી સરસ્વતી’નું મંદિર ચાલુક્ય કાલીન ગણાય છે. સંભવતઃ આ મંદિરનું નિર્માણ ૧૦મી શતાબ્દીમાં થયેલું હશે. આ મંદિરમાં ભગવતી સરસ્વતીની પ્રતિમા કાળા રંગની છે. તથા પૂરી પ્રતિમા અત્યંત મનોહર અને ભવ્ય છે. દેવીના મસ્તક ઉપર નક્ષીદાર મુગુટ છે. કંદમાં હાર અને શરીર પર રત્નજડીત આભૂષણો છે. આ પ્રાચીન મંદિરો પૈકીનું એક છે.

६. गया बिहार :

ગયા છિન્હુઓનું એક પવિત્ર પવિત્ર તીર્થ છે. ગયાથી ગ્રણ-ચાર માઈલ ઉપર એક નદી વહે છે જેને સરસ્વતી નદી કહે છે. એ નદીના ડિનારા પર એક પ્રાચીન પણ નાનું ‘સરસ્વતી મંદિર’ રહેલું છે અને તેમાં ભવ્ય પ્રતિમા રહેલી છે.

੭. ਪੇਣੇਵਾ ਹਰਿਯਾਏ :

પેહેવા તીર્થનું પ્રાચીન નામ પૃથુદક છે. આ સ્થાન જનપદ કુરુક્ષેત્રની અંતર્ગત આવેલું છે. અહીં ગામમાં જે નદી જે વહે છે તેને સરસ્વતી નદી તરીકે ઓળખાવાય છે અને તેના ઘાટ ઉપર એક નાનું સરસ્વતી મંદિર આવેલું છે. જે પણ તીર્થયાત્રી અહીં આવે તે

ੴ

અહીં સરસ્વતી મંદિરના દર્શને અવશ્ય આવે છે. પ્રાચીન એ પ્રભાવક તીર્થ તરીકે અહીંના મંદિરની ગળાના થાય છે.

તે સિવાય રાજ્યાનમાં પિલાની, બિહારી દેવધર જિલ્લામાં
વૈદ્યનાથધામ, મહારાષ્ટ્રમાં નાગપુર પાસે કુંતલપુર, તમિલનાડુમાં
અચલેશ્વર, તંજાવર રેલ્વે સ્ટેશનની બાજુમાં સ્વતંત્ર સરસ્વતી
મંદિરોની ગણાના કરાય છે.

બ. સંયુક્ત મંદિરો :

હિન્દુ ધર્મની માન્યતા પ્રમાણે એક જ મંદિરના ગર્ભગૃહની અંદર મહાસરસ્વતી, મહાલક્ષ્મી અને મહાકાળીની મૂર્તિઓ રહેલી હોય છે જેની આદિ શક્તિના ગ્રણ સ્વરૂપો તરીકે ગણાના કરે છે અને આ ગ્રણોય દેવીઓ ક્રમશઃ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશની શક્તિઓ મનાય છે તથા પ્રકૃતિના ગ્રણ તત્ત્વો - સત્ત્વ, રજ્ઞુ અને તમસ્ના પ્રતીક તરીકે પણ આ ગ્રણ દેવીઓને ગણવામાં આવે છે.

મધ્યપ્રદેશમાં ઉજ્જ્વૈન (અવંતિકા) શહેરની ક્ષિપ્રા નદીના કાંઠે કાર્તિક ચોકમાં એક મંદિર છે-જેના ગર્ભગૃહમાં ઉપરોક્ત ત્રણોય દેવીઓની પ્રતિમા રહેલી છે.

બિહારમાં પટના, મહારાષ્ટ્રમાં મુંબઈ-કાલબાદેવી, કર્ણાટકમાં કુલ્લૂર મુકાબિકા દેવી, ઉત્તર પ્રેદેશમાં કાલીમઠ અને કાશીરમાં વૈષ્ણવી દેવીનું ગુજરામંદિર છે જેમાં આ ગ્રાસ દેવીઓ પ્રતિષ્ઠિત થયેલી છે.

ક. આલ્ય મંહિની આણે આણે સુતંશ હેરીઓ :

દેવી સરસ્વતી સ્વતંત્ર મંદિરો અને સંયુક્ત મંદિરો સિવાય અન્ય ઘણાં જિને શ્રોના મંદિરોના પરિસરો, ચોગાન કે ભમતી વગેરેમાં વિવિધ પ્રકારે ધ્યાનાર્કષક, પ્રભાવક મૂર્તિઓ આવેલી છે જે પ્રતિમાના પ્રભાવની નોંધ લોકહૃદયમાં રહેલી હોય છે તથા ઐતિહાસિક મહત્વ પણ જેઓનાં અમલ્ય છે. તેનો પરિયુચ્ચ કરીએ.

ગુજરાતમાં ખંભાત એ જેનોની તીર્થભૂમિ છે. ત્યાં જિરાળાપાડામાં નીચેના ગર્ભગૃહમાં ઉલ્લભી ભવ્ય પ્રતિમા છે. તો માણેક્યોક્રમાં શિંતામણી પાર્શ્વનાથના ગર્ભગૃહમાં ડાબી બાજુએ શૈતવર્ણની પ્રાચીન ઉલ્લભી પ્રતિમા રહેલી છે. વીજા, પુસ્તક, માળા અને કમળ તથા હંસના પ્રતીક રહેલાં છે. તે સિવાય જિરાળાપાડાની બાજુની પોળમાં એક જિનાલયની અંદર ગોખલામાં શ્રી શારદેવીની પ્રાચીન પ્રતિમા બેસેલી મુદ્રામાં રહેલી છે.

ઉત્તર ગુજરાતના પ્રાચીન થિરપુર (થરાદ) ગામની ભાગોળે આવેલા બાવન જિનાલયની ભૂમિનું ઉત્ખનન કરતાં ૬૦૦ વર્ષ જૂની ઊભી પ્રતિમા મળી છે તે અત્યંત પ્રસન્ન અને વરદુ મુદ્રામાં રહેલી છે. જ્યારે રોતેજ તીર્થ શ્રી નેમિનાથ પ્રભુના બાવન જિનાલયની બહાર શ્રી સરસ્વતી દેવીની ૭૦૦ વર્ષ પ્રાચીન મૂર્તિ લેખમાં જણાય આવે છે. તે ઊભી પ્રતિમા રહેલી છે. તે સિવાય

જુનાગઢ, ડભોઈ, ચોરવાડા (જુનાગઢ), અમદાવાદ (વાધુણ પોળ), તારંગા, પાલનપુર, સુરત (વડાચૌટા), ઉમતા (ઇડર પાસે) કંદબગિરિ વગેરે સ્થાનોમાં પ્રાચીન પ્રતિમાજીમાં સરસ્વતીની પ્રભાવક મુદ્રામાં જણાઈ આવે છે.

રાજસ્થાનમાં સિરોહી પાસે આવેલા સેવાડી ગામના જિનમંમહિરોના પરિસરોમાં અદ્ભુત કણી શકાય તેવી બે ઊભી મૂર્તિ દેવી સરસ્વતીની જોવા મળે છે. જેમાં પરિકરોની અંદર નૃત્ય કરતી અપ્સરાઓ અને સંગીતના વાળું તો સાથે રહેલી દેવીઓ પણ છે. જ્યાંથાં પગની બાજુમાં સેવારત બનેલી સાધિકા અને હંસનું પ્રતીક પણ રહેલું છે.

ગુજરાત-રાજસ્થાનમાં અનેકાનેક સ્થળોએ મળતી દેવીઓની પ્રાચીન મૂર્તિઓમાં મુખ્યતાએ દેવીની મૂર્તિ, વરદ મુદ્રાવાળી, પુસ્તક, કમળ અને અમૃત કમંડળને હાથોમાં ધારણે કરેલી જોવા મળે છે. અને પાસેમાં બાલહંસ કે રાજહંસનું પ્રતીક મુકેલું હોય છે. પરંતુ વીજા દૃષ્ટિગોચર થતી નથી.

દક્ષિણ ભારતની પ્રાચીનતા

પુરાતત્વખાતાઓના મતાનુસાર આ દેવી સંબંધી પુરાતત્વીય સામગ્રી ઈસ્ટ્વિસન પૂર્વ અને ઈસ્યુ સંવંધી અનેક પાચીન મૂર્તિઓ મળે છે તેમાંથી કેટલિક મૂર્તિઓનો સામાન્યથી પરિચય કરી લઈએ.

(૧) ઈ. સનની ૨૫૦ વર્ષ પૂર્વ ભારહૃત સ્તુપની પ્રાચીર (રેલીંગ)

પર સરસ્વતીની મૂર્તિ ઉત્કીર્ણ કરેલી છે. તે પદ્મપીઠ ઉપર બિરાજેલી છે અને તે બે હાથે વીજાણ બજાવી રહી છે. આ મૂર્તિ સુંદર-આકર્ષક અને ઉપલબ્ધ મૂર્તિઓમાં પ્રાચીનતમ છે.

(૨) ઘંટસાલ (આંગ્રેઝદેશ) :

અનુમાનથી ઈ. સ.ના ૨૦૦ વર્ષ પૂર્વે ચાર ભુજાવાળી, સરખા
પાદવાળી, જમણા હાથમાં કમળનું ફૂલ, નીચેનો હાથ હંસ
ઉપર, ડાબા હાથમાં પુસ્તક અને બીજો હાથ વરદુ મુદ્રામાં
દેવી સરસ્વતી રહેલી છે. મસ્તક ઉપર મુગુટ છે. આંખો ધ્યાન
મળ્ણ છે.

ઈસુની સંવત પ્રારંભ થયા પછી ઈ. સન ૧૩૨ની આસપાસ
મથુરાની પાસે કંકાલી ટીલાના સ્થાન પર મળી છે. આ મૂર્તિના
પીઠાસન પર શક સંવત ૫૪ (ઈ. સ. ૧૬૨) બ્રાહ્મી લિપિમાં કોતરેલું
છે. આ મૂર્તિનું મસ્તક ખંડિત છે. બે હાથમાંથી ૧ હાથ અભય મુદ્રામાં
છે. અને બીજા હાથમાં પુસ્તક છે. અને તે હાલ લખનઉના
સંગ્રહાલયમાં સુરક્ષિત છે. આ જ સંગ્રહાલયમાં ૧૦મી શતાબ્દીની
નૃત્યરત-ચતુર્ભૂજાવાળા મૂર્તિ છે. જે દેવીના બે હાથમાં વીણા છે
અને બીજા બે હાથથી ઉત્તરીય વસ્ત્ર પકડેલાં છે. તો ગ્રીજા એક મૂર્તિ
૧૨ મી શતાબ્દીની મળી છે. જે મૂર્તિ વિષ્ણુ-પ્રસ્તરની છે તથા અષ્ટભૂજા
ખંડિત મિજાપુર (ઉ. પ્ર.)માંથી મળી છે. જે દેવીના ૧ પગ આસન

સામૂહિક તીર્થયાત્રાના આ અગિયાર દૃશ્યો ક્યારે બદલાશે ?

□ મુનિશ્રી પ્રશામરતિ વિજયજી મહારાજ

[‘સાધુ તો ચલતા ભલા’ ભાગ ૧-૨, પુસ્તકમાં મુનિશ્રીએ પ્રાસાદિક ગદ્યમાં યાત્રાના અનુભવો આલેખ્યા છે. ‘પોષ સુદ ૧૩’ પુસ્તકમાં ગુરુવર્ય શ્રી રામચંત્રસૂરિશજી મહારાજનું જીવન ચરિત્ર આલેખ્યું છે. ‘આનંદધનજી અષ્પદી’ અને બીજા પડ્ફા અનેક પુસ્તકો એમની કલમમાંથી પ્રાપ્ત થયા છે. આ લેખમાં એમણે સામૃહિક યાત્રામાં થતી આશાતના દૂર કરવાના સૂચના ઘણા પ્રેમથી કર્યા છે. મુનિશ્રીનું લક્ષ યાત્રામાં થતા આશાતનાનું નિવારણ કરવાનું છે.]

ભાગદોડ મચાવતા કર્મચારીઓ ઘણો બધો સામાન ઉતારવા મેઠે છે. તેઓ શિસ્તમાં માને છે, જ્યાણમાં નહીં. તેમને સૂચનાઓનું પાલન કરવાનું હોય છે. તેઓ ખુલ્લી જગયામાં અથવા મેઠન હોલ્ડમાં બધો સામાન પાથરી દે છે : બેંસ, બોક્સીસ, સૂટટક્સીસ અને નાનીમોટી થેલીઓ. આ રીતે પથરાયેલો સામાન મોટે ભાગે તીર્થના મુખ્ય દેરાસરની સામે જ ખડકાતો હોય છે. આ છે આજની તીર્થયાત્રાનું પ્રથમ દૃષ્ય.

ધર્મશાળાની રૂમના દરવાજા, જૂના સ્ટીકરો જ્યાં લાગ્યા હોય
છે ત્યાં નવા સ્ટીકર્સ ચીપકી જાય છે. પોતાના ઘરના કે બંગલાના
દરવાજા સુંદર, સ્વચ્છ અને સ્ટીકર
વિહોણા રાખવામાં માહેર એવા
યાત્રાળુઓ માટે ધર્મશાળાના
દરવાજાઓ પર જે સ્ટીકર્સ લાગે

છે તે તીર્થની સુંદરતાનો નાશ કરે છે. મૌધાદાટ દરવાજા અને મૌધાદાટ રંગરોગાનનો દાટ વળી જાય છે આ સ્ટીકર્સ દ્વારા. આ બીજું દ્રશ્ય.

પછી એક સાથે યાત્રાળુઓ આવી પહોંચે છે. શાંત અને પ્રસન્ન
વાતાવરણ કોલાહલથી ભરાઈ જાય છે. સૌ બૂમાબૂમ કરી શકે છે.
રેલવે સ્ટેશન જેવો અવિરત ગણગણાટનો અનિવાર્ય. તીર્થભૂમિ
પર પગ મૂક્યા ત્યારથી થવું જોઈએ તે નિસ્સિહીનું પાલન કર્યાંય
કરો જોવા મળતું નથી. નહાયા પછી તીર્થયાત્રાની શરૂઆત થશે
એવી સમજૂતી છે. નહાયા નહીં ત્યાર સુધી તો બધો જ કોલાહલ
સત્તાવાર છે. જે ન દેખાય, જે ન મળે તેના નામનો વારંવાર મહા
ઉદ્ઘાર તો જાણો, કર્તવ્ય જ ગણાય. તીર્થભૂમિમાં શાંતિ જાળવવાની
સહિયારી જવાબદારીનો, સંપૂર્ણ બહિજ્ઞાર જરૂર જોવા મળે. આ
તીર્થભૂમિની દર્શય.

માઈક પરની જાહેરાતોથી દેરાસરમાં પણ એકાગ્રતા બનાવવાનું મુશ્કેલ થઈ જાય છે. નાસ્તાનો, જમવાનો, નીકળવાનો સમય, ફ્લાણાભાઈનું અર્જન્ટ કામ છે, સંઘપતિ અને લાભાર્થીના નામો તેમજ તીર્થમાં લાભ લેવા અંગેની સૂચનાઓ વારંવાર, વારંવાર,

વારંવાર ચાલતી રહે છે. આત્મચિંતનના સ્થાનોમાં હોવી જોઈતી સાત્ત્વિકતા, આ લાઉડ બની જતા સ્પીકરો દ્વારા હાથ બહાર જતી રહે છે. આ છે ચોથું દૃશ્ય.

રસોડામાં પાંચ પકવાન, પાંચ ફરસાણ અને અન્ય વાનગીઓ, બની જાય છે. ભક્તિની દર્શિએ આ ઉત્તમ સુવિધા છે. સાથે સાથે હોવી જોઈતી જેન આહાર-મર્યાદાનો અભાવ તો દુવિધા છે. દેરાસરના ઓટલે ડિશ લઈને બેસી જવું, એંઠા મોઢે અને એંઠા હાથ લઈ દેરાસરમાં આંટો મારી લેવો, આમાં કોઈ પ્રોબ્લેમ માનવામાં આવતો નથી. આઈસ્ક્રીમ, અનાવશ્યક મુખવાસો અને કોલ્ડ ફીંક્સની

વ્યવસ્થા વસ્તુતઃ દોષિત અવસ્થાનું
જ સર્જન કરે છે. આ છે પાંચમું
દૃષ્ટિ.

નિયત સમયે શરૂ થાય છે તેમ જ ચંદનપૂજા નિયત સમયે બંધ થઈ જાય છે. આ બે મર્યાદા બદલવાની કોશિશ થતી રહે છે. પાંચસો કે હજાર યાત્રાણું માટે તીર્થને આગાહપૂર્વક કહેવામાં આવે છે કે ટાઈમ બદલો. ટાઈમ બદલાય છે. તીર્થની સમયમર્યાદા તૂટે છે. સૌ રાજુ થાય છે કે બધાયને લાભ મળી ગયો. કોઈ સમજતું નથી કે બધાયને દોષ લાગી ગયો. આ છે છિંફું દશ્ય.

થાજીમાં આવશ્યકતા કરતાં વધારે ફૂલો અને વાટકીમાં જરૂર કરતાં વધુ કેસરચંદન લઈ લીધા બાદ જે વધું તે ગમે ત્યાં મૂકી દેવાની વૃત્તિનું શું કરવું ? વ્યવસ્થા સાચવવા માટે આવ્યા છીએ કે વ્યવસ્થા વેરવિભેર કરવા, તે સમજાતું નથી. પોતાની અનુકૂળતા મુજબ મંદિરજીમાં સામગ્રીનો ઉપયોગ થતો રહે છે. પૂજારીઓ અને કર્મચારીઓને પાછળથી જે કામ વધી પડે છે તેની જવાબદારી તો તીર્થની જ ગણી લેવાય છે.

પૂજા પતી ગયા બાદ થાળી, વાટકા, પાટલા, પુસ્તિકા, માળા અને અન્ય ઉપકરણને યોગ્ય જગ્યાએ મૂકીને પછી જ મંહિરની બહાર નીકળવું આવો નિયમ પાળવામાં આવતો નથી કેમ કે આવો નિયમ હોવો જોઈએ તેવું કોઈ વિચારતું જ નથી. વેરાયેલા ચોખા, ઢોળાયેલા

ਯੈਨਧਰਮ ਮੌਜੂਦਾ ਅਥਵਾ ਅਵਧਾਰਣਾ

□ ડૉ. સાગરમલ જૈન

[જેન દર્શનના અતિ વિદ્વાન તેજસ્વી ડૉ. સાગરમલ જેન પાર્થનાથ શોધ સંસ્થા, બનારસના પૂર્વ ડાયરેક્ટર છે. તેમના સો થી વધુ પુસ્તકો, શોધ નિબંધો, લેખો વગેરે પ્રકાશિત થયેલા છે. તેમના માર્ગદર્શનમાં ઘણાં વિદ્યાર્થીઓ, સાહુ-સાધીઓએ પીચેચ.ડી., ડી.લીટ, એમ.એ, એમ.ફીલ કરેલ છે. વર્તમાનમાં તેમણે પોતે સ્થાપિત કરેલ સંસ્થા ‘પ્રાચ્ય વિદ્યાપિઠ’, શાશ્વતપુર (મ.પ.)માં કાર્યરત છે. અતે તેમના તીર્થ સંબંધી બે લેખો અને શંખેશર તીર્થસંબંધી લેખ પ્રકાશિત કર્યા છે, પ્રથમ તીર્થની અવધારણા (Concept) સંબંધી અને બીજો ‘તીર્થયાત્રા’માં તીર્થી વિશેના આગામિક ઉત્ત્લેખોની ચર્ચા ઉપરાંત યાત્રા સંઘમાં છરી પાલિત સંઘ અને તપ, પૂજા વગેરેની વિગત આપી છે. શંખેશર તીર્થની યાત્રા ક્યારે પ્રારંભ થઈ તે જણાવેલ છે. શંખેશર તીર્થ અમદાવાદથી વિરમગામ થઈ મોટર રસ્તે જઈ શકાય છે.]

समग्र भारतीय परम्परा में 'तीर्थ' की अवधारणा को महत्वपूर्ण स्थान प्राप्त है, फिर भी जैन परम्परा में तीर्थ को जो महत्व दिया गया है, वह विशिष्ट ही है, क्योंकि उसमें धर्म को ही तीर्थ कहा गया है और धर्म-प्रवर्तक तथा उपासना एवं साधना के आदर्श को तीर्थकर कहा गया है। अन्य धर्म परम्पराओं में जो स्थान ईश्वर का है, वही जैन परम्परा में तीर्थकर का। वह धर्मरूपी तीर्थ का संस्थापक माना जाता है। दूसरे शब्दों में जो तीर्थ अर्थात् धर्म-भार्ग की स्थापना करता है, वही तीर्थकर है। इस प्रकार जैनधर्म में तीर्थ एवं तीर्थकर की अवधारणाएँ परस्पर जुड़ी हुई हैं और वे जैनधर्म की प्राणा हैं।

जैनधर्म में तीर्थ का सामाज्य अर्थ

जैनाचार्यों ने तीर्थ की अवधारणा पर विस्तार से प्रकाश दाला है। तीर्थ शब्द की व्युत्पत्तिपरक व्याख्या करते हुए कहा गया है- तीर्थते अनेनेति तीर्थः^१ अर्थात् जिसके द्वारा पार हुआ जाता है वह तीर्थ कहलाता है। इस प्रकार सामान्य अर्थ में नहीं, समुद्र आदि के बे तट जिनसे पार जाने की यात्रा प्रारम्भ की जाती थी तीर्थ कहलाते थे, इस अर्थ में जैनागम जम्बूद्वीपप्रशंसिति में मार्गाध तीर्थ, वरदाम तीर्थ और प्रभास तीर्थ का उल्लेख भिलता है^२

તीर्थ का लाक्षणिक अर्थ

लाक्षणिक दृष्टि से जैनाचार्यों ने तीर्थ शब्द का अर्थ लिया - जो संसार समुद्र से पार करता है, वह तीर्थ है और ऐसे तीर्थ की स्थापना करने वाला तीर्थकर है। संकेत में भोक्ता-मार्ग को ही तीर्थ कहा गया है। आवश्यकनियुक्ति में श्रुतधर्म, साधना-मार्ग, प्रावचन, प्रवचन और तीर्थ-ईन पांचों को पर्यावरणी भताया गया है।^३ इससे यह स्पष्ट होता है कि जैन परम्परा में तीर्थ शब्द के बल तट अथवा पवित्र या पूज्य स्थल के अर्थ में प्रयुक्त न होकर तीर्थ तंत्राता अले उत्ताता शास्त्राता निशांग एवं जैन तंत्राता अले उत्ताता शास्त्राता निशांग

एक व्यापक अर्थ में प्रयुक्त हुआ है। तीर्थ से जैनों का तात्पर्य मात्र किसी पवित्र स्थल तक ही सीमित नहीं है। वे तो समग्र धर्ममार्ग और धर्म-साधकों के समूह को ही तीर्थ-रूप में व्याख्यायित करते हैं।

તीर्थ का आध्यात्मिक अर्थ

जैनों ने तीर्थ के लोकिक और व्युत्पत्तिपरक अर्थ से उपर उठकर उसे आध्यात्मिक अर्थ प्रदान किया है। उत्तराध्ययनसूत्र में चांडालकुलोत्पन्न हरकेशी नामक भट्ठान निर्णय साधक से जब यह पूछा गया कि आपका सरोवर कौन-सा है? आपका शान्तितीर्थ कौन-सा है? तो उसके प्रत्युत्तर में उन्होंने कहा कि धर्म ही मेरा सरोवर है और ब्रह्मर्थ ही शांति-तीर्थ है, जिसमें स्नान करके आत्मा निर्मल और विशुद्ध हो जाती है।^४ विशेषावश्यकभाष्य में कहा गया है कि सत्तिता आदि द्रव्यतीर्थ तो मात्र बाह्यमत्त अर्थात्

शरीर की शुद्धि करते हैं अथवा वे केवल नदी, समुद्र आदि के पार पहुंचाते हैं, अतः वे वास्तविक तीर्थ

नहीं हैं। वास्तविक तीर्थ तो वह है जो ज्ञव को संसार-समुद्र से उस पार मोक्षरूपी तट पर पहुँचाता है।⁴ विशेषावश्यकभाष्य में न केवल लौकिक तीर्थस्थलों (द्रव्यतीर्थ) की अपेक्षा आध्यात्मिक तीर्थ (भावतीर्थ) का महत्व बताया गया है, अपितु नदियों के जल में स्नान और उभका पान अथवा उनमें अवगाहन मात्र से संसार से मक्षि मान

ਕੇਨੇ ਕੀ ਧਾਰਣਾ ਕਾ ਅੰਡਨ ਭੀ ਕਿਯਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਖ਼ਕਾਰ ਕਿਛਤਾ ਹੈ ਕਿ 'ਦਾਹ ਕੀ ਸ਼ਾਮਲ, ਤੂਖਾ ਕਾ ਨਾਸ਼ ਇਤਾਹਿ ਕਾਰਣਾਂ ਸੇ ਗੱਗਾ ਆਹਿ ਕੇ ਜਲ ਕੋ ਸ਼ਰੀਰ ਕੇ ਲਿਏ ਉਪਕਾਰੀ ਹੋਨੇ ਦੇ ਤੀਰਥ ਮਾਨਨੇ ਹੋ ਤੋ ਅਨ੍ਯ ਖਾਦਿ, ਪੇਧ ਅਵਾਂ ਸ਼ਰੀਰ-ਸੁਦਿੱਖ ਕਰਨੇ ਵਾਲੇ ਫਰਵ ਇਤਾਹਿ ਭੀ ਸ਼ਰੀਰ ਕੇ ਲਿਏ ਉਪਕਾਰੀ ਹੋਨੇ ਦੇ ਤੀਰਥ ਮਾਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਨ੍ਤੁ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਭੀ ਤੀਰਥਲੁਪ ਮੈਂ ਸ਼ੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਤਾ ਹੈ।^੬ ਵਾਸਤਵ ਮੈਂ ਤੀਰਥ ਵਹ ਹੈ ਜੋ ਹਮਾਰੇ ਆਤਮਾ ਕੇ ਮਲ ਕੋ ਧੋਕਰ ਹਮੇਂ ਸਾਂਸਾਰ-ਸਾਗਰ ਦੇ ਪਾਰ ਕਰਾਤਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਪਰਮਪ੍ਰਾਤ
ਕੈਨ ਤੀਰਥ ਟੁੱਟਿਆ ਅਤੇ ਉਤਾਰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਖੇਂਹ ਕੁ ਕੈਨ ਤੀਰਥ ਟੁੱਟਿਆ ਅਤੇ ਉਤਾਰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਖੇਂ

ੴ ਸਤਿਗੁਰ

કી તીર્થ કી યહ અધ્યાત્મપરક વ્યાખ્યા હમેં વૈદિક પરમ્પરા મેં ભી ઉપલબ્ધ હોતી હૈ. ઉસમેં કહા ગયા હૈ-સત્ય તીર્થ હૈ, ક્ષમા ઓર હંદ્રિય-નિશ્ચા ભી તીર્થ હૈ. સમસ્ત પ્રાણીઓ કે પ્રતિ દ્વાયાભાવ, ચિત્ત કી સરલતા, દાન, સંતોષ, બ્રહ્મચર્ય કા પાલન, પ્રિયવચન, જ્ઞાન, ધૈર્ય ઓર પુણ્ય કર્મ-યે સભી તીર્થ હૈ. ૧

દ્વાત્રીય ઔર ભાવત્રીય

જૈનો ને તીર્થ કે જંગમતીર્થ ઔર સ્થાવરતીર્થ ઐસે દો વિભાગ ભી કિયે હોય. એનુષ્ઠકમશા: ચેતનતીર્થ ઔર જડતીર્થ અથવા ભાવતીર્થ ઔર દ્રવ્યતીર્થ ભી કહ સકતે હોય. વસ્તુત: નદી, સરોવર, આદિ તો જડ યા દ્રવ્ય તીર્થ હોય, જબક શુતવિહિત માર્ગ પર ચલને વાલા સંધ ભાવતીર્થ હોય ઔર વહી વાસ્તવિક તીર્થ હોય. ઉસમે સાધુજન પાર કરાને વાલે હોય, જ્ઞાનાદિ રલત્રય નૌકા-રૂપ તેરને કે સાધન હોય ઔર સંસાર-સમુદ્ર હી પાર કરને કી વસ્તુ હોય. જિન-જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર આદિ દ્વારા અજ્ઞાનાદિ સાંસારિક ભાવોં સે પાર હુઅ જાતા હોય, વે હી ભાવતીર્થ હોય. કોધ, માન, માયા, લોભ આદિ મલ હોય, હનકો જો નિશ્ચય હી દૂર કરતા હોય વહી વાસ્તવ મેં તીર્થ હોય. જિનકે દ્વારા કોધાદિ કી અન્નિ કો શાંત કિયા જાતા હોય વહી સંધ વસ્તુત: તીર્થ હોય. ઇસ પ્રકાર હમ દેખતે હોય કી પ્રાચીન જૈન પરમ્પરા મેં આત્મશુદ્ધિ કી સાધના ઔર જિસ સંધ મેં સ્થિત હોકર યહ સાધના કી જા સકતી હોય, વહ સંધ હી વાસ્તવિક તીર્થ માના ગયા હોય.

જ્ઞાનવિમુ

શ્રી અબુ

આવો આવો ને રાજ, શ્રી અબુ શ્રી જિનવરની ભક્તિ કરીને, ચ

વિમલવસહીના પ્રથમ જિણોસરંધ્રક કેતકી પ્રમુખ ફુસુમવર,

‘तीर्थ’ के यार पकार

વિશેષાવશ્યકભાષ્ય મેં
ચાર પ્રકાર કે તીથોઁ કા
ઉલ્લોખ હૈ, નામ-તીર્થ,
સ્થાપનાતીર્થ, દ્રવ્યતીર્થ ઔર
ભાવતીર્થ. જિન્હેં તીર્થ નામ
દિયા ગયા હૈ વે નામતીર્થ હૈને.
વે વિશેષ સ્થળ જિન્હેં તીર્થ
માન લિયા ગયા હૈ, વે
સ્થાપનાતીર્થ હૈને. અન્ય
પરમ્પરાઓ મેં પવિત્ર માને
ગાએ નદી, સરોવર આદિ
અથવા જિનેન્દ્રદેવ કે ગર્ભ,

જન્મ, દીક્ષા, કૈવલ્ય-પ્રાપ્તિ એવં નિર્વાણ કે સ્થલ દ્રવ્યતીર્થ હું. જબકી મોક્ષમાર્ગ ઔર ઉસકી સાધના કરને વાલા ચતુર્વિધસંધ ભાવતીર્થ હું. ^{૧૦} ઇસ પ્રકાર જૈનધર્મ મેં સર્વપ્રથમ તો જિનોપદાસ્તિ ધર્મ, ઉસ ધર્મ કા પાલન કરને વાલે સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક ઔર શ્રાવિકારૂપ ચતુર્વિધ સંધ કો હી તીર્થ ઔર ઉસકે સંસ્થાપક કો તીર્થકર કહા ગયા હું. યથાપણ પરવર્તી કાલ મેં પવિત્ર સ્થલ ભી દ્રવ્યતીર્થ કે રૂપ મેં સ્વીકૃત કિએ ગયે હું.

ਤੀਰਥ ਸ਼ਬਦ ਧਰਮਸੰਘ ਕੇ ਅਰ्थ ਮੌ

प्राचीनकाल में श्रमण परम्परा के साहित्य में ‘तीर्थ’ शब्द का प्रयोग धर्म-संघ के अर्थ से होता रहा है। प्रत्येक धर्मसंघ या धार्मिक साधकों का वर्ग तीर्थ कहलाता था, इसी आधार पर अपनी परम्परा से भिन्न लोगों को तैर्थिक या अन्यतैर्थिक कहा जाता था। जैन साहित्य में बौद्ध आदि अन्य श्रमण परम्पराओं को तैर्थिक या अन्य तैर्थिक के नाम से अभिहित किया गया है।¹⁹ बौद्ध ग्रंथ दीधनिकाय के सामग्रज्ञतासुत में भी निर्णन्य शातृपुत्र महावीर के अतिरिक्त मंखलिगोशालक, औजितकेशकम्बल, पूर्णकाश्यप, पकुघकात्यायन

શાનવિમલસ્થુરી ફૂટ

શ્રી આભુ તીર્થ સ્તવન

આવો આવો ને રાજ, શ્રી અંબુદ જિલ્હિવર જઈએ;
શ્રી જિનવરની ભક્તિ કરીને, આતમ નિર્મલ થઈએ.

આપો (એ આંકડા)

વિમલવસહીના પ્રથમ જિલ્લાસર, મુખ નિરખે સુખ પાઈએ;
ચંપક કેતકી પ્રમુખ કુસુમવર, કંઠે ટોડર દિવ્યાયે. આવો ૧.

જિમણો પાસ લુણગ વસહી, શ્રી નેમીસર નમીયે;

રાજ્યમતી વર નયણો નિરખી, દુઃખ દોહગ સવિ ગમીયે. આવો ઠર.

સિદ્ધાચલ શ્રી ઋખભ જિણોસર, રૈવત નેમ સમરીયે;
અર્થાંગિરિની યાત્રા કરતાં, બિહું તિર્થ ચિત ધરીયે. આવો ૦૩.

ਮੁੜਪ ਮੁੜਪ ਵਿਵਿਧ ਕੋਰਣੀ, ਨਿਰਖੀ ਲੈਂਧੂ ਹਰੀਥ.

શ્રી જિનવરસના બિંબ નિહાલી, નરભવ સર્કલા કરીયે, આવો ૦૪.

આવિયલગાં આઈશ્વર પ્રણામી, અશુભ કરમ સવિ હરિયે,
પાસ શાંતિ નિરખી જબ નયણો, મન મોહું તુંગારિયે. આવોંઠ.

પાયે ચઢતાં ઉજમ વાધે, જેમ ઘોડે પારખીયે;

સકલ જિનેસર પૂજી કેસર, પાપ પડલ સવિ હરિયે આવો॥૧૬॥

એકણા ધ્યાને પ્રભુને ધ્યાતાં, મનમાણિ નવિ ડરીયે;

જ્ઞાનવિમલ કહે પ્રભુ સૂપસાયે, સકલ સંઘ સૂખ કરીએ. આવો! ૭

આદિ કો ભી તિત્થકર
 (તીર્થકર) કહા ગયા હૈ. ^{૧૨}
 ઇસસે યહ ફલિત હોતા હૈ કે
 ઉનકે સાધકોં કા વર્ગ ભી તીર્થ
 કે નામ સે અભિહિત હોતા
 થા. જેન પરમ્પરા મેં તો
 જૈનસંધ યા જૈન સાધકોં કે
 સમુદ્દર કે લિએ તીર્થ શબ્દ
 કા પ્રયોગ પ્રાચીનકાલ સે
 લોકર વર્તમાન યુગ તાક
 યથાવત્ પ્રયાલિત હૈ. આચાર્ય
 સમજીનાનનદ ને મહાવીર કી
 સુતિ કરતે હુએ કહા હૈ કે
 હે ભગવનુ! આપકા યહ તીર્થ
 સર્વोદય અર્થાત્ સબકા
 કલ્યાણ કરને વાલા હૈ. ^{૧૩}
 મહાવીર કા ધર્મસંધ સટેવ હી
 તીર્થ કે નામ સે અભિહિત
 કિયા જાના રહા હૈ

साधना की सुकरता और
दुष्करता के आधार पर
तीर्थों का वर्गीकरण
विशेषावश्यकभाष्य में

સાધના પદ્ધતિ કે સુકર યા દુષ્કર હોને કે આધાર પર ભી છન્હ સંઘરૂપી તીર્થોં કા વળ્ણિકરણ કિયા ગયા હૈ. ભાષ્યકાર ને ચાર પ્રકાર કે તીર્થોં કા ઉલ્લેખ કરતે હુએ લિખા હૈ ક્રિ-

૧. સર્વપ્રથમ કુછ તીર્થ (તટ) એસે હોતે હૈ, જીનમં પ્રવેશ ભી સુખકર હોતા હૈ ઔર જહાં સે પાર કરના ભી સુખકર હોતા હૈ, છસી પ્રકાર કુછ તીર્થ યા સાધક-સંધ એસે હોતે હૈ, જીનમં પ્રવેશ ભી સુખદ હોતા હૈ ઔર સાધના ભી સુખદ હોતી હૈ. એસે તીર્થ કા ઉદાહરણ દેતે હુએ ભાષ્યકારને શૈવમત કા ઉલ્લેખ કિયા હૈ, ક્રોકિ શૈવ સંમ્રદ્ધાય મેં પ્રવેશ ઔર સાધના દોનો હી સુખકર માને ગયે હૈનું.

૨. દૂસરે વર્ગ મેં વે તીર્થ (તટ) આતે હૈ, જીનમં પ્રવેશ તો સુખરૂપ હો, કિંતુ જહાં સે પાર હોના દુષ્કર યા કઠિન હો. છસી પ્રકાર કુછ ધર્મસંધો મેં પ્રવેશ તો સુખદ હોતા હૈ, કિંતુ સાધના કઠિન હોતી હૈ. એસે સંધ કા ઉદાહરણ બૌદ્ધ સંધ કે રૂપ મેં હિયા ગયા હૈ. બૌદ્ધ સંધ મેં પ્રવેશ તો સુલભતાપૂર્વક સમ્ભવ થા, કિંતુ સાધના ઉત્તની સુખરૂપ નહીં થી, જીતની કિ શૈવ સમ્રદ્ધાય કી.

૩. તીસરે વર્ગ મેં એસે તીર્થ કા ઉલ્લેખ હુએ હૈ ‘જીસ મેં પ્રવેશ તો કઠિન હૈ, કિંતુ સાધના સુકર હૈ.’ ભાષ્યકાર ને ઇસ સંદર્ભ મેં જૈનો કે હી અચેલ સમ્રદ્ધાય કા ઉલ્લેખ કિયા હૈ. ઇસ સંધ મેં અચેલકતા અનિવાર્ય થી, અતઃ ઇસ તીર્થ કો પ્રવેશ કી દૃષ્ટિ સે દુષ્કર, કિંતુ અનુપાલન કી દૃષ્ટિ કે સુકર માના ગયા હૈ.

૪. ગ્રંથકાર ને ચૌથે વર્ગ મેં ઉસ તીર્થ કા ઉલ્લેખ કિયા હૈ, જીસમં પ્રવેશ ઔર સાધના દોનો દુષ્કર હૈ ઔર સ્વયં ઇસ રૂપ મેં અપને હી સમ્રદ્ધાય કા ઉલ્લેખ કિયા હૈ. યહ વળ્ણિકરણ કિંતના સમુચ્ચિત હૈ યહ વિવાદ કા વિષય હો સકતા હૈ, કિંતુ ઇતના નિશ્ચિત હૈ કે સાધના-માર્ગ કી સુકરતા યા દુષ્કરતા કે આધાર પર જૈન પરમ્પરા મેં વિવિધ પ્રકાર કે તીર્થોં કી કલ્પના કી ગઈ હૈ ઔર સાધના માર્ગ કો હી તીર્થ કે રૂપ મેં ગ્રહણ કિયા ગયા હૈ.

ઇસ પ્રકાર હમ દેખતે હું ક્રિ જૈન પરમ્પરા મેં તીર્થ સે તાત્પર્ય મુખ્ય રૂપ સે પવિત્ર સ્થળ કી અપેક્ષા સાધના-વિષય સે લિયા ગયા હૈ ઔર જ્ઞાન, દર્શન ઔર ચારિત્ર-રૂપ મોક્ષમાર્ગ કો હી ભી ભાવતીર્થ કહા ગયા હૈ, ક્રોકિ યે સાધક કે વિષય-કષાયરૂપી મલ કો દૂર કરકે સમાધિ રૂપી આત્મશાંતિ કો પ્રાપ્ત કરવાને મેં સમર્થ હૈ. પ્રકારાન્તર સે સાધકોં કે વર્ગ કો ભી તીર્થ કહા ગયા હૈ. ભગવતીસૂત્ર મેં તીર્થ કી વ્યાખ્યા કરતે હુએ સ્પષ્ટરૂપ સે કહા ગયા હૈ કે ચતુર્વિધ શ્રમજાસંધ હી તીર્થ હૈ.^{૧૫} શ્રમજા, શ્રમજી, શ્રાવક ઔર શ્રાવિકાર્યો – ઇસ ચતુર્વિધ શ્રમજાસંધ કે ચાર અંગ હૈ. ઇસ પ્રકાર યહ સુનિશ્ચિત હૈ કે પ્રાચીન જૈન ગ્રંથ મેં તીર્થ શબ્દ કો સંસાર-સમુદ્ર સે પાર કરાને વાલે સાધન કે રૂપ મેં ગ્રહીત કરકે ત્રિવિધ સાધના-માર્ગ

જૈન તીર્થ વંદના અને શિવ્ય સ્થાપત્ય વિશેષાંક ફુલ તીર્થ વંદના અને શિવ્ય સ્થાપત્ય વિશેષાંક

ઔર ઉસકા અનુપાલન કરને વાલે ચતુર્વિધ શ્રમજાસંધ કો હી હી વાસ્તવિક તીર્થ માના ગયા હૈ.

નિશ્ચયતીર્થ ઔર વ્યવહારતીર્થ

જૈનો કી દિગ્ભર પરમ્પરા મેં તીર્થ કા વિભાજન નિશ્ચયતીર્થ ઔર વ્યવહારતીર્થ કે રૂપ મેં હુએ હૈનું. નિશ્ચયતીર્થ કે રૂપ મેં સર્વપ્રથમ તો આત્મા કે શુદ્ધ-બુદ્ધ સ્વભાવ કો હી નિશ્ચયતીર્થ કહા ગયા હૈ. ઉસમે કહા ગયા હૈ કે પંચમહાત્રાત્મો સે યુક્ત સમ્યક્ત્વ સે વિશુદ્ધ, પાંચ હંદ્રિયો સે સંયત નિરપેક્ષ આત્મા હી એસા તીર્થ હૈ, જીસમે દીક્ષા ઔર શિક્ષા રૂપ સાના કરકે પવિત્ર હુએ જાતા હૈ.^{૧૬} પુનઃ નિર્દોષ સમ્યક્ત્વ, ક્ષમા આદિ ધર્મ, નિર્મલસંયમ, ઉત્તમ તપ ઔર યથાર્થજ્ઞાન – યે સબ ભી કષાયભાવ સે રહિત ઔર શાંતભાવ સે યુક્ત હોને પર નિશ્ચયતીર્થ માને ગયે હૈનું.^{૧૭} છસી પ્રકાર મૂલાચાર મૂલ કો શુતર્ધમ કો તીર્થ કહા ગયા હૈ,^{૧૮} ક્રોકિ વહ જ્ઞાન કે માધ્યમ સે આત્મા કો પવિત્ર બનાતા હૈ. સામાન્ય નિર્જર્ખ યહ હૈ કે વે સભી સાધન જો આત્મા કે વિષય-કષાયરૂપી મલ કો દૂર કર ઉસે સંસાર-સમુદ્ર સે પાર ઉતારને મેં સહાયક હોતે હું યા પવિત્ર બનાતે હું, વે નિશ્ચયતીર્થ હૈનું. યદ્યપિ બોધપાહૃડ કી ટીકા (લગભગ ૧૧૧૦ શતાબ્દી) મેં યહ સ્પષ્ટ રૂપ સે ઉલ્લેખ મિલતા હૈ કે ‘જો નિશ્ચયતીર્થ કી પ્રાપ્તિ કા કારણ હોને સે વે વ્યવહારતીર્થ ભી વંદનીય માને ગયે હૈનું.^{૧૯} ઇસ પ્રકાર દિગ્ભર પરમ્પરા મેં ભી સાધનામાર્ગ ઔર આત્મવિશુદ્ધિ કે કારણોં કો નિશ્ચયતીર્થ ઔર પંચકલ્યાણક ભૂમિયોં કો વ્યવહારતીર્થ માના ગયા હૈ. મૂલાચાર મેં ભી યહ કહા ગયા હૈ કે દાહોપશમન, તૃપ્તાનાશ ઔર મલ કી શુદ્ધિ યે તીન કાર્ય જો કરતે હું વે દ્રવ્યતીર્થ હૈ ‘કિંતુ જો જ્ઞાન, દર્શન ઔર ચારિત્ર સે યુક્ત જિનદેવ હું વે ભાવતીર્થ હૈનું’ યહ ભાવતીર્થ હી નિશ્ચયતીર્થ હૈ. કલ્યાણભૂમિ તો વ્યવહારતીર્થ હૈ.^{૨૦} ઇસ પ્રકાર શેતાભર ઔર દિગંબર દોનો હી પરમ્પરાઓ મેં પ્રધાનતા તો ભાવતીર્થ યા નિશ્ચયતીર્થ કો હી હી દી ગઈ હૈ, કિંતુ આત્મવિશુદ્ધિ કે હેતુ યા પ્રેરક હોને કે કારણ દ્રવ્યતીર્થોં યા વ્યવહારતીર્થોં કો ભી શ્વિકાર કિયા હૈ. સ્મરણ રહે કે અન્ય ધર્મ પરમ્પરાઓ મેં જો તીર્થ કી અવધારણા ઉપલબ્ધ હૈ, ઉસકી તુલના જૈનો કે દ્રવ્યતીર્થ સે કી જા સકતી હૈ.

જૈન પરમ્પરા મેં તીર્થ શબ્દ કા અર્થ-વિકાસ

શ્રમજા-પરમ્પરા મેં પ્રારમ્ભ મેં તીર્થ કી ઇસ અવધારણા કો એક આધ્યાત્મિક અર્થ પ્રદાન કિયા ગયા થા. વિશેષજ્ઞાવશક્તિભૂષ્ય જૈને પ્રાચીન આગમિક વ્યાખ્યા-ગ્રંથો મેં ભી વૈદિક પરમ્પરા મેં માન્ય નદી, સરોવર આદિ સ્થળોને કી અવધારણાઓ કા ખંડન કિયા ગયા ઔર ઉસકે સ્થાન પર રત્નત્રય સે યુક્ત સાધનામાર્ગ

જૈન તીર્થ વંદના અને શિવ્ય સ્થાપત્ય વિશેષાંક ફુલ તીર્થ વંદના અને શિવ્ય સ્થાપત્ય વિશેષાંક

ତୀର୍ଥ ଯାତ୍ରା

□ ડૉ. સાગરમલ જૈન

જૈન પરમ્પરા મેં તીર્થયાત્રાઓં કા પ્રયલન કબ સે હુઅા, યહ
કહના અત્યંત કઠિન હૈ, ક્યાંકિ ચૂણીસાહિત્ય કે પૂર્વ આગમો મેં
તીર્થ સ્થળોં કી યાત્રા કરને કા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કહ્યો નહ્યો ભિલતા હૈ.
સર્વમુખ નિશીથચૂણી મેં સ્પષ્ટ રૂપ સે યહ ઉલ્લેખ હૈ કિ તીર્થકરોં
કી કલ્યાણક-ભૂમિયોં કી યાત્રા કરતા હુઅ જીવન દર્શન-વિશુદ્ધિ
કો પ્રાપ્ત કરતા હૈ.^{૨૦} ઇસી પ્રકાર વ્યવહારભાષ્ય ઔર વ્યવહાર
ચૂણી મેં યહ ઉલ્લેખ હૈ કિ જો મુનિ અષ્ટમી ઔર ચતુર્દશી કો
અપને નગર કે સમસ્ત ચૈત્યોં ઔર ઉપાશ્રયોં મેં ઠહરે હુએ મુનિયોં
કો વંદન નહ્યો કરતા હૈ તો વહ માસલધુ પ્રાયશ્ચિત કા દોષી હોતા
હૈ.^{૨૧}

तीर्थयात्रा का उल्लेख महानिशीथसूत्र में भी भिलता है। इस ग्रंथ का रचना काल विवादास्पद है। हरिभद्र एवं जिनदासगणिका द्वारा इसके उद्धार की कथा तो स्वयं ग्रंथ में ही वर्णित है। नंदीसूत्र में आगमों की सूची में महानिशीथ का उल्लेख अनुपलब्ध है। अतः यह स्पष्ट है कि इसका रचना काल छठी से आठवीं शताब्दी के मध्य ही हुआ होगा। इस आधार पर भी कहा जा सकता है कि जैन परम्परा में तीर्थ यात्राओं को इसी कालावधि में महत्व प्राप्त हुआ होगा।

મહાનિશીથ મેં ઉલ્લેખ હૈ કે ‘હે ભગવન્! યદિ આપ આજી દેં,
તો હમ ચંદ્રમાસ સ્વામી કો વંદન કર ઔર ધર્મચક્ર કી તીર્થયાત્રા કર
વાપસ આયો.’³⁰

जिनयात्रा के संदर्भ में हरिभद्र के पंचाशक में विशिष्ट विवरण उपलब्ध होता है। हरिभद्र ने नवे पंचाशक में जिनयात्रा के विधि-विधान का निरूपण किया है, किंतु ग्रंथ को देखने से ऐसा लगता है कि वस्तुतः यह विवरण दूरस्थ तीर्थों में जाकर यात्रा करने की अपेक्षा अपने नगर में ही जिन-प्रतिमा की शोभा-यात्रा से सम्बन्धित है। इसमें यात्रा के कर्तव्यों एवं उद्देश्यों का निर्देश है। उसके अनुसार जिनयात्रा में जिनधर्म की प्रभावना के हेतु यथाशक्ति दान, तप, शरीर-संस्कार, उचित गीत-वादन, स्तुति आदि करना चाहिए।^{३१} तीर्थ-यात्राओं में शेताभ्यर परम्परा में जो छह-री पालक संघ यात्रा की जो प्रवृत्ति प्रचलित है, उसके पूर्व-बीज भी हरिभद्र इस विवरण में दिखाई देते हैं। आज भी तीर्थयात्रा में इन छह बातों का पालन अच्छा माना जाते हैं-

१. हिन में एक बार भोजन करना (एकाहारी)
 २. भूभिशयन-(भू-आधारी)

- ### 3. पैदल यात्रा (पाठ्यारी)

४. शुद्ध श्रद्धा रभना (श्रद्धाचारी)
५. सर्वसचित का त्याग (सचित परिष्ठारी)
६. भ्रष्टार्थ का पालन (भ्रष्टाचारी)

તીર્થોं કે મહત્વ એવં યાત્રાઓં સમબંધી વિવરણ હમેં મુખ્ય રૂપ સે પરવર્તી કાલ કે ગ્રંથોં મેં હી મિલતે હું. સર્વપ્રથમ 'સરાવલી' નામક પ્રક્રિયાંક મેં શરૂઆતી જ્યોતિરીક તીર્થ' કી ઉત્પત્તિ કથા, ઉસકા મહત્વ એવં ઉસકી યાત્રા તથા વહાં કિએ ગએ તપ, પૂજા, દાન આદિ કે ફલ વિશેષ રૂપ સે ઉલ્લિખિત હું. ^{૩૨}

ਇਸਕੇ ਅਤਿਰਿਕਤ ਵਿਵਿਧ ਤੀਰਥ-ਕਲਾਬ (੧ ਤਵੀਂ ਸ਼ਤੀ) ਔਰ ਤੀਰਥ ਮਾਲਾਓਂ ਭੀ ਜੋ ਕਿ ੧੨ਵੀਂ-੧੩ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਸੇ ਲੋਕਰ ਪਰਵਰਤੀ ਕਾਲ ਮੌਜੂਦਾ ਰੂਪ ਸੇ ਰਚੀ ਗਈ, ਤੀਰਥੀਆਂ ਕੀ ਮਹਤਵਪੂਰਣ ਜਾਨਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਤੀ ਹੈ। ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਮੌਜੂਦਾ ਤੀਰਥਯਾਤ੍ਰਾ ਸਾਂਘਾਂ ਕੇ ਨਿਕਾਲਨੇ ਜਾਨੇ ਸਮੱਝੀ ਵਿਵਰਣ ਜੀ ੧੩ਵੀਂ ਸ਼ਤੀ ਕੇ ਪਸ਼ਾਤ੍ਰ ਰਚਿਤ ਅਨੇਕ ਤੀਰਥਮਾਲਾਓਂ ਅਤੇ ਅਭਿਲੇਖਾਂ ਮੌਜੂਦਾ ਯਤਰ-ਤਤਰ ਮਿਲ ਜਾਤੇ ਹਨ, ਜਿਨਕੀ ਯਥਾਂ ਆਗੇ ਕੀ ਗਈ ਹੈ।

तीर्थयात्रा का उद्देश्य न केवल धर्म साधना है, बल्कि इसका व्यावहारिक उद्देश्य भी है, जिसका संकेत निशीथचूर्णिं में भिलता है। उसमें कहा गया है कि जो एक ग्राम का निवासी हो जाता है और अन्य ग्राम-नगरों को नहीं देखता वह कूपमंडक होता है। इसके विपरीत जो भ्रमशशील होता है वह अनेक मकार के ग्राम-नगर, सत्रिवेश, जनपद, राजधानी आदि में विचरण कर व्यवहार-कुशल हो जाता है तथा नदी, गुहा, तालाब, पर्वत आदि को देखकर चक्षु सुख को भी प्राप्त करता है। साथ ही तीर्थकरों की कल्याणक-भूमियों को देखकर दर्शन-विशुद्धि भी प्राप्त करता है। पुनः अन्य साधुओं के समागम का भी लाभ लेता है और उनकी समाचारी से भी परिचित हो जाता है। परस्पर दानादि द्वारा विविध मकार के धूत, दधि, गुड, क्षीर आदि नाना वंजनों का रस भी ले लेता है।³³

निशीथचूड़ि के उपर्युक्त विवरण से यह स्पष्ट होता है कि जैनाचार्य तीर्थयात्रा की आधात्मिक मूल्यवता के साथ-साथ उसकी व्यावहारिक उपादेयता भी स्वीकारते थे।^{३३}

તीર्थविषय શ્વેતામ્બર જૈન સાહિત્ય

तीर्थविषयक साहित्य में कुछ कल्याणक भूमियों के उल्लेख समवायांग, ज्ञाता और पर्यूषणाकल्प में हैं। कल्याणक भूमियों के अतिरिक्त अन्य तीर्थक्षेत्रों के ज्ञाते उल्लेख उपलब्ध नहीं हैं, उनमें

तीर्थ सम्बन्धी विस्तृत विवरण
भाषा के ग्रंथों में 'सरावली' के
मुख्यरूप से शत्रुंजय अपरनाम
बातें मुख्य रूप से विवेचित हैं
गई हैं। यह सम्पूर्ण ग्रंथ
लगभग ११६ गाथाओं में
पूरा हुआ है। यद्यपि प्राकृत
भाषा में लिखा गया है, किन्तु
भाषा पर अपब्रंश के प्रभाव
को देखते हुए इसे परवर्ती ही
माना जाएगा। इसका काल
दर्शवाँ शताब्दी के लगभग
होगा।

ਇਸ ਮਕੀਓਂਕ ਮੌਂ ਇਸ ਤੀਰਥ ਪਰ
ਦਾਨ, ਤਪ, ਸਾਧਨਾ ਆਦਿ ਕੇ
ਵਿਸ਼ੇ਷ ਫਲ ਕੀ ਚੰਚਾ ਛੁਈ ਹੈ. ਗ੍ਰਾਂਥ
ਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਣਡਰੀਕ ਤੀਰਥ ਕੀ
ਮਹਿਮਾ ਔਰ ਕਥਾ ਅਤਿਮੁਕਤ
ਨਾਮਕ ਋ਖਿ ਨੇ ਨਾਰੇਦ ਕੀ

સુનાઈ, જિસે સુનકર ઉસને દીક્ષિત હોકર કેવલજ્ઞાન ઓર સિદ્ધિ કો
પ્રાપ્ત કિયા. કથાનુસાર ઋખભદેવ કે પૌત્ર કે નિર્વાણ કે કારણ યહ
તીર્થ પુણીરીકળિંગ કે નામ સે પ્રચલિત હું આ. ઇસ તીર્થ પર નમિ,
વિનમિ આદિ દો કરોડ કેવલી સિદ્ધ હુએ હેં. રામ, ભરત આદિ તથા
પંચપાંડવોં અથવા પ્રદ્યુમ્ન, શામ્ભુ આદિ કૃષ્ણા કે પુત્રોં કે ઇસ પર્વત સે
સિદ્ધ હોને કી કથા ભી પ્રચલિત હૈ. ઇસ પ્રકાર યહ પ્રક્રીણિક પદ્ધિમ
ભારત કે સર્વવિશ્વુત જેન તીર્થ કી મહિમા કા વર્ણન કરને વાલા
પ્રથમ ગ્રંથ માના જા સકતા હૈ. શ્વેતાભર પરમ્પરા કે પ્રાચીન આગમિક
સાહિત્ય મેં ઇસકે અતિરિક્ત અન્ય કોઈ તીર્થ સમબંધી સ્વતંત્ર રચના
હમારી જાનકારી મેં નહીં હૈ.

ઇસકે પશ્ચાત્ તીર્થ સમબંધી સાહિત્ય મેં પ્રાચીનતમ જો રચના ઉપલબ્ધ હોતી હૈ, વહ બખ્યાભદ્વિસૂરિ કી પરમ્પરા મેં યશોદેવસૂરિ કે ગાચ્છ કે સિદ્ધિસેનસૂરિ કા સકલતીર્થસ્તોત્ર હૈ. યહ રચના ઈ. સન્ ૧૦૬૭ અર્થાત્ યારહવીં શતાબ્દી કે ઉત્તરાર્ધ કી હૈ. ઇસ રચના મેં સમેતશિખર, શત્રુજય, ઉર્જયન્ત, અર્બુદ, ચિતૌડ, જાલપુર (જાલોર) રણથમ્ભોર, ગોપાલગિરિ (ગવાલિયર) મથુરા, રાજગૃહ, ચમ્પા, પાવા, અયોધ્યા, કામિયલ્ય, ભદ્રિલપુર, શૌરીપુર, અંગાઈયા, તલવાડ, ટેવરાઉ, પંદિલ, ડિણુવાન (ડિણડવાના), નરાન, હર્ષપુર (ખરૂટદેસ), નાગપુર (નાગોર-સામ્ભરદેશ), પલ્લી, સાડેર, નાણક, કોરણટ, ભિશમાલ, (ગૂર્જર દેશ), આહડ (મેવાડ દેશ), ઉપેક્સનગાર (કિરાતઉંએ), જ્યયપુર (મરુદેશ) સત્યપુર (સાચૌર), ગુહુયરાય, પશ્ચિમ વલ્લી, થારાપ્રદ, વાયણ, જલિહર, નગર, ખેડ, મોહેર, અનહિલ્લવાડ (ચહાવલિ), સત્તમનપુર, કયંવાસ, ભરુકાદ્ય (સૌરાષ્ટ્ર), કંકન, કલિકુણાડ, માનખેડ, (દક્ષિણ ભારત), ધારા,

ઉજ્જુની (માલવા) આંદી તીર્થો
કા ઉલ્લેખ હૈ. ૩૪

ਸਿੰਘਾਰਥ ਸਤਵਨ

સિદ્ધાચલગિરિ ભેટ્યા રે ધન્ય ભાગ્ય હમારા,
એ ગિરિવરનો મહિમા મોટો, કહેતાં ન આવે પારા.
રાયણ રુખ સમોસર્યા સ્વામી, પૂર્વ નવાણું વારા રે. ધ૦ ૧.
મૂળનાયક શ્રી આદિજિનેશ્વર, ચઉમુખ પ્રતિમા ચારા;
અષ્ટ દ્રવ્યશું પૂજો ભાવે, સમકિત મૂલ આધારા રે. ધ૦ ૨
ભાવ ભક્તિશું પ્રભુગુણ ગાતાં, અપના જન્મ સુધારા;
યાત્રા કરી ભવિજન શુભ ભાવેસ નરકતર્યંચગતિ વારા રે ધ૦ ૩
દૂર દેશાંતરથી હું આવ્યો, શ્રવણો સુણી ગુણ તોરા;
પતિત ઉદ્ધારણ બિરુદ્ધ તુમારું, એ તીરથ જગ સારા રે. ધ૦ ૪
સંવત અદારસોં ત્યાશી માસ આખાડા, વદી આઠમ ભોમવારા;
પ્રભુજી કે ચરણ પ્રતાપ કે સંઘર્થ, જિમારતન પ્રભુ ઘારા રે. ધ૦ ૫

रचना	रचनाकार	रचनातिथि
सभी तीर्थों का विस्तृत ऐवं व्यापक वर्णन उपलब्ध होता है। यह ई. सन् १३२ की रचना है। शेताभ्यर परम्परा की तीर्थ सम्बन्धी रचनाओं में इसका अत्यंत महत्वपूर्ण स्थान माना जा सकता है। इसमें जो वर्णन उपलब्ध है, उससे ऐसा लगता है कि अधिकांश तीर्थस्थलों का उल्लेख किया ने स्वयं देखकर किया है। यह कृति अपब्रंश भिष्मित प्राकृत और संस्कृत में निर्भित है। इसमें जिन तीर्थों का उल्लेख है वे निम्न हैं—शत्रुंजय, रैवतकणिरि, स्तम्भनन्तीर्थ, अहिष्छिग्रा, अर्बुद (आबु), अश्वावबोध (भडौच), वैभारणिरि (राजगिरि), कौशाम्भी, अयोध्या, अपापा (पावा) कलिकुंड, उस्तिनापुर, सत्यपुर (सांचौर), अष्टापद (कैलाश), भिष्मिला, रत्नवाहपुर, प्रतिष्ठानपत्तन (पैठन), कामिपत्य, अषाहिलपुर, पाटन, शंखपुर, नासिक्यपुर (नासिक), हरिकंभीनगर, अवंतिदेशस्थ अभिनन्दनदेव, चम्पा, पाटलिपुत्र, श्रावस्ती, वाराणसी, कोटिशिला, कोकावसति, छिपुरी, अंतरिक्षपार्श्वनाथ, फ़लविर्द्धिपार्श्वनाथ (फ़लौधी), आमरकुण्ड, (हनमकोण्ड-आंध्रप्रदेश) आदि।	सकलतीर्थस्तोत्र अष्टोत्रतीर्थमाला कल्यप्रदीप अपरनाम विविधतीर्थकल्य तीर्थयात्रास्तवन अष्टोत्रतीर्थमाला तीर्थमाला पूर्वदेशीयचैत्यपरिपाटी सम्मेतशिखर तीर्थमाला श्री पार्श्वनाथ नाममाला तीर्थमाला तीर्थमाला शत्रुंजयतीर्थपरिपाटी सूरतचैत्यपरिपाटी तीर्थमाला सम्मेतशिखर तीर्थमाला तीर्थमाला चैत्यपरिपाटी पार्श्वनाथ चैत्यपरिपाटी शाश्वततीर्थमाला जैसलमेरचैत्यपरिपाटी शत्रुंजयतीर्थयात्रारास शाश्वततीर्थमाला जैसलमेरचैत्यपरिपाटी पार्श्वनाथसंभ्यास्तवन कावीतीर्थवर्णन तीर्थयाज चैत्यपरिपाटीस्तवन पूर्वदेशीयचैत्यपरिपाटी मंउपांचलचैत्यपरिपाटी	सिद्धसेनसूरि महेन्द्रसूरि जिनप्रभसूरि विनयप्रभ उपाध्याय मुनिप्रभसूरि मेघकृत हंससोम विजयसागर मेघविजय उपाध्याय शीलविजय सोभाय विजय देवचंद्र धालासाह ज्ञानविमलसूरि ज्यविजय रत्नसिंहसूरिशिष्य मुनिमहिमा कल्याणसागर वाचनाचार्य मेळकीर्ति जिनसुभसूरि विनीत कुशल कविलावण्यसमय रत्नकुशल कवि दीपविजय साधुचंद्रसूरि जैनवर्धनसूरि भैमराज
इस ग्रन्थों के पश्चात् शेताभ्यर परम्परा में अनेक तीर्थमालाओं एवं चैत्यपरिपाटियां लिखी गईं जो कि तीर्थ सम्बन्धी साहित्य की महत्वपूर्ण अंग हैं। इन तीर्थमालाओं और चैत्यपरिपाटियों की संज्ञा शताधिक है और ये व्यारहवीं शताब्दी से लेकर सत्रहवीं-अठारवीं शताब्दी तक निर्भित होती रही हैं। इन तीर्थमालाओं एवं चैत्य-परिपाटियों का अपना महत्व है, क्योंकि ये अपने-अपने काल में जैन तीर्थों की स्थिति का सम्पूर्ण विवरण प्रस्तुत कर देती हैं। इन चैत्य-परिपाटियों में न केवल तीर्थक्षेत्रों का विवरण उपलब्ध होता है, अपितु वहां किस-किस अंदिर में कितनी पाषाण और धातु की जिन प्रतिमाओं रथी गई हैं, इसका भी विवरण उपलब्ध हो जाता है। उदाहरण के रूप में कटुकमति लाधाशाह द्वारा विरचित सूरतचैत्यपरिपाटी में यह बताया गया है कि इस नगर के गोपीपुरा	वि. सं. ११२३ वि. सं. १२४१ वि. सं. १३८८ वि. सं. १४८१ शती वि. सं. १५८१ शती वि. सं. १६८१ शती वि. सं. १५६५ वि. सं. १७१७ वि. सं. १७२१ वि. सं. १७४८ वि. सं. १७५० वि. सं. १७६८ वि. सं. १७८३ वि. सं. १७८५	
पार्श्वनाथसंभ्यास्तवन कावीतीर्थवर्णन तीर्थयाज चैत्यपरिपाटीस्तवन पूर्वदेशीयचैत्यपरिपाटी मंउपांचलचैत्यपरिपाटी	

क्षेत्र में कुल ७५ जिनमंदिर, ५ विशाल जिन मंदिर तथा १ उत्तर पूर्वी जिनबिंब थे। संपूर्ण सूरत नगर में १० विशाल जिनमंदिर, २ उत्तर पूर्वी दोसरे (गृहयैत्य), ३ गर्भगृह, ३८७८ जिन प्रतिमाओं थीं। इसके अतिरिक्त सिद्धयुक्त, कमलयौमुख, पंचतीर्थी, चौबीसी आदि को भिलाने पर १००४१ जिनप्रतिमाओं उस नगर में थीं, ऐसा उल्लेख है। यह विवरण १७३८ का है। इस पर से हम अनुमान कर सकते हैं कि इन रथनाओं का ऐतिहासिक अध्ययन की दृष्टि से कितना महत्व है। संपूर्ण चैत्यपरिपाटियों अथवा तीर्थमालाओं का उल्लेख अपने आप में एक स्वतंत्र शोध का विषय है। अतः हम उन सबकी चर्चा न करके मान उनकी एक संक्षिप्त सूची प्रस्तुत कर रहे हैं-

યહ સૂચી ‘પ્રાચીનતમતીર્થમાલાસંગ્રહ’ સંબંધિત આધાર પર દી ગઈ હૈ.

ਇਗਾਂਬਰ ਪਰਖਪਰਾ ਮੌਜੂਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਮ ਗ੍ਰੰਥ ਕਸਾਧਪਾਹੂੰਡ, ਬਲਖਾਇਗਾਮ, ਭਗਵਤੀਆਰਾਧਨਾ ਅਤੇ ਮੂਲਾਚਾਰ ਹੈ। ਕਿਨ੍ਤੁ ਇਹਨਾਂ ਤੀਰਥ ਸ਼ਾਣ ਕਾ ਤਾਤ੍ਵਰ੍ਥ ਧਰਮਤੀਰਥ ਯਾ ਚਤੁਰਿਧਸੰਘ ਰੂਪੀ ਤੀਰਥ ਸੇ ਛੀ ਹੈ। ਇਗਾਂਬਰ ਪਰਖਪਰਾ ਮੌਜੂਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਮ ਕਥਾਕਾਂ ਕਾ ਵਣ਼ਨ ਕਰਨੇ ਵਾਲੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਮੌਜੂਦਾ ਤਿਲੋਧਪਾਹੂੰਡਾਤੀ ਕੋ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਮ ਮਾਨਾ ਜਾ ਸਕਤਾ ਹੈ। ਤਿਲੋਧਪਾਹੂੰਡਾਤੀ ਮੌਜੂਦਾ ਰੂਪ ਸੇ ਤੀਰਥਕਾਂ ਕੀ ਕਲਾਇਕ-ਭੂਮਿਕਾਂ ਕੇ ਉਲੱਖ ਮਿਲਤੇ ਹੈਂ। ਕਿਨ੍ਤੁ ਇਹਨਾਂ ਅਤਿਰਿਕਤ ਉਸ ਮੌਜੂਦਾ ਕਥਾਕਾਂ ਕੀ ਚੰਗਾ ਕਰਤੇ ਹੁੰਏ ਪਾਵਾ, ਉਰਜਧੰਤ ਔਰ ਚੰਪਾ ਕੇ ਨਾਮੋਂ

કા ઉલ્લેખ કિયા ગયા હૈ. ઇસી મ્નકાર તિલોયપણુંનીત મેં રાજગૃહ કા પંચશૈલનગર કે રૂપ મેં ઉલ્લેખ હુએ હોય ઓર ઉસમે પાંચોં શૈલોં કા યથાર્થ ઓર વિસ્તૃત વિવેચન ભી હૈ. સમન્તાભદ્ર ને સ્વયમ્ભૂસ્તોત્ર મેં ઉર્જવંત કા વિશેષ વિવરણ પ્રસ્તુત કિયા હૈ. દિગંબર પરંપરા મેં ઇસકે પશ્ચાત્ તીર્થોં કા વિવેચન કરને વાલે ગંથોં કે રૂપ મેં દશભક્તિપાઠ મસિદ્ધ હૈ. ઇનમે સંસ્કૃતનિર્વાણભક્તિ ઓર પ્રાકૃતનિર્વાણકાંડ મહાત્વપૂર્ણ હૈનું. સામાન્યતયા સંસ્કૃતનિર્વાણભક્તિ કે કર્તા ‘પૂજ્યપાદ’ ઓર પ્રાકૃતભક્તિયોં કે કર્તા ‘કુન્દકુન્દ’ કો માના જાતા હૈ. પણ તિન નાથૂરામ જી પ્રેમી ને ઇન નિર્વાણભક્તિયોં કે સમ્બંધ મેં ઇતના હી કહા હૈ ક્રિ, જે તક ઇન દોનોં રચનાઓં કે રચયિતા કા નામ માલૂમ ન હો તથ તક ઇતના હી કહા જા સકતા હૈ ક્રિ યે નિશ્ચય હી આશાધર સે પહલે કી (અબ સે લગ્ભગ ૭૦૦ વર્ષ પહલે, કી હૈનું). પ્રાકૃત ભક્તિ મેં નર્મદા નદી કે તટ પર સ્થિત સિદ્ધવરકૂટ, બડવાની નગર કે દક્ષિણ ભાગ મેં ચૂલણિરિ તથા પાવાગિરિ આદિ કા ઉલ્લેખ કિયા ગયા હૈ, કિનું યે સભી તીર્થક્ષેત્ર પુરાતાત્ત્વિક દૃષ્ટિ સે નવીં-દસવીં કે પૂર્વ કે સિદ્ધ નહીં હોતે હૈનું. ઇસીલિએ ઇન ભક્તિયોં કા રચનાકાલ ઓર ઇન્હેં જિન આચાર્યાંનોં સે સમ્બંધિત કિયા જાતા હૈ, વહ સંદિગ્ધ બન જાતા હૈ. નિર્વાણકાંડ મેં એટાપદ, ચમ્પા, ઉર્જવંત, પાવા, સમ્મેદણિરિ, ગાજપથ, તારાપુર, પાવાગિરિ, શત્રુંજ્ય, તુંગાગિરિ, સવનગિરિ, સિદ્ધવરકૂટ, ચૂલણિરિ, બડવાની, દ્રોષાગિરિ, મેઢણિરિ કુથુણિરિ, કોટશિલા, રિસિંદણિરિ, નાગદ્રઢ, મંગલપુર, આશારમ્ય, પોદનપુર, હસ્તિનાપુર, વારાણસી, મથુરા, અહિછત્રા, જમ્ભૂવન, અર્ગલદેશ, ષિવડકુડલી, સિરપુર, હોલણિરિ, ગોમ્મટદેવ આદિ તીર્થોં કે ઉલ્લેખ હૈનું. ઇસ નિર્વાણભક્તિ મેં આએ હુએ ચૂલણિરિ, પાવાગિરિ, ગોમ્મટદેવ, સિરપુર આદિ કે ઉલ્લેખ એસે હૈનું, જો ઇસ કૃતિ કો પર્યાપ્ત પરવર્તી સિદ્ધ કર દેતે હૈનું. ગોમ્મટદેવ (શ્રવણબેલગોલા) કી બાહુબલી કી મૂર્તિ કા નિર્માણ ઈ. સન્ ૮૮૩ મેં હુએ. અતઃ યહ કૃતિ ઉસકે પૂર્વ કી નહીં માની જા સકતી ઓર ઇસકે કર્તા ભી કુદકુંદ નહીં માને જા સકતે.

પાંચવી સે દશવીં શતાબ્દી કે બીચ હુએ અન્ય દિગ્ભર આચાર્યાં કી કૃતિયોં મેં કુદકુંદ કે પશ્ચાત્ પૂજ્યપાદ કા કમ આતા હૈ. પૂજ્યપાદ ને નિર્વાણભક્તિ મેં નિભન સ્થળોં કા ઉલ્લેખ કિયા હૈ-

કુદકુંપુર, જૃભિમકાગ્રામ, વૈભારપર્વત, પાવાનગર, કૈલાશપર્વત, ઉર્જવંત, પાવાપુર, સમ્મેદપર્વત, શત્રુંજ્યપર્વત, દ્રોષીમત, સદ્ગાચલ આદિ.

રવિષેષા ને ‘પદ્ધયરિત’ મેં નિભન તીર્થસ્થલોં કી ચર્ચા કી હૈ- કૈલાશ પર્વત, સમ્મેદપર્વત, વંશગિરિ, મેધરવ, અયોધ્યા, કામ્પિલ્ય, રત્નપુર, શ્રાવસ્તી, ચમ્પા, કાકન્દી, કૌશાંભી, ચંદ્રપુરી, ભદ્રિકા,

મિથિલા, વારાણસી, સિંહપુર, હસ્તિનાપુર, રાજગૃહ, નિર્વાણગિરિ આદિ. *

સંદર્ભ :

૨૮. ઉત્તરાવહે ધર્મચક્ક, મહુર એ દેવણિમિય થૂભો કોસલાએ વ જિયંતપદિમા, તિથકરાણ વા જન્મભૂમીઓ।

નિશીથચૂર્ણિ, ભાગ ૩, પૃ. ૭૯, ૨૪

૨૯. ‘નિસ્સકડભનિસ્સકડે ચેઝે સબ્વહિં થુઈ તિન્નિ’ વેલંબ ચેઝાણિ વ નાં રવિકકિક આવવિ’, ‘અદ્ભુતીચરદસી સુંચેઇય સવવાણિ સાહુણો સબ્વે કન્દેયવ્યા નિયમા અવસેસ-તિહીસુ જહસતિ ॥’ એસુ અદ્ભુતીમાદીસુ ચેઝયાં સાહુણો વા જે અણાએ વસહીએ ઠિઆતે વ વંદતિ માસ લાહુ ॥

-વ્યવહારચૂર્ણ-ઉદ્ઘૂત જૈનતીર્થોનો ઇતિહાસ, ભૂમિકા, પૃ. ૧૦

૩૦. જહન્નયા ગોયમા તે સાહુણો તં આયરિયં ભણંતિ જહા-ણ જઇ ભયવં તુમે આણાવેહિ તાણં અમ્હેહિં તિથ્યતં કરિ (૨) યા ચપ્પપહસમિય વંદિ (૩) યા ધર્મચક્ક ગંતૂણમાગચ્છામો ॥

મહાનિશીથ, ઉદ્ઘૂત, વહી, પૃ. ૧૦

૩૧. શ્રી પંચાશક પ્રકરણમ्-હરિભદ્રસૂરિ, જિનયાત્રા પંચાશક

પૃ. ૨૪૮-૬ ૩ અભયદેવસૂરિ કી ટીકા સહિત-પ્રકાશક-ક્રષ્ણભદેવ કેશરીમલ શ્રે. સંસ્થા, રતલામ

૩૨. પઇણણયસુતાાં-સારાબલી પઇણણયં, પૃ. ૩૫૦-૬૦ બંબાઈ- ૪૦૦૦ ૩૬.

૩૩. અહાવ-તસ્સ ભાવં ણાઊણ ભણેજ્જા-‘સો વત્થવો

એગગામણિવાસી કૂવમંડુક્કો અવ ણ ગામણગરાદી પેચ્છતિ । અમ્હે પુણ અણિયતવાસી, તુમું પિ અમ્હેહિં સમાણ હિંડતો ણાણાવિધિ-

ગામ-ણગરાગર સનેનિવેસરાયહાણિં જાણવદે ય પેચ્છંતો અધિધાણકુસલો ભવિસ્સસિ, તહા સર વાબિ-વપ્પિણિ-ણદિ

કૂવ-તડાગ-કાણણુજાણ કંદર-દરિ-કુહર-પવ્તે ય ણાણાવિહ-રૂક્ખસોભિએ પેચ્છંતો ચક્ખસુહું પ્રાવિહિસિ,

તિથ્યકરાણ ય તિલોગપૂર્યાણ જમ્મણ-ણિક્ખણ-વિહાર- કેવલુપ્પાદ-નિવ્વાણભૂમીઓ ય પેચ્છંતો દંસણસુદ્ધિં કાહિસિ’

‘તહા અણ્ણેણ સાહુસમાગમેણ ય સામાયારિકુસલો ભવિસ્સસિ, સવ્વાપુલ્ય ય ચઝે વંદતો બોહિલાભં નિજિતેહિસિ, અણોપણ-સુય-દાણાભિગમસહેસુ સંજમાવિરુદ્ધ વિવિધ-વંજણોવિયમણ્યં

ઘય-ગુલ-દધિ-ક્ષીરમાદિયં ચ વિરતિવરિભોગં પાવિહિસિ’ ॥૨૭૧૬ ॥

- નિશીથચૂર્ણિ, ભાગ ૩, પૃ. ૨૪, પ્રકાશક-સન્મતિજ્ઞાનપીઠ, આગારા

૩૪. સમ્મેયસેલ-સતુંજ-ઉજ્જિતે અબ્બુયંમિ ચિત્તતુડે ।

જાલારે રણથંભે ગોપાલગિરિમિ વંદામિ ॥ ૧૯ ॥

સિરિપાસનાહસહિયં રમ્મં સિરિનિમ્મયં મહાથૂભં ।

કાલિકાલે વિ સુયિત્ય મહુરાનયરીઠ (૬) વંદામિ ॥૨૦ ॥

શંખેશ્વર તીર્થ કા ધતિહાસ

□ ડૉ. સાગરમલ જૈન

जैनधर्म में द्रव्य या स्थावर तीर्थों की अवधारणा का विकास कमिक रूप से हुआ है। सर्वप्रथम तीर्थकरों के कल्याणक क्षेत्रों को तीर्थ के रूप में स्वीकार किया गया। उसके पश्चात् विशिष्ट मुनियों और साधकों के निर्वाण स्थल भी तीर्थ के रूप में मान्य किए गए और उन्हें निर्वाण क्षेत्र कहा गया, अन्त में विशिष्ट चमत्कारों से युक्त जिनभिन्न और कलात्मक दृष्टि से बने जिनचैत्य भी तीर्थ कहलाए, इन्हें अतिशय क्षेत्र कहा गया—इस प्रकार तीर्थों का विभाजन तीन रूपों में हुआ । १. कल्याणक क्षेत्र २. निर्वाण क्षेत्र और ३. अतिशय क्षेत्र।

જબ હમ તીર્થોं કે છન તીન રૂપોં કે આધાર શંખેશર તીર્થ પર
વિચાર કરતે હું તો યહ સ્પષ્ટ હો જાતા હૈ કે શંખેશર તીર્થ નિશ્ચિત
રૂપ સે કલ્યાણક ક્ષેત્ર નહીં હૈ ઔર ન યહ કિસી વિશિષ્ટ મહાપુરુષ
કા નિર્વાણ યા સાધના સ્થળ કે રૂપ મેં તીર્થ હૈ. વેસે તો થાઈ દ્વીપ
કી એક હંચ ભી ભૂમિ ઐસી નહીં હૈ જહાં સે કોઈ મુક્ત નહીં હું આ
હો, કિન્તુ યે સભી તીર્થ ભૂમિ નહીં હૈન. શંખેશર તીર્થ કો એક
અતિશય ક્ષેત્ર કે રૂપ મેં હી પ્રાચીન કાલ સે માન્યતા પ્રાપ્ત હૈ.
શંખેશર તીર્થ દી પ્રસિદ્ધ મૂલતઃ વહાં કે પાર્વત્નાથ ભગવાન કે
જિનબિલ્લ કે અતિશયોં (ચયત્કારિતા) કે કારણ હી રહી હૈ.

શંખે શ્વર તીર્થ કા ઘતિહાસ

शंखेश्वर तीर्थ के इतिहास की दृष्टि से हम विचार करें तो इस तीर्थ के महात्मा का सर्वप्रथम उल्लेख जिनप्रभसूरि के 'विविधतीर्थकल्प' नामक ग्रन्थ में मिलता है। जिनप्रभसूरि ने इसन् १३३२ में छस ग्रन्थ की रचना की है। इस ग्रन्थ में शंखेश्वर पार्श्वनाथ कल्प नामक विभाग में छस तीर्थ का विवरण निम्न तृप्ति में प्रस्तुत किया गया है-

‘ਪੂਰ्व ਕਾਲ ਮੈਂ ਏਕ ਬਾਰ ਰਾਜਗੁਹ ਨਗਰੀ ਦੇ ਰਾਜਾ ਨੌਵੇਂ ਪ੍ਰਤਿਵਾਸੁਦੇਵ ਜ਼ਰਾਸ਼ਦ ਨੇ ਨੌਵੇਂ ਵਾਸੁਦੇਵ ਕੁਝਾ ਪਰ ਚਥਾਈ ਕਰਨੇ ਦੇ ਲਿਏ ਪਕਿਮਦਿਆ ਕੀ ਆਉਂਦੇ ਪ੍ਰਸਥਾਨ ਕਿਯਾ। ਉਸਕੇ ਆਗਮਨ ਦੇ ਸਮਾਚਾਰ ਸੁਨਕਰ ਕੁਝਾ ਭੀ ਅਪਨੀ ਸੇਨਾ ਦੇ ਸਾਥ ਫ਼ਾਰਕਾ ਦੇ ਯਲੇ ਆਉਂਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਪਰ ਆਕਰ ਤਟ ਗਏ। ਵਡਾਂ ਪਰ ਅਣਿਧਨੇਮਿ ਨੇ ਉਨਕਾ ਪਾਂਚਜਨਿਆਮਕ ਸ਼ਾੰਖ ਬਜਾਯਾ ਥਾ, ਜਿਸਦੇ ਵਹ ਸਥਾਨ ਸ਼ਾੰਖਪੁਰ ਦੇ ਨਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਛ ਹੁਆ। ਜਬ ਦੋਨੋਂ ਪਕਥਾਂ ਮੈਂ ਧੁਕਾ ਪਾਰੰਭ ਹੁਆ, ਤਥ ਜ਼ਰਾਸ਼ਦ ਨੇ ਕੁਝਾ ਕੀ ਸੇਨਾ ਮੈਂ ਮਹਾਮਾਰੀ ਫੈਲਾ ਦੀ, ਜਿਸਦੇ ਉਨਕੀ ਸੇਨਾ ਢਾਰਨੇ ਲਗੀ। ਇਹੀ ਸਮਾਂ ਅਣਿਧਨੇਮਿ ਕੀ ਸਲਾਹ ਪਰ ਕੁਝਾ ਨੇ ਤਪਸਥਾ ਕੀ

જૈન તીર્થ વંદના અને શિવ્ય સ્થાપત્ય વિશેષાંક ફુલ જૈન તીર્થ વંદના અને શિવ્ય સ્થાપત્ય વિશેષાંક

और पाताल स्थित भावी तीर्थ कर भगवान् पार्श्वनाथ की प्रतिमा प्राप्त की। फिर उसका प्रतिमान्धवणा कराया गया और उसी जल को सेना पर छिड़क दिया गया, जिससे महामारी शांत हुई, उन्होंने जरासंध को पराजित कर मार लाला। पार्श्वनाथ की उक्त प्रतिमा वहीं (शंभूपुर में) स्थापित कर दी गई। कालान्तर में यह तीर्थ विच्छिन्न हो गया तथा बाद में यह प्रतिमा वही शंभूकूप में प्रकट हुई और उसे चैत्य निर्मित कर वही स्थापित कर दी गई। इस तीर्थ में अनेक चमत्कारिक घटनाएँ हुईं। तुर्क लोग भी यहां उपद्रव नहीं करते हैं।'

જિન્ગ્રામભસૂર્તિ કે પૂર્વ જૈન તીર્થો કા ઉલ્લેખ કરને વાલી જો રચનાઓ હું, ઉનમેં આગમ ઔર આગમિક વ્યાખ્યા સાહિત્ય કે ચૂર્ણિ કે કાલ તક અર્થાત् સતતવી શતાબ્દી તક હમેં કહીં ભી શંખેશ્વર તીર્થ કા ઉલ્લેખ નહીં મિલતા હૈ.

તीર્થ સમુન્દી સાહિત્ય મેં બાળભક્તિસૂર્ય કી પરમ્યરા મેં હુએ યશોદેવસૂર્યની કે ગણ્ય કે સિદ્ધસેનસૂર્યની કા ‘સકલતીર્થસ્તોત્ર’ પ્રાચીનતમ હૈ. યહ રચના ઈ. સન. ૧૦૬૭ કી હૈ. ઇસમાં ૫૦ સે અધિક તીર્થોની કા ઉલ્લેખ હુએ હૈ. કિન્તુ ઉસ સૂર્યી મેં કહીં ભી શંખપુર યા શંખેશ્વર તીર્થ કા ઉલ્લેખ નહીં હૈ, જબકે શાનુજય, ગિરનાર, મોઢેરા, ભૂગુકષ્ઠ આદ્ય ગુજરાત કે અનેક તીર્થ ઉસમાં ઉલ્લેખિત હૈન્. ઇસસે યહ જ્ઞાત હોતા હૈ કે ઉસ કાલ મેં શંખેશ્વર તીર્થ કી પ્રસિદ્ધી નહીં રહી હોગી. કિન્તુ વિવિધતીર્થકલ્ય (ઈ. સ. ૧ ઉત્તર) મેં જિન તીર્થોની કા ઉલ્લેખ હુએ હૈ, ઉનમાં શંખપુર કા ઉલ્લેખ હૈ. સાહિત્યિક સાક્ષ્ય કી દૃષ્ટિ સે શંખપુર અર્થાત્ શંખેશ્વર પાર્વત્નાથ તીર્થ કા યહ પ્રાચીનતમ ઉલ્લેખ હૈ. ઇસસે પર્વ કા કોઈ ભી સાહિત્યિક ઉલ્લેખ હમેં પ્રાપ્ત નહીં હૈ.

सिद्धसेनसूरि के सकलतीर्थ (ई. सन् १०६७) और जिनप्रभसूरि के विविध तीर्थकल्प (ई. सन् १३३२) के मध्य अष्टोतरी तीर्थमाला नामक महेन्द्रसूरि कृत एक अन्य कृति भी मिलती है, जो वि. सं. १२४१ की रचना है। यूँकि यह कृति हमें उपलब्ध नहीं हो सकी, इसलिए उसमें शंखेश्वर पार्श्वनाथ तीर्थ का उल्लेख है या नहीं यह कहना कठिन है। किन्तु यह निश्चित है कि विविधतीर्थकल्प के समय अर्थात् ई. सन् १३३२ में यह तीर्थ अस्तित्व में था। साथ ही इसकी तीर्थ रूप में प्रसिद्धि भी थी, तभी तो उन्होंने इस तीर्थ पर स्वतंत्र कल्प की रचना की। ऐतिहासिक दृष्टि से जिनप्रभसूरि के विविधतीर्थकल्प के पश्चात् उपकेशीग्राम के कक्षसूरि रथित नाभिनन्दजिनोद्धार प्रबन्ध (ई. सन् १३३६) और उसके पश्चात्

ੴ ਸਤਿਗੁਰ

કે અન્ય તીર્થમાલાઓં મેં ભી વિવિધતીર્થ મેં કણિત શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ તીર્થ કે કથાનક કા યહ ઉલ્લેખ યથાવતું મિલતા હૈ. યદ્યપિ શીલાંકાચાર્ય કૃત ‘ચરૂપનમહાપુરિસચરિએં’ (ઇ. સ. ૮૬૮), મલ્લધારાગઢીય હેમચન્દ્રસૂરિ રચિત ‘નેમિનાહચરિએં’ (૧૨વીં શતાબી), કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રાચાર્ય કૃત ‘ત્રિષટિશલાકાપુરુષચરિત્ર’ (ઇ. સન્ ૧૧૭૨), મલ્લધારાગઢીય દેવપ્રભસૂરિ કૃત ‘પાણપ મહાકાવ્ય’ (ઇ. સન્ ૧૨૧૩) આદિ ગ્રંથોં મેં ભી ઉક્ત કથાનક પ્રાપ્ત હોતે હૈને. ઇનમેં નગર કા નામ શંખપુર ન બતાકર આનંદપુર કહા ગયા હૈ. ઇસસે યહ સિદ્ધ હોતા હૈ કે પરવર્તી કાલ મેં યહ કથાનક શંખેશ્વર તીર્થ કે સાથ જોડ દિયા ગયા હૈ. યહાં છેસ સર્વપ્રથમ કિસને જોડા યહ કહ પાના કઠિન હૈ. શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ કે વર્તમાન જિનાલય કે પૂર્વ ઈસ ગ્રામ મેં ભગવાન પાર્શ્વનાથ કા હંટોં કા એક પ્રાચીન જિનાલય થા. જો આજ ભી એક ખંડહર કે રૂપ મેં હૈ-યહ ઇસ તીર્થ કી પ્રાચીનતા કા પુરાતાત્ત્વિક આધાર હૈ. માના યહ જાતા હૈ કે સિદ્ધરાજ જયસિંહ કે મંગી દંડનાયક સજજનસિંહ ને શંખપુર મેં સ્થિત પાર્શ્વનાથ ચૈત્યાલય કા

જીણોદ્વાર કરવાયા થા. યહ કાર્ય ઈ. સન् ૧૦૮૮ કે આસપાસ સંપત્ત હુઅ થા. યદ્યપિ ઇસ કાલ કે ગ્રંથો મેં ઇસકી કોઈ ચર્ચા નહોં હૈ. ઇસકી જો ભી ચર્ચા ઉપલબ્ધ હોતી હૈ વહ પરવર્તી કાલ કે ગ્રંથો મેં હી ખિલતી હૈ. વસ્તુપાલચરિત્ર સે વહ સ્પષ્ટ હોતા હૈ કે વસ્તુપાલ ઔર તેજપાલ ને ભી શંખેશર પાર્વનાથ જિનાલય કા જીણોદ્વાર કરવાયા થા ઔર યહ કાર્ય ઈ. સન ૧૨૩૦ મેં સમૃદ્ધ હુઅ થા, યદ્યપિ ઇસ તથિ કે સમ્બન્ધ મેં વિદ્વાનોં મેં કુછ મતભેદ હૈ. કિન્તુ જિનહીર્ઘગણા કૂત વસ્તુપાલચરિત્ર (વિ. સં. ૧૪૮૭) સે યહ સ્પષ્ટ હો જતા હૈ કે વસ્તુપાલ ઇસ જિનાલય કે જીણોદ્વારકર્તા રહે હોએ, ઉનકા સત્તા કાલ ઈ. સન્ ૩૨ કી ૧૩૧૮ શતી કા પૂર્વાર્ધ હૈ. પુનઃ જગડૂશાહચરિત્ર મહાકાવ્ય સે જ્ઞાત હોતા હૈ કે ઝીજૂવાડા કે રાણા દુર્જનશાહ ને ભી ઇસ મંદિર કા જીણોદ્વાર લગભગ ઈ. સન્ ૧૨૪૫ મેં કરવાયા થા, કિન્તુ ઉસી ગ્રન્થ મેં યહ ભી ઉલ્લેખ હૈ કે ૧૪૧૮ શતી કે અન્તિમ દશક મેં અલાઉદીન ખિલજી ને ઇસ તીર્થ કો પૂરી તરફ વિનાય કર દિયા થા, ફિર ભી મૂલનાયક કી પ્રતિમા કો સુરક્ષિત કર લિયા ગયા થા. જનસાધારણ કા ઇસ જિનબિભ્ય એવં તીર્થ કે પ્રતિ અત્યન્ત શ્રદ્ધાભાવ થા ઔર વહી કારણ હૈ કે સમાટ અકબર દ્વારા ગુજરાત વિજય ઈ. સન્ ૧૫૭૨ કે તુરન્ત બાદ હી જેણોં ને

તીર્થાટન વિશે મહાનુભાવનું મંતવ્ય

હમારે યહાં તીર્થાટન બડે પૈમાને પર હોતા હૈ. આજકલ તો સાધન ભી બહુત બઢ ગયે હૈને. ઈસ કારણ યાત્રી સંઘ્યા બઢ જાના અસ્વામ્ભાવિક નહીં હૈ. ઈતના સબ હોને પર ભી કદાચિત હી કિસી યાત્રી કે મન મેં તીર્થ કા ઇતિહાસ જાનને કી જિખાસા પૈદા હુઈ હો. યહ સબ ઈસ કારણ સે હો રહા હૈ કે હમારે સમાજ મેં ઇતિહાસ બોધ કા અભાવ રહા હૈ.

□ શ્રી મનોહરલાલ જૈન (ધાર)

इस प्रकार पुरातात्त्विक साक्षों के आधार पर इस शंखेश्वर तीर्थ का अस्तित्व ई. सन् की १ रवीं शती (ई. सन् ११०० से ११५८) तक जाता है। जहां तक साहित्यिक साक्षों का प्रश्न है ई. सन् १३२२ के पूर्व के नहीं है। अतः इतना तो निश्चित रूप से कहा जा सकता है कि यह तीर्थ ई. सन् की बारहवीं शती में अस्तित्व में आ गया था। यदि हम मूलनायक शंखेश्वर पार्वतीनाथ विभ्व के प्रतिमा के लक्षणों पर विचार करते हैं, तो भी यह प्रतिमा ई. सन् की बारहवीं शती के लगभग की ही सिद्ध होती है। यद्यपि परम्परागत मान्यताएं तो ईसे अरिष्टनेमि के काल की मानती हैं, उन्तु यह तो आस्था का प्रश्न है, मैं इस पर कोई प्रश्नचिन्ह खड़ा करना नहीं चाहता क्योंकि परम्परा के अनुसार अरिष्टनेमि का चिल्लन शंख है तथा वासुदेव के प्रतीक चिल्लनों में एक शंख भी। अतः शंख चिल्लन के धारक शंखेश्वर और उनके आराध्य पार्वतीनाथ शंखेश्वर पार्वतीनाथ के नाम से अभिहित हुए-इस कथानक के आधार पर परम्परा इस तीर्थ को अरिष्टनेमि कालीन मानती है। यह आस्था अनुभूति जन्य है और एक आस्थाशील व्यक्ति के लिए तो अनुभूति ही प्रमाण होती है।

જેણ તીર્થ દંડાના અને શિવ સ્થાપન્ય વિશેષાંક કું જેણ તીર્થ દંડાના અને શિવ સ્થાપન્ય વિશેષાંક કું જેણ તીર્થ દંડાના અને શિવ સ્થાપન્ય વિશેષાંક કું જેણ તીર્થ દંડાના અને શિવ સ્થાપન્ય વિશેષાંક

ਭਤਿਹਾਸ ਕੀ ਗੈਰਵਪੂਰਵ ਵਿਰਾਸਤ - ਕਾਂਗਡਾ ਕੇ ਜੈਨ ਮੰਦਿਰ

□ મહેન્દ્રકુમાર મસ્ત

[પંજાਬના વતની શ્રી મહેન્દ્રકુમારે ઈ. સ. ૧૯૬૪થી સતત શ્રી વીરચંદ રાઘવજી પર ઘણાં લેખો લખ્યા છે. ઉપરાંત છેલ્લા ૬૦ વર્ષથી જેન લેખક તરીકે શાસનની ઘણી સેવા બજાવી છે. તેમણે હાલમાં ‘ગાંધી બીજોર ગાંધી’નો અંગેજ અનુવાદ કર્યો છે. તેમની વિશેષ ઉપલબ્ધ એટલે પાકિસ્તાન સ્થિત જેન મંદિરોની જાળવણી માટે ત્યાંની કોઈમાં, ત્યાંના વકીલો રોકીને અરજી દાખલ કરી છે. જેની સૂનાવણી થઈ ગઈ છે.

તीર્થ પરિચય : ૧. શ્રી કાંગડા તીર્થ પઠાડાકોટથી ૮૦ કિ.મી. દૂર છે. શ્રી પુષ્પ વિજયજી અને શ્રી વલ્લભ વિજયજીના મયતાથી ‘વિજાપ્તિ ત્રિવેણી’ નામની હસ્તપતોના આધારે શોધાયું.

૨. શ્રી ચક્રશરી દેવી તીર્થ : સરહિંદ ગામે આવેલું છે જે ચંદ્રિગઢથી ઉપ કિ.મી. દૂર છે. શ્રી આદીનાથની અધિકાર્યિકા ચક્રશરી માતાનું મંદિર ખૂબ પ્રભાવક અને ચમત્કારિક છે.]

મહાભારત કાલ સે વર્તમાન તક, ઈતિહાસ કે વૈભવ વ ગણિમાં
કે પ્રતીક, તીર્થ-કાઁગડા કે જૈન મંદિર વ ભગ્નાવશેષ ઐસી ગૌરવપૂર્ણ
વિરાસત કી યાદગાર હૈ, જિન પર પ્રત્યેક વ્યક્તિ નાઝ કર સકતા
હૈ. પિંજૌર, નાદૌન, નૂરપુર, કોઠીપુર, પાલમપુર, બૈજનાથ ઔર
ઢોલબાણ સે મિલે જૈન ચિંહ, તીર્થકર પ્રતિમાઓં તથા મંદિરોં કે
અવશેષોં સે યહ બાત સ્પષ્ટ હૈ કે યહ ક્ષેત્ર અતીત સે વિકભ કી
૧ ઉચ્ચી સાથી તક જૈનાચાર્યો, મુનિયોં વ શ્રાવકોં કે કિયા-કલાપોં કા
સમૃદ્ધ કેન્દ્ર બના રહા હૈ.

ਪਿੰਡੀਂ ਮੌਜੂਦਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਵਿਖੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਖੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਵਾਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇਕਿ ਭੁਗੋਲ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਵਿਖੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਖੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਖੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਵਾਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇਕਿ ਭੁਗੋਲ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਵਿਖੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਖੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

સન્ન ૧૮૭૫ કે આસપાસ ભારતીય પુરાતત્વ કે પિતામહ સરકનિંઘમ ને કાંગડા આદિ ક્ષેત્રોं કા દૌરા કિયા. ઉનકી રિપોર્ટ કે અનુસાર 'કાંગડા કિલે મેં લગવાન પાર્વતીનાથ કા એક મંદિર હૈ, જિસમેં આદિ તીર્થકર ઋષભદેવ કી ભવ્ય મૂર્તિ વિરાજમાન હૈ.'

ભગવાન ઋષભદેવ કી યહ ભવ્ય પ્રતિમા અપને અધખુલે ધ્યાનસ્થ નેત્ર, કંધો તક ગિરતે કેશ તથા સૌખ્ય વ શાંત મુખ-મુદ્રા વ પદ્માસન સહિત, કાંગડા કિલે કી બુલન્દી સે માનવ સભ્યતા કે ઉત્થાન વ વિકાસ કા સહિયોં સે નિરંતર આખ્યાન હેતી રહી હૈ. કિલે કે અન્દર યત્ર-તત્ર બિખરે હુએ વિશાળ છિંદુ વ જેન મંદિરોં કે ખાડ, દેહરિયાં, કમરે, પહુંચ, સંભ વ તોરણોં કી શિલાઓં બિના કુછ બોલે હી સન્દ ૧૯૦૪ કે વિનાશકારી ભૂકંપ કી કહાની ઔર યાદ બને હુએ હૈન્. કુછ બની દિવારોં પર પત્થરોં મેં ઉત્કીર્ણ જિન-

પ્રતિમાએ આજ ભી દેખી જા સકતી હૈ. પુરાના કંગડા કે કુછ તાલાબોં, બાવડિયાં ઔર ઘરોં પર ભી ભજન મંદિરોં કી મૂર્તિયાં દૃષ્ટિગોચર હોતી હૈ.

સન્ ૧૮૧૫ મેં બિકાનેર વ પાટણ કે હસ્તલિખિત પુરાતન ગ્રંથ
ભંડારોં કા નિરીક્ષણ કરતે હુએ (પદ્મભૂષણ) વિદ્વાન મુનિ
જિનવિજયજી કો સન્ ૧૪૨૭ કા લિખા ‘વિજનિ ત્રિવેણી’ નામ
કા લઘુગ્રંથ મિલા થા. ઈસમેં આચાર્ય જિનરાજ સૂર્તિ કે શિષ્ય ઉપાધ્યાય
મુનિ જ્યસાગર કી નિશ્ચા મેં સિંધ પ્રદેશ કે ફરીદપુર નામક સ્થાન સે
એક યાત્રા સંધ નગરકોટ કાંગડા તીર્થ કી યાત્રા કરને આયા થા..
રાસ્તે કે સ્થાનોં મેં નિશ્ચિંદીપુર, જાલંધર, વિપાશા (બ્યાસ) નદી,
હરિયાણા (હોશિયારપુર કે પાસ કસ્બા) વ કાંગડા નગર કે ભગવાન
શાંતિનાથ કે મંદિર, મહાવીર સ્વામી મંદિર, કિલે કે મંદિરોં કે વૃત્તાંત
ઓર દર્શન પૂજન કા ઉલ્લેખ હૈ. કાંગડા કે રાજ પરિવારોં કે પૂર્વજ
વ વંશજોં કા ભી ઈસમેં ઉલ્લેખ હૈ. યાત્રા સંધ ૧૧ દિન કાંગડા મેં
રુકા. ભગવાન આદિનાથ વ માતા અંબિકા કી પૂજા કે બાદ વાપસી
પર ગોપાચલપુર (ગુલેર), નંદનવનપુર (નાદૌન), કોટિલગ્રામ
(કોટલા) ઓર કોઠીપુર હોકર સંધ ફરીદપુર પહુંચા. ઈસ ‘વિજનિ
ત્રિવેણી’ કે પુરાતાવાચાર્ય શ્રી જિન વિજયજી ને સન્ ૧૮૧૬ મેં
આત્માનંદ જૈન સભા-ભાવનગર સે વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના સહિત પાયા
થા. ડૉ. બનારસીદાસ જૈન (પંજાબ યુનિવર્સિટી-લાહોર) કે ‘જૈન
ઈતિહાસ મેં કાંગડા (જૈન પ્રકાશ વર્ષ-૧૦, અંક-૮) કે અનુસાર
અંબિકા દેવી કે મંદિર મેં દક્ષિણ કી ઔર દો છોટે જૈન મંદિર હૈ. એક
મેં તો જૈન મૂર્તિ કી પાટ-પીઠ હી રહે ગઈ હૈ, દૂસરે મેં આદિનાથ
ભગવાન કી બેઠી પ્રતિમા હૈ.’

ਇਤਿਹਾਸ ਕੇ ਪੜ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਕਿਲਾ ਕਾਂਗਡਾ

सन् १००८ में महमूद गजनवी ने किला काँगड़ा व यहां के हिंदु व जैन भंटिरों को खुब लूटा। सन् १३६० में फिरोजशाह

तुगलक ने मंहिरों की धन संपदा को फ़िर लूटा। तत्पश्चात् अकबर ने १५५६ में किले को अपने अधिकार में ले लिया। सन् १८०५ से १८०८ तक ये क्षेत्र गोरखों की लूट का शिकार हुआ। आगे भी महाराजा रणजीतसिंह ने गोरखों को हराकर १८२८ में किले पर अधिकार कर लिया।

यात्री संघ

સાહિત્ય વાચસ્પતિ ભંવરલાલ નાહટા કે ચંથ 'નગરકોટ કાંગડા મહાતીર્થ' મેં યહાં આનેવાલે કુછ યાત્રી સંધો કા સંક્ષિપ્ત વિવરણ ઇસ પ્રકાર હૈ-

१. वि. संवत् १२७९ में श्री जिनपतिसूरिज्ञ संघ सहित काँगड़ा पधारे.
 २. वि. संवत् १४८४ में उपाध्याय जयसागरछड़ी निशा में फ्रीटपुर से यात्री संघ आया.
 ३. वि. संवत् १४८८ और १४८९ में यात्रा संघ के विवरणों में संघपति या मुनि महाराज का नाम नहीं है.
 ४. वि. संवत् १५६५ में उदयचंद्र सूरिज्ञ भटनेर (हनुमानगढ़) के यात्रा संघ सहित पधारे.
 ५. वि. संवत् १५७८ के आसपास अभय धर्मगणि महिम (हरियाणा) एक यात्री संघ सहित पधारे.

વર્તમાન મેં

वर्तमान में इस तीर्थ का परिचय नभे सिरे से कराने का श्रेय जैनाचार्य पंजाब के सरी श्री विजय वल्लभसूरि व जैन साधी महत्तरा भूगावती श्रीजु को है। श्री जिनविजयज्ञ से प्राप्त विवरणों के आधार पर आचार्य श्री सन् १८७८ में होशियारपुर से पैदल संघ लेकर काँगड़ा पधारे। पुनः महत्तरा साधीज्ञ ने सन् १८७७ में लगातार आठ महिने काँगड़ा में रहते हुए अपने अनथक प्रयासों से, किले में सरकारी संरक्षण में विराजित भगवान आदिनाथ की पूजासेवा (सुबह पाक्षाल व शाम को आरती) का अधिकार जैन समाज को

ਇਲਾਧਾ. ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਿਆਇ ਕੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਕਿਲੇ ਕੀ ਤਥਾਵਟੀ ਮੌਜੂਦੇ ਜੈਨ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਕੇ ਪ੍ਰਾਂਗਣਾ ਮੌਜੂਦੇ ਕਲਾਤਮਕ, ਵਿਸ਼ਾਲ ਵ ਨਿਯਮ ਜੈਨ ਮੰਦਿਰ ਬਨਾ ਹੈ, ਜਿਸਕੇ ਮੂਲਨਾਯਕ ਆਦਿਨਾਥ ਪ੍ਰਭੁ ਕੀ ਪ੍ਰਤਿਮਾ ਰਾਣਕਪੁਰ ਤੀਰ੍ਥ ਦੇ ਆਈ ਥੀ। ਪ੍ਰਤਿਮਾ ਬਲੂਤ ਮਨਮੋਹਕ ਵ ਪ੍ਰਭਾਵਕ ਹੈ।

હોલી કે તીન દિન (ત્રિયોદશી, ચૌદસ વ પૂનમ) બહુત ભારી વાર્ષિક મેલા વ યાત્રા કા આયોજન હોતા હૈ. હજારોં ભક્તગણ આકર પ્રભ-ભક્તિ મેં તહ્વલીન હોતે હું.

કેન્દ્ર સરકાર કે સાંસ્કૃતિક વિભાગ ને કિલે કી અથી સજાવત કી હૈ. પૂરા રાસ્તા ભી કૂલ, પૌધે, વિશ્રામ સ્થળ વ અન્ય સુવિધાઓ સહિત હૈ. રાતોં કો બહુરંગી બિજલિયોं કી જગમગાહટ મેં પૂરા કિલા એક દેવ વિમાન સા લગતા હૈ. પ્રવેશદ્વાર કે પાસ હી સંગ્રહાલય ભી દૃખ્યને યોગ્ય હૈ.

માર્ગદર્શન : રેલ સે આનેવાલે પઠાનકોટ સ્ટેશન સે નેરો-ગેજ કી ટ્રેન લેકર કાંગડા પહુંચયે હું. સ્ટેશન સે ધર્મશાલા, (પુરાના કાંગડા મેં) સાથે તીન કિ.મી. હે. પક્કી સરુક હૈ, કાર યા બસ સે જા સકતે હું. સ્ટેશન સે ટેક્સી, કાર યા ઓટો ઉપલબ્ધ હૈ. સરુક સે આનેવાલોં કો પહુલે હોશિયારપુર આકર વહાં સે કાંગડા જાના હોતા હૈ. ૧૦૨ કિ.મી માર્ગ કી પક્કી વરનૈલી સરુક હૈ. કિલે પર પેદલ યા ડોલી સે જાના હોતા હૈ. એક કિ.મી. કી બહુત સુગમ ચઢાઈ હૈ. હોશિયારપુર તક રેલ દ્વારા ઔર સરુક માર્ગ સે જાના જ્યાદા સુગમ વ વ્યવહારિક હૈ.

સુવિધાઓ : કિલે કી તલાહટી મેં હી બહુત સુંદર વ આધુનિક ધર્મશાલા હૈ. કમરોં કી ભરપૂર ઉપલબ્ધતા હૈ. પૂરા સાલ ચલને વાલી ભોજનશાલા ભી હૈ. ઠદરને કે લિએ બિસ્તર આદિ ભી મિલતે હૈ.

પેઢી : શ્રી શૈતાભર જેન કાંગડા તીર્થ કમેટી, જે નિયર ફોર્ટ, પોસ્ટ-પુરાના કાંગડા (જિલ્લા કાંગડા) હિસ ૧૭૬૦૦૧. ફોન પેઢી-૦૧૮૮૨-૨૬૫૧૮૭.

ਮਾਤਾਸ਼੍ਰੀ ਪਕੇਸ਼ਵਰੀ ਦੇਵੀ ਜੈਨ ਤੀਰਥ-ਸਰਹਿੰਦ (ਪੰਜਾਬ)

□ મહેન્દ્રકુમાર મરત

ਪੰਜਾਬ ਕੇ ਸਰਹਿੰਦ ਨਗਰ ਮੌਜੂਦਿਤ, ਪ੍ਰਥਮ ਤੀਰਥਕਰ ਸ਼੍ਰੀ ਆਹਿਨਾਥ ਕੀ ਅਧਿ਷ਟਾਨੀ ਦੇਵੀ ਯਕੇਸ਼ਵਰੀ ਮਾਤਾ ਕਾ ਏਕ ਮਾਤਰ ਐਤਿਹਾਸਿਕ ਵਚੀਨ ਸਥਲ - 'ਮਾਤਾ ਸ਼੍ਰੀ ਯਕੇਸ਼ਵਰੀ ਦੇਵੀ ਜੈਨ ਤੀਰਥ', ਅਪਨੇ ਆਪ ਅਨੁਭਵ, ਭਕਤਿ, ਭਾਵਨਾ ਔਰ ਉਲ੍ਲਾਸ ਕਾ ਏਕ ਯਮਤਕਾਰਿਕ ਸੰਗਮ ਜਾ ਜਾ ਸਕਤਾ ਹੈ.

ઈતિહાસ મેં યત્ર તત્ત્વ રહે હુએ, પ્રાપ્ત વિવરણોં કે અનુસાર

મध્ય યુગ મેં સરહિંદ નગર બડા વ્યાપારિક કેન્દ્ર થા તથા 'સુભા-સરહિંદ' મુગલ રાજ્ય કા ભી મહત્વપૂર્ણ હિસ્સા બના રહા. પશ્ચિમ કી આકમણકારી સેનાઓં લાહોર સે સરહિંદ, સામાના, કુરુક્ષેત્ર વ પાણીપત્ર હોકર દિલ્હી પહુંચતી થી. ઈતિહાસકાર શ્રી ભંવરલાલ નાહટા ને ભી ૧ રવીં સે ૧ ઉવીં સદી તક રાજ્યથાન વ સિંધ પ્રદેશ કે નગરોં સે કાંગડા તીર્થ કી યાત્રા કે લિએ જાનેવાલે સંઘોં કે વિવરણ

અપને ગ્રંથ ‘નગરકોટ કાંગડા મહાતીર્થ’ મેં દિયે હૈનું. એસે હી એક પુરાતન વિવરણ મેં સરહિંદ કો ‘સીંહનદ’ લિખતે હુએ-‘સીંહનદ એ પાસ જિનનદ, પૂજામુખ પરમાનંદ ભેર’ - પંક્તિ સે ધેરાં ઉસ કાલ મેં ભગવાન પાર્વતીનાથ કા મંદિર હોને કે સંકેત મિલતે હૈનું.

ਸਰਵ ਵਿਦਿਤ ਹੈ ਰਾਜਸਥਾਨ-ਮਾਰਵਾਡ ਆਇ ਮੌਂ ਪਤਨੇ ਵਾਲੇ ਸੁਆ
ਔਰ ਦੁ਷ਕਾਲ ਕੇ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਾਯ: ਲੋਗ ਪੱਜ਼ਬ ਕੀ ਔਰ ਪਲਾਧਨ ਕਰਤੇ
ਰਹੇ ਹੈਂ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਪ੃ਥੀਰਾਜ ਚੌਹਾਨ ਕੇ ਪਤਨ ਕੇ ਬਾਅਦ, ਵਿਕਤਮ ਕੀ
੧੨ ਵੀਂ, ੧੩ ਵੀਂ ਸਦੀ ਮੌਂ ਨਾਗਪੁਰ-ਜਧਪੁਰ ਆਇ ਕੇਤੇ ਕੇ ਜੈਨ ਪੰਡੇਲਵਾਲ
ਪਾਇਆਰਾਂ ਕਾ ਏਕ ਜਤਥਾ, ਬੇਲ-ਗਾਡਿਆਂ ਮੌਂ ਸ਼੍ਰੀ ਕਾਂਗਡਾ ਮਹਾਤੀਰਥ ਮੌਂ
ਵਿਰਾਜਿਤ ਭਗਵਾਨ ਗ੍ਰਾਘਭਦੇਵ ਕੇ ਦਰਨੀਂ ਕੇ ਲਿਅੇ ਬਢ ਰਹਾ ਥਾ,
ਔਰ ਵਿਸ਼ਾਖ ਕੇ ਲਿਅੇ ਸਰਹਿੰਦ ਮੌਂ ਰਾਤੀ ਪਤਾਵ ਤਾਲਾ। ਮਾਤਾਸ਼੍ਰੀ ਚੁਕੇਖੜੀ
ਫੇਵੀ ਕੀ ਪ੍ਰਤਿਮਾ ਭੀ ਉਨਕੇ ਸਾਥ ਥੀ।

રાત ભર ભક્તિ ભાવના ચેલતી રહી. પ્રાતઃકાલ પ્રસ્થાન કે સમય બૈલગાડી બહુત જોર લગાને પર ભી વહીં રુકી રહી ઔર બિલકુલ નહીં બઢી. એક અદ્ભુત પ્રકાશ કે સાથ દેવી આવાજ આઈ ક્રિ ભક્તજનોં, યહ સ્થાન મુજે અત્યંત પ્રિય હૈ, યહીં નિવાસ કરના હૈ. મેરા ભવન વહીં પર બનવાયા જાએ. આદેશાનુસાર ભક્તજનોં ને વહીં પર છોટા સા મંદિર બનવા કર માતાજી કી પ્રતિમા કો વહીં વિરાજમાન કર દિયા, ઔર સ્વયં ભી ધીરે ધીરે સરહિંદ વ પંજાબ કે અન્ય શાહરોં મેં બસ કર, યહીં કે હો ગાએ. કિંતુ અપની ઈષ્ટ દેવી માં કે વંદન પૂજન કે લિએ સરહિંદ કે ઈસ એતિહાસિક સ્થાન પર આતે રહે.

પરिवारों में जन्म, मुण्डन, विवाह, नया कारोबार, पढाई,
परीक्षाएँ, शिलान्यास, गृहप्रवेश आदि कोई भी शुभकार्य हो,
यकेश्वरी माँ के श्रद्धालु सरहिंद में माताज्ज के भवन पर आकर
पूजा वंदना और अरदास करते हैं। मनौतियाँ माँगते हैं तथा
माताज्ज की कृपा से मनौती पूर्ण होने पर बाजे गाजे व दृष्टजनों
के साथ आते हैं।

ऋषभदेव प्रभु का मंटिर : श्री यक्षश्री माता के भवन के साथ ही, बड़े भूखंड पर शिल्प विधि व संपूर्ण मार्गल युक्त बहुत सुन्दर, विशाल और कलात्मक मंटिर ईसी साल बन कर तैयार हुआ है। इस पूरे क्षेत्र में यह मंटिर बहुत बुलंद और दर्शनीय है। अंजनशालाका और प्रतिष्ठा पू. आचार्य गच्छाधिपति श्री विजय नित्यानन्दसरि के कर कम्लों से संपत्ति हुई थी।

तीन शताब्दी पूर्व सरहिंद में गुरु गोविंदसिंह के दो सुपुत्रों को दिवार में चिनवाने के बाद, उनके १८ दाढ़ी माँ के, तीन पवित्र शरीरों के अग्नि संस्कार के लिए स्वर्ण-मुद्राओं के बदले, नवाब से भूमि प्राप्त करने वाले दीवान टोडरमलन जैन का नाम भी

तीर्थ भूमि सरहिंद से जुड़ा हुआ है। सामाना में जन्मे ओसवाल
गाहिया गोत्रीय तथा श्री चकेश्वरी माता के उपासक, दीवान टोडरमल
ने उक्त भूमि पर स्थायं उन तीनों का जहां संस्कार किया, उस स्थान
पर ही प्रसिद्ध गुरुद्वारा ज्योति-स्वरूप के बेसमैट हॉल का नाम
'दीवान टोडरमल हॉल' है।

જ્ઞાતવ્ય હૈ કે તપાગચ્છ કે પરમણુરૂ શ્રી બુદ્ધિ વિજય (બુટેરાય-જી) મહારાજ કી જન્મભૂમિ ભી સરહિંદ કે નિકટ કા ગાંવ 'દલુઆ-સાબર' હૈ. (જન્મ દિ. ૧૮૦૬).

વार्षिक उत्सव : यूं तो भक्तजन सारा साल ही आते रहते हैं, जिन पर आसोज शुक्ला त्रयोदशी, चौथा और पूनम के तीन दिन तो हजारों में श्रद्धालुजन आते हैं। वार्षिक धज्जरोहण भी होता है। प्रतिवर्ष ३१ दिसेम्बर की रात की अक्षित भावना पूरे क्षेत्र में विघ्यात होती है।

विशिष्टता : भारत भर में प्रभु श्री आदिनाथ की अधिष्ठायिका
श्री चक्रेश्वरी माता, जिन्हें शासन देवी भी कहते हैं, का यही एक
मात्र तीर्थस्थान है, जो कि कर्नाटक में हुम्बजु के श्री पद्मावती माता
के मंटिर के समान ही प्राचीन, प्रभावक और विख्यात है.

કલા સૌંદર્ય : માતાજી કી પ્રતિમા અપને આપ મેં અનૂઠી હૈ. તુંચે
વ કલાત્મક મંડપ કે પાસ હી ઐતિહાસિક પ્રસંગો વ ઘટનાઓ કી
રોચક ગાથાઓ કાંચ મેં બનાઈ ગઈ બડી પેટિંજ મેં દિખાઈ ગઈ હૈ,
જો અજુબ જ્ઞાનવર્ધક વ દર્શનીય હૈ.

ਮਾਰਗਦਰ්ਸ਼ਨ : ਪੂਰਾ ਤੀਰਥ ਪਾਰਿਸਰ ਸ਼ਹਰ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਚੰਡੀਗਢ ਜਾਨੇਵਾਲੀ ਮੇਨ ਰੋਡ ਪਰ, ਗੁਰੂਦਾਰਾ ਜ੍ਯੋਤਿਸਥਲੂਪ ਕੇ ਸਾਮ੍ਰਾਜਿਕ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸੱਤਕ ਛਾਰਾ ਚੰਡੀਗਢ ਤੱਥ ਕਿ.ਮੀ. ਹੈ। ਨਜ਼ਦਿਕੀ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ (ਅੰਬਾਲਾ-ਲੁਧਿਆਨਾ ਕੇ ਬੀਚ) ਸਰਹਿੰਦ ਤੱਥ ਕਿ.ਮੀ. ਪਰ ਹੈ। ਟੈਕਸੀ ਆਂਟੋ ਹਰ ਜਗਾਹ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਮੰਡਿਰ ਤਕ ਕਾਰਵ ਬਸ ਜਾ ਸਕਤੀ ਹੈ। ਪਾਸ ਕਾ ਹਵਾਈ ਅੰਡਾ ਚੰਡੀਗਢ (ਤੱਥ ਕਿ.ਮੀ.) ਹੈ।

સુવિધાઓ : ઇહરને કે લિએ સુવિશાળ ધર્મશાલાઓ, વિશ્વામધર, અંધે હવાદાર કમરે, ખુલે લોન, સ્થાયી ભોજનશાલા વ પાની આદિ કી સુચારુ વ્યવસ્થા હું.

પેઢી : ભાતા ચક્કેશ્વરી દેવી જૈન તીર્થ મુખંધક કમેટી.

(ગરદ્ધારા જ્યોતિ સ્વરૂપ કે સામને). ચંડીગઢ રોડ.

P.O. ਸਰਹਿੰਦ, SIRHIND (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫ਼ਤੇਹਗਢ ਸਾਹਿਬ) ਪੰਜਾਬ
(ਪੇਂਡੀ) ਫੋਨ : ੦੧੭੬੩ ੨੯੦੦੮੯

ਮੁੰਗੀ (ਪ੍ਰਵਿਣ ਜੈਨ) - ੯੮੫੫੫-੭੩੪੩੫

• • •

ફોન : (૦૮૩૧૬૧-૧૪૬૭૦)

ભાંડાસ રૈન મંહિર

□ શ્રી લલિતકુમાર નાહટા

[શ્રી લલિતકુમાર નાહટા જેન ચેતાંબર કલ્યાણક તીર્થ ન્યાસના અધ્યક્ષ છે. તેઓ ‘સ્થુલિભદ્ર સંદેશ’ માસિકના પ્રકાશક અને સંપાદક, ઉપરાંત ‘જીટો’ના પૂર્વ ડાયરેક્ટર છે. વર્તમાનમાં તેઓ ‘અધિલ ભારતીય ચેતાંબર યુવક મહાસંઘ’ના સ્થાપક અને પ્રમુખ બને છે. તેમના પરિવારે શ્રી ભિષિલાતીર્થના નિર્માણનો સમસ્ત લાભ લીધો છે. ઉપરાંત શ્રી ભદ્રિલપુર તીર્થનો જાગ્રાંદ્રાર પણ તેમના કુટુંબીજનો દ્વારા થયો છે.]

તીર્થ પરિયાચ: ભાંડાસર જેન તીર્થ બિકાનેર-રાજસ્થાનમાં આવેલું છે. બિકાનેર, રોડ અને રેલવેથી લગભગ બધા મોટા શહેરો સાથે જોડાયેલું છે. અહીંના શ્રેષ્ઠોઓએ જેન ધર્મની ઘડી પ્રભાવના કરી હતી.

અન્ય તીર્થ : ભિંધિલા અને ભદ્રિલપુર બંને બિહાર રાજ્યમાં નેપાલ બોર્ડર નજીક છે. હમણાં તેનો જીવાંદ્રાર મહેન્દ્ર સાગરજીના આગહથી કરવામાં આવ્યો છે. ।

ਬੀਕਾਨੇਰ ਨਗਰ ਕੇ ਸਭਿਤ੍ਰ ਵਿਥਾਲ, ਸਰਵਾਂਖ੍ਯ ਸ਼ਿਖਰਵਾਲੇ, ਅਵ

ऐवं कलात्मक तीन मंजिले श्री सुमतिनाथ जैन मंदिर भांडाशर मन्दिर के नाम से प्रसिद्ध है और उसको प्रतिष्ठा कम से द्वितीय प्राचीनतम मंदिर माना जाता है। प्रथम मंदिर यौथे दादागुरु श्री जिनचन्द्रसूरि द्वारा वि. सं. १५६१ में प्रतिष्ठित परमात्मा ऋषभदेवज्ञ का 'श्री चिंतामणि जैन मंदिर' है। किंवद्दी है कि इस मंदिर का निर्माणकार्य बीकानेर राज्य की स्थापना के पूर्व ही लगभग विक्रम संवत् १५२५ में तत्कालीन जांगलू नामक प्रदेश में सेठ भांडाशाह ने प्रारम्भ किया था। सेठ श्री भांडाशाह का आकस्मिक देहावसान हो जाने के कारण प्रतिष्ठा में विलंब हुआ व सात मंजिले मंदिर को तीन मंजिल का ही बनाकर प्रतिष्ठा करवाई गयी जो ४६ वर्षों बाद आसोज शुक्ल-२ वि. सं. १५७१ में प्रतिष्ठित हुआ।

સંદર નિર્માણ સમબંધી શિલાલેખ

સંવત્ ૧૫૭૧ વર્ષ, આસોજ સુદિ ૨ ખાંબો,
રાજાધિરાજ લુણકરજી વિજય રાજ્યે શાહ ભાડા,
પ્રાસાદ નામ ત્રૈલોક્ય દીપક કરાવિં, સૂત્ર ગોદા
કારિત.

નિર્માણકર્તા શાહ ભાંડા કા પરિચય

મહોપાધ્યાય વિનયસાગરજી લિખિત નાકોડા તીર્થ કે ઈતિહાસ સે પ્રાપ્ત જાનકારી કે અનુસાર ખરતરગઢીય આચાર્ય જિનકીર્તિ રતનસૂરિજી (જિન્હોને નાકોડા નગર કે સૂખે તાલાબ કે તલ સે પાર્શ્વનાથ કી યહ મૂર્તિ મકટ કી તથા ઉસે એવે ભૈંચવદેવ કો વર્મતાન સ્થાન પર સ્થાપિત કિયા.) ઈનકે ભાઈ કે પુત્ર કા નામ માલાશાહ થા. માલાશાહ કે ચાર પુત્ર હુએ સાંડાશાહ, ભાંડાશાહ, તૂંડાશાહ ઔર સૂંડાશાહ. ઈનકા ગૌત્ર સંખ્વાલ થા.

ਮੰਦਿਰ ਨਿਰਮਾਣ ਹੇਠ ਸਥਾਨ ਕਾ ਯਥਨ :

શેઠ ભાંડાશાહ ને ઉસ સમય નગર કે ચારોં ઓર મીલોં લંબે ક્ષેત્ર મેં સર્વોચ્ચ સ્થાન કા ચ્યાન કર ઉસ પર ઈસ વિશાળ મંદિર કા નિર્માણ કરવાયા થા. સમતલ ભૂમિ સે મંદિર કે શિખર કી ઊંચાઈ ૧૦૮ ફીટ વ અંદર કી ફર્શ સે ૮૧ ફીટ ઊંચા હૈ. દીવારોં કી મોટાઈ ૮ સે ૧૦ ફીટ હૈ. ૧૦-૧૫ મીલ દૂર સે મંદિર કા શિખર ઇખાઈ દેતા હૈ. બીકાનેર કે સબસે ઊંચે ભવન/મંદિર હોને કા ગૌરવ ઈસે પ્રાપ્ત હૈ વ આજ ભી યહ અપને મૂલ સ્વરૂપ મેં હૈ. ઈસકી તીસરી મંજિલ સે પૂરે બીકાનેર શહેર કા દિગ્દર્શન હોતા હૈ.

નિર્માણ સામગ્રી :

ਕਹਤੇ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਈਸਤੀ-ਨੀਵ ਕੀ ਗਹਰਾਈ ਯਾਰ ਹਾਥਿਆਂ ਕੀ ਉਚਾਈ ਜਿਤਨੀ ਹੈ। ਪੂਰੀ ਟੇਕਰੀ ਪਰ ਯਾਰੋਂ ਤਰਫ ਉਸ ਸਮਝ ਉਪਲਬਧ ਰੋਡਾ (ਯੂਨੇ ਕੇ ਪਤਥਰ) ਕੀ ਤਹ ਜਮਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੰਦਿਰ ਕੀ ਉਮਰ ਛੱਗਰਾਂ ਸਾਲ ਰਹੇ ਇਸਕੇ ਲਿਏ ਖਰੀ ਗਾਂਵ, ਜੈਸਲਮੌਰ ਦੇ ਊਟ ਗਾਂਡੋਂ ਦੇ ਲਾਲ ਪਤਥਰ ਮੰਗਵਾਯਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸੇਕ ਨਿਮੰਣਾ ਕੇ ਲਿਧੇ ਸਾਰਾ ਪਾਨੀ ਨਾਲ ਨਾਮਕ ਗਾਂਵ ਕੇ ਤਾਲਾਬ ਦੇ ਲਾਯਾ ਜਾਨਾ ਥਾ, ਜੋ ਭਾਂਡਾਸਰ ਮੰਦਿਰ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੀ ਵੱਡੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਬੀਕਾਨੇਰ ਦਾ ਪਾਨੀ ਖਾਰਾ ਥਾ।

शिल्पकार ने भरत मुनि के नाट्य शास्त्र से सम्बन्धित वाद्ययंत्रधारि व नृत्यरत देवांगनाओं की मूर्तियों को घड़ने में अपने हृदय और मस्तिष्क की ऐकाग्रवृत्ति से छेनी और हथोरी की सहायता से सज्जवता प्रदान करने का सफल प्रयास किया है। मंटिर के अधिकार्यक देव भैंरु है, इससे यह प्रभावित होता है कि मंटिर का संबंध भरतरागाच्छीय परम्परा से है।

ਜੀਂਘ ਮੌਲ ਦੀ ਕਾ ਢਾਲਾ ਜਗਾ :

અપની દુકાન મેં બૈઠે ધી વ્યાપારી ભાંડાશાહ જીબ મુખ્ય કારીગર

ગોટા સે મંદિર નિર્માણ કી યોજના બના રહે થે તથ એક મકખી ધી કે બર્તન મેં ગિર ગયી. ભાંડાશાહ ને ઉસ મકખી કો નિકાલ અપની જૂતી પર રખ હિયા વ અંગુલિયાં મેં લગા ધી ભી જૂતી પર લગા હિયા. ગોદા ને સોચા યહ મકખીયૂસ સેઠ ક્યા સપ્ત મંજિલા મંદિર બનાયેગા અતાવે ગોદા ને કહા સેઠળ મંદિર સુહંદ વ દીર્ઘાયુ હો ઈસવિયે નીંવ મેં ૧૦૦૦ મન ધી ડાલના આવશ્યક હૈ.

સેઠ ને દૂસરે દિન ઉંટ વ બૈલગાડી પર ગોદા કે કહે અનુસાર ધી ભેજ દિયા વ નીંવ મેં ડલવાના શુરૂ કર દિયા તથ ગોદા ને કહા સેઠજી યહ તો મૈં આપકી પરીક્ષા લે રહા થા. ઈતના કહ કર ઉસને મકખી વાલી ઘટના સુનાઈ વ કહા ધી આપ વાપસ લે જાયે. તથ સેઠજી ને કહા ક્ષિ નીંવ નિમિત આયા ધી તો નીંવ મેં હી જાયેગા, રહી બાત મકખી વાલી તો ઈસેક પીછે યહ કારણ થા ક્ષિ ધી સે સની મકખી રાસ્તે મેં ડાલતા તો ચિંટિયાં આતી વ કિસી કે પૈરોં કે નીચે આ જાતી અતઅવ હિંસા ન હો ઈસ દાઢિ સે ઐસા કિયા વ ધી વર્થ ન જાયે. આજ ભી ગર્મી કે દિનોં મેં મંદિર કે ફર્શ કી જોડોં સે ધી કી ચિકનાઈ રિસ્તી હૈ.

યિત્રકલા :

बीकानेर के सुप्रसिद्ध चित्रकार मुरादबक्स ने वि. सं. १८६० से लगातार कई वर्षों तक काम करते हुए सुशक्तिज्ञ थाया। सभामंडप के गुंबज में सुआनगढ़ का भवित्व, पाटलीपुत्र के राजा नंद के समय स्थूलिभद्र स्वामी दीक्षा, संभूतिविजयज्ञ की चातुर्मासार्थ आशा वितरणाई, भरत बाहुभलि युद्ध, ऋषभदेव के सौ पुत्र के प्रतिबोध, दादाबाड़ी, धर्माशालीभद्र चरित्र के तीन चित्र, विजयसेठ विजयासेठानी के दो चित्र, ईलायी पुत्र, सुदर्शन सेठ के चरित्रके दो चित्र तथा समवसरण ईस प्रकार के सोलह चित्र हैं। ईसके नीचे कार्णीस पर बीकानेर विजयप्ति पत्र का संपूर्ण चित्र है। इनके उपर गुंबज के प्रथम आवर्त में नेमिनाथ भगवान की बारात के ८ बड़े चित्र हैं। समुद्रविजयज्ञ, बारात, उत्तरेन राजा का भहल, राजुल सहस्राख्वन, प्रभु का गिरनार गमन, पशुओं का बाड़ा, रथ फ़िराना, कृष्ण-भलभद्र ईत्यादि। गुंबज के आवर्त में दादासाहब के ज्ञवन चरित्र से संबंधित १६ चित्र हैं जिनमें जिनचन्द्रसूरिज्ञ का अक्कबर भिलन, अमावस की पूनम, पंचनदी साधन तथा जिनचन्द्रसूरिज्ञ के अवशिष्ट ज्ञवन सम्बन्धी चित्र हैं। गुंबज के सबसे ऊंचे भाग के १६ चित्र तीर्थकरों के ज्ञवन चरित्र से संबंधित हैं। इनमें भहलवीर स्वामी का चंडकौशिक उपसर्ग, संभल-कंभल, चंदनबाला, पार्वनाथ कमठ उपसर्ग, नेमिनाथ शंखवादन, १४ राजलोक, मेरुपर्वत, कैवलज्ञान व निर्वाण कल्याणकादि के भाव अंकित हैं।

ਮਨਿਦਰ ਕੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਛਾਰ ਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਕਾ ਜਨਮਾਭਿਖੇਕ ਯਿਤਰਿਤ ਹੈ। ਬਾਹਰੀ ਗੁੰਬਦ ਪਰ ਜੈਨਾਚਾਰੀਂ ਕੇ ਯਿਤਰ ਹੈਂ ਜੋਸੇ ਗੌਤਮਸ਼ਾਮੀ ਕੀ ਅਧਾਪਦ

યાત્રા, અમલ કિડા, નરક યાતના, મહાવીર ઉપસર્ગ, પાર્શ્વનાથ
કમઠોપસર્ગ, જંબુ ચારિત્ર, ઈલાપુત્ર, વંક્યુલ ચારિત્ર, મધુવિદુ,
રોહણિયાં ચોર, સમવસરણ, ગવાલિયે કા ઉપસર્ગ, શ્રીપાલ ચારિત્ર
કે ૧૦ ચિત્ર, ચંપાપુરી, પાવાપુરી, સમ્મેતશિખર તીર્થ, જંબુ વૃક્ષ
એવં ઈન્દ્ર-ઇન્દ્રાણી આદિ કે અનેકો ચિત્ર હું. ચિત્રો મેં સ્વર્ણ કા
પ્રયોગ કિયા ગયા હૈ. ઈસ મંદિર કો યદિ જેન કથા સાહિત્ય સંબંધ
ચિત્રો કા સંગ્રહાલય કહા જાય તો કોઈ અતિશયોક્તિ નહીં હોએ.

‘भारतीय पुरातत्व विभाग’ने सन् १८५१ में इसे राष्ट्रीय महत्त्व का संरक्षित स्मारक घोषित किया। इसका स्वामित्व व प्रबन्धन ‘श्री चिंतामणि जैन मंदिर प्रन्यास’ एक पास है व इसके अध्यक्ष श्री निर्भलकुमार धारीवाल व अन्य पदाधिकारियों के कुशल नेतृत्व में इसका उचित रघु रघाव हो रहा है।

શ્રી મિથિલા તીર્થ :

सीतामढी (२५ मई, २०१४) १८वें तीर्थकर श्री मलिनाथ
 ज्ञव २१वें तीर्थकर श्री नेमिनाथ ज्ञ के ४-४ कल्याणकों अर्थात् ८
 कल्याणकों से पावन भूमि श्री भिथिला कल्याणक तीर्थ का विच्छेद
 आज से करीब १५० वर्ष पूर्व हो गया था। श्री ललित नाहटा ने
 पुनर्स्थापना के प्रयास हेतु १८८८ उ से तीर्थस्थान की खोज शुरू की
 व उसमें २००६-०७ में सफलता भिली। ईस तीर्थ की पुनर्स्थापना
 एवं जिनालय निर्माण हेतु भूखंड श्रीमती रुक्खमणि देवी नाहटा
 धर्मपत्नी श्रेष्ठिवर्य श्री हरभयंद ज्ञ नाहटा ने प्रदान किया। श्री
 भिथिला तीर्थ का शिलान्यास २५ मई, २०१४ को शुभ मुहूर्त में
 संपन्न हुआ। जैन शेतांबर कल्याणक तीर्थ न्यास के तत्त्वाधान में
 अध्यक्ष श्री ललित कुमार नाहटा, महामंत्री श्री अशोक कुमार जैन
 व अन्य बाहर से पधारे व स्थानीय महानुभावों की उपस्थिति में
 परमात्मा की अष्टप्रकारी पूजा व शिलान्यास का कार्यक्रम बड़े आनंद
 उत्सव पूर्ण वातावरण में संपन्न हुआ।

શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘ કે સિરમૌર સેઠ શ્રી શ્રેષ્ઠિકભાઈ કા
માર્ગ નિર્દેશન મંદિર કી નીંવ કી યોજના સે લેકર મંદિર કે લે-આઉટ
ખાન તક રહા. જિનાલય વ ધર્મશાલા કા નિર્માણ શ્રેષ્ઠિવર્ય શ્રી
હરભયંદ જી નાહટા પરિવાર કે સૌજન્ય સે હો રહા હૈ. શિલાન્યાસ
કા મંગલ મુહૂર્ત ૫. પૂ. ઉપાધ્યાય પ્રવર શ્રી વિમલસેન વિજય જી ને
પ્રદાન કિયા. મિથિલા તીર્થ કે લિએ દોનો પરમાત્મા કી પ્રતિમા કી
અંજનશાલાકા ૧૨ મઈ, ૨૦૧૪ કો શ્રી ભદ્રિલિપુર તીર્થ કી
પુનર્સ્થાપના એવં નવનિર્ભિત જિનાલય કી પ્રતિજ્ઞા કે અવસર પર
અધ્યાત્મયોગી શ્રી મહેન્દ્ર સાગર જી મ. સા. કે દ્વારા હુદ્દી.

શ્રી જૈન શ્વેતાંબર કલ્યાણક તીર્થ ન્યાસ, ૨૧, આનંદ લોક, ઓંગસ્ટ
કાંતિ માર્ગ, ન્યુટિલ્હી-૧૧૦૦૪૮. ટેલિ : ૦૧૧-૨૬૨૫ ૧૦૬૫.

બાળ શ્રાવકોના જીવન ધડતરમાં

જૈન શિલ્પ સ્થાપત્યોનું યોગદાન

□ સો. અભય દોશી □ સો. રેણુકા પોરવાલ

ભારતીય કુટુંબમાં બાળક કેન્દ્ર સ્થાને હોય છે. એનામાં સારા સંસ્કારોનું સિંચન કરવાનું સતત ચિંતન ઘરનો વડીલવર્ગ કરે છે. આ સિંચનનો પ્રાયોગિક અનુભવ એટલે જ તીર્થકેતોની યાત્રા. પરિવારજનો બે-ચાર-આઈ દિવસ ઘરની ઉપાયથી મુક્ત થઈ એકબીજા સાથે પ્રેમથી રહે છે. ઉપરાંત પવિત્ર તીર્થોના કુદરતી સૌંદર્ય, હવા-પાણી, પ્રલુબ ભક્તિ, સાધુ-સાધ્વીની વૈયાવચ્ચ આદિથી તન અને મન બંને પ્રકૃતિનિંદાનું હોવાથી માનવીને ઉર્જાશક્તિ મળી રહે છે. આ સર્વ બાબતોથી આપણા પૂર્વજો માહિતગાર હતા માટે તેમણે પર્વતોની તળેટીમાં, પર્વતો પર, કે નદી કિનારે કલા અને સ્થાપત્યના ઉમદા ઉદાહરણ સમાન તીર્થકરો, દેવદેવીઓ અને ગુરુજનોના સ્થાનકો સ્થાપિત કરાવ્યા. મંદિરોમાં દર્શાવાતી ધાર્મિક કણા, પ્રતીકો અને દેવ-દેવીઓના ચિત્રણો હજારો વર્ષથી અવિદ્યુત રીતે થોડા પરિવર્તન સાથે અંકિત થતા આવ્યા છે. (શાલભંજકાઓની ભાવ ભંગીમા જે આજે જોવા મળે છે એનું મૂળ મોહંજોડેરોની કાંસ્ય પ્રતિમામાં પણ નિરખવા મળે છે.) ટૂંકમાં તીર્થસ્થાન એટલે એક જ સ્થળે શ્રદ્ધા, કલા, સાહિત્ય અને સ્થાપત્યનો સંગમ. ત્યાં ફરી ફરી દર્શન-પૂજાની તક મળે એટલે યાત્રાળુઓની દૃષ્ટિ કેળવાતી જાય તથા એની અલોકિકતા સમજાય.

આપણા બેનમૂન સ્થાપત્યમાં પ્રત્યેક શુભ પ્રતીકોને આવરી લેવાય છે. જેમ કે ક્રમજ, સ્વસ્તિક, ધંટડીઓ, ફૂલની માળાઓ, હાથીઓ, મીનયુંમ, ભદ્રાસન વગેરે. તીર્થકરોના જીવનના મહત્વના પ્રસંગો, સંસારથી વિરક્ત થવા માટેના કારણભૂત પ્રસંગો અને પંચ કલ્યાણકોના અંકનો શિલ્પકળા અને ચિત્રકળાના માધ્યમથી દર્શાવેલા હોય છે. આવી ચિત્રકળાઓ પ્રાચીન સમયમાં પણ હતી એમ પાર્શ્વનાથ ચારિત્રના આધારે જાણવા મળે છે. પંડિત વીર વિજયજીએ સુંદર રીતે શ્રી પાર્શ્વનાથ-પંચ કલ્યાણક પૂજામાં આ પ્રસંગને વર્ણી લીધો છે.

પ્રભુજી વસંત ઋતુમાં પ્રભાવતી રાણી સાથે જેગલમાં ગયા તાં
સુંદર પ્રાસાદ હતો. તેઓ બંને બિરાજ્યા અને મંદિરનું નિરીક્ષણ
કરવા લાગ્યા. પ્રભુએ ત્યાં ચિત્રામણ જોયું કે નેમિનાથ ભગવાને
પશુઓનો પોકાર સાંભળીને પોતાનો રથ લગ્નમંડપમાંથી પાછો
વળાવ્યો. પોતાની વાકુંદાના રાજુમતીને છોડીને સંઘયમ લેવા નીકળી
ગયા. આ ચિત્ર ભીત પર જોતાં પાર્શ્વનાથ પ્રભુ પણ વૈરાગી થઈ

સંસાર છોડવા તૈયાર થયા. લોકાંતિક દેવોએ પણ સંયમ લેવાનો અવસર પાકી ગયો છે એમ સૂચન કર્યું. પં. વીર વિજયજીની વાણી સ્નેહ રીતે વહે છે-

‘રાણી સાથ વસંતમે, વન ભીતર પેઠે,

ਮਾਰੀਏ ਰੱਦ ਕੇ ਵੱਡੇ ਹੋਏ ਹੋ। ਤੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਅਨੁਸੰਧਾਨ ਵਿਖੇ... ੧੮

રાજ્યભવીકં દ્રગ્નું કે. નેમ સંયમ લીના.

અનુમાન જિન જોવતે વૈરાગ્ય ભીના ૧૮

Ward 12-323-12-232

ਬਾਤਾਂ ਕੁਰਾਂ ਸੁਣੋ ਜਾਵੋ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਲੈ ਜਾਓ;

(ପାଞ୍ଜିନାଥ ଗୁଣ୍ଡା ହେଲ୍ପାର୍କ୍ ମାଳ-୫୩ ଲିଙ୍ଗ ଲିଙ୍ଗାର୍ଥ ଦତ୍ତ)

વર્તમાન સમયમાં પણ મંદિરના રંગમંડપ, ધૂમ્મટ અને ભીતો
પર પ્રભુના ઉત્કટ સમતાભાવ, દયા, પરોપકાર વગેરે અંકિત કરેલા
હોય છે. ઉદાહરણાર્થ ચંડકૌશિક દ્વારા મહાવીર પ્રભુને ડંશ દીધા
બાદ પ્રભુના પગના અંગૂઠામાંથી વહેતી દૂધની ધારા, એમનામાં
નિરંતર પ્રવાહિત થતો સમતાભાવ દર્શાવે છે. ગોવાળ દ્વારા
મહાવીરજીના કાનમાં ખીલા ઠોકવાનું શિલ્પ કે કમદ દ્વારા પાર્શ્વનાથને
ઉપસર્ગો કરવાનું ચિત્રો જોઈને ભક્તો ભાવવિભોર થઈ જાય છે.
એમને જીવનમાં ઉદ્ભવતા અને કવિધ પ્રશ્નો કે હુઃખો સહન કરવાનું
નવું બળ મળે છે. પ્રભુએ સહન કરેલ અનેક તકલીફો અને પીડા
જોઈને માનવીને પોતાને પડેલ હુઃખ તુચ્છ લાગે છે, એ હુઃખથી
ડરી જઈ પોતાનું જીવન સમાપ્ત કરવા તરફ નથી વળતો પરંતુ
પરિસ્થિતિનો મશાબલો કરે છે.

ચતુર્વિધ સંઘની પ્રગતિ માટે શ્રાવકોએ પોતાના બાળકોના ઘડતરમાં વિશિષ્ટ ભૂમિકા ભજવવાની હોય છે. વડીલવર્ગની ફરજ બને છે કે જ્યારે તીર્થયાત્રા પર બાળકો સાથે હોય ત્યારે જેમ શાળાના વિદ્યાર્થીઓને 'શૈક્ષણિક પ્રવાસ' દરમ્યાન જોવાલાયક સ્થળો દર્શાવીને માહિતી આપવામાં આવે છે તે જ પ્રમાણે તેમને થોડી સમજડા આપવી. ધારો કે એક પરિવાર શત્રુંજ્યની યાત્રાએ જાય છે તો બાળકોને વિશાળ મ્યુલ્લિયમ, આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીનું મ્યુલ્લિયમ, તલેટીના પ્રાચીન દેરાસરો વગોરે અચૂક દર્શાવવું. આ પ્રમાણોની પ્રથા અનુસરવાથી જ બાળકોને પોતાના ધર્મમાં વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા જાગશે. આપણો ત્યાં મોટા ભાગના મંદિરોમાં ભીતી ચિત્રો (Wall Paint-

